

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

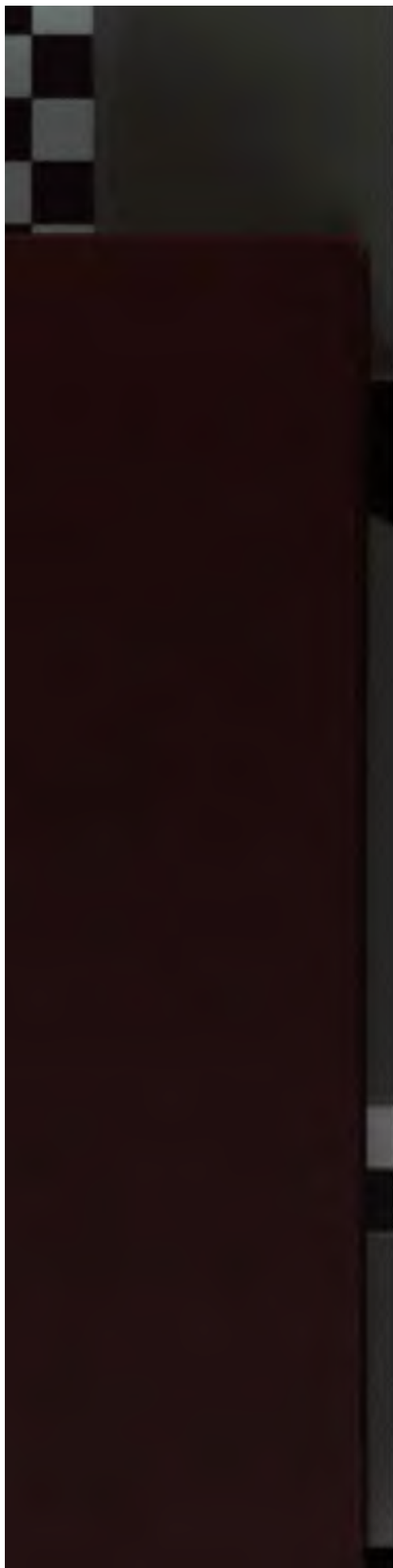
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ML3459.7

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

The Librarian

ST. PAUL, MINN.

1888

PUBLISHED WEEKLY BY THE ST. PAUL FREE PRESS

Carroll

PRINTED AT THE EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE

Ind 3459.7

~~VI. 10941~~

Harvard College Library,

GILF.

FITZGERALD HALL,

July 17, 1899.

मनुसंहिता

तट्टीकाय

मन्वर्यमुक्तायसीनामी श्रीरुद्रकभट्टेन कृता ।

द्वितीयोभागः ।

श्रीरुद्रक भट्टिह वाहेवानुश्रवा कलिकातारामधर्मा

रुद्रकभट्टेन मुद्रा बन्नायवे मुद्रिता ।

संवत् १८ ८६ ब्रह्माब्दाः १७ ५२ ।

इं सम १८ ३० ।

.

MENU SANHĪTA:

INSTITUTES OF MENU,

The Commentary

KULLÚKA BHATTA.

VOL. II.

Calcutta :

1830.

INDL 3459.7
~~11.1094~~

Harvard College Library,
Gift of
FITZGERARD HALL,
July 17, 1899.

मनुसंहिता

तट्टीकाय

मन्मथमुक्तावलीनाम्नी श्रीगुरुकभट्टेन कृता ।

द्वितीयोभागः ।

श्रीगुरु कनिष्ठि वाहेवानुग्रहा कविकातारावधान्या

रघुकेतव् मुद्रा चम्पाकवे मुद्रिता ।

संवत् १८ ८६ अकाशाः १७ ५२ ।

इं सम १८ ३० ।

॥ मनुसंहिता ॥

॥ ८ अष्टमोऽध्यायः ॥

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रधैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभां ॥ १ ॥

व्यवहारमिति । एवंविधविपक्षमधीचिह्नः प्रजानां रक्ष
णादवाप्तवृत्तिस्वायमेवेतरेतरविवादवपीडापरिहारार्थम् ।
अथादानाद्यह्लादप्रविषयोविद्वद्भार्याधिप्रत्यर्थिवाक्यजनितस
न्देहहारी विचारएव व्यवहारः । अदाह कात्यायनः ।
विनामार्गेऽव सन्देहे हरणं हारउच्यते । नानासन्देहहरणा
व्यवहारइति स्मृतः । तान् व्यवहारान् द्रष्टुमिच्छन् पृथिवी
पतिर्वक्ष्यमावस्यस्यसचितैर्ब्राह्मणैरमात्येभ्यः सप्तमाध्यायोक्त
पञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतोवाक्पाणिपादपापस्यविरहादनुद्धतः
अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभाषणादसम्बन्धभिक्षाने
तत्तन्निर्णयेन स्यात् तादृशोवक्ष्यमाणां समान्यविज्ञेत् । व्यव
हारदर्शनस्येदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्तन्निर्णयेन
रक्षणाये वक्ष्यमावह्लादह्लादार्थकरसफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितोऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम् ॥ २ ॥

तच्चेत्यादि । तस्माच्च सभायां कार्यगौरवापेक्षामुप
विष्टोऽपि कार्ये उत्थितोऽपि वा पाणिग्रहो वा ऊपरः दक्षिण
वा ऊरुमुद्यम्य अनुकूलवेषाभरणः पूर्ववत्सोके इन्द्रिवानौदृत्य
मुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षदेशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च चेतुभिः । अष्टा
दशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षमित्यादि । तानि च अष्टादशानां च कार्याणि
अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुल
व्यवहारावगतेः शास्त्रावगतेः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्
पृथक् प्रत्यक्षं विचारयेत् । तान्येवाष्टादश गणयति ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादानञ्चिन्नेपोऽस्वामिविक्रयः ।
सम्भूय च समुत्थानन्दत्तस्थानपकर्म्मच ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्म्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्त्रीयश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंस्त्रीविभागस्य द्यूतमाह्वयश्च । पंदा
अष्टादशैतानि व्यवहारस्थितानि च ॥ ७ ॥

तेषामिति । वेतनस्यैव चेति । सीमेति । स्त्रीपुंवेति । तेषां
महाद्वयानां मध्ये आदाविह अद्यादानं विचार्यते । तस्य
अरूपमुक्तवारदेन । अथं देवमदेवस्य येन यच्च यथाच यत् ।
दानयश्चधर्माश्च तद्व्यादानमुच्यते । ततश्च अधनस्यास्य
स्त्रिन् चर्यचरुपोनिःशेषः । अस्त्रामिना च कृतोविक्रयः । यन्भूष
वस्त्रिणादीनां क्रियामुक्तानं । इत्तस्य धनस्यापाचमुक्त्या क्रोधा
दिना वा यद्वर्धं । कर्मकरस्य भूतेरदानं । कृतव्यवस्थातिक्रमः
कचेविक्रये च कृते यस्यात्तापादिप्रतिपत्तिः । स्त्रामिपशुपाक
योर्विवादः । ग्रामादिषीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पादव्यमाक्रो
धनादि दण्डपादव्यमाक्रोधादि । सोऽयं निष्कवेन धनयद्वर्धं ।
वाहव्यवस्य धनहरवादि । स्त्रिणाश्च परपुरुषस्यार्कः ।
स्त्रीवहितस्य पुंशेधर्मः व्यवस्था । पैदकादिधनस्य च विभागः ।
अद्यादिक्रीडा यवव्यवस्थापनपूर्वकं यविमेवादिप्राविबोधनं ।
इत्येव अष्टादश एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्त्रानानि । यमाह्वयस्य
प्राविद्युतरूपत्वेन द्यूतावाप्तारविशेषत्वात् अष्टादशधंस्त्रोप
पत्तिः ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥ ७ ॥

इषु स्त्रानेषु भूविष्ठं विवादश्चरतां नृणाम् ।
यस्यैवावतमावित्य कुर्वात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

इतिहादि । इषु अद्यादानादिषु व्यवहारस्थानेषु

वाङ्मनेन विवादं कुर्वतां मनुष्याणां अनादिपारमर्थागत
त्वेन नित्यं धर्ममवसाम्य कार्यनिर्णयं कुर्यात्। भूषिष्ठब्रह्मेना
न्याय्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति। तानि च प्रकीर्णक
ब्रह्मेन नारदाद्युक्तानि। अतएव नारदः। न दृष्टं यच्च पूर्वेषु
धर्म्यं तस्यात्प्रकीर्णकमिति ॥ ८ ॥

यदा स्वयम्न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्।
तदानियुष्मादिद्वंसम्प्राज्ञाणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदेत्यादि। यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना
वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्य
दर्शनाभिज्ञं प्राज्ञाणं नियुञ्जीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यक्षेत्सुभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः।
सभामेव प्रविश्याम्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

सोऽस्मेति। स प्राज्ञसोऽस्य राज्ञोद्भट्यानि कार्याणि
त्रिभिर्प्राज्ञैः सभायां बाधुभिर्धर्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतः
तामेव सभायाविष्णोपविश्या स्थितोवा नतु चक्रम्याषः तस्य
चित्तव्याघेयसम्पत्तादृष्टब्रह्मणादनादीनि कार्याणि पश्येत्
॥ १० ॥

वसिष्ठे निधीदन्ति विद्यावेदविदस्तयः । राक्ष
साधिकृतोविदाम् ब्रह्मचर्यां सभां विदुः ॥ ११ ॥

वसिष्ठिति । वसिन् ज्ञानं अग्नयुःशामवेदिनस्तथोपि
ब्राह्मणावतिष्ठन्ते राक्षसाधिकृतस्य विदाम् ब्राह्मण एव प्रकृत
मादवतिष्ठते तां सभां चतुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मो विदुस्तथर्क्षेण सभां यचोपतिष्ठते । श्रुत्य
ज्ञास्य न ह्यन्तर्गति विद्वास्तान् सभासदः ॥ १२ ॥

धर्म इति । भाः प्रकाशः तथा यद् वर्तत इति विदुस्तं इति
रेवायं सभासद्व्येनाभिमतता यच्च हेतुः सभां विदुस्तं इतिरूपा
धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित
ज्ञान इति अर्चिप्रत्यर्चिनोर्बन्धे एकस्य सत्याभिधानाद्
परस्य अवावादात् तेन सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वात्
ब्रह्मनिवाधर्मे नोद्भूयन्ति तदा ते एव तेनाधर्मब्रह्मेण विद्वा
भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अनुबन्धिमुबन् वापि नरोभवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

वक्तव्यमतः सभामिति । सभामवगम्य व्यवहारदर्शनार्थं
तत्प्रवेष्टोक्तकर्तव्यः इह संज्ञता सत्यमेव वक्तव्यम् । अनुबन्धा

द्वितीयमवतिष्ठमानोऽप्यपि बद्धं उभयत्रापि यक्षः पापी
भवति । मेधातिथिना तु । यथा वा न प्रवेष्टव्य इति चक्ष्मेव
पठितम् ॥ १२ ॥

यत्र धर्मोऽद्यधर्मोऽसत्यं यत्रानृतेन च । हन्यते
प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । यस्यां यमायां अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां अधर्मोऽद्य
धर्मोऽनृतेन हन्यते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नास्मते यथा
यदा प्रेक्ष्यमाणानामाननादृत्य ते प्रतीकाररूपमान भवन्ती
त्यर्थः । पठिष्यामादर इत्यनेन पठि । तत्र तत्रैव यथासद
सौ पापेन हताभवन्ति ॥ १४ ॥

धर्मैव हतोऽस्ति धर्मोऽरक्षति रक्षितः । तस्मा
द्धर्मोऽनृतेन हन्यमानो नोऽधर्मोऽहतोऽवधीत् ॥ १५ ॥

धर्म इत्यादि । यस्याद्धर्मोऽस्ति कान्त इत्यादिनाम्नां सह
नाशयति वार्धिप्रत्यर्थ्यादिः । अथानतिक्रान्तः ताभ्यां सह
रक्षति तस्याद्धर्मोऽनातिक्रम्योऽयः माऽस्यान् मनुवंदिताम् अति
क्रान्तोऽधर्मोऽवधीदिति यथागामुत्पद्यमाने प्रसिद्धावयवो
यमिदम् अथवा नो निषेधेऽप्ययः नोऽहतोऽधर्मोऽमावधीत् नह
न्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

दुष्टोपि भगवान् धर्मसाक्षः कुरुते ह्यसम् ।
दुष्टस्यैव विदुर्देवासाक्षाद्दर्शनं सोपयेत् ॥ १६ ॥

दुष्टरत्नादि । कामान् वर्धतीति दुष्टः दुष्टवर्धनेन धर्मं
एवामिधीयत इति । अक्षयवर्धोवाचार्थः । अस्माद्दर्शनं यो वा
रक्षं करोति तद्वैवा दुष्टस्य जायते न जातिदुष्टस्य वृद्धि
दिनादसोपः । तस्माद्दर्शनं नोच्छिन्नादिति धर्मव्यतिक्रमस्य
वार्थं दुष्टवर्धनार्थनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एकएव सुदुर्द्धर्मीनिधनेष्वनुयाति यः । शरीरेषु
समन्नामं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ १७ ॥

एकदत्तादि । धर्मएवेकोमिधं योमरुषेपि चभीष्टफल
दानार्थमनुनच्छति । अस्मादन्वयसर्वव्याख्यापुत्रादि शरीरेष्वेव
यदादर्शनं गच्छति । तस्मात् पुत्रादिष्वेवापि यथापि धर्मेन
जातयः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्मस्य कर्तारत्यादः साक्षिणमृच्छति ।
पादस्य भासदस्यैव पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥

पादरत्नादि । दुर्ध्ववहारदर्शनादधर्मव्यवस्थी चतुर्ध्वमा
नोऽर्थिनमधर्मकर्तारस्यैवार्थिनं वा गच्छति । परचतुर्ध्वमानः

साविष्मसत्यवादिनं । अन्यपादः सभासदस्सर्वान् व्याप्नोति ।
पादस्य राजानं व्रजति । सर्वेषाम्पापसम्बन्धोभवतीत्यत्र विव-
चितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो
गच्छति कर्त्तारन्निन्दार्होऽयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

राजेत्यादि । यस्मान्पुनः सभायामसत्यवादित्वात् निन्दार्हो
ऽर्थीप्रत्यर्थी वा सम्यक्प्रायदर्शनेन निन्द्यते । तत्र राजा
निष्पापोभवति । सभासदस्य पापेन न संबध्यन्ते । अर्थादिक-
मेव कर्त्तारम्यापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्थाद्राक्ष्यणश्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नृत्तु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥

जातिमात्रेति । ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते न तु ब्राह्मण-
कर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्याच्छादिदारेण स्फुटन्यायान्याय-
निरूपणसमो ब्राह्मणजातिरपि वा यं सन्दिग्धात्मा ब्राह्मणं
ब्रवीति स वरं उक्तयोग्यब्राह्मणभावे कचित्कार्यदर्शने नृपते
भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारोऽपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रव-
क्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नृत्तु शूद्रइति

शूद्रनिषेधोद्योग्यप्राज्ञाभावे च निषेधेऽप्यस्योरभ्यनुष्ठानार्थः ।
यतश्च कात्यायनः । यच्च विप्रोऽपि विद्वान् स्नात्वा च निषेधमाचक्षेप
येत् । वैश्वं वा धर्मप्राज्ञाज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य
सीदति तद्गाढं पद्मे गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्यात् चक्षेत्यादि । यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते
तस्य पश्यतश्च पद्मे गौरिव तद्गाढमवयञ्जयति ॥ २१ ॥

यद्गाढं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमदिजं । विन
श्रुत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

चक्षित्यादि । यद्गाढं शूद्रवज्रं परलोकाभाववा
साक्ष्यत्वं हि यशूचं तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षरोगपीडितं यत् व्रीहं विन
श्रुतिः । यद्वा प्राज्ञाश्रुतिः यन्मनित्यस्याभावेन दृष्टिविरहात्
उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गज्ञानवर्धककर्मभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मोऽसन्मधिष्ठाय सखीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य
लोकपासेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मोऽसन्मिति । धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य प्राञ्जलित
देहोऽनन्यमना लोकपासेभ्यः प्रणमं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति
तेत् ॥ २३ ॥

अर्थानर्थ्यावुभा बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवलयौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्याणि ॥२४॥

अर्थानिति । प्रचारणोच्छेदनाद्यात्मकावैदिकावर्थानर्थौ
बुद्ध्या परलोकार्थानर्थ्याधर्मौ केवलावनुदध्य चयाविरोधेन
भवति तथा कार्याधिनां कार्याणि पश्येत् । वज्रवर्षमेवकेतु
ग्राह्यादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

वाद्यैर्विभावयेत्सिद्धैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरव
र्णैरङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

वाद्यैरिति । वाद्यैः स्वरदिभिर्लिंगैरित्यभिधानादवधारि
ताद्यभिचारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् ।
स्वरोगद्वयादिः । वर्षः स्वाभाविकवर्षादन्यादृशोमुखकाशि
मादिः । इन्द्रितमधोनिरीक्षणादिः । आकारोद्देहभवस्वेदरो
माद्यादिः । चेष्टा हस्तस्कासनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिन्द्रितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेच
वक्त्राविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतमनः ॥ २६ ॥

यस्मात् आकारैरिति । आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या
स्वस्वात्पादादिकया अन्तर्गतं मनोबुद्धिरूपेण परिचयतमव
धार्यते ॥ २६ ॥

वासदायादिकं रिक्थन्तावद्राजानुपासयेत् ।
वायस्य स्यात्समावृत्तोयावन्धातीतशैशवः ॥ २७ ॥

वासदायेति । यमाद्यवाक्यसामिकधनमित्यादिभिरन्या
येन वृत्तमात्रं तावद्राजा रक्षेत् यावद्वैषा वट्चिन्नदाब्धिकं
वृत्तपर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुरनुज्ञात् यमावृत्तौ भवति ।
तादृशस्यावश्यकवाक्यविममात् । यस्तत्रत्यादिना वास्तएव
वमावर्तते योपि यावदतीतवाक्योभवति तावत्तस्य धनं
रक्षेत् । वाक्यस्य षोडशवर्षपर्यन्तम् । वास्तप्राषोडशादधी
दिति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वग्नाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणाभिष्कुसासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्त्रातुरासु च ॥ २८ ॥

वग्नेत्यादि । वग्नासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिपक्षः स्त्रीमी
मिर्वाद्यार्चोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च
स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु । निष्कुसासु यपिच्छरक्षितासु याधोषु
च स्त्रीषु विधवासु रोगिणीषु च बहून्तस्यापि वाक्यधनस्यैव
राज्ञा रक्षकं कर्तव्यम् । अथ चानेकव्योपादाने गोवन्ध्या
हंसाद्येन पुनरुक्तिपरिहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेयुः स्वबान्धवाः । ता
ञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनामिति । वयमपानन्तराधिकारिणोरपाम
ददन्धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासाञ्जीवन्तीनान्तु
गृह्णन्ति तान् वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत्
॥ २८ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजात्यब्धिमिधापयेत् ।
अर्वाक्यब्दाद्वरेत्स्वामी परेण नृपतिर्दरेत् ॥ २९ ॥

प्रनष्टेति । अज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किमनष्ट
मित्येवमट्टादिना उद्घोष्य राजद्वारादौ रचितं वर्षचयं
स्थापयेत् । वर्षचयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा सर्व
गृहीयात् । तदूर्जन्तु नृपतिर्विनिगुञ्जीत ॥ २९ ॥

ममेदमिति योऽब्रूयात्साऽनुयोज्योऽयथाविधि ।
संवाद रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्शति ॥ ३० ॥

ममेदमित्यादि । मदीयन्धनमिति यो वदति स किं रूपं
किं संख्याकं कुत्र प्रकृतं तद्व्यमर्शति तद्व्यमर्शति तद्व्यमर्शति । ततो

अदि रूपसंख्यादीन् वृत्तान् वदति तदा स तत्र धनसामी
तद्वत्तं गृहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

अवेदवानेनष्टस्य देशं काखञ्च तत्त्वतः । वर्षी
रूपस्यमाखञ्च तत्समन्दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

अवेदवानरत्यादि । नष्टद्रव्यस्य देशकाखौ अस्मिन् देशे
अस्मिन् काखे नष्टमिति । तथा वर्षी शृङ्गायाकारं कटकमुक्तु
दादि परिमाणञ्च अद्यावदवाननष्टद्रव्यसमदण्डमर्हति ।
॥ ३२ ॥

आददीताय वज्रागं प्रणष्टाधिगताश्रुपः । दद्रमं
दादशं वापि सतान्धर्ममनुसरन् ॥ ३३ ॥

देशकाखादिसंवादे पुनराददीतेति । अदेतद्वाञ्छा प्रण
ष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात् वज्रागन्दद्रमं दादशं वा रक्षादिनिमित्तं
पूर्वेणां साधूनामवन्धयति जानन् राजा गृहीत्वात् । धन
सामिनेभिर्गुणसमगुणत्वापेक्षया वज्रागादिपक्षविकल्पः ।
अत्रिहं सामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रमृष्टाधिगतम्ब्रव्यनिष्ठेयुक्तैरधिष्ठितम् । यां
स्तत्र चौरान् गृहीयात्तामाजिभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

प्रमृष्टेति । ब्रह्मव्यवस्थापि प्रमृष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षा
युक्तैः रक्षितं कृत्वा राज्ञा स्थाप्यतस्मिंश्च द्रव्ये रक्षाचौरान् गृहीया
त्तान्दक्षिणा घातयेत् । गोविन्दराजसु । प्रतादभधिके बध
इतिदर्शनात् अपि प्रतप्तुवर्षमूलाधिकद्रव्यहरणे बध
माह । तत्र । तत्र सन्धिं कृत्वा तु ये सौख्यमिति वत्सल्येपि
प्रमृष्टराज रक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण बधविधानात् प्रता
दभधिके बध इत्यस्य विशेषोपदिष्टबधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

ममायमिति योब्रूयाज्जिधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भगं राजा दादन्नमेव वा ॥ ३५ ॥

ममायमितीति । योमानुषः स्वयज्जिधिं सन्धा अन्येन वा
निधौ प्राप्ते ममायज्जिधिरिति वदति सत्येन प्रमाणेन च
स्वयन्मन्त्रं बोधयति तस्य पुद्वयस्य निर्गुणत्वसंगुणत्वापेक्षया
ततोनिधानात् अष्टमानं दादन्नमानं वा राजा गृहीयात् ।
अयज्जिहं तस्माप्ययेत् ॥ ३५ ॥

अनृतम्, बहन्, दण्डः सन्निपत्त्याग्रमष्टमं ।
तस्यैव वा निधानस्य संस्कारास्तीव्रसीङ्गचाम् ॥ २६ ॥

अनृतमिति । अस्तीयं स्तीयमिति ब्रूवन् सभवासाष्टमश्वम
दण्डः । बहन् तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागद्वयवित्ता येनाव
वाहन्, नच्छति, न विद्वन्, सभते तदण्डः । अस्तीवसी
मितीवसुनकमिर्देवात्पूर्वसादन्योवदण्डः । विक्रमस्य नि
कुच वनुवापेचः ॥ २६ ॥

विदांसु ब्राह्मणोदङ्गा पूर्वोपनिहितमिधिम् ।
अग्नेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्धिसः ॥ २७ ॥

विदानित्यादि । विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं मिधिं
इहा सर्वं पृच्छीयात् । न पञ्चागच्छात् । वस्यसर्वस्य
धनवानस्य प्रभुः । अतएवोक्तं । सर्वसम्प्राह्मणस्येदमिति ।
तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तच्चाच नारदः । परेच
निहितं ब्रह्मा राजा आपदरेमिधिं । राजागामी मिधिः
सर्वः सर्वेभ्यः ब्राह्मणादते । आश्ववक्त्रोप्याह । राज ब्रह्मा
मिधिच्छात् दिवेभ्योर्द्विजः पुनः । विदानग्रेवमादशास्य
सर्वस्य प्रभुर्धतः । अतोवक्त्रोधातिविगोविन्दराजाभ्यां ममाय

मिति चोद्भूतादित्युक्तं राजदेव्यान्निरासार्थं पित्रादिनिधि
तद्विषयत्वमेवात्र वचनस्य व्याख्यातम् । तद्वर्णार्थं नारदादिभु
विद्याख्याविपरीतं स्वरूपितम् । न मेधातिथिगोविन्दराज
व्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं चितौ ।
तस्मात् द्विजेभ्योदत्तार्द्धमर्द्धं कोषे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

चन्विति । च पुनरस्मान्निधं पुरातनभूषणगतं निधिं राजा
समते तस्माद्वाङ्मतेभ्योऽर्द्धं दत्त्वाऽर्द्धमात्मोपधनानामारे प्रवे
शयेत् ॥ ३८ ॥

निधीनान्तु पुराणानान्धातुनामेव च चितौ ।
अर्द्धभायश्चणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

निधीनामिति । निधीनां पुरातनानां अस्त्रकीयानां विद
द्वाङ्मतेतरसन्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्नानानाञ्चार्द्धं हरो राजा
चक्षादपौ रचति भूमेश्च प्रभुः ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्ववर्षेभ्योराज्ञा चौरैर्हृतम्भनम् ।
राजातदुपयुञ्जानचौरस्याप्नोति किञ्चिदम् ॥ ४० ॥

दातव्यमिति । चतुर्नचौरैर्होकाणामपहृतं तद्राज्ञा चौरै
भञ्जयित्वा धनसामिभ्योदेयम् । तद्वन्नं राजा स्वमुपयुञ्जान
चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान् धर्मांश्च श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

जातिजानेति । जातिधर्मांश्च ब्राह्मणादिजातिनियतान्
शासनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितान् आश्रमाविद्व
हान् । देशजातिकुलधर्मांश्च आश्रमाथैरप्रतिषिद्धाः प्रमाचमिति
नोतमस्मरणात् । श्रेणीधर्मांश्च वणिगादिधर्मांश्च प्रतिनियत
कुलव्यवस्थितान् ज्ञात्वा तदविद्वहान् राजा व्यवहारेषु तत्त
दुर्मांश्च व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

स्नानि कर्माणि कुर्व्याणादूरे सन्तोपि मानवाः ।
प्रियाभवन्ति लोकस्य स्नेहोऽस्ते कर्माण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

अस्नानात्स्नानोत्थादि । जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माणि
अनुतिष्ठन्तः स्नेहोऽस्ते नित्यनैमित्तिकादौ कर्माणि वर्त्तमानाः
दूरेऽपि यन्तः शान्तिनिवन्धनसंज्ञाभावेऽपि लोकस्य प्रिया
भवन्ति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरुषः ।
नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरुषो धनस्रोभादिना कार्यमृणादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वधित्वेन
धनस्रोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजानमविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादन्धनादि
स्रोभेनोपेयेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यस्य कृपातैर्दृग्गस्य दृग्गयुः पदम् ।
नयेत्तयानुमानेन घर्म्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा दृग्गस्य ब्रह्महतस्य दधिरपातैः व्याघ्रः
पदं स्नानं प्राप्नोति तयानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सम्यग्ध्येदात्मानमथसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराजा ह्यसमपहास
सत्यमध्येत् तथार्थञ्च । अर्थमादितान्मलार्थीयोऽह् । अर्थवक्तं

नोहिरक्षादिधनविषयसं व्यवहारमश्नेत् न लहमनेनापि
निकोचनेनोपहृषितरत्नादिसंस्थापराधं । आत्मानश्च तत्तन्नि
र्णयेत्सर्गादिफलभानिर्णयं वाचिषः सत्यवादिनः देवं कालश्च
देवकाकोपितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुसमुतादिकमश्नेत्
॥ ४१ ॥

सङ्गिराचरितं यस्याद्दार्मिकैश्च दिजातिभिः । तद्देश
कुलजातीनामविद्वद्भ्यकल्पयेत् ॥ ४२ ॥

सङ्गिरित्वादि । विद्वद्भिर्द्वैतप्रधानैर्दिजातिभिर्बहुभ्यमा
ज्जास्यमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविद्वद्भ्यमादाय व्यवहारनिर्णयं
प्रकल्पयेत् । एतत्प्रकल्पव्यवहारसाधारणं परिभाषात्मक
मुक्तं ॥ ४१ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन बोधितः । दापये
द्वनिकस्यार्थमधमर्णादिभावितम् ॥ ४३ ॥

वञ्चति अज्ञानमधिकृत्याह अधमर्णेति । अधमर्णार्थं
सिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनसामिना राजा बोधितोऽवज्ञमात्र
सेव्यादिप्रमाणप्रतिपादितम्नमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् ।
अधमर्णादुत्तमर्णाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरुषः ।
नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन ॥ ४३ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधातुं पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति ।
राजा राजनियुक्तो वा पुरुषो धनस्रोभादिना कार्यमृष्टादिवि
वादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः । न राजा तु वञ्चितेन
धनस्रोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत न राजा मविवादि
नाम् । न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादम्भनादि
स्रोभेनोपेचेत् ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यष्टकपातैर्ऋगस्य ऋगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन घर्म्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेत्यादि । यथा ऋगस्य ब्रह्मरतस्य रश्मिरपातैः व्याचः
पदं ज्ञानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा राजा
घर्म्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थञ्च सम्यग्ध्येदात्मानमथसाक्षिणः ।
देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोराजा ह्यसमपदाच्च
सत्यमध्यैत् तथार्थञ्च । अर्थआदित्वात्तत्त्वार्थोऽहम् । अर्थवक्तुं

नोदिरक्षादिधनविषयस्य व्यवहारमस्मीत् न तदमनेनाधि
निकोचनेनोपहृतिरक्षादिस्वस्याधराधं । आत्मानश्च तत्त्वनि
र्णयेस्वर्गादिफलभाजिनं वाचिषः सत्यवादिनः देवं काशश्च
देवकाशोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुसमुतादिकमप्येत्
॥ ४५ ॥

सङ्गिराचरितं यस्याद्दार्मिकैश्चिदातिभिः । तद्देश
कुलजातीनामविरुद्धमकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

सङ्गिरित्वादि । विदङ्गिर्दूर्ध्वप्रधानैर्दिजातिभिर्षट्पृथ्वा
क्यास्त्रमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं
प्रकल्पयेत् । इतस्तत्कालव्यवहारसाधारणं परिभाषात्प्रक
मुत्तं ॥ ४६ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः । दापये
दुनिकस्यार्थमधमर्णादिभावितम् ॥ ४७ ॥

वञ्चति चत्वादानमधिकत्वाद् अधमर्णेति । अधमर्णार्थं
विद्वर्धप्रबुद्धधनविद्वर्धं धनस्वामिना राजा बोधितोवञ्चमाय
वेद्यादिप्रमाणप्रतिपादितव्यमनुत्तमर्णसाधमर्णं प्रदापयेत् ।
अधमर्णादुत्तमर्णाच्च दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यैयरूपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्तैरूपायैः
संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

कथन्दापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वस्तुमायैरूपायैः संप्र
युक्तमर्थमुत्तमर्णोत्तमते तैस्तैरूपायैर्वग्रीकृत्य तमर्थं दापयेत्
॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं
साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधये
त्तत्र धर्मानाह दृढस्यतिः । सुहृत्सन्धिसंदिष्टैस्त्राणां चानु
मतेन च । प्रायेण वा क्षणी दाप्योधर्मएव उदाहृतः । देये
धनेऽधमर्णस्य विप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथाच वक्ष्यति ।
अर्थेपव्ययमानत्विति । मेधातिथिसु । निस्त्रोचः सव्यवहारेण
दापयितव्यः अन्यत्कर्मोपकरणम्भनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना
व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् गृहीयादित्याह ।
कृषादीनि चोक्त्वाह दृढस्यतिः । कृष्या वाचित्तद्वार्थमानीय
क्षत्रिकादस्ती । अन्याहतादि वा इत्य दाप्यते तत्र सोपधिः ।
दारपुत्रपशून् इत्या कृत्वा दारोपवेदनम् । यन्मार्थं दाप्य
तेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । वध्वा सगृहमानीय ताडनाद्यै
रपक्रमैः । क्षत्रिकोदाप्यते यत्र वसात्कारः सकीर्णितः ॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्षोऽधमर्षिकात् । न
स राजाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

चरत्वादि । उत्तमर्षः यस्मिन्पञ्चमर्षमधमर्षात्स्वयं
नृणांदिना साधयति यः स्वीचन्धनं यस्मात्साधयन् अस्मात्
निवेद्य किमिति वत्सादिकं कृतवानधीति न राजा निवेद्व्यः
॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम् । दापये
इतिकस्यार्थेन्दण्डशेषश्च शक्तितः ॥ ५१ ॥

अर्थेदति । नाहमसौ धारयामीति धनविषये अपङ्गवानं
अधमर्षं करणेन सेव्यवाचिदिव्यादिना प्रतिपादितमर्थं, उत्त
मर्षस्य राजा प्रदापयेत् । दण्डशेषश्च अपङ्गवे तु दिगुष
मिति वक्ष्यमाणद्वयमभागद्वयस्यूनमपि दण्डं पुरषत्रया
दापयेत् ॥ ५१ ॥

अपङ्गवेऽधमर्षस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभि
योक्ता दिग्देहेयं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

अपेति । उत्तमर्षस्य धनं देहीति सभावाग्राहिकाकेन
उक्तसाधमर्षस्य नासौ धारयामीति अपलापे सति अभि

सोक्ताधीं देशान्धनप्रयोगदेशवर्त्तिषाचिषमिर्दिशेत् । प्रायेण
साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिषाधारणश्च निर्वन्धात् प्राक् साक्ष्यप-
न्यासः अन्यथा करणमभादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यस्य दिशति निर्दिश्यापङ्गुते च यः । यस्या
धरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यश्च पुनर्यस्त्वपधावति । सम्यक्
प्रणिहितश्चार्थमृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः ।
निश्चयमानं प्रश्नश्च नेच्छेद्यस्यापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयात् उक्तञ्च न विभावयेत् ।
नच पूर्वोपरं विद्यात्तस्मादर्थोत्सृज्यते ॥ ५६ ॥

अदेश्यमिति । अपदिश्येति । असम्भाष्यरति । ब्रूहीत्यादि ।
अदेश्यं यच्च देशे अधमर्षस्य चरणद्वयकाले सर्वदावस्मान्न
वभावतीति । निर्दिश्य वा देशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमिति
अपवयति । यस्य पूर्वोत्तरान् स्त्रीकानर्थान् विद्वद्भावा
गच्छति । यस्य मम हस्तास्तुवर्षस्य पलमनेन गृहीतमिति
निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्येवमादिना पुनरपसरति ।
यस्य सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्तथा रात्रावसाधिक

ब्रह्ममित्येवमादि प्राप्तिवाक्येन वृष्टः यस्य समाधत्ते। यस्य यस्या
 यस्यानर्हनिर्जनादिदेवे वाचिभिः यस्यान्योन्मं यस्याधत्ते। यस्य
 भाषार्थस्तिरीकरवाच्य मितरामुच्यमानं प्राप्तिवाक्येन प्रत्यक्षे
 ष्येत्। यस्य निश्चयतेत् न युक्तं स्थातुमेष दत्ते इमेऽन्यथो व्यवहार
 इत्याख्याय यथास्मानात् स्मानाकारश्च्येत्। यस्य ब्रूहीत्युक्तो न
 किञ्चिद्ब्रूवीति उक्तं साध्यं न प्रमाद्येन प्रतिपादयति। पूर्व्यं साधनं
 अपरं साध्यं तद्योग जानाति असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति
 असाध्यमेवममानेन प्रत्यक्षवृत्ततन्मनुर्देवमित्यादि साध्यत्वेन
 निर्दिशति यतस्मात्साध्यादर्थाङ्गीयते॥ ५२॥ ५३॥ ५५॥ ५६॥

साचिषः सन्ति मेत्युक्ता दिग्मेत्युक्तोदिग्मेन्न यः।
 यर्कस्यः कारयैरेतैर्हीनस्तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७॥

साचिषःवन्तीति। साचिषोमम विद्यन्तइत्युक्ता ताचि
 दिग्मेत्युक्तोद्योग निर्दिशतितं पूर्वोक्तैरेभिः कारयैर्कस्यः प्राप्ति
 वाक्यः पराजितं कथयेत्। ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्ता इति वा
 पाठः। अथ हान्दयमिकारस्य पररूपत्वं॥ ५७॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयादध्योदण्यस्य धर्मतः। न
 चेन्निपचात्यब्रूयाद्धर्मं प्रतिपराजितः ॥ ५८॥

अभियोक्तेति। योऽर्थी यन् राजस्थाने निवेश भाषायां न
 ब्रूवात्तदा विषमगौरवापेक्षया बध्योक्तयुनि विषये दण्ड्यस्य

धर्मतः स्नात्प्रत्यर्ची पुनर्द्यदि पश्यत्यमध्ये न ब्रूवात्तदा धर्मतः
एव पराश्रितः स्नात् न तु हस्तेन ॥ ५८ ॥

योयावन्निष्कृवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणन्दमम् ॥ ५९ ॥

यदिति । यः प्रत्यर्ची यत्परिमाणधनमपनयति अर्ची वा
यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकौ अपङ्कृतमिथ्योक्त
धनाद्विगुणन्दस्वरूपन्दापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनात्
ज्ञानपूर्व्यापङ्कवमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिना आज्ञाप
मिथ्यानियोगे अपङ्कवे तद्विगुणमिति व्रते दत्तमभामं
वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा । व्यवरैः
साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

पृष्टइति । धनार्थिनोत्तमर्षेण राजपुरुषापकर्षं कृताज्ञानः
प्राज्ञिवाकेन पृष्टः सन् यदा न धारयामीत्यपङ्कवानोभवति
तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं व्यवरैः साक्षिभिः त्रयोऽवरा
न्युना येषामौ रर्षिणा विभावनीयः ॥ ६० ॥

वाहश्रावनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्समवक्ष्यामि यथावाच्यमृतञ्च तैः ॥ ६१ ॥

वाहश्रावति । शनिभिस्तमर्षादिभिः श्रवणादानादि
व्यवहारेषु वचाविधाः साक्षिणः कर्तव्याः तथा विधान् वदि
ष्यामि । वचा च तैः सत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रियोमौखाः चचविट्शूद्रयोमयः ।
अर्थ्यक्ताः साक्षामर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

गृहिणरति । कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तः तद्देव्याः
चचिवैश्वशूद्रजातीयाः अर्थिनिर्दिष्टाः यन्तः साक्षित्वयोग्या
भवन्ति । ते हि दारपुत्रविनाश्रमयात्तद्देववाचिना विरो
धाच्च मान्वा वादन्ति । न तु ये केचित् श्रवणादानादिव्यवहा
रेषु साक्षिणः स्युः आपदितु वाग्दण्डपादव्यस्रोतयहृषादिषु
कृत्यतिरिक्ता अपि साक्षिणो भवन्ति ॥ ६२ ॥

आग्नाः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽसुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

आग्ना इत्यादि । चचविट्शूद्रयोमयरति उक्तत्वात्ततो
ब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्षेषु इत्यभिधानं सर्ववर्षेषु

मध्ये ये वयार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञासोभरहिताः ते
साक्षिणः कर्त्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

नार्थसम्बन्धिनोनाप्ता न सहाया न वैरिणः । न
दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिता ॥ ६४ ॥

नार्थसम्बन्धीत्यादि । अष्टाद्यर्थसम्बन्धिनोऽधमर्षाद्याः
आप्ता मित्राणि सहायास्तत्परिचारकाः ब्रह्मवः स्वानन्तरा
वगतकौटसाध्याः रोगपीडितामहापातकादिदूषिताश्च साक्षि
णो न कर्त्तव्याः । सोभरागदेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधान
हेतूनां सम्भवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्येन कारककुशीलवौ ।
न ओचियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्योविनिर्गतः ॥ ६५ ॥

न साक्षीति । प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वात् न राजा
साक्षी कार्य्यः कारकः रूपकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः
स्वकर्म्मव्ययत्वात् प्रायेण धनलोभवत्त्वात्साक्षित्वम् । ओचि
योऽथध्ययनाग्निहोत्रादिकर्म्मव्ययतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्म
चारी । सङ्गविनिर्गतः परिव्राजकः । तयोरपि स्वकर्म्मव्ययत्वात्

प्रह्वनिडलायायाचितम् । ओषिषपदवाद्ध्यवनाग्निहोत्रा
दिवपेतरमाह्वयकानिवेधः ॥ ६५ ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न क्रुद्धो न शिशूर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

नाध्यधीन इति । अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रो गर्भदाघोन
वक्तव्यो विहितकर्मात्यागाशोकविगर्हितः दस्युः क्रूरकर्मा न
क्रुद्धो नापि तस्कर इति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृत् निषिद्ध
कर्माकारी । एतेषां रागद्वेषादिवशत्वात् । न दृढः प्रायेण
क्षुतिर्भग्नवशत्वात् । न वाख्योऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैको विनाश
प्रवासप्रवृत्त्या तस्य व्यवहरति विधानात् आर्चप्रतिषेधविज्ञौ
कक्षादिदवस्थायां दयोरभ्यनुष्ठानार्थं निषेधवचनम् । अन्य
शास्त्राद्यादिः धर्मानभिज्ञातत्वात् विकलेन्द्रिय उपपन्नत्वे
कक्षात् न वाची कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
न अमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

नार्त इति । नार्तो बन्धुविनाशादिना । मत्तो मद्यादिना ।
उन्मत्तो भ्रतावेजादिना । क्षुधापिपासादिना पीडितः ।

अमार्ताः वर्त्मगमनादिना खिन्नः कामाक्रान्तः उत्पन्नक्रोधः
चौरस्य न साक्षी कार्य्यइति सर्व्वं संबध्यते । तन्मार्तादिर्बुद्धि
वैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्यर्दिजानां सदृशादिजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्थानामन्थयोमयः ॥ ६८ ॥

16 a

स्त्रीणामित्यादि । स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे वृक्षादीनादौ
स्त्रियः साक्षिणोभवन्ति । दिजानां ब्राह्मणचण्डियवित्रां
सदृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः
शूद्राणां । चाण्डालादीनाञ्चाण्डालादयः साक्षिणोभवेयुः ।
एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्षिसम्भवे ।
असम्भवे विजातीया अपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव साक्ष्य
वस्तव्यः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनां ।
अन्तर्वेत्सन्तरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

अनुभावीति । वृक्षाभ्यन्तरेऽवृक्षादौ वा चौरादिकृतोप
द्रवे देहीपचाते वातताप्यादिकृते यः कश्चित् उपलभते स वा

दिबोरेव वाची भवति नतु च्छादनादिवदुक्तस्यचो
पेतः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यम्वासेन स्त्रविरेण वा ।
त्रिष्येष बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

तदेवोदाहरणात्सृष्टयति स्त्रियापीति । अन्तर्ज्येष्ठादावुक्त
वाच्यमावे यति स्त्रीवाच्यवद्बन्धुदासकर्षकरा अपि
वाचिषः स्तुः ॥ ७० ॥

वाच्यवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां नृषा ।
आनीयादस्थिरा वाचमुत्पिक्तमनसान्तथा ॥ ७१ ॥

नन्वास्तिरपुद्गितादिना स्त्रीवाचादीनां कथमपि वाचि
नमित्यत्र वाच्यवृद्धेति । वाच्यवृद्ध्याधितानां उपभुतमन
वाच्य मनोअन्तादीनां साक्ष्ये अनृतं वदतां अस्थिरा वाग्भवति
अतस्त्वनमानेन आनीयात् । यथाक्तम् । वाक्ष्यैर्भिभाव
वैचित्र्यैरिति ॥ ७१ ॥

साक्ष्येषु च सर्वेषु स्त्रीसंग्रहणेषु च । वाग्द
ण्डयोश्च पादयो न परोक्षेन साक्षिणः ॥ ७२ ॥

वाक्ष्येति । वृद्धादादिषु वाक्ष्येषु चैव्यस्त्रीसंग्रहण
वाग्दण्डपादयो च वृद्धिब्रह्मवाचिपरीक्षा न कार्या
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमित्यस्त्रीवाच्यमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

वज्रत्वम्परिवृक्षीयात्साक्षिदैधे नराधिपः । समेषु
तु गुणोत्कृष्टान् गुणिदैधे दिजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

वज्रत्वमित्यादि । साक्षिणाम्परस्परविद्वद्भाभिधाने वज्रमिथं
दुक्तन्तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा वृक्षीयात् । समेषु तु विद्वद्भाभिधायिषु
गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्र
तिपत्तौ दिजोत्तमान् दिजेषु ये उत्तमाः क्रियावन्त इत्यर्थः ।
अतएव वृक्षस्यतिः । गुणिदैधे क्रियायुक्ता इति । गोविन्दरा
जस्तु । गुणवतां विप्रतिपत्तौ दिजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणी
कुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं अवणाच्चैव सिद्ध्यति । तच्च
सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यान् शीयते ॥ ७४ ॥

समक्षेति । चक्षुर्याच्चे साक्षाद्दर्शनात् आचयाच्चे च अवणात्
साक्ष्यं सिध्यति तच्च साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते
सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दृष्टाभावे सार्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्थसंसदि । अवा
प्सरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च शीयते ॥ ७५ ॥

साक्षीत्यादि । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसमायां वदन्
अधोमुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूप
फलदाणेन पापेन शीयते ॥ ७५ ॥

यचानिवद्दोऽपीचेत शृणुयादापि किञ्चन । पृष्ट
स्तथापि तद्भूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

यचेत्यादि । तमस्मिन् विषये वाची भव इत्येवमकृतोपि
वर्तकश्चित् श्रुत्यादानादि पश्यति वाक्पादव्यादिकं वा शृणोति
तथापि वाची य पृष्टस्मन् यथोपलब्धव्ययेत् । अयन्त्यकृत
वाची सामान्येन मनुजोक्तः अस्म यामश्च प्राप्तिवाक्यं राजा
चेत्यादिना गारदादिभिः वाङ्मयमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽलुब्धस्तु साचीस्यादस्यः शृणोपि न स्त्रियः ।
स्त्रीनुद्धेरस्त्रिरत्वात्तु दोषैस्त्रान्येपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

एक इत्यादि । एकोऽलुब्ध इत्यत्राकारप्रसङ्गोद्भूतः ।
एकोपि वाची लोभादिरहितः स्यात् । अतएव व्यासः ।
शृणुकिञ्च धर्मज्ञः वाची यचानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि
भवेत् सादृश्यं विज्ञेयतः । मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामेको
लुब्धस्तवाचीत्यादिति पठितम् । व्याख्यातश्च । लोभवान्
एकः वाची न भवति एवञ्चालुब्धोगुणवान् कस्याश्चिदवस्था
यामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मनौचादियुक्तावच्छोष्य
स्त्रिरनुद्धिमात् श्रुत्यादानादौः पर्यालोचितव्यवहारे वाचि

ज्ञानं भवन्ति । अपर्यालोचिते तु क्षेत्रवाग्दण्डपादव्यादेः
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यमिति साक्षितमुक्तम् । अन्येपि चे क्षेत्रादि
दोषैर्याप्तास्तोपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्भूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् । अतो
यदन्यदिद्भूयुर्द्वर्त्तार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

स्वभावेनेति । यत्साक्षिणोभयादिव्यतिरेकेण स्वभावा
द्भूयुः तद्भवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यं यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्
कुतोपि कारणाददन्ति तद्द्वर्त्तविषये निष्प्रयोजनं तन्न ग्राह्यम्
॥ ७८ ॥

समानः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राप्तिवाकोनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

समानरित्यादि । समामर्थ्यं साक्षिणः संप्राप्तान् अर्थिप्रत्य
र्थिसमसं राजाधिकृतो ग्राह्यः प्रियोक्तिं रचयन् वक्ष्यमाण
प्रकारेण वृष्टेत् ॥ ७९ ॥

यद्द्वयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद्भूत सर्व्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद्द्वेवेति । यद्द्वेवेति प्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परम
स्मिन् कार्ये चेष्टितं जानीय तत्सर्व्वं सत्येन कथयन्तोऽनुज्ञाक
मप्यसाक्षितम् ॥ ८० ॥

सर्वं साक्ष्यं ब्रह्मसाक्षी लोकानामिति युष्कलान् ।
इह चानुत्तमाक्षीर्त्तिं वागेवा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

वक्ष्यमिति । साक्षी साक्ष्ये कर्त्तव्यं यत्नं ब्रह्मसन् उत्कृष्टान्
ब्रह्मलोकानादीन् प्राप्नोति इह लोकेषु सात्युत्कृष्टं ज्ञानं ब्रह्मते
ब्रह्मादेवा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं ब्रह्म पात्रैर्बन्धते वाक्पैर्भृशं । विवशः
भ्रतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं ब्रह्मदेवतम् ॥ ८२ ॥

साक्ष्येऽनृतं इत्यादि । तस्मात्साक्षी सत्वावाचं कथयन् ब्रह्मस्य
व्यभिचिः पात्रैः स्पर्शरज्जुभिः असोदरेण परतन्मीकृतः भ्रतस्त
ज्ञानं चावत् अत्यर्थमोच्यते । तस्मात्साक्ष्ये ब्रह्मं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूजते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते । तस्मा
स्तत्त्वं हि वक्तव्यं सर्ववर्षेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

वक्ष्येनेत्यादि । तस्मात्सत्येन पूर्वार्जितादपि पापासाक्षी
मुच्यते धर्मसाक्ष्यं वक्ष्याभिधानेन वद्विमेति । तस्मात्सर्ववर्ष
सिद्धये साक्षिभिः सत्त्वं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

आत्मैव आत्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

आत्मैवेति । अस्मात् इमांश्चभक्त्यप्रतिष्ठितात्मैवात्मनः
वरचं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां मन्वाद्युत्तमं साक्षिणं
वृषाभिधानेनावस्थाप्यः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतेन कश्चित्पश्यतीति नः । तांस्तु
देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपुरुषः ॥ ८५ ॥

मन्यन्तइति । पापकारिण एवमन्यन्ते अस्मानधर्मप्रवृत्ताय
कश्चित्पश्यतीति तान् पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वस्मान्नरा
त्मापुरुषश्च पश्यति ॥ ८५ ॥

द्यौभूमिरापो हृदयश्चन्द्रार्काग्निश्चमानिषाः । राशिः
संन्ये च धर्माश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

द्यौरित्यादि । द्युलोकश्चिथिवीजलहृदयस्त्वजीवचन्द्रादि
त्याग्निश्चमवायुराशिसंन्यादयधर्माः सर्ववरीरिणां इमा
ऽऽभक्त्यः दिवादीनां साक्षिणदेवतासि साच वरीरि

त्ररोरिच्छेकवावक्षितैव तत्सर्वं ज्ञायतीति चागमग्रामाद्या
देवान् दत्तं तदस्तीत्येदमुक्तम् ॥ ८१ ॥

देवब्राह्मणसामिध्ये साध्यं पृच्छेदतं दिजान् । उद
मुखान्प्राप्नुयान्वा पूर्वाद्ये वै शूचिः शूचीन् ॥ ८७ ॥

देवब्राह्मणेति । प्रतिमादिदेवताब्राह्मणसामिधाने शूचीन्
दिशतिप्रभृतीन् प्राप्नुयान्प्राप्नुयान् वा स्वयमेवतः प्राप्ति
साधः पूर्वाद्ये काये चायातव्यं साध्यं पृच्छेत् ॥ ८७ ॥

शूचीति ब्राह्मणमृच्छेत्सत्यं शूचीति पार्थिवम् ।
गोबीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेषु पातकैः ॥ ८८ ॥

शूचीत्यादि । शूचीत्येवं ब्रह्ममुक्त्यर्थं ब्राह्मणमृच्छेत् । सत्यं
शूचीति पार्थिवं चपिचमृच्छेत् । गोबीजसुवर्षापहारे चत्पापं
तत्तत्तद्वृत्ताभिधाने आदित्येवं वैश्यम् । शूद्रमुनः सर्वैर्विष्णु
मन्त्रपापैः संबध्यते यदि कृपावदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मज्ञेये स्मृतालोकाये च स्त्रीबाणघातिनः ।
मित्रक्रुधः कृतघ्नश्च ते ते स्युर्भवतोमृषा ॥ ८९ ॥

ब्रह्मज्ञरति । ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनोबाणघातिनश्च ये

गरकादिसोकाक्षविभिः स्मृताः । येष मिश्रोद्धारिणः
येषोपकर्तुरपकारिण्यसौ तव मिथ्यावदतोभवेभुः ॥ ८८ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यम्भद्र त्वया कृतम् । तत्ते
सर्वं शुनोगच्छेद्यदि त्रयास्त्वमन्यथा ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृतीत्यादि । हे शुभाचार यत्तथा जन्मतत्प्राप्त
किञ्चित्कृतं कृतं तस्यैव तदीयं सुकुरादिकं संक्रामति यदि
तमस्यैव त्रयीषि ॥ ८९ ॥

एकोद्दमसीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे
नित्यं स्थितस्ते हृदये पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९० ॥

एकोद्दमित्यादि । हे भद्र एक एवाद्दमसी जीवात्मक इति
यदात्मानं मन्यसे तैवं मंसाः । यस्मादेव पापानां पुणां
नास्त्य द्रष्टा मननात्मनिस्त्वर्वाहः तव हृदये परमात्मा नित्यम
वस्थितः । तस्मात् भृतिः । हा सुपर्वा सहजा सखाया समानं
वृक्षन्तरिक्षजाने । तयो रन्मः पिप्लवं खादन्ति जगन्मन्त्रि
ऽभिषाक इति ॥ ९० ॥

वमोर्ध्वस्ततोदेवोवस्तवैव इति स्तितः। तेन
चेद्विवाहस्तो मा गङ्गा मा कुरुन् गमः ॥ ८२ ॥

वमरति। सर्वसंयमनायमः परमात्मा वैवस्तवइति
इच्छाधारिणात् देवनादेवः वस्तवैव इति तिष्ठति तेन सह
वचार्थकचनेन इति तवाविवाहः अदा तन्ममोगतमवावन्व
ज्जानाति मज्जान्वा कचयति तदान्तर्धामिना सह तव विप्र
निवसिः आत् एवञ्चाप यत्वाभिधानेनैव निष्पापः कृतकृत्योऽपि
कचनिर्हरणार्थं मागङ्गाया च कुरुचेचं चासीः। मनुक्तमेवाप
नङ्गाकुरुचेचयोः शास्त्रं मत्स्यपुराणे आशेन स्फुटीकृतम्।
कुरुचेचवमा गङ्गा यच्च तवावगाहितेति। मेधातिथिगोविन्द
रायै तु। विवस्तवः पुत्रोऽप्यमोदचिषदिकृपतिर्लोकतः
कर्षमोचरीभूतत्वात् तव इदमे परित्स्फुरति तेन सह इति
तवाधर्मकारिणाभावादिवादीनाञ्चि तदा मा गङ्गा मा कुरु
चेचं चासीरिति व्याचष्टे ॥ ८२ ॥

नद्योमुण्डः कपालेन भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ८३ ॥

नद्वरति। अः साक्ष्यं अवश्यं वदेत् अ नद्यः क्षतमुखेन
परिमवोऽन्धः कर्परेषोपलक्षितः भिक्षार्थं शत्रुकुलं गच्छेत्
॥ ८३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्थन्धे किलिबषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रभ्रं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्म्मनिश्चये ॥ ८४ ॥

अवागिति । यो धर्म्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन् अथर्व
ब्रूवात् य पापवान् अधोमुखो मदान्धकारे यो नरकस्थं गच्छ
ति ॥ ८४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाप्नोति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषते र्यवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ८५ ॥

अन्ध इति । यः सभाङ्गतः तत्पार्थस्य सदा भावं अनुपश्य
अमुक्तो वादि सुखलोभेन कथयति य नरोऽन्ध इव स कण्टकान्
मत्स्यान् भक्षयति सुखमुद्या प्रवृत्तो दुःखमेव महत्प्रभते
॥ ८५ ॥

यस्य विद्वान् हि वदतः सेवघ्नो नाभिप्रकृते । तस्माच्च
देवाः श्रेयांसं लोकेन्यं पुरुषं विदुः ॥ ८६ ॥

यस्येति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्त्वं
वदत्युतानुतमिति न वदते किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विप्रह्वः
सत्ययते तस्मादन्यं प्रव्रज्यतरं पुरुषन्देवान् जानन्ति ॥ ८६ ॥

वावतोवाग्धवान् वस्मिन् इति साध्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्या तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ८७ ॥

वावतरति । वस्मिन् पञ्चादिनिमित्ते साध्ये अनृतं वदन्
वस्यङ्गकान् पिपादिवान्धवान् नरके योजयति तस्यङ्गकान्
कनैश्च परिमलनवा मयोच्चमानान् वाधो द्युष्टु । अथवा ।
वावतोवाग्धवान् इति वावतावाग्धवानां इत्यनफलं प्राप्नोति
तावत्सङ्ख्याकान् द्युष्टु । पञ्चदशेऽनृताभिधानिन्द्रार्धमिदम्
॥ ८७ ॥

पञ्चपञ्चनृते इति दश इति गवानृते । शत
मशानृते इति सप्तसं पुरुषानृते ॥ ८८ ॥

पञ्चेति । पञ्चविषयेऽनृते पञ्चवान्धवान् नरके योजयति ।
वस्यङ्गान्धवानां वा इत्यनफलं प्राप्नोति । एवन्दशमोविषये
शतमशविषये सप्तसं पुरुषविषये सङ्ख्यामौरवच्छेदं प्राचक्षिप्त
मौरवार्धम् ॥ ८८ ॥

इति जातानजातांस्य हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते इति मास्य भूम्यनृतं वदीः ॥ ८९ ॥

इत्येति । हिरण्यार्थे अनृतं वदन् जातान् अजातांस्य पुत्र
प्रभृतीन् हिरण्यार्थेऽनृतवादी नरके योजयति । एषा इत्यनफलं

वा प्राप्नोति । भूमिविषये चानृतं वदन् सर्वप्राणिनां ह्यवयवसं
प्राप्नोति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतं भावदीरिति विप्रिष्यामिधावम् ।
॥ ८८ ॥

असु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणाभोगे च मैथुने ।
अस्त्रेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वस्त्रमयेषु च ॥ १०० ॥

वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवदोषमाह अप्स्रिति । तडागपूर
पाप्नोदकविषयेऽनृते स्त्रीणाञ्च मैथुनाभ्योपभोगविषये चस्त्रेषु
च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु च वैदूर्यादिषु अनृते भूमिवदोष
माहुः ॥ १०० ॥

एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे । यथा
श्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

एतानिति । एतान् सर्वान् सत्यभाषणदोषानधिगम्य
दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतोब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकाम्बाणिजिकांस्तथाकारुकुशीलवान् ।
प्रैथ्याम्बार्दुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

गोरक्षकानित्यादि । गोरक्षजीविनोवणिज्याजीविनः खर
कारादिकाश्चर्मजीविनः गट्कर्मानृत्यगोतादिजीविनः दास
कर्मजीविनः प्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतयाचिमन्त्रे
शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन् धर्मातोऽर्थेषु ज्ञानमप्यन्यथानरः । न
स्वर्गाद्यवते लोकाहैर्नी वाचं वदन्ति ताम् ॥१०३॥

तद्वदन्ति । तदेतस्याप्यन्यथापि ज्ञानम् मनुष्यो धर्मेण
दद्यादिति व्यवहारेऽन्यथा वदन् स्वर्गलोकाश्च भक्ष्यन्ति
यस्यासदेतन्निमित्तविशेषेणासत्यमभिधानं तां देवस्यन्भिर्नी
वाचं मन्वादयो वदन्ति ॥ १०३ ॥

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्त्तोक्तौ भवेदधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतमद्वि सत्यादिश्रियते ॥ १०४ ॥

इ पुनस्तद्वच्यं वक्तव्यमित्यत आह शूद्रेति । यस्मिन्
व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रब्राह्मणानां
मध्यः सम्पद्यते तत्रासत्यं वक्तव्यं यस्मात् । यस्मिन्निवधे
चनृतं वक्तव्यमनृतत्वेन सत्यादिश्रियते एतच्च प्रमादस्तुति
ताधर्माविवक्षणे । न तत्तत्तन्नाधार्मिकसन्धिकारसोमादिवि
वधे । तच्चानेतमः ज्ञानृतवदने दोषोऽप्यजीवनक्षेतदधीनं
नतु पापीयसोऽजीवनमिति । नच न जातु ब्राह्मणं चन्वा
वर्ज्यपापेभ्यः क्षितमिति मनुमेव वक्ष्यमाचक्ष्मात् न ब्राह्मण

वधप्रसन्निरिति वाच्यं। उरदस्यताङ्गाश्चः कथञ्चित्सम्भ-
वात्। अथ वचने शूद्रादिक्रमेणामिधानस्यधस्त्रामङ्गलतात्
॥ १०४ ॥

वाग्देवत्वैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं। अनृ-
तस्यैनसस्तस्य कुर्वीणानिष्कृतिम्यराम् ॥ १०५ ॥

वाग्देवेति। ते साचिषेऽनृताभिधाविनोवाग्देवताकै-
सरुभिः सरस्वतीं यजेरन्। तस्मानृताभिधानजनितपापस्य
प्रकृष्टं इष्टिं कुर्वीणाः साचिषस्तत्तापेक्षं चेदम्। नत्वेकस्यैव
साचिषः। कपिञ्चलन्यायेन चरुचयं। यद्यपि वाग्देवताकै-
चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधिज्ञस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायात्तथापि वाग्देव सरस्वतीभ्योर्वाक्
सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः। अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साधवार्यं। तत्र क्रियमाणे शूद्रविट्
चक्षियग्राह्यवधविषयानृतवादिनदत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्भुतमग्नौ यथाविधि।
उदित्युच्चा वा वारुण्यात्युच्चेनान्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डेरिति। कूष्माण्डमन्त्रायजुर्वेदिका ऋग्वेदादेवदेव-
नमित्येवमादयः। तैर्यन्त्रदेवताकैः भुतमग्नौ जुहुयात्।

वशाविधि परिकरणादिहोमधर्मेण स्वष्ट्योक्तेन उदुत्तमं
वद्वपात्रमित्येतथा वद्वदेवताकथा चचा आपोहिठादति
वृत्तेन वामदेवताकेन जुहुयात्। धृतमग्नाविति सर्वचानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

त्रिपदादनुवन्शास्त्रमृषादिषु नरोऽगदः। तद्
व्यानुवास्त्वर्थं दशबन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपदादिति। त्रिपदाधितः बाही चचादांनदिव्यवहारेषु
त्रिपदवर्त्यन्तं यदि बाह्यं न वदेत्तदा तद्विवादास्तदं सर्वमृषमु
त्तमर्थात् दद्यात्तच्च च सर्वं च चचा दशमभागं रात्रौ
दद्यात् दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः।
रोमोऽग्निर्जातिमरुमृषन्दायो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

यस्येति। यस्य साक्षिणः उक्तवाक्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध
त्तिदाहवज्जितपुत्रादिजातिमरुतानामन्यतमभवति वदेव
सहितमिदानीमिदं वत्ताहवमुत्तमर्थात् दद्यात् रात्रौ दायः
॥ १०८ ॥

वधप्रवृत्तिरिति वाच्यं। उदयदण्डलाङ्गाक्षः कथञ्चित्सम्भ-
वात्। अथ वचने ब्रूयादिक्रमेणाभिधानमधस्तामङ्गुलमात्
॥ १०४ ॥

वाग्देवत्वैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीं। अनृ-
तस्यैनसस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिस्मराम् ॥ १०५ ॥

वाग्देवेति। ते साचिषेऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकै-
श्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन्। तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रकृष्टं इष्टिं कुर्वाणाः साचिवज्जलापेक्षं चेदम्। नत्वेकस्यैव
साचिषः। कपिञ्चलन्यायेन चरुचयं। यद्यपि वाग्देवताकै-
श्चरौ वाक्त्रय्येनैव देवतात्वं न सरस्वतीत्रय्येन विधित्रय्यस्य
मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायात्तथापि वाग्नै सरस्वती मुतेर्वाक्
सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः। अथ प्रकरणे
चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं साधवार्यं। तत्र क्रियमाणे ब्रूविट्
चचियत्राङ्गवधविषयानृतवादिनदत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

ब्रूयाण्डैर्वापि जुहुयाद्भृतमग्नौ यथाविधि।
उदित्यृचा वा वारुण्यात्यृचेनान्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

ब्रूयाण्डैरिति। ब्रूयाण्डमन्त्राद्यजुर्वेदिका ऋग्वेदादेवरेण-
नमित्येवमादयः। तैर्यजुर्देवताकैः भृतमग्नौ जुहुयात्।

वशाविधि परिसरणादिहोमधर्मेष्वसृष्टोक्तेन उदुत्तमं
वरुणपात्रमित्येतथा वरुणदेवताकथा चचा आपोहिठादिति
वृत्तेन वामदेवताकेन जुहुयात् । घृतमग्नाविति सर्वानुषङ्गः
॥ १०६ ॥

त्रिपदाद्ब्रुवन्मृषादिषु नरोऽगदः । तद्
ब्रुवन्मृषासर्वं दशबन्धश्च सर्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपदादिति । ब्रुवन्मृषाः त्रिपदाङ्गादिव्यवहारेषु
त्रिपदसर्वं यदि ब्रुवन् न ब्रुवन् तदा तद्विवादास्पदं सर्वमृषमु
त्तमसर्वं दशबन्धश्च सर्वतः चक्षुष्य दशमन्त्राङ्गं राज्ञो
दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य इत्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणमृषान्दायो दमश्च सः ॥ १०८ ॥

ब्रुवन्मृषा इति । यस्य साक्षिणः उक्तवाक्यस्य सप्ताहमध्ये व्याख्या
विदाहवनिहितपुत्रादिजातिमरणानामन्यतमभवति यदेव
सहितमिदानीमिदं ब्रुवन्मृषान्दायो दमश्च राज्ञो दण्डः
॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्येषु मियोविवदमानयोः । न
विन्दंस्तत्त्वतस्तथ्यं शपथेनापि लभयेत् ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेष्विति । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु पर
स्परं विवदमानयोस्तत्त्वतस्तथादिव्यतिरेकेण सत्यमस्यभमानः
प्राक्षिवाकः वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुच्येत् ॥ १०८ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वशिष्टस्यापि शपथं शपे पैयवने नृपे ॥ ११० ॥

महर्षिभिश्चेति । सप्तर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः सन्दिग्ध
कार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः । वशिष्टोऽप्यनेन पुनश्चतुर्षां मन्त्रिणां
मिति विश्वामित्रेणाकृष्टः स्वपरिशुद्धये पिबवनापत्ये सुदासि
राजनि शपथश्चकार । अनेकार्थलाभार्थं शपिरपि करो
त्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पे प्यर्थे नरोबुधः । वृथा
हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

नवृथेति । स्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथं पश्चितः कुर्यात् ।
यस्मात् वृथाशपथं कुर्वन् परलोके इह लोके च नरकप्राप्ताऽ
कीर्तिप्राप्ता च नात्र प्राप्नोति ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवाश्वेषु तथेन्वने । ब्राह्म
वाभ्युपपत्तौ च त्रयये नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

इत्याश्रयप्रतिग्रहवार्धमाह कामिनीमिति । वज्रभार्यस्य
कन्यामहं कामये तमेव मत्प्रेमसीति एवं विप्रिहसुरतका
भार्ये कामिनीविषये विवाहविषये च मया अन्वा न बोद्धव्ये
त्यादौ नवार्धे चावायुपहारे च अग्नौ होमार्थमिन्धनायुप
हारे ब्राह्मणरक्षार्धमग्नीकृतयनादौ इत्याश्रयये पापकमवति
॥ ११२ ॥

सत्येन आपयेद्विप्रं चचिरं वाचनायुधैः । गोवी
जकाश्चनैर्वैश्वं शूर्पं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

वक्ष्येति । ब्राह्मणं सत्यव्रजोपाचारयेन आपयेत् । चचिरं
वाचनायुधं मम निष्कसं आदित्येवं वैश्वं गोवीजकाश्चनानि
मम निष्कानि सुः । शूर्पं च सर्वाणि मे पातकानि क्षुरि
त्येवं आपयेत् ॥ ११३ ॥

अग्निं वा दारयेदेनमस्तु चैनन्निमज्जयेत् । पुत्र
दारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

कार्यनौरवकाचवापेक्षया अग्निमिति । अग्निवनिमज्जया
प्रत्यक्षिकमहाहुतमवः पिष्टं दत्तव्यमित्यस्य ब्रह्मासत्यपचं

शूद्रादिकं व्रतपदानि पितामहाद्युक्तविधिना हारयेत् । वसौ
कादिरहितजले चैव निमज्जयेत् । अग्नेवेतिकर्तव्यता स्मृत्यन्तरे
ज्ञेया । पुत्राणां दाराणाञ्च पृथक्प्रिरांश्च एनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिद्वेन दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च । न चा
र्त्तिमृच्छति क्षिप्रं संज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यमिति । यन्मदोक्तेऽग्निर्न दहति आपस्य यजोर्द्धं न वन्ति
न चार्त्तिमेव महतीं प्राप्नोति स शपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा । नाग्नि
र्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६ ॥

अत्र पुराहृतमर्घवादमाह वत्सस्तेति । यस्यात्पूर्वकास्ते वत्स
नाश्चक्षुर्वेन त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्योऽसौत्येवं कनीयसा वैमानेचे
षाभिर्बहुस्त नैतदेवमिति शपथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य
जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चारुभूतः सत्येन हेतुना रोमैक
मपि न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन् यस्मिन्निवादेतु कौटसास्त्रं हृतमभवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत हृतञ्चाप्यहृतमभवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे वाचिभिरनृतमुक्त
मिति निश्चितमभवेत्तत्कार्यं असमाप्तस्याद्विवाको निवर्त्तयेत् ।
यदपि च दृश्यमानपथ्यमन्ताकीर्तितदपि पुनः परोक्षेत् ॥ ११७ ॥

सोभाजोहाङ्गवाणैवात्क्रामात्क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानादासभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥११८॥

सोभादिति । वक्ष्यमाणदृष्टविशेषार्थं सोभादीन्पृथक्निर्दि-
शति । सोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन खेदेन कामेन क्रोधेना-
ज्ञानेनाजवधानेन साध्यमवत्यमुच्यते ॥११८॥

एवामन्यतमे स्थाने यः साध्यमनृतं वदेत् । तस्य
दृष्टविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११९॥

एवामिति । एषां सोभादीनां मन्वादन्यतमस्तिन्नमित्ते
वति सोमिज्जासाध्यं कथयेत् तस्य दृष्टविशेषान् क्रमशो
वदित्वा ॥११९॥

सोभात्सुखसन्दर्भास्तु मोहात्पूर्वन्तु साहसम् ।
भवादौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वञ्चतुर्गणम् ॥१२०॥

सोभादिति । सोभेन मित्राभिधाने वति वक्ष्यमाणपदानां
वचनं दृष्टम् । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणश्रयेण च
वक्ष्यमाणौ मध्यमवाहवौ मैत्रात्प्रथमसाहसञ्चतुर्गणम् ॥१२०॥

कामादृशगुणमूर्खं क्रोधात्तु त्रिगुणम्परम् ।
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

कामादिति । स्त्रीसम्भोगरूपकामानुरोधेन मिथ्या वदन्
प्रथमसाहसं दशगुणन्दण्डः । क्रोधेन तु परं वक्ष्यमाणं मध्य
मसाहसन्निगुणं अज्ञानत्वाद्दे शते बालिश्यात् अनवधानात्प
ञ्चशतमेव दण्डादिति सर्व्वचानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाजः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनोषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

एतानिति । सत्यरूपधर्मस्यापरिसोपायमसत्यरूपाध
र्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्व्वैर्मुनिभिर्दण्डान्
दण्डान्मादयन्नाजः एतच्च सत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२१ ॥

कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणां स्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु कौटसाक्ष्यमिति । षड्विंश
दीन् त्रीन् वर्णान् कौटसाक्ष्ये प्रवृत्तान् पूर्व्वोक्तेन दण्डेन
दण्डयित्वा धार्मिको राजा स्वराज्यादिवारयेत् । ब्राह्मणन्तु
धनदण्डव्यतिरिक्तेष्वैव स्वराज्यादिवारयेत् । न जातु
ब्राह्मणं हन्यात्सर्व्वपापेष्ववस्थितम् । राजादेनं बहिः कुर्व्यात्
मयधनमस्यतमिति धनसहितनिर्व्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् ।

मेविन्दरावस्य ब्राह्मणं पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वा नष्टं
कुर्यात् इति याचते । मेधातिथिस्य ब्राह्मणस्य विवाहस्य
शरोपहरणं पृथग्भुजोवेत्याचते ॥ १२३ ॥

इयं स्नानानि दण्ड्यं मनुः स्नायन्भुवोऽब्रवीत् ।
विषु वर्षेषु यानि सूर्यतो ब्राह्मणोऽब्रजेत् ॥ १२४ ॥

इति । हिरण्यगर्भो मनुर्द्वयं दण्ड्यं स्नानानि उक्तवान् यानि
चविवादिवर्षचवविषये भवन्ति ब्राह्मणः पुनर्वाप्यपराधे
चतुर्विंशतीरो देवाग्निः शान्तिः ॥ १२४ ॥

उपस्यमुदरश्चिह्ना चक्षौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्मासा च कर्णौ च धनन्देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्येति । सिङ्गादीन्वेताति इयं दण्ड्यं स्नानानि । अतस्तत्त
दङ्गेनापराधे इति अपराधकाचवगौरवापेक्षया तत्तदङ्ग
तादृशोदेकदि कर्तव्यम् । अस्यापराधे चक्षुःश्रुतन्धनदण्डः ।
देहदण्डोऽनारब्धं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धमपरिज्ञाय देवकासौ च तत्त्वतः । सारा
पराधौ चासौ दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

अनुबन्धमिति । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरश्चमवेक्ष्य यामा
रणादिचापराधज्ञानं दिवाराद्यादिकं वा अपराधकाचं

वस्त्रगवेष्ट्य सारं चापराधकारिणो धनवरीरादिषामर्थं
पराधश्च गुरुष्वुभावेन चासौक्यं दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् ।
एतन्नाभिहिताभिधास्यमानदण्डमेवभूतम् ॥ १२६ ॥

अधर्मादण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

अधस्यति । जीवतः क्षातिर्यत्रः । मृतस्य क्षातिः कीर्तिः ।
यस्यादन्यवन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशोनाशं मृतस्य च
कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्नरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं
तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

अदण्ड्यामिति । राजा दण्डानर्हान् धनसोभादिना दण्ड
यन् दण्डार्हान् सानुरोधादिना उत्सृजन् महतीमक्ष्मातिष्णु
प्नोति नरकञ्च व्रजति ॥ १२८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयन्धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

वाग्दण्डमिति । न बाधु कृतवानपि मैवभूयः कार्षीः इत्येवं
वाग्भिर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात् । तत्रापि यदि

मोषप्राप्त्यति तदा धिक् जायन्मयीवमिसी वापस भूषादित्येव
नादि तस्य कार्यम् । तथापि चक्षुष्यमार्गाश्च निवर्तते तदा धनं
दक्षमस्य इतीक्षं कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः
वरमधदक्षं ताडनाद्यङ्गाच्छेदरूपमास्यं कुर्यान्न मारयन् ।
चमोवच्छति वधेनापि यदात्मेतामिति ॥ १९६ ॥

वधेनापि यदात्मेतामिंश्चितीतुश्च शक्नुयात् ।
तद्देषु सर्वमप्येतत् प्रसुप्तीत चतुष्टयम् ॥ १९७ ॥

वधेनेति । यदावसोनामच्छेदेनापि दण्डाद् वधे कर्तुं न
शक्नुवात् तदा एषु सर्वं वाम्दण्डादिचतुष्टयं कुर्यात् ॥ १९७ ॥

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिताभुवि ।
तासद्व्यसुवर्षाणां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १९८ ॥

लोक्येति । तासद्व्यसुवर्षाणां याः पञ्चादिसंज्ञाः कचविक
चादिलोकसंव्यवहारार्थं प्रथिताः प्रविष्टास्तद्व्यसुपयोगार्थं
वाक्येन कचविवक्ष्यन्ति ॥ १९८ ॥

वासान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथम
मत्पुमान्वा नान्यसरेणुम्यचक्षते ॥ १९९ ॥

वासान्तरंति । गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मं रजो
दृश्यते तद्व्यसुपरिमाणानाम्प्रथमं चक्षरेणुं वदन्ति ॥ १९९ ॥

असरेणयोष्टौ विज्ञेयास्त्रिचैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्त्रिचस्ते चयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

अथेत्यादि । अष्टौ असरेणयोस्त्रिचैका परिमाणेन त्रैका
तास्त्रिचोस्त्रिच राजसर्षपो ज्ञेयः । ते राजसर्षपास्त्रयोऽन्ये रसर्ष
पो ज्ञेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्त्येककृष्णसम् । यच्च
कृष्णलकोमापस्ते सुवर्षसु षोडश ॥ १३४ ॥

सर्षपा इति । गौरसर्षपाः षट् मध्येन खूखोनापि सुखोष
वोभवति त्रिभिर्व्यवैः कृष्णलं रत्नित्वेति प्रविद्धं पञ्चभिः कृष्ण
लेर्माषः षोडश माषाः सुवर्षः स्यात् पुंलिङ्गज्ञापनपरिमाण
वचनः ॥ १३४ ॥

पञ्च सुवर्षासत्वारः पञ्चानि धरण्यद्दश । द्वे कृष्णसे
समधृते विज्ञेयोरौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

पञ्चमिति । चत्वारः सुवर्षाः पञ्च स्यात् । दश पञ्चानि धरण्यं ।
कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुल्यसाधृतं रूपमाषकोवोद्भवः ॥ १३५ ॥

ते षोडश साहस्रपुराणस्यैव रचयः । कार्वाण
स्य विशेषसाधिकः कार्वाणः पञ्च ॥ १२६ ॥

ते षोडशेति । ते षोडश रूपमायकारोपधरस्यपुराणस्य
रायतिरयतयन्त्रोऽस्य । कार्वाणः तावमयः कार्वाणः पञ्च
इति च विशेषः । कार्वाणस्य साहस्रपुराणस्यैव रचयः ।
यतएव यत्नं कर्तव्यमिदमित्याभिधानिकाः ॥ १२६ ॥

धरणादि द्वात्रिंशद्वेयः शतमानसु राजतः । चतुः
सौवर्षिकोनिष्कविशेषसु प्रमाणतः ॥ १२७ ॥

धरणेति । द्वात्रिंशद्वेयानि रौप्यव्रतमानोऽज्ञातयः चतुर्भिः
सुवर्णैर्निष्कः परिमाणेन बोद्धव्यः ॥ १२७ ॥

पञ्चमां दे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विशेषः सहस्रमेव चोत्तमः ॥ १२८ ॥

पञ्चेति । पञ्चाशदधिके दे पञ्चमते प्रथमसाहसोऽमन्ता
दिभिः स्मृतः । पञ्चपञ्चशतानि मध्यमः साहसोऽज्ञेयः पञ्च
सहस्रं उत्तमसाहसोऽज्ञेयः ॥ १२८ ॥

पृथगे देवे प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपञ्चके
तद्विगुणस्तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३८ ॥

अपञ्चक इति । मघोत्तमर्षस्य धनन्देयमिति सभायामधमर्षे
नेप्ते सत्यधमर्षः पञ्चव्रतात्पञ्च पञ्चादत्येवन्दृष्टमर्हति यदा तु
सभायामपि न किञ्चिदसौ धारयामीति एवमपञ्चपति तदा
पञ्चव्रताद्द्वयपञ्चादत्येव दृष्टमर्हति इत्येवं मनुष्यतौ दृष्ट
प्रकारः ॥ १३८ ॥

वशिष्ठविदितां वृद्धिं वृजोदित्तविवर्द्धिनीम् । अशीति
भागं गृहीयात्सादादुषिकः शते ॥ १४० ॥

वशिष्ठेति । वशिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्मत्वाद्भगवद्विद्धिनीं वृद्धि
जीवी गृहीयात् तामेव दर्शयति । शते प्रयुक्ते तस्मात् अशीति
भागस्य प्रतिमासं वृद्धिं गृहीयात् ॥ १४० ॥

दिकं शतं वा गृहीयात्सतान्धर्ममनुस्मरन् । दिकं
शतं च गृह्णानो न भवत्यर्थकिस्त्रिषी ॥ १४१ ॥

दिकमिति । साधूनामयं धर्मरतिमन्वमानः पञ्चव्रते
प्रयुक्ते पञ्चदशं वा प्रतिमासं गृहीयात् तस्मात् दिकं शतं
गृह्णानो वृद्धिधनपक्षे किस्त्रिषी न भवति ॥

दिकन्मिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च त्रतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं पृथ्वीयादधीनामनुपर्व्यशः ॥ १४९ ॥

• दिक्मिति । ब्राह्मणादिवर्षाणां क्रमेण दिक्मिकञ्चतुष्कञ्च
पञ्चकञ्च त्रतं सममितोनाधिकं मासस्य वन्धनिर्णो वृद्धिं पृथ्वी
यात् । नन्वब्रूतिभागोऽयः दिक्त्रतयद्वयं गुरु कथमिमौ
ब्राह्मणस्य सप्तगुरुकस्यो विकस्येताम् । अथ मेधातिथिगोविन्द
राजो ह । पूर्ववृत्त्या निर्णोहायक्यवे दिक्त्रतयद्वयमिति
याचयान्ते । इदमुपवदामः यवन्धकेत्यब्रूतिभागयद्वयं यन्धक
रहिते तु दिक्त्रतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह ब्राह्मणवत्कः ।
अब्रूतिभागो वृद्धिः आकाशे मासि यवन्धके । वर्षक्रमान्नतं
दिचिचतुःपञ्चकमन्वया । वेदान्ताद्वीतमहोमनुनेर्याज्यान्
मात्रिणे । तद्विद्वं सप्तुष्टैव निवद्वमधुनातनेः ॥ १४९ ॥

नत्वेवाधौ सोपकारे कौशीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
न चाधेः काससंरोधाधिसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १५० ॥

नमिति । भूमिगोदावादी भोगार्थं यन्धके दत्ते धनप्रयोग
नवामवन्तरोक्ता वृद्धिमुत्तमर्थेण लभते । काससंरोधश्चिर
कासावस्थानं नच भोग्यार्थेचिरकासावस्थानात् द्विगुणीभूत
मूत्रधनप्रवेत्तेपि न निवर्गोऽन्वस्ये दानं नवान्वतोविक्रयः । मेधा

तिष्ठिभोविन्दुरावौ तु । आधेशिरकासावस्थानेप न विषमो
 गान्धव वन्धकेवार्थमिति व्याचष्टाते । अथतु उर्ध्वदेशीयप्रिहा
 चारविरोधः वन्धकीकृतभूत्वादेरन्वयाधीकरव्यवसायारात्
 ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्योवसादाधिर्भञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत् ।
 मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथाभवेत् ॥ १४४ ॥

नभोक्तव्येति । गोप्याधिविषयं वचनमिदं वस्त्रासङ्कारादि
 गोप्याधिर्वस्त्राद्य भोक्तव्यः मुञ्चानोवृद्धिमुत्सृजेत् प्राप्नूयै
 नन्तोषयेत् । चङ्गा । भोमेनाधारतामाधौ नीते चारावस्थाधि
 मूल्यदानेन स्थापिततोषयेत् अन्यथा वन्धकचौरः स्यात्
 ॥ १४४ ॥

आधिसोपनिधिसोभौ न कासात्ययमर्हतः । अथ
 द्वायै भवेतान्नौ दीर्घकाखमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिस्येति । आधिर्वन्धकः उपनिधीयतइत्युपनिधिः
 प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यं । नारदस्मृतिंश्रितौ च निचेपोप
 निधी तावेवाचोपनिधिप्रत्येन गृह्येते एतावाचुपनिधी
 चिरकासावस्थितावपि न कासात्ययमर्हतः । यदैव स्थापिता
 प्रार्थितौ तदैव तस्मावद्वायै समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

सखीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुद्वेष्टो वदन्नभोयस्य दस्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

सख्येत्येति । यत्किञ्चिद्द्वयवर्षाधीत्यनन्तरभोगेन खलु
हानिं वक्ष्यति तदपवादार्थमिदं । दुष्टमाणा गौद्वेष्टोऽयस्य
वदन् दमनाद्यं प्रयुक्तो वसीवर्हादिः एते प्रीत्या चन्वेन
भुज्यमानाः कदाचिदपि खामिनो न नश्यन्ति प्रदर्शनार्थं चे
दस्येत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं सामान्योपक्रम
संदं विज्ञेयाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चिद्द्वयवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानस्य रैस्तूष्णीं स तत्तन्मुमर्षति ॥ १४७ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्द्वयवर्षाणि समचमेव प्रीत्यादि
वतिरेकेण परैर्द्वयवर्षाणि भुज्यमानं खामी प्रेक्षते मा भुञ्जेत्या
दिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति नाथौ तत्तन्मुं योम्योभवति तस्य
तच्च खाम्यं निवर्त्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

अजडस्येदपोगण्डोविषये चास्य भुज्यते ।
भयान्तद्वयवारेण भोक्ता तद्व्यमर्षति ॥ १४८ ॥

अजड इति । अजोर्बुद्धिविकलः । न्यूनबोद्धवर्षः पोगण्डः ।
तथा च नारदः । बाह्यबाहोऽन्तर्बाह्यो गण्डस्यापि प्रसिद्धः ।

य धनस्वामी यदि जडः योगस्तस्य न भवति तदीयदर्शन
विषये च तद्वनभुज्यते तदा स्वामिनो व्यवहारेण नष्टं ततो
भोक्तुरेव तद्वनभवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं आचियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

आधिरिति । बन्धोपामादिमर्यादा बालधनं निक्षेपो
वासनस्यमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयत इति नारदोक्तस्यैव
उपनिधिः दास्यादिस्त्रियोराजआचियधनानि उत्तमेन दत्त
वर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वमनन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्मेोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यः स्वामिनेति । यो दृष्ट्वा दत्तं बन्धं स्वामनुज्ञाव्यतिरेकेण
मूर्खानिष्ठवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संशुद्धार्धमर्द्धदृष्टि
स्वकृत्या । बन्धभोगे तु न भोक्तव्यो वलाधिरिति सर्वदृष्टिस्था
गणवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्देगुण्यं नात्येति सक्तदाहता । धाम्ने
सदे लवे वाद्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

कुसीदेति । दृष्ट्वा धनप्रयोगः कुसीदं तच्च वा दृष्टिः सक्तद्रु
होता वा देगुण्यं नातिक्रामति मूलदिगुण्येव भवति

तेषु प्रतिदिनं प्रतिमासं सदृशेन मूलेन सह दिगुष्वाधिकापि
पूर्वोक्ताद्वर्षप्रकारादप्युक्तं याच्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुन
ईदृशा प्रयुक्ते सदे दृष्टफले सुवत इति शब्दः ऊर्षादिसोम
तस्मिन् वाचमीषे च वसोवर्षादौ प्रयुक्ते चिरेष्वपि कालेन
मूलाध्यादिना सह पञ्चगुषतां नातिक्रमेदिति ॥ १५१ ॥

**कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।
कुशीदपयमाहुतां पञ्चकं व्रतमर्हति ॥ १५२ ॥**

कृतानुसारादिति । कृता वा दृष्टिर्दिकन्तिकमिति ब्राह्मेण
वर्षक्रमेणोक्ता तथाः ब्राह्मणानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता
चतोऽन्या दृष्टिरुक्तेत्यर्थः वा न सम्भवति किन्त्व कृतापि
दृष्टिः वर्षक्रमेण दिकचिक्रतादिरूपैव भावे याच्या । तथाच
विष्णुः । दृष्टिर्द्वयुरकृतमपि वयरातिक्रमे वद्याभिहितं । वर्ष
क्रमेण दिकचिकादिकमित्यर्थः । किन्त्वकृतदृष्ट्यापि विज्ञेयान्तर
माह । कुक्षितात्पुषरत्यर्थं पञ्चादिति कुशीदपयः । चवमुत्तम
शौचत् शूद्रविषयोक्तमप्युक्तं व्रतं दिवातेरपि गृह्णातीत्येव
कुक्षितः पञ्चाः पूर्वोक्ताद्वर्षदृष्टिकरादप्युक्त इत्येवं मन्वाद्
पञ्चाहुः । इषञ्चाकृता दृष्टिर्द्वयुरविषये चाचनादूर्ध्वं
पोह्या । तदाह कात्यायनः । प्रीतिदत्तं न वर्हेत चावय
प्रतिवाचितं चाप्यमानस्य दत्तस्येवर्हेते पञ्चकं व्रतम् ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं चादृष्टामुनर्चरेत् । चक्र
वृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

नातीति । ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते
तस्य वृद्धिं विगणय्य एकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकं
वृद्धिपक्षमुत्तमर्णः समत्सरपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते
समत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृहीयात् । नच शास्त्राददृष्टामुक्त
धर्म्यदिकचिक्रताद्यधिकां गृहीयात् । अधर्म्यत्वबोधनाच्चै
निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीज्ञाशास्त्रीयान् गृहीयात् ।
तासां स्वरूपमाह । दृश्यतिः । कायिका कायसंयुक्ता मास
याज्ञा च कालिका । वृद्धेर्द्विवृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता अष्टिना
कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता । कालवृद्धिस्तु द्विगु
णाधिकपक्षेण । कायिका चातिवाहदोहादिना । कारिता
अष्टिकेन यात्रापत्कालएव उत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रो
ऽपि वृद्धीरज्ञास्त्रीयान् गृहीयात् । तथाच दृश्यतिः । भागोच
द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयमस्यात्
वार्द्ध्यं तद्विगर्हितम् । कात्यायनः । अष्टिकेन कृता वृद्धि
रधिका सम्यक्स्थिता । आपत्कालकृतानित्यन्दातया कारिता
तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन ॥ १५३ ॥

अथन्दातुमशक्तोयः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणमपरिवर्त्तयेत् ॥१५४॥

अथन्दातुमिति । योऽधमर्षोधनदानासामर्थ्यात्पुनर्ले
खादिभिर्वा कर्तुमिच्छेत् निर्जितां उक्तमार्गेण सत्यतया
पात्रावात्कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात् ॥१५४॥

अदर्शयित्वा तत्रैव धिरप्यपरिवर्त्तयेत् । यावती
वक्ष्येद्वृद्धिस्तावतीन्दातुमर्हति ॥१५५॥

अदर्शयितेति । यदि दैवगत्या वृद्धिर्धिरप्यमपि समर्थ
हातुश्च शक्नोति तदा तद्गृहीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ
वृद्धिर्धिरप्यादिष्वेवमारोपयेत् । यत्र मात्रं चक्रवृद्धिर्धनं
तदानीं वक्ष्यति तद्दातुमर्हति ॥१५५॥

चक्रवृद्धिं समाकूटोद्देशकालव्यवस्थितः । अति
क्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥

चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिर्ब्रह्मेणाथ चक्रवृद्धिर्कटादिभाट
करुपा वृद्धिरभिमतौ चक्रवृद्धिर्मात्रितउत्तमर्षोद्देशकालव्य
वस्थितः । यदि वाराणसीपर्यन्तं जवणादि प्रकटेन वक्षामि
तदा ममेवद्वनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः यदि
मात्रं यावद्वक्षामि तदा ममेवद्वनं दातव्यमिति कालव्यव

स्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकासौ निचमसौ देवादपूजयन्
ब्रकटादिनाऽवहन् लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रयानकुशलादेशकासार्थदर्शिनः । स्थाप
यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमम्वति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । स्थापयन्त्यप्यवधाने निपुणा दक्षदेव
पर्यन्तं इत्यत्कासपर्यन्तं वा उच्यमाने सति एतावांस्तान्भोग-
हीतुं युक्त इत्येवं देशकासलाभधनज्ञावणिगादयोषां वृद्धिं
तत्राविधिविषये व्यवस्थापयन्ति यैव तत्र व्यवस्था तत्राधिममं
धनं प्राप्तिं प्रति प्रमादम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूक्षिष्टेर्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूक्षिष्टेत् स्व-
दानकाले मयायमधमर्षोदर्शनीय इति स तं तस्मिन् काले
तमर्षस्यादर्शयन् स्वधनात् तद्वनन्दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूतेन चहेत्यन्यन्तत्प्रातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहायनिमित्तं पञ्चादिभ्यो देयत्वेन पिचाप्री
कृतं । युतनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च चहेत्तं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुल्कं चहादिदेवं तदवशेषञ्च पितृयन्त्रि पितरि द्युते
पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुनोदातुमर्हतीति योऽयमर्थोप
देवः स दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयोच्चेयः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि द्युते पुत्रादीनपि दद्यात्पयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् । पञ्चा
प्रतिभुवि प्रेते परीक्षेत्केन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टनसेत्तु प्रतिभूः स्यादखन्धनः । स्वध
नादेव तद्व्याचिरादिदृष्टि स्थितिः ॥ १६२ ॥

अदातरीति । निरादिदृष्टेति । अदातरि दानप्रतिभुवो
चम्यस्त्रिदर्शनप्रतिभुवि प्रत्यक्षप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्य

कारणमूलबोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्तुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽमृतत्वात्
 तत्पुत्रं च सादानप्रतिभूपुत्रत्वेनादाहत्वादित्याशङ्क्याह निरा
 दिष्टेति । अथौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूषां यदि निरादि
 ष्टधनः अधमर्षेण निरुष्टधनः चावता धनेनाथौ प्रतिभूस्तच्छो
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्धनन्निरादिष्टोऽत्र निरादि
 ष्टधनपुत्रोत्पत्त्ययोच्यते अथमुत्तमर्षाय दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्मत्तेति । मद्यादिना मत्तउन्मत्तोऽन्मत्तादिपीडि
 तस्तान्मामस्तन्मवाप्तवृद्धैरस्तन्मत्तेन पिष्टभाटनिबुद्धादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्चसादानव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिर्ज्ञेयज्ञाप्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

बल्येति । इदं मद्यानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा ज्ञेया

दिना क्षिरीकृतापि यदि शालीयधर्मोत्पारमर्थात्सुश्रव
स्मराच्च बहिर्भावते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोनामुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वायुपथिभ्यश्चेत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति । योगप्रवृत्त्यस्यवाची हस्तेन ये वन्धव
विक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च हस्तं जामीणात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

यहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्भार्ये कृतोव्ययः ।
हातव्यं बान्धवैस्तस्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

यहीतेति । यच्चयहीता यदि मृतः स्यात्तेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्त्तमानकुटुम्बसंबर्द्धनार्ये तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तैश्च सधनाहातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्भार्येऽध्यधीनोपि व्यवहारं यमाचरेत् । स्वदे
त्रे वा विदेशे वा तं ज्यायास्त विचालयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्भार्येति । तद्देशे देवान्तरक्षे वा सामिनि सामि
वन्धुभिर्कुटुम्बव्ययनिमित्तं दाशेपि सहसादानादि कुर्यात्
जामी तत्तथाऽनुमन्येत ॥ १६७ ॥

बलाहन्तं बलाङ्गुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरवधीत् ॥१६८॥

बलाहन्तमित्यादि । बलाहन्तमप्रतिपाद्यं बलाङ्गुक्त
भूम्वादि बलालेखितञ्चकटुद्विपचादि प्रदर्शनञ्चैतत्सर्वान्
बलकृतान् व्यवहारास्त्रिवर्त्तनीयान्मनुराह ॥१६८॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्रश्चाढ्योवणिष्पुंषः ॥१६९॥

चयः परार्थेइति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलञ्च धर्मार्थव्यव
हारेषु चययते परार्थं क्लेशमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
प्राप्तिभावं व्यवहारेष्वप्यहं नामी कारयितव्याः । चत्वारः
पुनर्ब्राह्मणोत्तमर्षवर्षियाजानः परार्थेन्द्राग्नफलोत्पादवत्तत्र
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेष्वप्यहं कुर्वाणधनोपचयं प्राप्नु
वन्ति । तस्मादिप्रोदातारं आढ्योऽधमर्षवर्षिक् क्रैतारं राजा
व्यवहर्त्तारम्वलेन न प्रवर्त्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवचनविषय
लैवावश्यपद्यः ॥१६९॥

अनादेवन्नाददीत परिशीणोपि पार्थिवः । नृणां
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥१७०॥

अनादेवमिति । शीघ्रधनोपि राजा नायाज्ञमर्षं दृष्टी
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्ञं धनं न त्यजेत् ॥१७०॥

अनादेवस्य आदानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं स्थाप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥१७१॥

अस्मात् अनादेयस्येति । अयाश्चयइषात् आसीययाश्चपरि
त्यानाच राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं स्थाप्यते । ततश्च स प्रेत्याधर्म्येण
नरकादिभोगादिहलोकेषाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

सादानादर्षसंसर्गात्त्ववसानाच्च रक्षणात् । वरुं
संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

सादानादिति । न्याय्यधनयइषादर्षानां सजातीयेः आसीय
परिचयनादियमन्धात् यदा वरुंसंसर्गादर्षसङ्गरादित्य
अपि रक्षणादिति लोकमीयं प्रजानां दुर्बलानां वलवस्त्रोऽपि
रक्षणात्सामर्थ्यमुपवाचतेनृपस्य ततश्चावाविह लोकपरलोक
योय वर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमदय स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्त्तेत
वाम्बया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतइवम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमदय राजा वशीकृतक्रोधो
जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
वर्त्म्यं वाम्बरूपया वर्त्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यात्तराधिपः ।
अचिरान्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोयस्त्वधर्मेणेति । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद
धर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुर्वते तन्मुदृषिषं
प्रकृति पौरविरागाद्विप्रमेव शत्रवोनिवृद्धन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । चोराजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योचक्षा
समुद्राश्च निवर्त्तन्ते तेनैवेकतां यान्ति प्रजाश्चपि तस्माद्युपादानु
वर्त्तिन्यः तदेकतानाभवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं हन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राज्ञा
तच्छतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमर्षो राजवत्तमोऽहमिति गर्वा
दुत्तमर्षं स्नेहया धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञा
चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य तद्वनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्दुर्निष्कायाधमर्षिकः । समो
ऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छ्रमैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानजातिरपकृष्टजातिस्त्राधमर्षोधना
मर्षे इति सत्त्वात्पुरुषकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
पानर्षाधमर्षव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
जातिरप्यब्राह्मणेतरः कर्त्तव्या अपविट्शूद्राश्वमान् क्षीमांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विप्रेषितत्वात् । श्रेयान्पुनरपकृष्ट
जातिर्ष्वर्षं कारयितव्यः किन्तु श्रमैः श्रमैर्ब्रह्मवत्त्वं तद्वृणन्द
यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मियोविषदतां नृणाम् ।
साधिप्रत्यवसिद्धानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन उक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानाम
धिप्रत्यवसिद्धानां शास्त्रादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिव्यसनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुसजे वृत्तसम्यग्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महा
पद्मे धनिन्यार्ये निक्षेपन्निक्षेपेद्दुधः ॥ १७९ ॥

कुसज इति । यत्कुसजप्रसूते यदाचारवति धर्मवेदिनि
शस्त्रानिधाविनि वज्रपुत्रादिपरिजने चतुप्रकृतौ मनुष्ये यमि
शारामावाशिचेपं क्षापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्भस्ते यमर्थं वस्य मानवः । स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

योषधेति । योमनुष्योक्षेण प्रकारेण मुद्रारक्षितं समुद्रं वा
वसाधिकमसाधिकं वा यमर्थं सुवर्षादि वस्य हस्ते निक्षिपेत्तो
ऽर्थत्वेन निक्षेप्ता तथैव याज्ञोयस्मात् येन प्रकारेण यमर्पणं
तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्थापितसुवर्षादेर्विधेना
स्त्वयमेवमुद्रां भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यविना यमर्पणे
त्यभिधाने दृष्टाद्यर्थमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राङ्निवाकेन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
स्थापिते प्राङ्निवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साध्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देगैश्च संन्यस्त्य हिरण्यन्तस्त्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीयं नित्याह वाच्येति । प्रथमनिक्षेपे
वाच्यभावे स्वकीयसम्पत्त्यारपणैः अतिक्रान्तवाच्यैः योन्त्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिव्याजाभिधाविभिर्हिरण्यानि तज्जेत तच्च

निषेपविना तेरेष चारपुद्वैः व निषेपधारी प्राप्तिपार्केन
चारपुद्वयनिमित्तसुवर्णं पाप्यः ॥ १८९ ॥

अ यदि प्रतिपद्येत यथान्वयं यथाकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभिसृज्यते ॥ १८९ ॥

अ यदीति । व निषेपधारी यथान्वयं समुद्रममुद्रया यथा
कृतं कटकमुकुटाद्याकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत यत्न
महि वृक्षतामिति तदा परेष पूर्वनिषेप्ता प्राप्तिपार्कवेदिना
यन्निमित्तमित्यभिसृज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८९ ॥

तेषाञ्च दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्माच्च धारणा ॥ १८९ ॥

तेषामिति । तेषा चारपुद्वयाणां यन्निमित्तं विरण्यं यथा
व्यक्तं यदि तत्र दद्यात्तदा दावपि निषेपे आपकधारणम्
त्रिभौ धर्मौ च दापनीयः स्यादित्येव रूपो धर्मश्च धारणा
निवृत्तः । सो निषेपमित्यादि श्लोकचतुष्टयस्य चेष्टा एव पाठ
कवीनेषां त्रिभोजदेवादिभिर्निश्चितः । गोविन्दराजेन तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति श्लोकोऽन्य एव पठितः तदा च
कार्यवृत्तिः । यथा वृद्धाणां वादरः ॥ १८९ ॥

स्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकास्तौ निचमस्तौ देवादपूयवन्
ब्रकटादिनाऽवहन् लाभरूपफलं यकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

समुद्रवानकुशसादेशकास्तार्थदर्शिनः । स्थाप
यन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमम्वति ॥ १५७ ॥

अपितु समुद्रेति । स्थापयजस्तपयजाने विपुला इत्येव
पर्यन्तं इत्येवत्कास्तप्यन्तं वा उच्यमाने सति एतावांस्तत्ताभोय
हीतुं युक्त इत्येवं देशकास्तलाभधनज्ञावधिगादयोषां वृद्धिं
तथाविधविषये व्यवस्थापयन्ति यैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमं
धनं प्राप्तिं प्रति प्रमाद्यम् ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्श
यन् स तं तस्य प्रयच्छेत्सधनादणम् ॥ १५८ ॥

योयस्येति । योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् यच्च
दानकास्ते मयायमधमर्षोदर्शनीय इति स तं तस्मिन् कास्तत्
तमर्षस्यादर्शवन् सधनात् तद्वृणन्द्यातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाधिकं सैरिकञ्च यत् ।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यमिति । प्रतिभूलेन बहेषन्धनजात्प्रातिभाष्यं ।
वृथादानं यत् परिहायनिमित्तं पश्चादिभ्यो देयलेन पिचाप्री
कृतं । द्युतनिमित्तं सुरानिमित्तञ्च बहेषं दण्डं दण्डनिमित्तं
शुल्कं चहादिदेवं तदवशेषञ्च पित्रयन्मन्त्रि पितरि द्युते
पुनोदातुमर्हति ॥ १५८ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति । प्रातिभाष्यं न पुनोदातुमर्हतीति चोऽद्यन्यूर्जोप
देवः य दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयोऽप्येवः । दानप्रतिभुवि तु
पितरि द्युते पुत्रादीनपि चण्डापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् । पश्चा
त्प्रतिभुवि प्रेते परीक्षेत्केन चेतुना ॥ १६१ ॥

निरादिदृष्टनखेत्तु प्रतिभूः स्यादखन्धनः । स्वध
नादेव तद्व्याधिरादिदृष्टति स्थितिः ॥ १६२ ॥

अदातरीति । निरादिदृष्टेति । अदातरि दानप्रतिभुवो
चण्डादिदर्शनप्रतिभुवि प्रत्यक्षप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्य

कारणमूलबोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्षः
 पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्तुमिच्छेत् प्रतिभुवोऽमृतत्वात्
 तत्पुत्रं च सादानप्रतिभूपुत्रत्वेनादाहत्वादित्याशङ्क्याह निरा
 दिष्टेति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूषां यदि निरादि
 ष्टधनः अधमर्षेण निरुष्टधनः चावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छो
 धनपर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्धनन्निरादिष्टोऽपि निरादि
 ष्टधनपुत्रोऽप्युच्यते अथमुत्तमर्षाय दद्यादिति ब्राह्मं
 ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मत्तोऽन्मत्तार्त्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा । असं
 बद्धकृतस्यैव व्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोऽन्मत्तेति । मयादिना मत्तउन्मत्तोऽन्मत्तादिपीडि
 तस्तान्मामस्तन्मवाप्तवृद्धैरस्तन्मत्तेन पित्रभादनिबुद्धादि
 व्यतिरिक्तेन वा कृतश्चादानव्यवहारोऽन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिर्ज्ञेय्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

वत्येति । इदं मयानुष्ठेयमित्येवमादिका या भाषा ज्ञेया

दिना खिरीकृतापि यदि प्राप्नोषधर्मात्पारम्यर्थात्सङ्गव
सराच बहिर्भावते तदा वा यस्या न भवति तदर्धोमानुष्ठेयः

॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यच्च
वाप्युपधिम्यध्येतत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति । योगप्रवृत्त्यस्यैवापी हस्तेन चे वन्धक
विक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्ततोऽन्यथापि निःशेषादौ
यच्च हस्तं जानीयात् वस्तुतोनिःशेषादि न कृतं तत्सर्वं निव
र्त्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्भार्थे कृतोव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तस्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

ग्रहीतेति । अथग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेनच पूर्वविभक्ता
विभक्तवर्त्तमानकुटुम्बसंबन्धुनार्थं तद्व्ययः कृतः तदा तद्व्ययं
विभक्तैरविभक्तैश्च साधनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्भार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारं यमाचरेत् । स्वदे
त्रे वा विदेत्रे वा तं ज्यायाश्च विचाखयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्भार्थेति । तद्देत्रे देत्रान्तरत्रे वा सामिनि सामि
वन्धुभिर्कुटुम्बव्ययनिमित्तं दायोपि अहसादानादि कुर्यात्
जानी तत्तथाऽनुमन्येत ॥ १६७ ॥

बलाहन्तं बलाङ्गुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरवधीत् ॥ १६८ ॥

बलाहन्तमित्यादि । बलाहन्तमप्रतिपाद्यं बलाङ्गुक्तं
भूम्यादि बलालेखितं चकटद्विपचादि प्रदर्शनं चैतत्सर्वान्
बलकृतान् व्यवहारान्निवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

चयः परार्थे क्षिप्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तृपचीयन्ते विप्रश्चाढ्योवणिष्पृपः ॥ १६९ ॥

चयः परार्थे इति । साक्षिणः प्रतिभूः कुलं च धर्मार्थव्यव-
हारेषु चयन्ते परार्थं क्लेशमनुभवन्ति तस्मादनेन साक्ष्यं
प्रातिभास्यं व्यवहारेषु च नामो कारचित्तव्याः । चत्वारः
पुनर्ग्राह्योक्तमर्थवक्षिणाजानः परार्थेन्द्रागफलोत्पादवच्छब्द-
द्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेषु रूपं कुर्वाणाधनोपचयं प्राप्नु-
वन्ति । तस्मादिप्रोदातारं आढ्योऽधमर्थं वणिक् क्रैतारं राजा
व्यवहर्त्तारमखेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितवचनविषय-
सौवाच्यमपह्नः ॥ १६९ ॥

अनादेवन्नाददीत परिशीयोपि पार्थिवः । नृणां
देयं समृद्धोपि सख्यमप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेवमिति । शीघ्रधनोपि राजा नायाज्ञमर्थं दृष्टी-
यात् समृद्धोपि सख्यमपि याज्ञं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं व्याप्यते राज्यः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अस्मात् अनादेयस्येति । अयास्तयदृष्टात् प्रास्वीययास्तपरि
त्यागाच्च राज्यः पौरेरसामर्थ्यं व्याप्यते । ततश्च स प्रेत्याधर्मेण
परकादिभोगादिहलोकेचाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

सादानादर्षसंसर्गात्त्ववसानाच्च रक्षणात् । बलं
संजायते राज्यः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२ ॥

सादानादिति । न्याय्यधनयदृष्टादर्षानां यज्जातीयैः प्रास्वीय
परिचयनादिसम्भवात् यदा वर्धसंसर्गादर्षसङ्गरादित्य
अपि रक्षणादिति बोधनीयं प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भ्योऽपि
रक्षणाभ्यामर्थमुपवाचते नृपस्य तत्तस्यावाविह लोकपरलोक
लोके वर्द्धते ॥ १७२ ॥

तस्माद्यमद्वयं स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये । वर्त्तेत
याम्बया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

यतएवम् तस्माद्यमेति । तस्माद्यमद्वयं राजा वशीकृतक्रोधो
जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया
वर्धयं याम्बद्वया वर्त्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्याच्चराधिपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यतोयस्त्वधर्मेणेति । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यामोहाद्
धर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तन्मुदृष्टिर्न
प्रकृति पौरविरागास्तिप्रमेव शत्रवोनिवृद्धन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

कामक्रोधेति । बोराराज रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि
निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्योपजा
समुद्रान्ननिवर्त्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजाश्चपि तस्मात्तृपादनु
वर्त्तिन्त्यः तदेकताभाभवतीति शास्त्रम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं हन्देन वेदयेद्वनिकं नृपे । स राज्ञा
तच्छतुर्भागन्दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

यः साधयन्तमिति । योऽधमर्णो राजवत्तमोऽहमिति गर्वा
दुत्तमर्णं स्नेह्या धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञा
चतुर्भागन्दाप्यस्तस्य तद्धनं दापनीयः ॥ १७६ ॥

कर्त्तव्यापि समं कुर्याद्दुनिकायाधमर्षिकः । समो
ऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांसु तच्छ्रेयैः ॥ १७७ ॥

कर्त्तव्यापीति । समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्षोधना
मर्षे इति सजात्यनुरूपकर्त्तव्यकरणेनापि समं कुर्यात् । निवृत्तो
तमर्षोधमर्षव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । सम
जातिरप्यत्राह्येत्येतः कर्त्तव्या अपविट्शूद्रास्तमान् शीमांश्च
दापयेत् इति कात्यायनेन विधेयितत्वात् । श्रेयान्पुनस्तृष्ट
जातिर्ष्वर्षं कर्त्तव्यं कारयितव्यः किन्तु श्रेयैः श्रेयैर्धनं तद्वत्तु
यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्यवसिद्धानि कार्याणि समतामयेत् ॥ १७८ ॥

अनेनेति । अनेन उक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानाम्
सिंघप्रत्यक्षिणां साक्षादिप्रमाणेन निर्णीतानि कार्याणि विप्रति
पत्तिवच्छनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुसजे वृत्तसम्यक्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि । महा
पक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपन्निक्षेपेदुधः ॥ १७९ ॥

कुसजवरति । यत्कुसजप्रसूते यदाचारवति धर्मवेदिनि
प्रत्याभिधायिनि वज्रपुत्रादिपरिवर्णे चतुप्रसूतो मनुष्ये यमि
पाराभावाविशेषं ज्ञापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थं सस्य मानवः। स
तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

योयथेति । योमनुष्येन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा
ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि वस्तुं दत्ते निक्षिपेत्सो
ऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव याज्ञोयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणं
तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्विज्ञेता
स्त्वयमेवमुद्रां भित्ता यदा वदति ममेदं तुल्यवित्ता समर्पये
त्यभिधाने दद्याद्यर्थमिदं ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानोनिक्षेप्तुर्न प्रयच्छति । स
याच्यः प्राक्षिवाकेन तन्निःक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

योनिक्षेपेति । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादिद्रव्यमि
त्येवनिक्षेप्ता प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्ता
स्थापिते प्राक्षिवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

साध्यभावे प्रणिधिभिर्व्ययोरूपसमन्वितैः । अप
देगैश्च संन्यस्य हिरण्यन्तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

किं कृत्वा याचनीय मित्याह याच्येति । प्रथमनिक्षेपे
साध्यभावे स्तकीयसम्पत्त्यारपुहवैः अतिक्रान्तवाञ्छैः सौम्या
दिभिर्बुधोपद्रवादिभ्यामाभिधाविभिर्हिरण्यानि तर्जनेन तत्र

निर्घोषविना तैरेव चारपुद्गवैः य निःशेषधारी प्राक्षिपाकेन
चारपुद्गवनिश्चितसुवर्णं चाप्यः ॥ १८२ ॥

य यदि प्रतिपद्येत यथान्वयं यथाकृतम् । न
तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभिवृज्यते ॥ १८३ ॥

य अदीति । य निःशेषधारी यथान्वयं यमुद्रममुद्रमा यथा
कृतं कटकमुकुटाद्याकारेष्वरचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत यत्न
महि यत्नतामिति तदा परेष्वप्युर्ध्वनिःशेषा प्राक्षिपाकवेदिना
यन्निश्चितमित्यभिवृज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम्
॥ १८३ ॥

तेषाम् दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि । उभौ
निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति । तेषां चारपुद्गवाणां यन्निश्चितं विरण्यं यथा
व्यक्तं यदि तस्य दद्यात्तदा दावपि निर्घोषे ज्ञापकचारवत्
विधौ धर्मस्य दापनीयः स्यादित्येव रूपो धर्मस्य धारणा
निश्चयः । योनिःशेषमित्यादि श्लोकश्चतुष्टयस्य चेदत्रैव पाठ
कवीर्मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः । गोविन्दराजेन तु
वाच्यभावे प्रविधिभिरिति श्लोकोऽन्यत्र पठितः तदाच
कर्तव्यवृत्तिः । यथा कटकाद्याचारः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे । न स
तौविनिपाते तावनिपाते त्वनाग्रिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षेप इति । निक्षिप्यत इति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगधितं
वासनसं वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुप-
देष्टभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपपरि उपनिधातरि च जीवति
प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्गुणाधिकारिणि कदा-
चित् निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पण-
विनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः पुत्रादेः पुनरविनाशे
समर्पणे च कदाचिदविनाशिनौ स्थातां तस्मादनर्थमन्वेष्टाश्च
देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे । न स
राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

स्वयमेवेति । निक्षेप्तुर्मृतस्य निक्षेपधारी निक्षिप्तधनं
तद्गुणाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्चितः स्वयमेव यः समर्पयति
स राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्व्यान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति
नाक्षेप्तव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छलेनैव चान्धिच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्रैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

यदिकथञ्चिद्गुणितः स्थाप्यदा अच्छलेनैवेति । तद्गुणे

यन्नाकारवद्भाषणवद्वाक्यवद्वादिपरिहारेष्वेव प्रीतिपूर्वकं
निश्चिनुषात् न तु स्रष्टिदिदिष्यादि दानेन । तस्य निषेधधारिणः
प्रोक्तमवेष्टा धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा यामप्रयोगेन निश्चिनु
षात् ॥ १८७ ॥

निषेधेष्वेव सर्वेषु विधिः स्थात्यरिसाधने । समुद्रे
नाम्नुवात्किञ्चिद्यदि तस्मात्तु संहरेत् ॥ १८८ ॥

निषेधेति । सर्वेषु निषेधेषु अपक्रियमाणेषु एव वाक्य
भावदत्तादिपूर्वोक्तविधिनिर्बन्धविज्ञौ स्थात् । मुद्रितादौ पुन
स्य निषेधधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा
न तस्मिन् अपि तेन किञ्चिद्व्यवस्थाप्रुषात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतञ्चलेनोठमग्निना दग्धमेव वा । न
दद्याद्यदितस्मात्तु न संहरति किञ्चन ॥ १८९ ॥

चौरैरिति चौरैर्भुजितं च हस्तेन देवान्तरप्रापितं अग्निना
दग्धं वा निषेधादि निषेधधारी न दद्यात् । यदि सत्यं तस्मात्तु
किञ्चिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

निषेधस्यापहर्तारमनिषेधारमेव च । सर्वेषु पा
पैरपि चोपपद्यैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निषेधेति । निषेधस्यापहर्तारं तथा अनिश्चितं चाचितारं

कर्त्तव्यः कामादिभिर्दयावैर्भेदिकैश्च त्रयस्यैरन्विष्टरणादिभिर्नृ-
पेतिद्वयमेव ॥ १८० ॥

योनिचेपन्नार्पयति यस्यानिक्षिप्य याचते । तानुभौ
चौरवच्छास्यौ दायौ वा तत्समन्दमम् ॥ १८१ ॥

योनिचेपमिति । निक्षिप्यध्वं क्षीय कर्मवच्चति यस्यानिक्षिप्य
प्रार्थयति तौ द्वौ सुवर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवद्वयौ ।
स्वल्पविषये तान्नादौ तत्समन्दश्चोभौ ॥ १८१ ॥

निक्षेपस्यापहृत्तारन्तत्समन्दाप्रयद्मम् । तथापि
निक्षिप्तार्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १८२ ॥

निक्षेपेति । निक्षेपापहृत्तारिणं निक्षिप्तयमध्वनन्दश्चेत् ।
यमन्विष्टत्वात् अनिक्षिप्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः नह
अथराधे ग्राह्यचेतरस्य चौरवदिति पूर्वोक्तीनां ग्राहीरद्वय-
स्यापि ग्राही तन्निष्ठत्वर्यमिदम् दायवैदिति धनद्वयविष-
यात् । नचानेन पूर्वोक्तवैयर्थ्यं । अत्र प्रथमापराधविषयत्वा-
त्पूर्वोक्ते चाभावे चौराक्तोक्तमपराधवादिष्वनद्वयविषयक-
त्वात् । उपनिधिमुद्रादिचिह्नितनिक्षिप्तधनम् तन्नापहर्त्ताद-
कचितविशेषेण राजा दृश्येत् ॥ १८२ ॥

उपधाभिः यः कश्चित्प्रत्ययं चरेत्तरः। स
 धावः स धनान्यः प्रकाशं विविधैर्धैः ॥ १८३ ॥

उपधेति। धावा लवि दृष्टस्यात्ता रधामि मम
 धनान्देहि धनधान्यादिसोभोपकरणं वाऽनृतमभिधातुं ह्य
 निर्वः चरप्रत्ययं गृह्णाति य ह्यस्यधनपदस्यचकारित्यहितो
 वस्तुधनवमचं करचरवतिरन्धेदादिनिर्वाणप्रकारैर्धैः
 धावैः पाशोपधनैः ॥ १८३ ॥

निषेपोऽयः कृतोयेन यावांश्च सुखसन्निधौ। तावा
 चेव च निषेपोविमुक्त्वा दण्डमर्हति ॥ १८४ ॥

निषेपेति। यः सुवर्णादिर्भावत्यजपरिमितोयेन याधि
 वमचं निषेपः कृतः तच्च परिमाणादिविप्रतिपत्तौ याधिवचना
 जावानेव विज्ञातव्यः। विप्रतिपत्तिं कुर्वन्त्येतदुक्तानुसारेण
 दण्डनीयः ॥ १८४ ॥

मिषोदायः कृतोयेन गृहीतोमिथ एव वा। मिथ
 एव प्रदातव्योऽथवा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८५ ॥

मिषोदायइति। रक्षयि चेन निषेपोऽर्पितोनिषेपधारिणा
 ररक्षयेव गृहीतः य निषेपो ररक्षयेव प्रत्यर्पणीयः। न प्रत्यर्पये

यास्त्यपेक्षा वस्त्रात् येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं
प्रदातव्य इति अवस्थाविशेषधारिणोऽयं नियमविधिः । को
यथा निधिपेक्ष इति तु निधेस्तुर्निबन्धार्थं पक्षीतव्य इति नव
जातु चतोन योनइत्यम् ॥ १८५ ॥

निधिप्राप्तस्य धनस्यैव मीत्योपनिहितस्य च । राज्या
विनिर्णयं कुर्यादक्षिणव्यवहारिणम् ॥ १८६ ॥

निधिप्राप्तेति । राजा निधिप्राप्तस्य धनस्यामुपनिहितस्य मुद्रा
दियुतस्य वा उपनिधिरूपस्य तथाप्रोक्ता कतिचित्कास्योक्तं
धर्मपितृस्थानेनोक्तप्रकारेण न्यस्य धनधारिणमपीकृत्य निर्वहं
कुर्यात् ॥ १८६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी साम्यसम्मतः ।
न तन्नयेत साध्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १८७ ॥

विक्रीणीते इति । अस्वामी यः स्वामिना चागनुमतः पर
कीचक्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्वमावर्ज्यं
याचितस्य कारयेत् न कुपयिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः
॥ १८७ ॥

अवधार्येति भवेच्चैव साम्यः षट्पञ्चतन्त्रम् । निर-
न्वयोऽनवसरः प्राप्तः साक्षौरकिस्त्रिष्व ॥ १८८ ॥

अवधार्येति । इव परस्परविक्रयी यदि सामिनोधायादि
रूपमेव साम्यः यन्मन्त्री भवति तदा षट्पञ्चतानि अवधा-
र्योद्दृष्टनीयः यदि पुनः सामिनः यन्मन्त्री न भवति अथ
परस्परं ज्ञात् अथपरस्परमेवाज्ञात् सकामाद्भवमित्यवधार्य-
प्रतियहक्यादिः स यच्च सामिपत्यन्त्रिपुत्रादेः सकामाद्याधि
तदा सौरवन्त्रिपापं प्राप्नोति तद्दृष्टनीयवत्त्वर्थः ॥ १८८ ॥

असामिना कृतोयस्तु दायोविक्रयएव वा ।
अकृतः सतु विज्ञेयोव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १८९ ॥

असामिनेति । असामिना अहं च यत्कृतं विक्रीतं वा तद्
कृतमेव योद्भवम् व्यवहारे यथा मर्त्यादा तथा कृतं न भवती
त्यर्थः ॥ १८९ ॥

सम्भोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः कश्चित् ।
आगमः कारयन्तत्र न सम्भोगइति स्थितिः ॥ १९० ॥

सम्भोगइति । यस्मिन् वस्तुनि सम्भोगोविद्यते कथादि
इवज्ञानमीनास्ति तत्र प्रथमपुद्गलोपरचागमइव प्रमाद्यं
न भोगइति वाक्यमर्थादा ॥ १९० ॥

विक्रयाद्योपधनं किञ्चिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ ।
क्रमेण स विप्रुहं हि न्यायतोऽलभते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रयादिति । विक्रीयते अस्तिविति विक्रयदेशोविक्रयः
ततोऽतः क्रयधनं किञ्चिद्व्यवहर्तृवमूहयमर्थं ग्रीयतेऽनेनेति
क्रयोमुखं तेन यस्यागृहीयात् अतोऽन्यायतएवास्माभिविहित
यस्याग्रात् क्रयवादिप्रुहं धनं लभते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाद्यर्थं प्रकाशक्रयशोधितः । अह
स्योमुच्यते राज्ञा नष्टिक्रीयमते धनम् ॥ २०२ ॥

अथेति । अथ मूलमस्मादी विक्तेता मरणादेशोऽन्येन
मादिना वा व्यवहर्तुं न शक्यते प्रकाशक्रयशेनापि निश्चितः
तदा दण्डानर्हएव क्रोता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्मादी च अह
स्माभिना विक्रीतं द्रव्यं तत् क्रोतुर्हस्तालभते अथ च विषयेऽहं
सूचं क्रोतुर्हता अधमं स्माभिना प्राप्तं तदाह दण्डकतिः ।
वशिष्मोपोपरिगतं विज्ञातं राजपूदयैः । अविज्ञातस्य च
लूकितं विक्रेता यच्च या मृतः । स्मादी दत्ताहंमूलानु प्रष्टुमी
यात्ककम्भनम् । अहं दण्डोरपहतं तच्च सास्त्रवधारतः ॥ २०२ ॥

नान्यद्व्येन संवृष्टरूपं विज्ञयन्नर्हति । नचा
सारं नच न्यूनं च दूरेन निरोचितम् ॥ २०३ ॥

चान्येति । कुटुम्बादिद्रव्यं कुसुमादिना मिश्रीकृतं न विज्ञे-
तत्वं नचासारं सारमित्यभिधातुं नच तदादिना न्यूनं नच
परीक्षावक्षितं च रागादिना आपितरूपं चचाक्षानि
विक्रयबाह्यादस्यामिविक्रयदृष्टएव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्याच्चेद्दर्शयित्वा न्या वोढः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकश्लोकेन वचेदित्यत्रवीक्षणः ॥ २०४ ॥

अन्याच्चेति । श्लोकादेयां कन्यां श्लोकव्यवसायाकासे निरवस्थां
दर्शयित्वा यदि यावद्या वरस्य दीयते तदा हे अपि कन्ये
मेवैतेकेन श्लोकेनायो वरः परिचयेदिति मनुराह । श्लोक
संवृष्टपूर्वकं कन्यायादानस्य निश्चयकथनादर्शकमविक्रयया
धर्मोपासाभिधानम् ॥ २०४ ॥

मीमात्तावान कुष्ठिन्यानच या स्पृष्टमैथुना ।
पूर्वं दोषानभिस्थाप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

मीमात्तेति । मीमात्तावासाया कुष्ठवत्याया चानुभूतमैथुना
नन्वात्राद्यादिविवाहात्पूर्वमुक्तादादीन् दोषान्वरस्य कथ

चित्तादाता दृष्टार्हो न भवत तेनाकथने दृष्ट्यदिति गम्यते
असु दोषवतीं कन्वामिति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अस्मिन् यदि वृत्तोयज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् । तस्य
कर्मनुरूपेण देयोऽग्रस्तद्वर्कटिभिः ॥ २०६ ॥

अथ यन्मूय समुत्पन्नमाह अलिमिति । अज्ञे कृतवरण
अलिम् यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याधादिना कर्म ज्ञवति
तदा तस्येतरअलिभ्यः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणा
प्रोदेयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
हस्तमेव लभेताग्रमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

दक्षिणेति । माध्यन्दिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु
दत्तासु व्याधादिना कर्म परित्यज्य तु प्राच्यात् हस्तमेव
दक्षिणाभागं लभेत कर्मत्रेयं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन् कर्मणि यास्तु सुरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ताश्चाददीत भजेरग्न्यर्घ्वेव वा ॥ २०८ ॥

अस्मिन्निति । यस्मिन् कर्मस्थाधानादौ अङ्गमङ्गयति वा
दक्षिणाधत्तमन्धेन मुताः स्युः स एव ताश्चाददीत अतस्त
ज्ञागमाचं सर्वे विभज्य गृहीरन्निति संग्रहः ॥ २०८ ॥

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
 शोता वापि हरेद्वसुधाता चाप्यनःक्रये ॥ २०८ ॥

अथ विद्वान्माह रथमिति । केवाचित् ब्राह्मिणामाधाने
 ऽध्वर्यवे रथोदेवतेनावापते ब्रह्मणे वेगवानस्यः शोचे वायः
 उद्गाचे शोमकचे शोमवहनब्रकटमतोऽवस्थावानयामर्षाया
 दक्षिणा चक्षन्नुमेन मूचते स हव तामाददीत ॥ २०८ ॥

सर्वेषामर्द्धिनोमुखास्तदर्द्धिनोऽपरे । हतीवि
 नस्तृतीयांशस्तुर्थाऽशास्य पादिनः ॥ २१० ॥

व्यतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तं
 व्रतेन दीक्षयतीति मूचते तच्च सर्वेषां घोडग्राणां चामिजां
 मध्ये वे मुख्याचमिजः शोचध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समपदक्षिणा
 चासौ चर्द्धहराः अष्टचत्वारिंशद्वोभाजोभवन्ति अतएव
 कात्यायनेन द्वादश द्वादशाद्येभ्यरति प्रत्येकं द्वादशगो
 दानं विहितम् । अथपि व्रतस्यार्द्धेन्यद्यान्नङ्गवति तद्यापीह
 न्यूनार्द्धेन्यद्येनापि दमे चर्द्धिगुण्यने चामीषादपरे मेचाव
 दचप्रतिशोऽब्राह्मणाश्चर्द्धिप्रशोतारसो मुख्यर्द्धिगुणीतदक्षि
 णार्द्धेन्यद्येनार्द्धिगुण्यने हतीचिनोऽश्वावाक् नेत्रग्रीवप्रति

हर्त्ताः ते मुखर्लिङ्गृहीतश्च द्वितीयमङ्गं संभक्तौ पादि
नस्तु यावदुभेदयोश्चसुमन्त्राणां मुखर्लिङ्गृहीतश्च चतुर्थं
मङ्गं संभक्तौ एतच्च षट् षट् द्वितीयेभ्यः चतस्रश्चतस्रस्तृतीये
भस्त्रिस्तस्त्रिस्तस्रस्तुर्धेभ्य इति सूचयता कात्यायनेन सुटीकृतम्
॥ २१० ॥

सम्पन्नं स्वानि कर्माणि कुर्वन्निरिह मानसैः ।
अनेन विविधयोगेन कर्त्तव्यांश्चप्रकल्पना ॥ २११ ॥

धर्म्येति । निश्चिता गृहनिर्माणं आदीनि स्वकर्माणि कौटिल्ये
स्वपतिस्वचचारोदिभिर्मनुष्यैः कुर्वन्निरनेन चक्षुदक्षिण
विधानाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराश्रयणैश्च भागकल्पना
कार्या ॥ २११ ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्वात्कसौचिद्याचते धनम् ।
यस्याश्च न तथा तस्याश्च देयन्तस्य तद्ववेत् ॥ २१२ ॥

इदानीं दत्तानपकर्माश्च धर्मार्थमिति । येन धान्यादिव
र्णार्थं कसौचिद्याचमानाय धनन्दत्तं प्रतिभुतं वा स्वात्प्रसाद्य
तद्वनमसौ यागार्थं न विनियुञ्जीत तदा तद्वत्तमपि धनं
याज्ञं प्रतिभुतश्च न देयं । यदाह गीतमः । प्रतिभुत्याप्यधर्मवर्षु
ज्ञाय न दद्यात् ॥ २१२ ॥

अदि संवाचयेत्तत्तु दर्पाक्षोभेन वा पुनः । राक्ष
हायः सुवर्षं स्नातस्य सोमस्य निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

अदिति । अदि तद्वत्संघो घृहीता ओभाद्वत्तद्वत्तदा न
जयति प्रतिश्रुतं वा धनं वक्षेन दृष्टाति तदा तस्य त्रैवर्षपापस्य
प्रत्यर्थं राक्षः सुवर्षं दृष्ट्वा पानीयो भवेत् ॥ २१३ ॥

इत्तस्यैवोदिता चर्या यथावदनयन्ति वा । अत
खर्चं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानयन्ति वाम् ॥ २१४ ॥

इत्तस्येति । इत्तइत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनयेतं तत्तत्तत्तत्तं
चतोऽप्यनरं भूतेरयमर्थवादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

भृमो नार्त्तम कुर्व्याद्योदर्पात्कर्मा यथैदितम् । स
इत्यः कृष्णसाम्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

भृतइति । योभृतिपरिकीतो व्याधपीडितो वचानिरूपितं
कर्माद्वत्तदा न कुर्व्यात् यकर्मानुरूपेण सुवर्षं कृष्णसाम्यष्टौ
इत्यष्टौषः वेतनस्यास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

नार्त्तसु कुर्व्यात्स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ॥
स दीर्घस्यापि कालस्य तस्य भेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

नार्त्तइत्यादि । अदा व्याध्यादिपीडिता कर्मा न करोति

कृत्वाः यन् यादृग्भाषितं पूर्वं तादृक्कर्म कुर्यात् वेतनञ्च य
चिरकालादपि क्षमेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमस्योनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यथोक्तमिति । यत्कर्म यथाभाषितं शोडितोऽन्येन न कार-
येत् स्वस्थो वा न कुर्यात् नापि कारयेत् तस्य किञ्चित्त्रेण
स्यापि कृतस्य कर्मणो वेतनञ्च देयम् ॥ २१७ ॥

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः । अत
ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एष धर्म इति । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मयोगि-
निषेधोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यति क्रमकारिणां दण्डादिव्य-
वस्थां वदित्यामि ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

यो ग्रामेति । ग्रामदेशब्रह्माभ्यान्तदायिनोऽसंख्यतो संघेन
विगादिषमूहः इदमस्याभिः कर्तव्यमपरिहार्यमित्येवं रूपं
संकेतं सत्यादिब्रपथेन कृत्वा तस्यार्थे चोन्नरो लोभादिव्य-
तिक्रामेत्तं रात्रा राष्ट्रादिर्व्यासयेत् ॥ २१९ ॥

निरुद्धं द्वापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः
सुवर्णान् पक्षिष्काञ्छतमानश्च राजतं ॥ २२० ॥

निरुद्धेति । चतुश्चैनं संविज्ञातिक्रमकारिणं निरुद्धं चतुरः
सुवर्णान् पक्षिष्कान् प्रत्येकञ्चतुःसुवर्णपरिमितान् राजतञ्च
व्रतमानं विंशत्यधिकरत्निकाव्रतचतुपरिमाणसमयमेतद्विष
यज्ञाचवमौरवापेयवा समुचितं व्यसं वा राजा दच्छन्दाप
येत् ॥ २२० ॥

एतन्दण्डविधिं कुर्याद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

एतमिति । ग्रामेषु ब्राह्मणादिजातिसमूहेषु च संविज्ञातिक्रमका
रिणामेतद्विधिन्मर्थप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्स्येद्वानुशयोभवेत् ।
सोऽन्तर्द्दशाक्षतद्रुव्यन्दयाच्चैवाददीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीमेति । क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्रुव्यमविनश्वररूपं स्तिरार्थं
भूमिताजपट्टादि यच्च सोऽन्ते पञ्चात्तापो जायते न बाधुमया
क्रीयमिति च क्रीतम् ब्राह्मणे प्रत्यर्पयेत् । विक्रीतं वा
शुद्धीयात् ॥ २२२ ॥

परेण तु दशादृष्टं न दद्यात्तापि दापयेत् । आद-
दानोददक्षैव राज्ञा दृष्टः शतानि षट् ॥ २२२ ॥

परेणेति । दशादृष्टं क्रीतञ्च त्यजेत् नापि विक्रीतं विक्रा-
यकोदसेन दापयेत् । विक्रीतं वसेन दृष्टञ्च क्रीतञ्च परित्यज्य
राज्ञा षट् शतानि पणान् दद्यात् ॥ २२२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनास्थाय प्रयच्छति । तस्य
कुर्यान्नृपोदण्डं स्वयं पञ्चवतिमपणान् ॥ २२४ ॥

यस्मिन्नि । गोप्यतायादिति सामान्येनोक्तञ्च विशेष-
विधानार्थमिदं उक्त्वादिदोषानकथयित्वा दोषवतीं कन्यां
वराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वमादरेण पञ्चवतिं
पणान् दण्डं कुर्यात् अनुभवप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते
॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः । स
शतम्नामुयादण्डस्तस्यादोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

अकन्येतीति । ज्ञेयं कन्या सततो निरिबमिति योजनमुच्यते
षेण ब्रूयात् सतसाउक्तदोषमविभावयन् पञ्चवतिं राजदण्डं
प्राप्नुयात् ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिकामन्त्राः कन्यास्तेवप्रतिष्ठिताः। नाक
न्यासु क्वचित् नृणां सुप्रचर्यक्रियादि ताः ॥ २२६ ॥

धुक्तवासाकन्येतिवादिनोदखोवशात् पाणिग्रहेति।
चर्यमर्थं देवं कन्याचक्षिणवचनेत्येवमाहचोवैवाहिकमनुया
साकन्याः कन्याग्रन्थवशात्कन्यास्तेव व्यवस्थिता नाकन्या
विषये क्वचित् ग्रास्ते धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिता चयमवे
नार्थमात् चतएवाह ताः चतयोमयोवैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रुव
मासाचपि चक्षाहपगतधर्मविवाहादिक्रियाप्राप्तिन्योभवन्ति
मायौ धर्मविवाहद्वयार्थः। न तु चतयोर्मैवाहिकमन्त्रो
मादिनिषेधकमिहं। या मभिन्वी संस्क्रुवते तयायोहुः कन्या
चमुद्भवमिति चतयोनेरपि मनुवैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्य
माचमात्। देवसेन तु गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको
विधिः। कर्त्तव्यस्य चिभिर्वैवैस्त्वमचेनाग्निवाचिकइतिगान्ध
र्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः। गान्धर्वहोयस्य
मनपूर्वकेऽपि भवति तस्य चपिचविषये धर्म्यत्वं मनुमोक्तं चतः
सामान्यविशेषन्यासात् इतरविषयोऽयं चतयोविवाहस्य
धर्म्यलोपदेयः ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रानिवतन्दारसचक्षम्। तेषां
निष्ठा तु विद्येवा विद्वद्विस्मयमे पदे ॥ २२७ ॥

पाणिग्रहणिकारति। वैवाहिकामन्त्रानिवतं निश्चितं मार्याते
विमिश्रं तेर्मन्त्रैर्व्याघातं प्रयुक्तैर्भार्यात्वनिवृत्तेः तेषाम्नु

मन्वाणां सखासप्तपदी भवेति मन्त्रेषु कन्यायाः सप्तमे दत्ते
पदे भार्यालनिष्पत्तेः ब्राह्मणैः समाप्तिर्विज्ञेया एवञ्च सप्त
पदीदानात्प्राग्भार्यालानिष्पत्तिः सत्यनुग्रहे जज्ञासोर्द्ध ॥२९७॥

यस्मिन्यस्मिन् कृते कार्ये यस्येहानुशयोभवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २९८ ॥

यस्मिन्निति । न केवलं क्रयविक्रययोरेव अन्यथापि यस्मिन्
यस्मिन्सन्निदेतनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापोजायते तमनेन
दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २९८ ॥

पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्यगध्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २९९ ॥

पशुष्विति । गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानाञ्च व्यति-
क्रमे जाते विवादं सम्यगधर्मयथातथ्यव्यवस्थयावच्छामि ॥ २९९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योग-
चेमेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात् ॥ ३०० ॥

दिवेति । दिवा पशूनाम्पालस्तन्यस्तानां योगचेमविषये
दोषे जाते पालस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां

कामिदृष्टितायां कामिनिदोषोऽन्यथा तु यदि राचावपि
पाशवस्तुमतामवन्ति तत्र दोषव्यत्यये पाशएव गर्हणीय
तत्त्वमिति ॥ २३० ॥

गोपः चीरभृतो यस्तु स दुष्साहस्रतोवरं । गोस्त्रा
मनुमते भृत्यः सा स्थात्याख्येऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

गोपः चीरेति । यो गोपासाख्यो भृत्यः चीरेण भृतो न
भक्तादिना च काम्यनुष्ठाना द्रव्यभोगोभ्यः मेढामेकां गाभृत्यर्थं
दुष्साहस्र भक्तादिरहिते गोपाख्ये भृतिः स्थात् । एवञ्चैक
नवीचीरदानेन द्रव्यमाः पाशवेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । चीन
म्युदयकारेण प्रदद्यात्पाशएव तु ॥ २३२ ॥

नष्टमिति । नष्टं दृष्टिपक्षातीतं कृमिभिर्भावितं श्वमिर्हतं
कादितं विवरादिपातवृत्तं प्रदर्शनार्थं चैतत्पाशवमन्त्रिरक्षणा
व्यपुदयव्यापाररहितं श्वतमवकाशितं मवादियज्ञं पाशएव
तु कामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

विधुष्य तु हतञ्चौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३२ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विधुष्येति चौराणां वज्रत्वप्रबलत्वदर्शनार्थं यदि
सन्निहिते देशे हरणकासान्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २३२ ॥

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

कर्षाविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्षचर्मसाङ्गुलबाणनाभ
धोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च शिखा
न्यवाधारणानि शृङ्गशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २३३ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । बाल्य
सङ्घा वृको हन्यात्पाले तत्किंलिखन्मवेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके इति । अजास्य अविकास्य अजाविकं गणायं
प्रभृतीनि चेति इन्दैकवद्भावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिरुते इति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात् पांशुस
दोषः स्यात् ॥ २३४ ॥

तासामेव बह्वानाम्बरनीनां मियोवने । यामु
न्मुस्य वृक्षो हन्यास्य पाषाणान्निखिषी ॥ २३६ ॥

मयोवेति । तासामवाविकानां पाषेन निषमितानां वंधी
क्षय्य वने अरनीनां मध्यादि कश्चिद्दृकः कुतश्चिदुत्तुत्यास्य
तेषां कश्चिद्भूत्वात् न पाषाणान्निखिषी ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीक्षारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।
ब्रह्मापातास्तयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्हस्तो धनुः ब्रह्मा बट्टिः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामसमीपे वर्त्मानु दिक्षु चत्वारि दशशतानि चीन् वा
बट्टिप्रत्येवान् चावत्पशुप्रचारार्थं ब्रह्मवपनादिशरीरपरि
हारः कार्यः नगरसमीपे पुनरर्धं त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतम्भान्यं विधिंस्युः पञ्चवो यदि । न तत्र
ब्रह्मवेहृष्टमुपतिः पञ्चुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारस्थाने यदि केनचिददत्ता
वृत्तिवम्भान्यं उषेत तत्तेष्वपञ्चवोभवेयुः । तत्र पञ्चपाशानां
मुपो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

विधुष्य तु हतचौरैर्न पालोदातुमर्हति । यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २२२ ॥

विधुष्येति । चौरैः पुनः पटहादिना विधुष्य हतं पालोदातु
मर्हति । विधुष्येति चौराणां वडत्वप्रबलत्वदर्शनार्थं यदि
सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति
॥ २२२ ॥

कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुश्च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनान्दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २२३ ॥

कर्षाविति । स्वयं मृतेषु पशुषु कर्षचर्मसाङ्गुलवाचनाम्
धोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनान्दद्यात् । अन्यानि च पिङ्गा
न्यवाधारणानि शृङ्गशूरादीनि दर्शयेत् ॥ २२३ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । बास्य
सङ्घा वृको हन्यात्पाले तत्क्लिष्यमभवेत् ॥ २२४ ॥

अजाविके इति । अजास्य अविकास्य अजाविकं गधास्य
प्रभृतीनिचेति इन्दैकवद्भावः तस्मिन् अजाविके वृकैः परिरुते इति
पालेनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात् पालस्य
दोषः स्नात् ॥ २२४ ॥

तासामेव बहूनाम्वरणीनां मिथो वने । यामु
त्सुत्य वृक्षो हन्यात् पातस्तत्र किञ्चिदपि ॥ २३६ ॥

मयाच्चेति । तासामवशिकानां पातेन मिथमितानां वंशी
भ्रम्य वने वरणीनां मध्यादि कश्चिद्दृक् कुतश्चिदुत्सुत्यास्तत्र
तेषां कश्चिद्भ्रम्यात् न पातस्तत्र दोषमाह ॥ २३६ ॥

धनुः शतम्परीक्षारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।
ब्रह्मापातास्तयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति । चतुर्हस्रो धनुः ब्रह्मा षट्तिः तस्याः पातः
त्रयेषां ग्रामवमीपे वर्ज्यासु दिक्षु चत्वारि दशव्रतानि चीन् वा
षट्तित्रयेषां चावत्पञ्चप्रचारार्थं ब्रह्मवपनादिष्वरोधपरि
हारः कार्यः नगरवमीपे पुनरथ त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तथापरिवृतन्वान्यं विधिं स्युः पञ्चवो यदि । न तत्र
ग्रहवेदपञ्चकृपतिः पञ्चुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तथापरीति । तस्मिन् परिवारस्थाने यदि केनचिद्दत्ता
स्तिकन्वान्यं लप्सेत तच्चेत्पञ्चवोभवेत् । तत्र पञ्चपातानां
पूरो दक्षं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

वृत्तिस्तत्र प्रकुर्वीत यामुद्रो न विलोकयेत् । द्विज
पुत्रं वारयेत्सर्वं शश्वकरमुखानुगम् ॥ २३८ ॥

वृत्तिमिति । तत्र परिहारस्थाने चेचे वृत्तिं कष्टकादि
मयीं तथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् यामपरपार्श्वे उद्रो न विलो
कयेत् तस्याश्च यत्किञ्चिच्छिद्रं शश्वकरमुखप्रवेष्टव्यं तत्सर्वं
मादृश्यात् ॥ २३८ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः । स
पालः शतदण्डार्धविपालान् चारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

पथीति । वर्त्मसमीपे ग्रामसमीपे वा परिहारक्षेत्रे चेचे
दन्तवृत्तौ स पालः पशूः पालानिवारितोद्दारादिना कष्ट
क्षिप्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पशुव्रतदण्डः पशोश्च दण्डा
सम्भवात्पालएव दण्डः विपालान् पुनर्भक्षयप्रवृत्तान् पशून्
क्षेत्ररक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशूः सपादमपणमर्हति । सर्व्वेच
तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

क्षेत्रेष्विति । वर्त्मग्रामान्त्यतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु पशुर्भक्षयस्वपा
दमर्हति । अत्रापि पालएव दण्डः सर्व्वेच क्षेत्रे पशू

अहितवर्गं चेचकामिने यासेन सामिका वा चयापराधं
दातव्यमिति विज्ञेयः ॥ २४१ ॥

अभिर्द्वाहाङ्गां कृतां वृषान्देवपशूस्तथा । सपा
खान्वा विपाखान्वा न दंष्ट्यान्मनुरप्रवीत् ॥ २४२ ॥

अभिर्द्वाहामिति । प्रकृतां नामनिर्मतदवाङ्गां तथा चक
शूखाहितोत्सृष्टवृषान् देववन्निपशून् पाखवहितान् पाख
रहितान्वा वृक्षमवयवप्रकृतान्मनुरदंष्ट्यानाह उत्सृष्टवृषाणां
अविनर्था नर्मायै गोकुले पाक्षैर्द्वाहास्यपाखत्वव्ययः ॥ २४२ ॥

चेचियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्द्धदण्डो भूत्यानामज्ञानात्चेचियस्य तु ॥ २४३ ॥

चेचियचेति । चेचकर्षकसात्तपशूवृक्षमवयवे चचयाकाशं
वपनादौ वाऽपराधेयति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता
ततोऽर्द्धमुच्यते दण्डः सात् चेचिकाविहिते भूत्यानामुक्तापराध
चेचिकस्यैव दशगुणार्द्धदण्डः चेचवृक्षप्रवृत्ताचेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

एतदिधानमातिष्ठेद्दार्मिकः पृथिवीपतिः । स्वामि
नाञ्च पशूनाञ्च पाखानाञ्च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

एतदिति । स्वामिनां पाखानाञ्च रक्षणादपराधे पशू

नाच्च ब्रह्मभक्ष्यरूप व्यधिक्रमे धर्मप्रधानोभूयतिरेतत्पूर्वोक्तं
कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमाम्प्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः । ज्येष्ठे
मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

सीमामिति । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्यार्थादां प्रति विप्रतिपत्तावुत्प
न्नायां ज्येष्ठे मासि योऽन्यवितापसंश्लिष्टकृत्वात् प्रकटीभूतेषु
सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्ययोधाश्चत्यकिंशुकान् ।
शास्त्रलीन्शास्त्रतालांश्च क्षीरिणस्यैव पादपान् ॥ २४६ ॥

सीमावृक्षानिति । न्ययोधादीन्वृक्षान् क्षीरिणस्यैव पादपान्
क्षीन् क्षिरस्त्रायित्वासीमालिङ्गभूतान् कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्पेणुंश्च विविधान् शमीवक्षीस्त्रयानि च ।
शरान् कुञ्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

गुल्मानिति । गुल्मान् प्रकाशरहितान्पेणुंश्च प्रचुरकष्टक
लाप्यकष्टकलादिभेदेन नामाप्रकाराः सीमावृक्षान्वक्षीर्यताः

सप्तमि अविमोक्षतभूभागान् वरान् कुञ्जकगुल्फांश्च प्रचुरो
पमोजमेवादरायं वृक्षन्निर्दिष्टासीमाक्षिप्रभूतान् कुर्व्यात् ।
एवं कृते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि बाध्यः प्रसवधानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

वहावामिति । तडागकूपदीर्घिकावस्त्रनिर्गममार्गदेवस्य
वाचि सीमाक्षेपेषु यामदक्षवन्धिसानेषु कर्तव्यानि । एतेषु
सीमानिर्बन्धाय लोके विख्याप्य कृतेषुदकार्थिजना अपि श्रुति
परम्परया चिरकाशेऽपि वाचिषोभवन्ति ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाक्षेत्रे नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं ॥ २४९ ॥

उपच्छन्नामीत्यादि । सीमानिर्बन्धे सर्वदाऽस्मिन् लोके
ननुव्याप्तं धमन्नामं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि मूढानि
वक्ष्यमाणाणि सीमाविज्ञानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अक्षनोऽस्त्रीनि गोवालांसुषाम्भक्षकपालिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गाराञ्चर्करावासुकाक्षया ॥ २५० ॥

यानि चैवम्प्रकाराणि काष्ठाङ्गुलिर्मन्त्रयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अथेति । यानीति । सूत्र प्रसारास्त्रिमोवास्तुषमस्यकपा
सिकाङ्गुलिर्मन्त्रयेत्काष्ठाङ्गुलिर्मन्त्रयेत्काष्ठाङ्गुलिर्मन्त्रयेत्
प्रकाराणि काष्ठाङ्गुलिर्मन्त्रयेत्काष्ठाङ्गुलिर्मन्त्रयेत्
यापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि यामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति वृत्त्यति
वचनात् सूत्रपाठाव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रक्षिप्यामि
भूमौ निश्चाय कारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्य
भुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानयोः यामयोः प्रागुक्तैरेतैर्लिङ्गैः
राजा सीमामुच्येत् वसतोः पुनरविच्छिन्ना भुक्त्वा सीमा
निर्णयेन तु त्रिपुरादिकथा तस्याधिः सीमेति पर्युदस्यमान् ।
यामदयसन्धिस्थानादिप्रवाहेषु च पारावारयामयोः सीमा
निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

५८

। ननुपदिता ।

अदि सर्ववर्ष स्यात् छिद्रानामपि दर्शने । साधि
प्रत्यवर्ष स्यात् सीमावादिनिर्णयः ॥ २५२ ॥

अदीति । अदि प्रत्यवर्षप्रकारसिद्धदर्शनेपि केनचित् प्रत्य
वर्षारवर्षादिकुत्वाच्चमी खानान्तरं नीत्ता निष्ठातानां
सीमातदर्थोपधः य नष्टरत्नादि बन्देशोपदि स्यात् तदा
साधिप्रमावर्ष सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुसानाञ्च समक्षं सीद्धि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमस्त्रिप्राणि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयसन्निधुक्तयोर्वादि
प्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमास्त्रिप्राण्यन्देशे स्त्रिप्राणि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथाब्रूयुः समस्ताः सीद्धि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तया सोमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् दैधेन सीमाविषये
। प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुः तेन प्रकारेण विस्तरार्थं पचे सीमां
हेत् तांश्च सर्वानेव साक्षिणानामविभागो विच्छेत् ॥ २५५ ॥

यानि चैवमप्रकाराणि काशाङ्गुमिर्नभक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अश्वेति । यानीति । खूल प्रक्षरास्त्रिमोवास्तुवमस्यकपा
स्त्रिकाङ्गुमिर्नभक्षयेत्काङ्गारप्रकर्षराधिकता चत्वाव्ययेवं
प्रकाराणि काशाङ्गुमकार्यायाऽस्त्रिप्रभृतीनि यानि चिरकाशे
नापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि यामयोः सन्धिषु सीमायां
प्रक्षिप्य कुम्भेभ्येतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति वृद्धस्यति
वचनात् खूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रक्षिप्यानि
भूमौ निक्षाय कारयेत् ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः । पर्व
भुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति । विवदमानयोर्यामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तलिङ्गैः
राजा सीमामुच्येत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमा
निर्णयेन तु त्रिपुरादिकथा तस्याधिः सीमेति पर्युदकस्यात् ।
यामदयसन्धिस्थानादिप्रवाहेषु च पारावारयामयोः सीमा
निश्चिन्यात् ॥ २५२ ॥

अदि संज्ञवरणं ज्ञात् सिद्धानामपि दर्शने । साधि
प्रत्यवरणं ज्ञात् सीमावाद्निर्णयः ॥ २५२ ॥

अदीति । अदि प्रत्यवरणप्रकारसिद्धदर्शनेपि केनचित् प्रत्य
वरणरतुषादिकुत्वात्तमी ज्ञानान्तरं नीत्वा निष्ठातानां
सीमातदर्थोपधः च नष्टत्वादि चन्द्रेद्येद्यदि ज्ञात् तदा
साधिसिद्धावहव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥ २५२ ॥

ग्रामीयककुलानाञ्च समर्थं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमसिद्धानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५३ ॥

ग्रामीति । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादि
प्रतिवादिनोश्च समर्थं सीमाविषये सीमासिद्धचन्द्रेद्ये सिद्धानि
साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५३ ॥

ते पृष्टास्तु यथाब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबन्धीयान्तथा सीमां सर्व्वास्तांश्चैव नामतः ॥ २५४ ॥

ते इति । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् दैर्घ्येन सीमाविषये
तेन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुः तेन प्रकारेणाविस्तरार्थं पथे सीमां
चिद्येत् तांश्च सर्व्वांमेव साक्षिणो नामविभान् चिद्येत् ॥ २५४ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वां स्त्रिण्यो रक्तवाससः ।
सुहृतेः प्रापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्तोसमञ्जसम् ॥ २५६ ॥

शिरोभिरिति । ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेन रक्तसम्मा
ससः सीमां नयेयुरिति याज्ञवल्क्यवचनात् रक्तपुष्पमास्ता
सोदितवाससोमस्तके मृशोष्टानि गृहीत्वा यदस्माकं सुहृतस्त
न्निष्कलं स्यादित्येवमात्मन्यैः सुहृतेः प्रापिताः सन्तः तां
सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विप
रीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतन्दमम् ॥ २५७ ॥

यथोक्तेनेति । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः प्राप्सोक्तेन विषा
जेन निर्णयन्तानिष्पाया भवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्ताः प्रत्येकं
पणव्रतदयन्दण्डन्दाप्याभवेयुः ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

साक्ष्येति । ग्रामद्वयसमन्वितीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशं
सामन्तभवाः सामन्तास्तदासिनः चत्वारोग्रामाः साक्षिणैश्च
राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौखानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यमुमुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५८ ॥

सामन्तानामिति । साक्षिधर्मेण राजसमक्षं समन्तभव
सामसाक्षिणां मौखानां ग्रामनिर्माणकासादारम्भ पुरुष
क्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षिणामभावे इमानप्यमाणा
अविहितवनचारिणः पुरुषान् पृच्छेत् ॥ २५८ ॥

व्याधाच्छाकुनिकान् गोपान्कैवर्त्तान्मूलखानकान् ।
व्यासग्राहानुच्छृत्तीनन्यांस वनचारिणः ॥ २६० ॥

व्याधेति । लुब्धकान् पक्षिवधजीविनः गोपालान् मत्स्य
जीविनो मूलोत्पाटनजीविनः सर्पपाहिणः शिखोच्छृत्तीन
न्यांस फलपुष्पेभ्यनाद्यर्थं वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स
प्रयोजनार्थमेव ग्रामेषु सर्वदा वनं गच्छन्तः तद्ग्रामसीमा
मिच्छाः भवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथाम्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।
तत्तथास्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्दयोः ॥ २६१ ॥

ते पृष्टारति । ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसन्धिषु
केन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुः तेनैव प्रकारेण राजा इत्यो
रग्रामयोः सीमा व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

चेचकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च । सामन्त
प्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

चेचेति । एकयामेपि चेचकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमा
सेतुविवादे समन्तदेशवासिनामिच्छाप्रमाणक एव मर्यादाचिह्न
निययोविज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्तास्तेनृषाब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् । सर्वे
पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सामन्तेति । सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानां मनुष्याणां
यदि समन्तदेशवासिनोमिच्छाब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं
राज्ञा मध्यमसाहसन्दण्ड्यीषाः एव स्यात्सामन्तरूपाणामूर्णां
कदिग्रतोदमोज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहन्तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहमिति । गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारुतवन्ध
नादिभक्षकचनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पणव्रतानि दण्ड्यीषः
स्यात्स्वल्पभ्राज्या हरतो दिग्रतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमावामविपक्षायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिग्मेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

सीमेति । सिद्धवाच्याद्यभावे सीमावाच्यरिच्छेत्तुमवकाशां
राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवाद
विषयाभूमिं येषामेव ग्रामवाशिनां उपकारातिव्रथा भवति
तद्वतिरेकेण च महानिर्व्याहरीयामेव दद्यादिति ब्राह्मण्यव
स्था ॥ २६५ ॥

एषोऽखिसेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये । अत
ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि वाक्पादव्यविनिर्णयं ॥ २६६ ॥

एवमिति । एव सीमानिखयो धर्मो निःशेषेण उक्तः अत ऊर्द्धं
वाक्पादव्यं वक्ष्यामि । दक्षपादव्यात् प्राक् वाक्पादव्यप्रकृतेः
पूर्वमभिधानं अनुक्रममुत्थायु पादव्ये दक्षवाचिके इति दक्ष
व्यवस्थाव्यसरतात् दन्दे पूर्वनिपातः ॥ २६६ ॥

अतन्प्राच्याणमाक्रुष्य क्षत्रियोदण्डमर्हति । वैश्यो
पर्व्वशतं दे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

अतमिति । दिवस्य चौरित्याद्येपरूपवदवमुक्ता क्षत्रियः
पञ्चशतं दण्डमर्हति एवं शूद्रशतं दे वा अतो क्षत्रियनौरवाये

चचा वैश्वः शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोत्रे ताडनादिरूपं वधमर्हति
॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्राह्मणोदण्डः क्षत्रियस्याभिर्गंसने।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः ॥ २६८ ॥

पञ्चाशदिति । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाद्येने कृते पञ्चा
शत्पणान् दण्डः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोत्रे कृते पञ्चविंशति
र्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादे
ष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणमवेत् ॥ २६९ ॥

यमेति । द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताक्रोत्रे
कृते द्वादशपणो दण्डः अवचनीयेषु पुनराक्रोत्रवादेषु भाद्र
भगिन्याद्यस्त्रीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् व्रतं ब्राह्मण
माक्रुशेत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणन्दण्डरूपमवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदञ्च घन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

एकेति । शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचाकुश
जिह्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादाभ्यामिच्छायाज्जातः
॥ २७० ॥

नामजातिग्रहणेष्वपि अभिद्रोहेषु कुर्वतः । निः
चेष्टोऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

यामेति । अभिद्रोहश्चाक्रोहः ब्राह्मणादीनां देवं यज्ञं
दत्तं ब्राह्मणापवादं इत्याक्रोहेन नामजातिग्रहणं कुर्वतो
लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखेऽपि चेत्तस्य ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशन्दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्त
मासे च येनैवं वस्त्रे ओचे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

धर्मेति । कथञ्चिद्दुर्बलं सत्त्वमवगम्याद्यं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति
ब्राह्मणस्यार्थकारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्षयोऽपि ज्वल
नैव राजा प्रचेष्टयेत् ॥ २७२ ॥

श्रुतन्देहश्च जातिश्च कर्म शरीरमेव च । वित
येन भुवन् दर्पाहाप्यः स्याद्विशतन्दमम् ॥ २७३ ॥

श्रुतेति । समानजातिविषयमिदं दण्डं चापवात् न तु शूद्रस्य
दिवात्याचेपविवयं । न त्वयैतत् श्रुतं भवानेतद्देहजातो न
तवेवं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादिकर्म ह्यतमि
त्यहहारेण मिथ्या भुवन् दिवसं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितये
नेति प्रहत्यादिभ्योऽपसंख्यानमिति इतीया ॥ २७३ ॥

कार्णं वाप्यथवा स्वञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्णापणावरं ॥ २७४ ॥

काणमिति । एकाक्षिविकलं पादविकलं अन्यमपि वा
तथाविधं हस्ताद्यङ्गविकलं सत्येनापि काणादिबन्धेन ब्रुवन्
अत्यन्ताक्षं तदा कार्णापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरम्यतरञ्जायां भ्रातरन्तनयं गुरुम् । आचार्यञ्छतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

मातेति । आचारितः चारितोऽभिषत्तइत्याभिधानिकाः
मातादीन् पातकादिनाऽभिषपन् गुरोश्च पन्थानमन्त्रजम्
व्रतं दण्डः अत्र मातृभ्रातृभार्यादीनां गुरुस्त्र्युपायाभिज्ञापेन
दण्डस्यास्यं समाधेयं । मेधातिथिस्तु आचारसंश्लेषेन
मित्युक्ता मातृपुत्रपित्रादीनामरक्षरभेदनकर्तुरक्षं दण्डं
विधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे सादसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेवमध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामरक्षरन्तनीषाक्षौत्रे कृते
दण्डब्राह्मणेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विशेषेणाह

तस्माच्च विद्यामीति प्रथम

मः च विद्वे भवमवाहयः ॥ २५ ॥

विद्वद्भ्यो रेवमेव स तिस्र्यति तत्त्वतः । छेद
र्जं प्रथममवद्वेष्टेति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

विद्वदिति । वैश्वद्भ्यो रेवमेवमेव तिस्र्यति तत्त्वतः । यतः प्रथममवद्वेष्टेति
तस्माच्च विद्यामीति प्रथममवाहयः । द्वे वैश्व
देविनि मन्त्रमवाहयद्वयत्वेन रूपद्वयस्य प्रथममवद्वेष्टेति
छेदरहितं यथावत्कर्तव्यमिति प्राक्तनविद्वदः । एवमेव
तस्माच्च विद्यामीति प्राक्तनविद्वदो वैश्वे विचारितो
तस्माच्च विद्यामीति विद्वदिति

एव दृष्टविधिः प्रोक्तो वाक्पादव्यस्य तत्त्वतः ।
यतः छेदं प्रवक्ष्यामि दृष्टपादव्यनिर्णयं ॥ २७८ ॥

एवदिति । एवोऽनन्तरात्प्रोक्तो वाक्पादव्यस्य यथावद्वेष्टेति
विद्वदोऽनन्तरमाहनादेर्दृष्टपादव्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि
॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेष्टमन्यजः । हेतु
व्यक्ततदेवास्त तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७८ ॥

येनेति । अन्यजः शूद्रोयेन केनचित्करचरवादिनाङ्गेन
वाचाहंसादिना व्यवहितेन वा द्विजातिं प्रहरेत् तदेवाङ्ग
मस्तु हेतुव्यमित्ययं मनोरूपदेशः मनुग्रहणमादरार्थं अस्ते
वोत्तरः प्रपद्यः ॥ २७८ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात्यादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

पाणिमिति । प्रहर्तुम्याणि दण्डं वाद्यम्य पाणिच्छेदं कर्तते
पादेन कोपात्प्रहरन् पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेषुत्कट्टस्यापकट्टजः । कर्त्या
कृताङ्गेनिर्व्यासः सिक्चं वास्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

सहेति । ब्राह्मणेन सहैकासनोपविष्टः शूद्रः कर्त्या तप्तौष
कृतचक्रोद्देशाच्चिर्व्यासनीचः सिक्चं वाऽस्य, यथा न क्षियते तथा
हेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिडीयतोर्दपाद्वावोष्ठैः हृदयेक्षुपः । अव
मूचयतोमेकमवग्रहयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

अवेति । ह्येष चक्षुषा प्राज्ञानपमानयतः शूद्रस्य
राजा दावोष्ठौ हृदयेत् मूचप्रक्षेपेणापमानयतोमेकं ग्रहं
कुम्भिनो गुदग्रहः तेनावमानयतोर्दपाच्च प्रमादात् गुदं हृद
येत् ॥ २८२ ॥

केत्रेषु पृष्ठतो हसौ हृदयेदविचारयन् । पाद
वोर्हाडिकावाच्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

केत्रेति । हर्षादित्यनुवर्तते अहहारेण केत्रेषु प्राज्ञं
पृष्ठतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन् हसौ
हृदयेत् पादयोः शूचि ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं पृष्ठतो
हृदयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतन्दस्त्रोद्योद्योहितस्य च दर्शकः । मांस
भेदा तु पक्षिष्कान् प्रवायस्त्रिभेदकः ॥ २८४ ॥

त्वग्भेदेति । अर्धमापभेदकस्य मानजातिर्न तु शूद्रोप्राज्ञस्य
हृदयच्छायात् पञ्चशतन्दस्त्रमीयः तथा रज्जोव्यादयोपि पञ्च

व्रतमेव दण्डः मांसभेदी पक्षिष्कान् दाप्योऽस्त्रिभेदकस्तु देवा
निर्वाणः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा । तथा
तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

वनस्पतीनामिति । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उप
भोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमाधमरूपोभवति तथा
तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डोविधेय इति निश्चयः ।
तथाच विष्णुः । फलोपभोगद्रुमच्छेदीदत्तमं साहसं पुष्पोपभोग
द्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मजताच्छेदी कार्पापत्रतन्मृषाच्छेपः ।
कार्पापत्रश्च पत्र एव मनुनाप्युक्तोवेदितव्यः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणामप्यशूनाञ्च दुःखाय प्रहते सति । यथा
यथा मद्दुःखन्दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणामित्यादि । मनुष्याणां पशूनाम्पीडोत्पादवार्ध
अहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिकं तथा तथा दण्डमप्य
धिकं कुर्यात् एवञ्च मर्षस्यानादौ तन्मेदनादिषु कृतेषु तन्मे
दकः व्रतदण्डः इत्युक्तादप्यधिको दण्डोदुःखविशेषापेक्षया
कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनावाच्यं ब्रह्मशेषितयोस्तथा ।
समुत्पानव्यवन्धाद्यः सर्वदण्डमयापि वा ॥२८७॥

अङ्गेति । अङ्गानां करचरबाहोनां ब्रह्मशेषितयोश्च पीडनावाचं वत्तां समुत्पानव्यवन्धं चावता कासेन पूर्वोक्तप्राप्तिरूपसमुत्पानव्यवन्धो भवति तत्रैवता कासेन पञ्चोपधादिना चावानव्यवन्धमिति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्यवन्धीकृत्यादकोन दातुमिच्छति तदा यः समुत्पानव्यवन्धो यच्च दण्डसमीनव्यवन्धमेव राज्ञा दाप्यः ॥२८७॥

इत्यादि विंशत्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समं ॥ २८८ ॥

इत्यादीति । इत्याद्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकतावचटादीनि यो यच्च ज्ञानादज्ञानाद्वा नात्रवेत्यतश्च इत्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितइत्यवमव्यवन्धं दद्यात् ॥२८८॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोहमयेषु च । मूल्या
तन्मगुणोदण्डः पुण्यमूखफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मेति । चर्मचटितवरपादौ चर्मकाष्ठकृतिका निर्मितेषु च भाण्डेषु पुण्यमूखफलेषु परस्मिन् नाशितेषु तन्मूल्या

तपश्चगुणो दण्डो राज्ञो देयः स्वामिनश्च तुष्टिरत्यादयोचैव
॥ २८८ ॥

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिनएव च ।
दशतिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २८९ ॥

यानस्येति । यानस्य रथादेः यातुः सारथ्यादेर्व्यानस्वामि
नश्च यस्य तद्यानमेवाच्छिन्नगाद्यादीनि दशनिमित्तानि दण्ड
मतिक्रम्य वर्त्तन्ते एषु निमित्तेषु सक्तु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे
च प्रकृते यानस्वाम्यादीनान्दण्डो न भवतीति मन्वादयश्चाहुः
एतद्वतिरिक्तनिमित्तेषु पुनर्दण्डोऽनुष्ठायते ॥ २९० ॥

क्षिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २९१ ॥
हेदने चैव यन्त्राणां योक्त्वरज्ज्योस्तथैव च ।
आक्रन्देचाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

क्षिप्तेति । हेदनइति । नासायाश्चवसास्यं वरीरावचवसा
द्यत् । सा चेह वसीवर्हादिनासासम्बन्धिनी रज्जुः क्षिन्ननास
रज्ज्यौवसीवर्हादिके भग्नयुगास्त्रकाष्ठे रथादौ भूमिवैषम्यादिना
तिरस्त्रीनं वा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाश्चक्राडभङ्गे वज्राणा
क्षर्भवन्धनानाच्छेदने योक्त्वा पशुग्रीवारज्ज्यौ रज्ज्योः प्रहरण

हृदिने चपरापरायस्त्रयैः प्रवर्त्तयेत् चारवादिना कृते च चानेन
प्राविष्टिंशद्विनिमात्रयोः कृतयोः चारवादेर्दण्डोपासीति
मनुराह ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

वचापवर्त्तते युग्मं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु । तत्र
क्षामी मयेदृष्टोपिंसायां द्वित्रतन्द्मम् ॥ १६३ ॥

अथेति । अथ चारवेरकौत्रजाद्यानमन्त्रा प्रवर्त्तते तत्र
पिंसायामप्रवर्त्तितचारंविनिमोमात् क्षामी द्वित्रतं दण्डं दण्डः
सात् ॥ १६२ ॥

प्राजकश्चेन्न वेदान्तः प्राजको दण्डमर्हति । युग्मस्या
प्राजकोऽनापि सर्वे दण्डाः व्रतं व्रतं ॥ १६४ ॥

प्राजकरति । यदि तु चारविः कुत्रचः साप्तदा चारविरे
वोक्तद्वित्रतं दण्डं वक्ष्यमाणं मनुवमारचरत्वादिकन्द्
रुमर्हति न क्षामी अकुत्रचे तु तस्मिन्सारविस्त्रानिव्यतिरिक्ता
अन्येपि चानादृष्टाचकुत्रचवारधिकचानादीहवास्तर्भे प्रत्येकं
व्रतं व्रतं दण्डाः ॥ १६४ ॥

स चेत्तु पयि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डो ऽविचारितः ॥ २८५ ॥

य चेदिति । स चेत्प्राजकः संमुखगतैः प्रचुरगवादिभीरवा
कारेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्षमपराधजनः
सङ्कटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन् तुरगैरथेन वा रथावय
वैर्वा प्राणिना व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य इव
॥ २८५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किंस्त्वप्यभवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोद्गृह्यादिषु ॥ २८६ ॥

रथसङ्कटापराधे कीदृशदत्त्याह मनुष्येति । तत्र मनुष्य
मारणे प्राजकस्यावधानात् यानेन कृते शीघ्रमेव चौर
दण्डोत्तमसाहसो भवेत् न तु मारणरूपः प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं
मिति अवशात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तम
साहसस्वार्द्धमस्य व्रतपणो दण्डो भवेत् ॥ २८६ ॥

शुद्रकाणाम्पशूनान्तु हिंसायां द्वित्रतोदमः ।
पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः शूभेषु नृगपक्षिसु ॥ २८७ ॥

शुङ्गेति । शुद्रकाणां पशूनां जातितोविशेषापदिष्टेतरैर्वा वन
चरादीनां वयसा च किमोरादीनां मारणे द्वित्रतोदण्डः स्यात्

पुत्रेषु पुत्रेषु ददृश्वतादिव पविषु च श्रुत्वा यथा रथादिव
पविषु पुत्रेषु यथा यत्पुत्रो ददृशो भवेत् ॥ २८७ ॥

गर्हभाजाधिकानाम् दण्डः स्वात्पञ्चमासिकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः चतुर्गुणरनिपातने ॥ २८८ ॥

गर्हमेति । गर्हमहागैडकानामुनर्था रथे पञ्चरूपमा
षकपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र चैरप्यमाषयद्वयं उत्तरो
त्तरचतुर्दशविधानात् चतुर्गुणरमा रथेषु पुनरौषमाष
परिमाणो दण्डः स्यात् ॥ २८८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो धाता च सौदरः ।
प्राप्तापराधास्ताथाः स्यूरज्वा वेषुदसेन वा ॥ २८९ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वाति
चतुर्वेदुषाकवा वा ताद्याभवेयुः शिष्यार्थे ताडनविधानादत्र
दण्डापवादः ॥ २८९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतो
न्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिंश्चिपम् ॥ २९० ॥

पृष्ठतरति । रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः
यत्तु शिरशि कृताप्रकारवृत्तिरेकेव प्रहरणे वा न्यस्तधनदण्ड
रूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ २९० ॥

एषो खिलेनाभिहितो दण्डपादस्थनिर्णयः । स्तीन
स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिन्दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एवमिति । एष दण्डपादस्थ निर्णयो निःप्रेषेणोक्तः अत ऊर्ध्वं
चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तीनानाग्निग्रहे नृपः । स्तीना
नां निग्रहादस्य यशोराष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥ ३०२ ॥

परममिति । चौराणां नियमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं
कुर्यात् यस्माच्चौरनियहाद्वाञ्छः स्यातिर्निग्रहप्रवतया राज्ञं
च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततस्रुपः । सचं
हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

अभयस्येति । हि अवधारणे चौराणां नियमनेन चो नृपतिः
साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः सर्वेषां साध्योभवति यत्नं
गवायनादिकृतविशेषः यस्मात् सचमिव सचं तत्फलं
दानाच्चौरनियहरूपाभयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति
अन्वद्विषयं नियतकाशीनं नियतदक्षिणञ्च एतत्तु सर्वं
काशीनमभयदक्षिणञ्चेति व्यतिरेकाच्चङ्कारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मवज्रागो राज्ञो भवति रक्षतः । अध
र्मादपि वज्रागो भवत्यस्य रक्षतः ॥ ३०४ ॥

सर्वत इति । प्रचारयतो राज्ञः सर्वस्य भूतिदातृर्धर्मिणादे
भूतिदातृश्च शोचिवादेः सक्रात्रात् धर्मवज्रागो भवति चर
तश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात् वज्रागः स्यात् तस्माद्यत्नतः
सेवनिपदेव राजा रक्षयं कुर्यात् । न च भूतिक्रीतत्वात् राज्ञो
धर्मवज्रागो न युक्त इति वाच्यम् । भूत्या धर्मवज्रागेन च परि
रक्षयः प्राप्नोषत्वात् ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति । तस्य वज्राग
भावाया सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

यदिति । यः कश्चिज्जपवागदानदेवतार्चादीनि करोति
तस्य राजा सम्यक् पात्रनेन वज्रागम्याप्नोति ॥ ३०५ ॥

रक्षन्धर्मैष भूतानि राजा वर्ध्यास्य घातयन् ।
यजतेऽहरदर्वघ्नैः सदस्यशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

रक्षयति । भूतानि धर्माणि स्थावरजङ्गमादीनि यथाप्राप्तं
दण्डप्रवचनरूपेण धर्मेण रक्षन् वर्ध्यास्य सेनादीन् ताडयन्
प्रत्यहं यजते दक्षिणैर्धर्मैर्वजते तज्जन्म पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ।
॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरक्षन्ति । यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिधान्यादेः वज्रा
गादिकं करं ग्रामपुरवादिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिष
मेन वा याज्ञं शुक्लं खलजलपथादिना वणिज्वाकारिभ्योनिष
तस्त्रात्रेषु द्वयाऽनुसारेण याज्ञान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागं कञ्च
कुसुमत्राकट्याद्युपायनमतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ
गृह्णाति स मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषङ्गागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरक्षितारमिति । यो राजा न रक्षति अथ च धान्यादि
वज्रागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपाप
हारिणं मन्वादेयमाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्थ्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अर
क्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितग्राह्यमर्थ्यादं परलोकभावद्वि
ग्राहिनमनुचितदण्डादिना धनयाहिणं रक्षरहितं कर
वन्त्यादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अथार्थिकमिति निर्वायेर्जिष्टुहीयात् प्रवृत्ततः ।

इति शब्देन वन्नेन विविधेन वन्नेन च ॥ २१० ॥

अथार्थिकमिति । अथार्थिकस्योरादिमपराधापिचया
विद्वद्वाचैः प्रवृत्तेन विचक्षणं । तावदाह । कारान्तरप्रवेष्ट
न विनयादिवन्नेन तावदाह । आदिच्छेदनादिवाणा
कारार्थिकेन ॥ २१० ॥

निग्रहेष हि पापानां साधूनां संग्रहेष च ।
जातवद्वेष्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ २११ ॥

निग्रहेषेति । पापप्राप्तिनां निग्रहेष साधूनां संग्रहेष
जातवद्वेष महावद्वादिभिः सर्वकारं नृपतयः पवित्री
यन्ति । तस्मादधार्मिकान् निवृत्तीयात् साधूनामुत्तुहीयात्
२११ ॥

अन्तर्ध्वं प्रभुषा नित्यं क्षिपतां कार्येषां नृषाम् ।
तत्तद्वृद्धातुरावाञ्च कुर्वता क्षितमात्मनः ॥ २१२ ॥

अन्तर्ध्वमिति । कार्यवतामर्थप्रसन्नार्थिनां दुःखेनाद्येपेक्षितं
क्षिपतां तथा वाचद्वृद्धाधितानामाक्षिपतां वक्ष्यमाण
क्षीयमुपकारमिच्छता प्रभुषा अमयीवम् ॥ २१२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते । यस्तै
च व्याससमते नरकस्तेन गच्छति ॥ ११३ ॥

यः क्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः स हते यः स तेन स्वर्गलोके
पूजां सभते प्रभुत्वदर्पाय स हते यः स तेन नरकं गच्छति
॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता । चाप
क्षणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्मि श्लाघि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णस्तेयकृदिप्रदत्तादिना
प्राचक्षिप्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेनं प्रति राज
दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
चौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्वृद्धता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृत
मिति स्तेयं व्यापयता मुषलास्त्रमायुधं खादिरमयं वा दण्ड
मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं चोभयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राज
समीपे गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णहार्यहमतोऽनेन मुषलादिना
मां व्यपादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्रासनादा विमोक्षादा स्तेनः स्तेनादिमुच्यते । अत्रा
सित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किंस्वियं ॥ ११६ ॥

प्रासनादिति । वस्त्रमुषादिप्रहारेण प्रासपरित्यागनाश्रुतक
कल्पस्य जीवतीति वा परित्यागात् स चौरस्यसात्पापात्मनु
च्यते । अतएव चाज्ञवक्ष्यः । मृतकस्यः प्रहारार्तो जीवन्नपि
विद्मस्यतीति । तं पुनः स्तेनं कदादिभिरहता स्तेनस्य चत्पा
वन्मद्राजा प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

अत्रादे भूषहा मार्ष्टि पत्न्यौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ त्रिव्यस बाज्यस स्तेनोराजनि किंस्वियं ॥ ११७ ॥

अत्रादहति । ब्रह्महा वसन्तमन्त्रि चोत्तमन्त्रि तस्मिन्वै
क्यार्थं संक्रामयति भूषहासमोक्तः पापश्चवतीत्यंतद्वच विव
क्षितं नर्तुं ब्रह्मह्नः पापकथयति तथा भार्या अभिचारिणी नार
यतिं चममाचे भर्त्तरि पापं संक्षेपयति त्रिव्यस वन्मद्राजिकार्या
चकरचमनं पापं गुरौ रहमाने न्ययति बाज्यस विधिमति
कामम् बाजके चममाचे पापं निःक्षिपति स्तेनस्य राजन्युपेक्षा
माचे पापं समर्पयति तस्माद्राजा स्तेनोनिपद्येतव्यः ॥ ११७ ॥

राजनिर्भूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनोऽयथा॥३१८॥

राजेति । सुवर्णसेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्भ्राजन्ति
विहितदण्डामनुष्ठाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वाभिहित
पुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिणश्च स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुमनुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुघटं कूपाद्वरेङ्गिण्याञ्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्माषन्तश्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

यस्मिन्ति । कूपसमीपे रज्जुघटयोः जलोद्धरणाय धृतयो
रज्जुघटं वा योहरेत् । योवापानीयदानमृचं विदारयेत्तस्यैवैष
माषन्दण्डं प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टम् । यैवैष माषन्तश्च प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ३१९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकान्वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ ३२० ॥

धान्यमिति । दिपसप्ततन्त्रोषोविंशतिद्रोणस्य कुम्भः दशसंज्ञो
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकान्वान्वं हरतोऽवधः यच्च वर्तुषानि

सुवर्षसापेक्षया तादृगाङ्गुष्मेदमारुहात्मकोशेषः श्रेष्ठे पुनरेक
सादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तपर्यन्ते निष्कृतैकादशगुणं दण्डं
दायः सामिनस्यापहतं ॥ ३२० ॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः । सुवर्ष
रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये वध उक्तस्तथा तुलापरिष्केष्टानां
सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्यङ्गादीनामलवत्रता
धिकेऽपहते वधः कर्तव्य एव विषयसमीकरणञ्चात्र देवकाला
पहर्षद्रव्यसामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरत्रापि
ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्वभ्यधिके दशष्टेदनमिष्यते । श्रेष्ठे त्वे
कादशगुणं मूल्याहण्डमकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पथेति । पूर्वोक्तानामपञ्चाशतऊर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते
दशष्टेदनं मन्वादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपलादारभ्य
पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहतधनादेकादशगुणदण्डं
दायः ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानामारोषाञ्च विशेषतः । मुख्या
नाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

पुरुषाणामिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां

महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानाञ्च रत्नानां वज्रवैद्युदादीनां
अपहारे बधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काश
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

महेति । महतामपशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनामन्तः
शस्त्रादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेशौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
काशं कार्यमयोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वृद्धेन बधरूपन्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोत्विति । ब्राह्मणसमन्वितीनाङ्गवामपहारे बन्ध्याणाञ्च
गोर्वाहनायै नासाहेदने पशूनाञ्चाभेदकानां दण्डभक्षणाया
गाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव द्विजार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानामथैव च । मृत्सु
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षण एव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानाम्यष्टिषाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनञ्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १२८ ॥
अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्वा
द्यानाञ्च सर्वेषामन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥ १२९ ॥

सूचेति । वेद्युवैदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
अर्घादिसूचस्य कार्पायिकस्य च किसस्य सुरावीजप्रत्यक्ष
सूक्ष्मवेद्युस्यनिर्मितवसाहरचभासादीनां च दन्त्यशुचस्य
वक्षस्यमधुनञ्चैवद्रव्यादि अन्येषामप्येवंविधानामसारप्राचारा
मनःप्रिसादीनां मद्यानां दादन्नानां पक्वाद्यानामोदनयतिरिक्ता
नामपूपमोदकादीनाञ्च कार्पायादिब्रह्मार्थानाम्यष्टिषाणाञ्चा
वहारेऽप्यहतद्रव्यमूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ १२९ ॥ १२७ ॥
॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्व
परिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णसः ॥ १३० ॥

पुष्पेभ्यिति । पुष्पेषु हरितेषु च चेष्वेधान्ये गुल्मवल्लीनगेषु
चपरिपूतेषु चनपास्तपुलाकेषु वक्ष्यमाणेष्वेके धान्यनिर्द्देशात्
परिपक्वमसम्भवाच्च अन्येषु धान्येषु समर्षपुष्पभारहार्येषु
हतेषु देवकासासपेक्षया सुवर्षस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णस्य
परिमाणो दण्डः स्यात् ॥ १३० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निष्पुष्पाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापचतेषु
अन्वयोद्रव्यस्वामिनां सम्बन्धः येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकयामवासादिः तत्र शतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्पञ्चोदमः
खल्लेखेषु धान्येषु अर्धशतन्दण्डः तत्र हि परिपूयन्ते गृहस्थिते
खेकादत्र गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयम्भवेत् स्तेयं हत्वापङ्गूयते च यत् ॥ ३३२ ॥

आदिति । यद्वा न्यापहारादिकङ्कर्म द्रव्यस्वामिसमर्थं
वशात् हतं तत्साहसं स्यात् सद्योबलं तद्भवं साहसं अतदहं स्तेय
दण्डो न कार्यः एतदर्थं स्तेयप्रकरणेऽप्युक्तं यत्पुनः स्वामिप
रोच्चापचतं तत् स्तेयं भवेत् यच्च हत्वा अपङ्गूयते तदपि स्तेय
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमा
द्यन्दण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतसंस्काराणि मनुष्यस्योरयेत् । यस्य चेताग्निं गृह्णाग्निं वा

अग्निपुष्टाचोरवेत्तं राजा प्रथमं बाहवन्द्ध्यवेत् अग्निसामिग
 खाधानोपचोदातकः । गोविन्दराजस्तु सौक्तिकमयग्निं
 चोरवतोषं दक्षदत्त्याह तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरुदक्ष
 खान्वाय्यतात् ॥ ११३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनोमृषु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेत्तस्य प्रत्यादेप्ताय पार्थिवः ॥ ११४ ॥

चेनेति । येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण बन्धि
 ष्छेदादिना चैरोमनुष्येषु विद्वद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
 तस्य तदेवाङ्गमयङ्गनिवारणाय राजा हरेदवेत् । तच्च धन
 काम्यत्कर्षस्तेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ११४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाद
 ण्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ ११५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहिताणां
 मन्त्रात्स्वधर्मो योनावतिष्ठते स राज्ञोऽदक्षमीयोनास्ति अपितु
 दक्षमीवएव ॥ ११५ ॥

कार्षापण्यभवेदण्यो यचान्यः प्राकृतो जनः । तच्च
 राजा भवेदण्यः सक्षमिति धारणा ॥ ११६ ॥

कार्षेति । वचापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्षापण्यं दक्ष
 मीयो भवेत्तस्मिन्पराधे राजा पञ्चदशवर्षदक्षमीवइति

योऽरचन् बलिमादत्ते करं शुक्लञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरचमिति । यो राजा रचामकुर्वन् बलिं धान्यादेः वज्रा
गादिकं करं ग्रामपुरवादिभ्यः प्रतिमासं भाद्रपौषादिमासनिष
मेन वा याज्ञं शुक्लं खलजलपथादिना वणिज्याकारिभ्योनिष
तस्त्रात्रेषु द्रव्याऽनुसारेण पाद्मान्दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागं फल
कुसुमप्राकट्याद्युपायनमतिदिनयाज्ञं दण्डं व्यवहारादौ
गृह्णाति स मृतः सन् सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरचितारं राजानं बलिषद्भागहारिणम् । तमाहुः
सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरचितारमिति । यो राजा न रचति अथ च धान्यादि
पद्मागादिकं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपाप
हारिणं मन्वाद्यमाहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्थ्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् । अर
चितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितमिति । संक्षितप्राप्तमर्थ्यादं परलोकानामवच्छि
न्नान्नमनुचितदण्डादिना धनयाद्विषं रचयित्वं कर
वत्त्वादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकान्निभिर्न्यायैर्निगृहीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बन्धेन च ॥ ३१० ॥

अधार्मिकमिति । अधार्मिकक्षौरादिमपराधापेक्षया
धिमिदृषाद्यैः प्रयत्नेन नियमयेत् । तानाह । कारानारप्रवेष्ट
नेन निगृहादिवन्धनेन ताडनकरचरणादिच्छेदनादिवाना
प्रकारविबन्धनेन ॥ ३१० ॥

नियहेष्य हि पापानां साधूनां संयहेष्य च ।
दिवातवरवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

नियहेष्येति । पापप्राप्तिनां नियहेष्य साधूनां संयहेष्य
दिवातवरम महावज्रादिभिः सर्वकाशं नृपतयः पवित्री
भवन्ति । तस्मादधार्मिकान् निगृहीयात् साधून्पूयानुगृहीयात्
॥ ३११ ॥

चमत्स्यं प्रभुषा नित्यं क्षिपतां कार्यिण्यां नृषाम् ।
वासवद्व्यातुरावाच्य कुर्वता दितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

चमत्स्यमिति । कार्यवतामर्थिप्रत्यर्चिणां दुःखेनाशेषेति
रचयतां तथा वासवद्व्याधितानामाक्षिपतां वक्ष्यमाण
मास्तीक्ष्णमुपकारमिच्छता प्रभुषा चमत्स्यन् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्रो मर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते । वस्तु
न च व्यास्रक्षमते नरकस्तेन गच्छति ॥ ११३ ॥

यः क्षिप्र इति । दुःखितैराक्षिप्तः स हते यः स तेन स्वर्गलोके
पूजां लभते प्रभुत्वदर्पाच्च स हते यः स तेन नरकं गच्छति
॥ ११३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता । चाप
क्षणेन तत् स्तेयमेवं कर्मास्मि श्लाघि मां ॥ ११४ ॥

स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णमायसन्दण्डमेव वा ॥ ११५ ॥

राजेति । स्कन्धेनेति । यद्यपि सुवर्णस्तेयकृदिप्रहत्यादिना
प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेन प्रति राज
दण्डरूपतामस्य दर्शयितुं दण्डप्रकरणे पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य
चौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृत
मिति स्तेयं व्यापयता मुषलाख्यमायुधं खादिरमणं वा दण्ड
मुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं चोभयमणं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राज
समीपे गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णधार्यहमतोऽनेन मुषलादिना
मां व्यपादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

प्रासनादा विमोक्षादा स्तेनः स्तेनादिमुच्यते । अग्रा
सित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किस्विषं ॥ ३१६ ॥

प्रासनादिति । यज्ञश्रुवणादिप्रहारेण प्रासपरित्यागनाश्रुतक
कल्पस्य जीवतोपि वा परित्यागात् य सौरस्तसात्पापात्ममु
च्यते । अतएव चाज्ञवक्ष्यः । मृतकस्यः प्रहारार्तो जीवस्यपि
विद्मस्यतीति । तं पुनः स्तेनं कदादिभिरहता स्तेनस्य यत्पा
पकदाया प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अज्ञादे भूषहा मार्ष्टि पत्नौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ त्रिव्यस बाज्यस स्तेनोराजनि किस्विषं ॥ ३१७ ॥

अज्ञादइति । ब्रह्महा यस्तस्म्यन्धि सोऽयमिति तस्मिन्सौ
ख्यार्थं संक्रामयति भूषहाजभोक्तुः पापश्रवतोऽर्थे तदच विव
चितं नतु ब्रह्मघ्नः पापकयति तथा भार्या अभिचारिणी नार
यतिं यममाद्ये भर्त्तरि पापं संक्षेपयति त्रिव्यस सन्ध्याग्निकार्या
सकरणजन्तं पापं गुरौ सहमाने न्यसति बाज्यस विधिमति
कामम् बाजके यममाद्ये पापं निःक्षिपति स्तेनस्य राजन्युपेक्षा
माद्ये पापं यमप्ययति तस्माद्ब्राह्मा स्तेनोविपरीतव्यः ॥ ३१७ ॥

राजनिर्दूतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥

राजेति । सुवर्णसेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्भगवति
विहितदण्डमनुयाः प्रतिबन्धकदुरिताभावात् पूर्वार्थित
पुण्यवन्नेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं गच्छन्ति एवञ्च
प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुघटं कूपाद्वरेद्भिन्नाच्च यः प्रपाम् । स
दण्डं प्राप्नुयान्माषन्तश्च तस्मिन्समादरेत् ॥ ३१९ ॥

यस्त्विति । कूपसमीपे रज्जुघटयोः जलोद्भवाच्च धृतयो
रज्जुघटं वा योदरेत् । योवापानीयदानयुहविदारणेनैवैवै
माषन्दण्डं प्राप्नुयात् अनिर्दिष्टम् यैवर्षं माषन्तश्च प्रकल्पये
दिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत्
॥ ३१९ ॥

धान्यन्दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकम्बधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणन्दाप्यस्तस्य च तद्वनं ॥ ३२० ॥

धान्यमिति । द्विपञ्चतन्त्रोपोविंशतिद्रोणस्य कुम्भः दशवर्षं
भ्यः कुम्भेभ्योऽधिकम्बान्वं हरतोवधः यच्च चतुर्दशानि

मुच्यतापेक्षया तादृगाहृष्टेदमारणात्मकोशेषः श्रेष्ठे पुनरेक
सादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निष्कृतैकादशगुणं दण्डं
दायः सामिनस्यापहतं ॥ ३२० ॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः । सुवर्ष
रजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

तथेति । यथा धान्ये वध उक्तस्तथा तुलापरिष्केष्टानां
सुवर्षरजतादीनामुत्कृष्टानाञ्च वाससाम्पटादीनामलवता
धिकेऽपहते वधः कर्तव्य एव विषयसमीकरणेन च देशकाला
पहर्षद्रव्यसामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरादि
शेषम् ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्वभ्यधिके दशष्टेदनमिष्यते । श्रेष्ठे त्वे
कादशगुणं मूल्याहण्डमकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पथेति । पूर्वोक्तानामपञ्चाशतऊर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते
दशष्टेदनं मन्वादिभिरभिहितं । श्रेष्ठे पुनरेकपलादारभ्य
पञ्चाशत्सपर्यन्तापहारे अपहतधनादेकादशगुणदण्डं
दायः ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानामारोषाञ्च विशेषतः । मुख्या
नाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

पुरुषाणामिति । महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां

महाकुलप्रसूतानां मेष्ठानाञ्च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे बधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालं
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

महेति । महतामपशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनाम्नाथं
शस्त्रादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेशौषधस्य दुर्भिषादिरूपं
कालं कार्यमथोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनादृष्टेर्देनबधरूपन्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोष्विति । ब्राह्मणसम्बन्धिनीनाम्नवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनार्थं नासाहेदने पशूनाञ्चाजैडकानां दण्डभूषणाद्या
गाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव द्विषार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
शोरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानामथैव च । मृत्त
यानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानाम्यशिष्याश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ १९८ ॥
अन्वेषाश्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्वा
द्यानाश्च सर्वेषामनभूत्याद्विगुणो दमः ॥ १९९ ॥

सूचेति । वेद्युवैदसेति । मत्स्यानामिति । अन्वेषामिति ।
अर्घादिसूचस्य कार्पायिकस्य च किसस्य सुरावीजद्रव्यस्य
सूक्ष्मवेद्युस्यनिर्मितवसाहरवभासादीनां च दन्त्यपशुवस्य
वक्षस्यनचर्षस्यद्रवृष्टादि अन्वेषामप्येवंविधानामसारप्रायाणां
मनःप्रियादीनां मद्यानां दादद्यानां पक्वाद्यानामोदनव्यतिरिक्ता
नामपूपमोदकादीनाश्च कार्पायादिब्रह्मार्थानाम्यशिष्यानाञ्च
वहारेऽपहतद्रव्यमूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ १९९ ॥ १९७ ॥
॥ १९८ ॥ १९८ ॥

पुण्येषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्व
परिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णसः ॥ २०० ॥

पुण्येति । पुण्येषु हरिते च चेषस्ते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु
चपरिपूतेषु चमपासपुलाकेषु वक्ष्यमाणशोके धान्यनिर्द्वात्
परिपवनसम्भवाच्च अन्येषु धान्येषु समर्षपुष्टवभारहार्येषु
हतेषु देवकासासपेक्षया सुवर्षस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णस्य
परिमाणो दण्डः स्यात् ॥ २०० ॥

महाकुक्षप्रसूतानां मेष्टानाञ्च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां
अपहारे बधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । काष्ठं
मासाद्य कार्यञ्च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

मर्हति । महतामपशूनां हस्त्यश्वगोमहिषादीनान्तर्गतं
शस्त्रादीनामस्त्राणां कल्याणघृतादेशौषधस्य दुर्भिक्षादिरूपं
काष्ठं कार्यसंयोजनं च सदसदिनियोगरूपं निरूप्य राजा
ताडनाद्वृद्धेन बधरूपन्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कूरिकायाश्च भेदने । पशूनां
हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोव्यति । ब्राह्मणसम्बन्धिनीनाम्न वामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनायै नासाब्देने पशूनाञ्चाजैडकानां दण्डभयस्याद्या
गायथ्यानां हरणेऽनन्तरमेव द्विजार्द्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः
क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानामन्तथैव च । मृत्त
यानाञ्च हरणे मृदोभक्षण एव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानाम्यधिष्ठाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुमञ्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥ ११८ ॥
 अन्येषाञ्चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च । पक्का
 खानाञ्च सर्वेषां नमूल्याद्विगुणो दमः ॥ ११९ ॥

सूचेति । वेद्युवैदसेति । मत्स्यानामिति । अन्येषामिति ।
 सर्वादिस्तृणस्य कार्पायिकस्य च किसस्य सुरावीजद्रव्यस्य
 स्रक्कवेद्युस्यनिर्मितजलाहरस्यभाक्षादीनां यदन्वत्यशुचस्य
 वक्ष्यन्मन्त्रार्थसङ्गृह्यादि अन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणां
 ममःप्रिस्तादीनां मद्यानां दादन्नानां पक्काखानामोदनयतिरिक्ता
 नामपूषमोदकादीनाञ्च कार्पायादिब्रह्मार्थानाम्यधिष्ठानाञ्च
 यद्वारेऽप्यहतद्रव्यमूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ ११९ ॥ १२० ॥
 ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

पुष्पेषु हरितेषु धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्व
 परिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णसः ॥ १२० ॥

पुष्पेति । पुष्पेषु हरितेषु च ये च स्ये धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु
 च परिपूतेषु च नपास्तपुलाकेषु वक्ष्यमाणस्योक्ते धान्यनिर्द्देशात्
 परिपक्वमस्यवाच अन्येषु धान्येषु समर्चपुरवभारहार्येषु
 हतेषु देवकासाद्यपेक्षया सुवर्धस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णस्य
 परिमाणो दण्डः स्यात् ॥ १२० ॥

परिपतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये
शतन्दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतन्दमः ॥ ३३१ ॥

परीति । निष्पुलाकीकृतेषु धान्येषु शाकादिषु चापहतेषु
अन्वयोद्रव्यस्वामिनां सम्बन्धः येन सह कसिदपि सम्बन्धो नास्ति
एकग्रामवासादिः तत्र व्रतं दण्डः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदमः
खलखेपु धान्येषु अयन्दण्डः तत्र हि परिपूयन्ते वृक्षिते
खेकादत्र गुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसन्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत्कृतम् ।
निरन्वयम्भवेत् स्तेयं हत्वापङ्कयते च यत् ॥ ३३२ ॥

सादिति । यद्वा न्यापहारादिकर्म्म द्रव्यस्वामिभिर्यस्य
वसात् हतं तत्साहसं स्यात् सहेवलं तद्भवं साहसं अतदहं स्तेय
दण्डो न कार्यः एतदर्थस्तेयप्रकरणेऽप्युक्तं यत्पुनः स्वामिप
रोचापहतं तत् स्तेयं भवेत् यच्च हत्वा अपङ्क्यते तदपि स्तेय
मेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमा
यन्दण्डयेद्राजा यस्याग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याणि उपभोगार्थं
कृतसंस्काराणि मनुष्यस्योरयेत् । यस्य चेताग्निं गृहाग्निं वा

अग्निष्टुष्टपोरचेत्तं राजा प्रथमं वाहवन्द्ययेत् अग्निसामिन
 साधानोपपद्योदातयः । गोविन्दराजस्य लौकिकमयग्निं
 पोरचतोषं दृष्टवत्याह तदयुक्तम् अस्यापराधे गुरुदण्ड
 क्षान्वाय्यतात् ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनोनृषु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

चेनेति । येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण सन्धि
 ष्छेदादिना चौरमनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते
 तस्य तदेवाङ्गस्य निवारणाय राजा हरेद्वेत् । तच्च धन
 क्षान्मुक्त्वा स्तेनाकर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः । नाद
 ण्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मो न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

पितेति । पिताचार्यमिषभाहमाहपत्नीपुत्रपुरोहितानां
 मन्त्रास्वधर्मो योनावतिष्ठते स राज्ञोऽदृष्टनीयोनास्ति अपितु
 दृष्टनीय एव ॥ ३३५ ॥

कार्पापस्य भवेदृष्टो वचान्यः प्राकृतो जनः । तच्च
 राजा भवेदृष्टः सदस्यमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

कार्षेति । वचापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्पापं दृष्ट
 नीयो भवेत्तस्मिन्नपराधे राजा पञ्चदशवर्षदृष्टनीय इति

निस्रयः । स्वार्थदण्डन्तु अप्सु प्रवेष्टयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ।
ईमोदण्डस्य वरुण इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यन्तु गृह्यस्य स्तेये भवति क्लिप्तिषं । षोड-
शैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

अष्टेति । ब्राह्मणस्येति । तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र सं-
ध्यते यस्मिन् स्तेये षोडशउक्तः स स्तेयगुणदोषज्ञस्य गृह्यस्याह-
भिरापद्यते गुह्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः । षोडशगुणोऽपि
दोषज्ञस्य वैश्यस्य । द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य । चतुःषष्टि-
गुणोऽपि गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य । शतगुणो वा । अष्टविंशत्यधिक-
शतगुणो वा । गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

वानस्यत्यं मूलफलन्दार्वाग्न्यर्थन्तथैव च । तृणञ्च
गोभ्योग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

वानस्यत्यमिति । वीरद्वजस्यतीनामुप्याधि स्रवदाह-
रीत फलानि चापरिहृतानां इति गीतमवचनात् । अपरिहृत-

वामकस्यादीनां मूलफलं होमीयाम्यर्थं च दाह गोपायार्थं च
 त्वत्परकीयमखेवं ममुराह तस्यादिह न दण्डोनाप्यधर्मः
 ॥ ३३८ ॥

योऽहत्तादायिनोऽस्तासि सेत ब्राह्मणो धनं । याज
 नाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

योऽहत्तेति । अहत्तादायिनश्चैरक्ष इत्यात् यो ब्राह्मणो
 वामनाध्यापनप्रतिग्रहेरपि परकीयधनं ज्ञात्वा सन्धुमिच्छेत्
 चैरवचैरदुक्तोऽप्येवः अतः स इव दण्डः ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विजु दे च मूलके । आह
 दानः परस्मैनाम्न दण्डन्दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विजइति । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्विविधुदस्यौ दे च
 मूलके परकीयधेनाङ्गुलं दण्डदानयोग्योऽन भवति ॥ ३४१ ॥

असन्धितानां संधाता सन्धितानाञ्च मोक्षकः ।
 दासाश्चरयवर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चैरकिस्त्रिषं ॥ ३४२ ॥

अवन्धीति । अवद्भानामयादीनाम्परकीयानां योदर्पेण
 वन्धिता बद्धानां ममुराहो मोक्षयिता योवा दासाश्चरयाप
 हारी स चैरदण्डं प्राप्नुयात्तच्च गुह्यस्यपराधानुसारेण मार
 णाङ्गुलैर्दण्डनासपहाररूपोऽनोद्भूतः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्व्याणः स्तेननिग्रहं ।
यशोऽस्मिन् प्राप्नुयात्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखं ॥ ३४३ ॥

अनेनेति । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनिग्रहमनं कुर्व्याणः
इह लोके स्थातिस्वरलोके चोत्कृष्टसुखप्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेसुर्यशसाक्षयमव्ययम् । नोपेक्षेत
क्षणमपि राजा साहसिकन्नरम् ॥ ३४४ ॥

ऐन्द्रमिति । सर्व्वाधिपत्यलक्षणं यदं स्थातिं चाविनाशिकी
मनपक्षया स्थातिशब्देन प्राप्तुमिच्छन् राजा बलान् दृढदाहधन
यद्वर्णकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराश्चैव दण्डेनैव च हिंसितः । साह
सस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

वागिति । वाक्पादव्यक्तसौराष्ट्र दण्डपादव्यकारिणश्च
मनुष्यासाहसकमनुष्योऽतिशब्देन पापकारी बोद्धव्यः ॥ ३४५ ॥

साहसे वर्त्तमानन्तु यो मर्षयति पार्थिवः । स
विनाशं प्रजत्याशु विदेषञ्चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

साहसइति । यो राजा साहसे प्रवर्त्तमानं क्षमते स पाप
कृतानुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाचराद्वृत्तया
जनविदेषश्च गच्छति ॥ ३४६ ॥

न मिषकारणाद्राजा विपुलादा घनागमात् ।
समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्व्वभूतभयावधान् ॥ ३४७ ॥

नमिचेति । मिषवाक्येन वज्रधनप्राप्ता वा सर्व्वभूतभय
जनकान् साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

ग्रहं दिजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मोपयोपबध्यते । दिजा
तीनाञ्च वर्षानां विश्वे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्म्मेण घ्नन्न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

ग्रहमिति । आत्मनश्च । ग्राह्यादिभिस्त्रिभिर्वर्षैः
ब्रह्मक्षत्रं यहीतव्यं यस्मिन् काले वर्षानामाश्रमिषाञ्च साह
सिकादिभिर्धर्मैः कर्त्तुं न दोषते तथा चैवर्षिकानामराज
केषु राजेषु परचक्रागमनादिकाञ्च जिते स्त्रीधनरादौ प्राप्ते ।
तथात्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाक्षपहारनिमित्ते च संयामे
स्त्रीग्राह्यरक्षार्थञ्च धर्मयुक्तेनान्वगतिकतर्था परान् हिंसन्
न दोषभागी भवति परमारक्षेयश्च साहसदस्त्रो न कार्यः
॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वज्रश्रुतम् ।
आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुं वेति । गुरुवाख्यद्वयवज्रश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं बधो
द्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिर्दत्तकृष्टं पक्षाघातादिभिरपि
स्वनिस्तरणाश्रितौ निर्विचारं हन्यात् अतएव उच्यते । वृद्धीत
शस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः । कात्यायनस्य भृगुशब्दो
क्षेत्रेण मनुस्मृतिकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् । आततायिनि
षोत्कृष्टे तपःस्नाध्यायश्रमतः । बधस्तत्र तु नैव स्नाध्यापे
क्षीने बधोभृगुः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ
च धर्मेष्वग्नौ न दुष्यतीति पूर्वस्नायमनुवादः । गुर्वादिक
मपि हन्यात् किमन्यमपीति व्याचष्टाते ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

नाततेति । जन समसं रहसि वा बधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न
कश्चिदपि अधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो वा भवति ब्रह्मादौ
कृतगतोपन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानवतं क्रोधं
निवर्त्तयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणादुपपन्नोदव
धनयहणादयोदण्डाः कार्यः ॥ ३५१ ॥

परदाराभिर्मर्षेषु प्रवृत्तामृग्यपीपतिः । उद्देज
नकरैर्दंष्ट्रैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

इदानीं स्त्रीसंयहणमाह परदार इति । परदारसंयोगेषु
प्रवृत्तान् मनुष्यमयानुद्देजनकरैर्दंष्ट्रैर्नाथैश्च कर्तृनादिभिरह
यित्वा रात्रौ देवाग्निः पारयेत् ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थौ हि लोकस्य जायते वर्षसङ्करः । येन
मूषहरोऽधर्माः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तदिति । यस्मात् परदाराभिगमनात्संभूतो वर्षस्य सङ्करः
जन्यते तेन वर्षसङ्करेण विशुद्धपद्मीकयजमानाभावात्
चण्डो प्राणाहुतिः सन्ध्यादित्यमुपतिष्ठत इत्यस्याभावे सति
हव्याख्यजनसूचविनाशधर्मो जगन्नाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रक्षः । पूर्व
माचारितो दौषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं ॥ ३५४ ॥

वरश्चेति । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदौषैः पूर्वमुत्पन्नभिन्नापः
पुरुषवचितकारणव्यतिरेकेण परभार्य्या सह सम्भाषणं
कुर्वन् प्रथमवारवन्द्यस्यापुत्रात् ॥ ३५४ ॥

यस्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न
दोषम्याप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ २५५ ॥

यस्त्विति । यः पुनः पूर्वन्तत्स्त्रीप्रार्थनाभिभाषपरहितः
केनचित् कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्द
ण्ड्यादिदोषम्याप्नुयात् यस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोक्तिः ॥ २५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि समीपे संसंग्रहणमाप्नुयात् ॥ २५६ ॥

परेति । तीर्थारण्यवनादिकं निर्जनदेशेष्वप्यप्यर्थं यः
पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये यामादहिर्गुह्य
क्षताकीर्णे निर्जने देशे वने वज्रवृक्षसन्निभे नदीनां सङ्गमे पूर्वं
मनाक्षारितोपि कारणादपि सभाषेत स संग्रहणं दण्डं बहव
पणं वक्ष्यमाणमाप्नुयात् । सम्यगृह्यते ज्ञायते येन परस्त्री
संभोगाभिलाषदति संग्रहणम् ॥ २५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शाभूषणवाससा । सह
खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ २५७ ॥

उपचारेति । समान्भानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः
परीक्षासङ्गिष्ठादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकखट्वासन
मित्येतत्सर्व्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ २५७ ॥

स्त्रियं सृष्टेददेमे यः सृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्नानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

स्त्रियमिति । यः स्रष्टुमनुचिते स्नानवचनादिदेमे स्त्रियं
सृष्टेत्तया वा वृषणादिके स्रष्टुः समते तदाऽन्योन्याङ्गीकरण
रूपं सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणानन्दण्डमर्हति । चतु
र्वीमपि वर्षानान्दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

अब्राह्मण इति । अब्राह्मणोऽत्र शूद्रः दण्डभूयस्वात् । ब्राह्म
णानिष्कनवामुत्तमं संग्रहणे प्राणानन्दण्डमाप्नोति चतुर्वी
मपि ब्राह्मणादीनां वर्षानान्धनपुत्रादीनामप्यादिति व्रजेन
दाराः सर्वदा रक्षणीयाः तेन प्रसङ्गमिदमर्थं उक्तृष्टसंग्रहणा
दपि सर्ववर्षैर्भार्या रक्षणीयाः ॥ ३५९ ॥

भिक्षुकावन्दिनस्यैव दीक्षिताः कारवस्तथाः । सम्भा
वणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

भिक्षिति । भिक्षाजीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थं कृतदीक्षकाः
सपकारादवश्यं भिक्षादिस्त्रिकार्यार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाव
यमनिवारिताः कुर्युः । एवमेवा संग्रहणमावः ॥ ३६० ॥

न संभाषाम्परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषि
द्धोभाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

न संभाषामिति । स्त्रामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणम्
कुर्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन् राज्ञः षोडशमाषात्मा
सुवर्णदण्डयोग्योभवति ॥ ३६१ ॥

नैष चारणदारेषु विधिर्नृत्तोपजीविषु । सञ्च
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

नैषइति । परस्त्रियं यो भिवदेदित्यादि संभाषणनिषेध
विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्यापुत्रः स्वकातनु
रित्युक्तत्वात् भार्यैवात्मा अनया उपजीवन्ति धनसाम्राज्य
तस्याचारं समन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्ते
अप्येवं निषेधविधिर्नास्ति यस्याचारणा आत्मोपजीविनश्च पर
पुरुषानानीय तैः स्वभार्याः संस्तेययन्ते स्वयमागतांश्च परपु
षान् प्रच्छन्नाभूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्सम्भाषां ताभिराचरन् ।
प्रेष्यात्तु चैकभक्तास्तु रक्षः प्रव्रजितास्तु च ॥ ३६३ ॥

किञ्चिदिति । निर्व्वनदेवे चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः
संभाषणं कर्त्तुं सस्यन्दस्त्रीं राज्ञा दाप्यः तावामपि

वरदारमात् नक्त दासीभिरवरद्वाराभिर्वैशादिमल्लकारिणी
भिरु वस्त्राणां कुर्वन् किञ्चिद्वस्त्रमात्रं दायः जातः ॥ २६२ ॥

योऽकामान्द्रूपयेत्कन्यां स सद्योवधमर्हति । सक्ता
मान्द्रूपयसुख्यो न वधव्याप्नुवाक्षरः ॥ २६४ ॥

योऽकामामिति । वसुधवातिरनिच्छन्ती कन्यापुच्छति
स मल्लवारेव प्राञ्जयेतरोचिपुच्छेदनादिकं वधमर्हति
इच्छन्ती पुनर्नच्छन् वधार्होमनुष्यो न भवति ॥ २६३ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टञ्च किञ्चिदपि दापयेत् ।
अधन्यं सेवमानान्नु संयतां वासयेद्भुजे ॥ २६५ ॥

कन्यामिति । कन्या सन्ध्यानार्थमुत्कृष्टवातिपुरुषं सेवमानां
सख्यमपि दष्टं न दापयेत् शीनवातिभुजः सेवमानां वज्रा
दापयेत् चावस्था निवृत्तकामा जातः ॥ २६५ ॥

उत्तमां सेवमानस्तु अधन्योवधमर्हति । मुकुन्द
दास्येवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ २६६ ॥

उत्तमामिति । शीनवातिरुत्कृष्टवातीनां कन्यामिच्छन्ती

मनिष्कृतीं वा गच्छन् आत्ययेषयाऽङ्गच्छेदनमारुचात्मकं
बधमर्हति समानजातीया पुनरिष्कृतीं गच्छन् यदि पिता
मन्यते तदा पितुः शुक्लानुरूपमर्थं दद्याच्च दण्डः सा च
कन्या तेनैव वोढव्या ॥ १६६ ॥

अभिषद्या तु यः कन्यां कुर्याद्वर्षेण मानवः। तस्याग्नौ
कर्त्तव्यं अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ १६७ ॥

अभीति । योमनुष्यः प्रसङ्गं बलात्कारेण समानजातीयां
गमनवर्ज्यमहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तच्च त्रीन्
मेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्त्तव्यः षट् पण्यतानि चार्थं दण्डः
स्यात् ॥ १६७ ॥

सकामान्दूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥ १६८ ॥

सकामामिति । समानजातिरिष्कृतीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेप
मात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति किन्वातिप्रसक्तिनिवार
णाय द्विशतन्दण्डं दाप्यः ॥ १६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोद्दमः ।
शुक्लञ्च द्विगुणन्दद्याच्छिफासैवाप्नुयादग्नौ ॥ १६९ ॥

कन्यैवेति । या कन्यैवापरांकन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत् तस्या

दिव्यतोदयः सात्वत्याशुष्यश्च दिगुर्ध्वं कन्यापितुर्दद्यात् त्रिधा
प्रहारांश्च दत्तं प्राप्नुयात् ॥ ११८ ॥

या तु कन्यामशुष्यात् स्त्री सा सद्योमौल्यमर्हति ।
अशुष्योरेव च ऋदङ्गुरेणोदहनन्तया ॥ ११९ ॥

यामिति । या पुनः स्त्री कन्या अशुष्यप्रसवेण नात्र येन
तस्यादेव त्रिरोमुखं अनुवन्धापेक्षयाशुष्योरेव ऋदङ्ग
मर्हन्ते च रावन्मार्गे वहनमर्हति ॥ १२० ॥

मर्त्तारं सङ्गयेद्या तु स्त्री शान्तिगुणदर्पिता । तां
शभिः खादयेद्राजा संस्थाने वज्रसंस्थिते ॥ १२१ ॥

मर्त्तारमिति । या स्त्री प्रवचधनिकपिपादिवान्मवर्षेण
शौण्ड्यादिमुषद्वये च वा पतिं पुद्गलाकरोपनमनाह्वयेत् ।
तां रावा वज्रवनाक्षीर्षे देवे शभिर्भक्षयेत् ॥ १२१ ॥

पुमांसन्दाहयेत्पार्श्वे शयने तप्तआयसे । अभ्या
दध्यक्ष काष्ठानि तत्र दह्येत पापहृत् ॥ १२२ ॥

पुमांसमिति । अन्नकरोत्तं चारन्वापकारिणं पुद्गलमयो
नक्षत्रचने प्रवक्षिते रावा दाहयेत्तत्र शयने वक्ष्यातिनः
काष्ठानि निःशिषेयुः चावत्यापकारी दग्धः स्यात् ॥ १२२ ॥

संवत्सराभिग्रस्तस्य दुष्टस्य दिगुषोदमः। ब्राह्मया
सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

संवत्सरेति । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदक्षितस्य
पुनः संवत्सरातिक्रमेतस्यामेवाभिग्रस्तस्य पूर्वदष्टाद्विगुषोदमः
कार्यः । तथा ब्राह्मजायागमने योदष्टः परिकल्पितः
चाण्डाल्यासह निर्देहात् चाण्डालीगमनरूपः तथा चाण्डाली
गमने योदष्टः सहस्रान्वन्यवस्त्रिभूमिति संवत्सरे लतीते यदि
तामेव ब्राह्मजायातामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा दिगुषः
कर्तव्यः । एतच्च पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्राह्मजायागमनेषु
चाण्डालीगमनदष्टप्रदर्शनार्थं बर्ण्यैव तु पूर्वाभिग्रस्तदक्षि
तस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्यामेव गच्छतः पूर्वदष्टाद्विगुषो
दष्टो िद्वयः ॥ ३७३ ॥

शूद्रो गुप्तागुप्तं वा द्वैजातं वर्षमावसन् । अगुप्तागुप्तं
सर्वस्यैव गुप्तं सर्वेषु दीयते ॥ ३७४ ॥

शूद्र इति । भर्षादिभिरक्षितामरक्षिता वा क्षितातिक्षिप्तं
यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितां रक्षारक्षितां च सिद्धव्यं
स्वाभ्यां विधेयमीदृशः अत्राप्यविज्ञेयवदेषु चार्थस्य भिन्नमने

विद्वोद्धारः वर्मसहरणं मुक्तां वेदपोऽधिकरतिमोतमवचना
विमन्वेदः । रक्षितान् गच्छन् वरीरधवहीनः कर्तव्यः ॥ २७३ ॥

वैश्याः सर्वसदृशः स्वात्सवंसरनिरीधतः ।
सदृशं चचियो दृश्यो मौल्यं मूचेन चार्चति ॥ २७५ ॥

वैश्यादिति । वैश्याश्च मुक्तब्राह्मणीममने संवसरवत्समादयन्तं
वर्मसपहवद्वेदः कार्यः चचियानमने तु वैश्याश्च चचि
यामिति वक्ष्यति चचियोमुक्ता ब्राह्मणीममने सदृशदृश
मीयः सरमूचेन चात्र मुख्यं कर्तव्यम् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणीं यद्यमुक्तान् गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्य
मन्व्यग्रतं कुर्यात्चचियन्तु सदृशिव ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणीमिति । चरचितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्याचचिया
हृष्यतः तदा वैश्यां पञ्चग्रतदृश्यन्तं कुर्यात् । चचिवं पुनः
सदृशदृश्येते । वैश्या चचियन्वग्रतदृशः ब्रूयाच्चमादिना
निर्गुणकालिमाचोपवीविब्राह्मणीममनविषयः तदितरब्राह्मणी
मम मे तु वैश्याचचि सदृशदृश्यव ॥ २७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विसृतौ
शूद्रवदण्डौ दग्धयौ वा कटाग्रिना ॥ ३७७ ॥

उभाविति । तावेवोभावपि चचिचवैश्वौ ब्राह्मण्यारचितया
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् सर्वेष्वधीयते गुप्तं इति दण्डौ । अदा
कटेन आवेष्ट्य दग्धयौ तत्र वैश्यं लोहितदर्भैः चचिचं अर
पचैर्वावेष्ट्य इति वशिष्ठोक्तो विप्रेषोपाह्वः पूर्वं सहस्रं चचियो
दण्डौ वैश्यः सर्वस्वमित्युक्तत्वादयम्प्राणान्तिकदण्डो गुण
वद्ब्राह्मणीगमनविषयो बोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रम्ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८ ॥

सहस्रमिति । रचितां विप्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छ्य सहस्रं
दण्डाः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सहस्रमैथुने पञ्चशतानि दण्डानि
यो भवेत् ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यम्प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इत
रेषान्तु वर्षानान्दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

मौण्ड्यमिति । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने त्रिरोमुक्त
न्दण्डः ब्राह्मणोपदिश्यते चचियादीनाम्यनुरक्तेन चातेन
दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणं चन्दात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
राज्ञादेनं बहिःकुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

अथानित्यादि । ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न
चन्दात् । अपितु सर्वसत्त्वमक्षतवरीरं राज्ञाजिर्वाचयेत्
॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मा
दस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

न ब्राह्मणेति । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति
तस्माद्भ्राता सर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधश्चिन्त
येत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यसेत् ऋचियां गुप्तां वैश्यां वा ऋचियोन्नजेत् ।
यो ब्राह्मणस्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

वैश्यसेति । रचितां ऋचियां यदि वैश्यो गच्छेत् ऋचियो वा
यदि रचितां वैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मणस्यामगुप्तायाङ्गमने यौ
दण्डावुभौ वैश्यां पञ्चव्रतद्व्यात् ऋचियन्तु बहस्तिष्ठमिति
रावेव तौ दण्डौ वैश्यऋचिययोर्भवतः अथ च वैश्यस्य रचित
ऋचियागमने पञ्चव्रतरूपो दण्डो सत्पुतात् गुणवदेव स
विगुणवातिमात्रोपधीविचचिवावाः शूद्राध्यादिगमन

विषयोबोद्धव्यः चचिवस्य रचितवैश्यायां ज्ञानतोषुनहव
सहसदस्यः ॥ १८२ ॥

सहसम्ब्राह्मणोदण्डन्दाप्योगुप्ते तु ते ब्रजन् ।
शूद्रायां चचियविशोः साहसोवै भवेद्दमः ॥ १८३ ॥

सहसमित्यादि । चचिया वैश्ये रचिते ब्राह्मणोऽत्रजस्यहस
न्दस्यं दापनीयः शूद्रायां रचितायां चचिवैश्यायोर्ममने
सहसमेव दस्यः स्यात् ॥ १८३ ॥

चचियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतन्दमः । मूचेन
मौण्डमिच्छेत्तु चचियोदण्डमेव वा ॥ १८४ ॥

चचियेति । अरचितचचियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दस्यः स्यात् । चचिवस्य तरचितचचियागमने गर्दभमूचेन
मुखनं पञ्चशतरूपं वा दस्यमाप्नुयात् ॥ १८४ ॥

अगुप्ते चचियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणोऽत्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यात्सहसं त्वन्यजस्त्रियं ॥ १८५ ॥

अगुप्ते इति । अरचितां चचियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो
गच्छन् पञ्च शतानि दण्डाः स्यात् अन्यो भवोऽन्यजः यस्यादभ्यमे
नासि चाष्टाष्टादिस्यस्य स्त्रियं गच्छन्सहसन्दण्डाः ॥ १८५ ॥

वस्य सौमः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न
साक्षिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ १८६ ॥

अथेति । अथ राज्ञोराज्ञे चौरः परदारगामी पदपवादी
दुष्टदाहादिवाच्यकारी दण्डपादव्यकर्त्ता च नास्ति स राजा
शक्रपुरं याति ॥ १८६ ॥

एतेषां चौरराज्ञः पञ्चानां विषये स्वके । साक्षा
ज्येष्ठसुजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ १८७ ॥

एतेषामिति । एतेषां सौमदीनामप्यज्ञानं खराज्ञे नियतः
वमानवातीयेषु राजसु मध्ये राज्ञः शाखाज्यकृत् दण्ड लोके च
यशस्करो भवति ॥ १८७ ॥

अस्मिन् वस्य जेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्वजेद्यदि । शक्तं
कर्मस्य दुष्टश्च तयोर्दण्डः शतं शतं ॥ १८८ ॥

अस्मिन्विति । यो वाज्यः अस्मिन् कर्त्तुं नुष्ठानयमर्थं अति
पातकादिदोषरहितं अस्मिन् याज्यमदुष्टं त्यजति तयोः
शतं शतं दण्डः कार्य्यइति दण्डप्रवृत्तादिदमुक्तम् ॥ १८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्चति । त्वज
अपत्तिना नेतावाद्या दण्डः शतानि षट् ॥ १८९ ॥

न मातेति । मातृपितृभार्यापुत्राः त्वानं पोषयन्नुपवा

यकरणात्मकं नार्हति तस्मादेतान् पातकादिदोषरहितान्
परित्यजन् एकैकपरित्यागे राज्ञा षट् व्रतानि दृष्ट्याः ॥ ३८८ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः । न
विभूयानृपो धर्माच्चिकीर्षन् दितमात्मनः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेऽस्त्विति । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविवधे कार्ये
अयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थ इति परस्परश्चातविवादनां
राजा स्वीयहितच्चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति बह्व्यादिप्रेषेण न
ब्रूयात् ॥ ३८९ ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमिति । योयादृशीं पूजामर्हति तन्मया पुनर्विष्णु
अन्यैर्ब्राह्मणैस्सह प्रथममप्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा ततश्चा
यः स्वधर्मः तं बोधयेत् ॥ ३९० ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिने ।
अर्चावभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकं ॥ ३९१ ॥

प्रातीति । निरन्तरपृथ्व्यासी प्रातिवेश्यः तदन्तरपृथ्व्यासी
अनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणामोष्यन्ते तत्र प्राति
वेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात्

ग्राह्यैर्वा भोजनार्हाभोजनम् ग्राह्यवत्तरुणं चैरसादिपह
सादिह रीचमापन्त्यमर्हति ॥ ३८२ ॥

शोचिवः शोचिवं साधुभूतिहास्येभ्यभोजयन् । तद्वत्
दिगुबन्दाप्योदिरस्यचैव माषकं ॥ ३८३ ॥

शोचिव इति । विद्याचारवान् तदाविधमेव गुणवत्तं विभक्त
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेशानुवेष्ट्यावेवाभोजनं
सद्वत्तमशोचिताय दिगुबं दाप्योदिरस्यमाषकञ्च राज्ञः ।
॥ ३८२-३ ॥

अश्वोऽङ्गः पीठसर्पिं सप्तत्या स्त्रविरस यः । शोचि
वेद्यपुत्र्यं न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३८४ ॥

अश्व इति । अश्वोऽवधिरः पंगुः बन्धुर्बन्धुविवर्धः सप्तत्येति
प्रकृत्यादिभ्यश्चपञ्चानमिति वृत्तीया । शोचिवेषु धनधान्य
मृग्युषादिभोषकारकृते केनचिदपि शीघ्रकोपेणापि राज्ञा
सवाङ्गकरं न दापनीयाः ॥ ३८४ ॥

ओचिर्यं व्याधितार्त्तौ च वासवद्विद्वद्विद्वज्जनम् ।
महाकुलीनमार्यश्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओचिर्यमिति । विद्याचारवत्तं ब्राह्मणं योगिषं पुत्रत्रिभो
गादिदुःखितं वासवद्विद्वद्विद्वज्जनप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ब्राह्मणीफलके श्लाघे नेनिज्याभ्रेजकः जनैः । न च
वासंसि वासोभिर्निर्धरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

ब्राह्मणीति । ब्राह्मणादिदृष्टव्यमन्त्रिफलके अपद्वये रजकः
जनैः जनैर्वासंसि प्रचालयेत् न च परकीयेर्वस्त्रैरन्वयस्यापि
नयेत् न चान्यवासंसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् वसेवं कुर्यात्त
दासो दण्डः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्तुवायो दशपञ्चदद्यादेकपञ्चाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्तुवायदति । तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणाश्चन्द्रपञ्चाभि रूपं
गृहीत्वा पितृभक्ताद्यनुप्रवेष्टादेकादशपञ्चं वस्त्रदद्यादिति

ततोऽन्यथाऽपि तदा दारुणं पश्चात् राज्ञा राज्ञः क्षमिणश्च
तुष्टिः कर्तव्यः ॥ १४७ ॥

द्रुक्क्षानेषु कुशलाः सर्वपण्यविषयकाः । कुर्व्यं
रथं वयापण्यमतो विंशं नृपो हरेत् ॥ १४८ ॥

द्रुक्क्षिति । वयापण्यविषयवर्तमानराज्यालोभात् द्रुक्क्षं
तथा वयापण्येषु वै कुशलाः तथा सर्वपण्यानी वाराणांशाः
तेष्वपि वयापण्यमूल्यान्मुख्यं कुर्व्यः ततोऽन्यथादिप्रतिभागे
राजा दृष्टीयात् ॥ १४८ ॥

राज्यः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिविद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेत्तुपः ॥ १४९ ॥

राज्य इति । राज्यः सम्बन्धितया यानि विविधद्रव्याणि प्रख्या-
तानि राज्येष्वेतेष्वपि वस्त्रादीनि तद्देशेभ्यस्तानि तथा यानि
च प्रतिविद्धानि यथा कुर्निचे क्षम्यद्देशान्तरं च वैवर्ज्येति तानि
लोभाद्देशान्तरं गतौ येष्वपि सर्वहरणं राजा कुर्व्यात्
॥ १४९ ॥

शुक्लस्थानम्परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी । मिष्य
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्ययं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषणाच्च उत्पद्येन गच्छति अकाले
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अस्यां संख्यां वक्ति राजदेयमपक्षपितमष्टगुणमन्वच्छरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानमथा वृद्धिश्चायुभौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्य
आगमं कियद्दूरं नीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं कियत्काष्ठं
स्थितं कियन्मूलं लभतइति स्थानं तथा कियती वृद्धिरथ तथा
कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानुपचयवदत्येवं विचार्य
अथा वणिजां क्रेतुषां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रये कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैषामत्यक्षमर्घसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चायाम्

मिथतमात् । अक्षिरार्थाद्यान्तराये पक्षराये गते क्षिर
प्राकार्याद्यान्ते पक्षे गते वक्षिणामर्षविदाद्यन्तं वृषतिरात्
पुरवैर्षव्यां कुर्यात् ॥ ४०२ ॥

तुष्टामानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्थासुचक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुष्टेति । तुष्टामानं सुवर्णादीनामरिच्छेदायै चत्क्रियते
प्रतिमानं प्रक्षोभादितत्समं अनिरूपितं यथा स्थात् षट्सु
षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्समं यथापुनर्वैर्षपतिः परीक्षयेत्
॥ ४०३ ॥

यस्य वानतरे दाप्यमौख्योऽर्द्धपण्यनरे । पादम्य
शुच्य बोधिञ्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यद्यमिति । भास्वपूर्वादि चानामीति वक्ष्यति तेन रिक्त
प्रक्षोभादिचानं तरविषये पण्यन्दाय्य एवं पुरुषवाङ्ममारोर्द्ध
पण्यनरपण्यन्दाय्यः यत्रुच्य गवादिः पण्यचतुर्धभागं भाररहि
तोमनुजः पण्यहममानन्दापनोचः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यन्दाप्यानि सरतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पण्डित्यपूर्णानि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापे-
क्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोषोक्तोखादीनि
यत्किञ्चित्त्वत्तन्तार्यन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्राक्षतपदा-
ईदानापेक्षया यत्किञ्चिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालन्तरोभवेत् । नदी-
तीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वपारावारतरणार्थमुक्तं इदानीं नदीमार्गेषु
दूराध्वनि गमनवे प्रवक्ष्ये गच्छिरोदकनद्यादिदेशयोः प्रवर्षादि-
काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं
समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात् स्वाद्यस्तत्वाभावे तरपक्ष-
विशेषज्ञापकं नदीवद्योजनादिकं नास्ति अतस्तथोचितमेव
तरपक्षं याच्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजिते मुनिः । ब्राह्म-
णालिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मयदद्याद्बुद्धं तच्च प्रव्रजिते
भिक्षुर्मुनिर्वागप्रसो ब्राह्मणाश्च लिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूखं
तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नामि किञ्चिद्वाशानां विभीर्येतापराधतः ।
तद्वागैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽग्रतः ॥ ४०८ ॥

यन्नामिति । नैकाहृष्टानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन गृहं
द्रव्यं तदाविकैरेव मिश्रित्वा यथाभागमदातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नैवाविनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः । दाशा
पराधतस्तोये दैविके नास्ति नियमः ॥ ४०९ ॥

एष नाविति । नाविकापराधात् यदुदके गृहं तदाविकैरेव
दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियम इति विधातुं
नैवाविनामेव व्यवहारस्य निर्णयकतः दैवोपजातवात्यादिना
नैमज्जेन धनादिनामे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेद्वैश्यं कुशीदं क्षत्रिमेव च । यशूना
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिजम्ननाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुशीदक्षत्रिपशुरक्षत्रानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वाचौ
वैश्यशूद्रौ राजादण्ड्यावित्येवमर्थोऽपि हिोपदेष्टः ॥ ४१० ॥

अत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितौ । विभृ
वादानृशंख्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

अत्रियमित्यादि । ब्राह्मणः अत्रियवैश्यौ मुख्यभावेन पीडितौ

कदम्बया स्नानि कर्माणि रक्षयकृत्वादीनि कारयन् साक्षाद्
 द्वादिना पोषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तावुपनताव
 विभत् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरयसामर्थ्याद्भवते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रीभाद्राह्मणः संस्त्रतान् द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डः प्रतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनय
 नान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन स्त्रीभाद्राह्मणकर्मणादधाव
 नादि कारयन् षट् प्रतानि दण्डः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
 यैव हि दृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रन्त्विति । शूद्रन्मुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्
 यस्मादयो ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना दृष्टः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निदृष्टोपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

न स्वामिनेति । यस्मादयो ध्वजादृतत्वादिना दास्यं नतः
 स तेन त्यक्तः सदास्वाभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्याय

निगुणतेषां दार्ढ्यं शून्यं च दार्ढ्यं चः शून्यमवाप्तिमिव दास्य
मन्वयति च दार्ढ्यमन्वयं शून्यं प्राज्ञादिदिग्भूषा
वर्ततेत्येवंपरमेतत् चमसा यज्जनायदासकरपरिमयं
मन्वयं चात् ॥ ४१४ ॥

अजायतो भक्तदासो पृथजः क्रीतदक्षिणौ ।
वैचिकोदस्य दासस्य सप्तैते दासयोगवः ॥ ४१५ ॥

अथेति । वंशमे सामिबकात्राजितो भक्तसीमाभ्युपगत
दासो भक्तदासः तथा कदाचीपुत्रः मूर्खेन क्रीतोऽन्वेन दत्तः
पिपादिकमानतः दद्यादिधनशून्यं श्रीकृतदासभावइत्ये
तामि वन्न अजायतमादीनि दासलकराणि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च चवर्वाधनाः क्षृताः ।
वत्ते समधिगच्छन्ति वत्ते ते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासास्तयोऽमी निर्जना एव मन्वा
दिभिः क्षृता वज्जान् वद्वनोऽर्थवन्ति वत्ते ते भार्यादश्च
वत्ते तद्वनश्च वत्ते एतच्च भार्यादीनामारतन्वप्रदर्शनार्थं

परं अथन्वादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेभाच्च भार्यादीनामव्यधिकरणे यस्या
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्धर्म्यएकधने चानु
मतिदारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

विस्वर्धं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विस्वर्धमिति । निर्बन्धिकित्समेव प्रकृतादायशूद्राद्व्यो
पादानं कुर्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तृत्वाद्ब्रह्मधनोऽसौ । एवञ्चापदि वक्ष्यादपि दायात् ब्राह्मणे
धनं गृह्यस्य राज्ञा दण्डनीयदत्तवमर्चमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि श्रुतौ स्वकर्माभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रञ्च विजातिशूद्रभूषादीनि
कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् यस्याप्तौ स्वकर्माभ्युत्तावशां
स्त्रीयोपार्जितधनमदादिना जगदाशूरीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अथ व्यवस्येयानि कर्माणि वाचनानि च ।
आवस्येयौ च निवृत्तावाकरान् कोपमेव च ॥ ४१८ ॥

अथ नीति । अथ व्यवस्येयानि कर्माणि वाचनानि च ।
आवस्येयौ च निवृत्तावाकरान् कोपमेव च ॥ ४१८ ॥
अथ नीति । अथ व्यवस्येयानि कर्माणि वाचनानि च ।
आवस्येयौ च निवृत्तावाकरान् कोपमेव च ॥ ४१८ ॥

एवं सर्वानिमायाञ्च व्यवहारान्समापयन् ।
अपोह्य निश्चिप्यं सर्वमाप्नोति परमां गतिम् ॥ ४१९ ॥

अथ नीति । एवमुक्तप्रकारेण हताप्सर्वानुषादानादीन्
व्यवहारान् तत्पतेनिर्बन्धेनात्मनश्च राजा पापं सर्वमपहाय
सर्वत्रादिप्राप्तिरूपमुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४१९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महामोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णकभट्टविरचितायां मन्वर्धमुक्तावज्ञामहामो
ऽध्यायः ॥

ओन्नियं व्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यञ्च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ओन्नियमिति । विद्याचारवत्तं ब्राह्मणं रोमिषं पुनर्विशो
गादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान्
राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३८५ ॥

ब्राह्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यात्रेजकः ग्रनैः । न च
वासांसि वासेभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥ ३८६ ॥

ब्राह्मलीति । ब्राह्मण्यादिवृत्तसम्बन्धिफलके अपद्वये रजकः
ग्रनैः ग्रनैर्वासांसि प्रक्षालयेत् न च परकीयैर्वस्त्रैरन्वयस्यापि
नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्त
दासौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३८६ ॥

तन्तुवायो दशपलन्दद्यादेकपलाधिकम् । अतो
न्यथावर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३८७ ॥

तन्तुवाय इति । तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणाश्चन्दशपलाधिकं
गृहीत्वा पिष्टभक्ताद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रन्दद्याद्यदि

शुक्लस्थानम्परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी । मिष्य
वादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्ययं ॥ ४०० ॥

शुक्लमिति । शुक्लमोषणाय उत्पद्येन गच्छति अकाले
रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुक्लखण्डमार्थं विक्रेयद्रव्यस्य
वा अस्यां संख्यां वक्ति राजह्वयमपक्षपितमष्टगुणमन्तरूप
तथा दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानमन्या वृद्धिश्चायुधौ । विचार्य
सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति । कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्वय
आगमं कियदूरं नीयतइति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं कियत्काष्ठं
स्थितं कियन्मूखं समतइति स्थानं तथा कियतो वृद्धिरप तथा
कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानुपचयइत्येवं विचार्य
यथा वणिजां क्रेतुषां च पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां
क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेय वा गते । कुर्वीत
चैषाम्प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनश्रुपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्रइति । आगमनिर्गमोपयोगादेः पञ्चानाम्

विद्यतमात् ॥ अक्षिरार्धवामक्षराणे यक्षराणे गते क्षिर
प्राचार्धवामक्षरे यक्षे गते वक्षिवामर्धविदाक्षराणं नृपतिरात्र
पुरवैर्धवक्षां कुर्व्यात् ॥ ४०२ ॥

तुक्षामानं प्रतीमानं सर्व्वञ्च स्यात्सुखचित्तम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुक्षेति । तुक्षामानं सुवर्णादीनामरिच्छेदायै चत्क्रियते
प्रतीमानं ब्रह्मज्ञोपादितस्यै स्मिन्नूपितं यथा ज्ञात् षट्सु
षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तस्यै यथापुरवैर्नृपतिः परीक्षयेत्
॥ ४०३ ॥

यस्य वान्तरे दाप्यमौढयोऽर्द्धपक्षमरे । पादम्य
ब्रुक्ष बोधिञ्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

यक्षमिति । भास्वपूर्वादि चानानीति वक्षति तेन रिक्त
ब्रह्मज्ञादिचानं तरविषये पक्षन्दाप्यं एवं पुरवमाक्षमारोर्द्धं
पक्षनरपक्षन्दाप्यः यब्रुक्ष नवादिः पक्षचतुर्धमानं भाररहि
तोमनुष्यः पक्षाष्टममानन्दापनीचः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थ्यन्दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासञ्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति । पण्यद्रव्यपूर्णानि ब्रकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षया आतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोशोकण्डोसादीनि यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्थ्यन्दाप्यानि अपरिच्छदादरिद्रावन्नपदाहुं दानापेक्षया यत् किञ्चिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालन्तरोभवेत् । नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति । पूर्वपारावारतरणार्थमुक्तं इदानीं नदीमार्गेषु दूराध्वनि गन्तव्ये प्रवसवेगस्त्रिरोदकनद्यादिदेवपीशवर्षादि काक्षापेक्षया तरमूखं कल्पनीयं एतच्च नदीतीरेषु बोद्धव्यं समुद्रे तु वाताधीनयोतगमनत्वात् स्वाद्यन्तलाभाच्च तरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवद्योजनादिकं नास्ति अतस्त्वपेक्षितमेव तरपण्यं याच्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजितेमुनिः । ब्राह्मणालिंगिनश्चैव नदाप्यास्तारिकन्तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति । संजातगर्भा स्त्री मयदद्यादूर्ध्वं तथा प्रव्रजिते भिक्षुर्मुनिर्वा न प्रस्यो ब्राह्मणश्च लिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूखं तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

कथाभिः किञ्चिद्वाङ्माणां निशीर्येतापराधतः ।
तद्वाचैरेव हातव्यं समागम्य स्तौतव्यतः ॥ ४०८ ॥

अथापीति । नैकादृशाणां चत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नहं ।
ब्रह्मं तत्कथितेरेव निजिज्ञा अथाभामन्हातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एव नैवाविनामुक्तो व्यवहारस्तु निर्बन्धः । हाता
पराधतस्तौवे दैविके नास्ति नियमः ॥ ४०९ ॥

एव नापीति । नाविकापराधात् चतुर्दशे नहं तन्नाविकैरेव
हातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं दैविके नास्ति नियम इति विधातुं
नैवाविनामेव व्यवहारस्तु निर्बन्धस्तुः दैवोपमातवाद्यादिना
नैमज्जेन धनादिनामे नाविकाणां न दृश्यः ॥ ४०९ ॥

वाचिष्यं कारयेद्वैश्यं कुञ्जीदं कृषिमेव च । पशूनां
रक्षयश्चैव दास्यं शूद्रं दिज्जन्तानाम् ॥ ४१० ॥

वाचिष्यमिति । वाचिष्यकुञ्जीदकृषिपशुरक्षयानि वैश्यं
कारयेत् शूद्रश्च राजा दिजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वीत्यौ
वैश्यशूद्रौ राजादृष्ट्यावित्येवमर्थोचमिहोपदेष्टः ॥ ४१० ॥

अचियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽपुनिकर्षितौ । विभु
वादानृशंखेन स्तानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

अचियमित्यादि । ब्राह्मणः अचियवैश्यौ मुख्यभावेन पीडितौ

कदम्बया स्नानि कर्माणि रक्षयकृत्वादीनि कारयन् साक्षाद्
 दद्यादनादिना पोषयेत् । एवं धनवान् ब्राह्मणः तादृशमन्तरा
 विधत् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरयसामर्थ्याद्भवते ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयंस्त्रोभाद्राह्मणः संस्क्रतान् द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डः प्रतानि षट्
 ॥ ४१२ ॥

दास्यन्त्विति । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनय
 नान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन त्रोभाद्राह्मणकर्मवादधाव
 नादि कारयन् षट् प्रतानि दण्डः ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्या
 यैव हि दृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रत्विति । शूद्रगुणभक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत्
 यस्यादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना दृष्टः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निदृष्टोऽपि शूद्रोदास्यादिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि न तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

न स्वामिनेति । यस्यादसौ धर्माद्वतत्वादिना दास्यं नतः
 स तेन त्यक्तः सदास्याभावेऽपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्याच्च

विमुच्यते वस्त्रादार्थं शूद्रस्य वस्त्रं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्य
मपनयति च दृष्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेषु ब्राह्मणादिदिग्भूषा
वर्त्तयेत्तेष्वपरमेतत् चत्वारो वस्त्रमात्रदास्यकरणपरिगणन
मनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजादतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदन्विमौ ।
यैचिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वजेति । संयामे सामिबकात्राजितो भक्तसीमाभ्युपगत
दासो भक्तदासः तथा खदासीपुत्रः मूर्खेन क्रीतोऽन्विन दन्तः
पिपादिकमागतः दण्डादिधनशूद्रार्थं खीकृतदासभावइत्ये
तानि सप्त ध्वजादतत्तादीनि दास्यकरणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति वस्य ते तस्य तद्वनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति । भार्यापुत्रदासास्तयोऽमी निर्जना एव मन्वा
दिभिः स्मृता वस्त्रात् वद्वनमोऽर्ज्यवन्ति वस्य ते भार्यादय
स्तस्य तद्वनमवति एतच्च भार्यादीनाम्भारतन्त्रप्रदर्शनार्थं

परं अथन्वादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धन
साध्यादृष्टार्थकर्मोपदेवाच्च भार्यादीनामन्वधिकरणे यत्ना
अपि यागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्यैकधने चानु
मतिदारेण स्त्रिया अपि कर्तव्यात् ॥ ४१६ ॥

विश्वं ब्राह्मणः शुद्धाद्रव्योपादानमाचरेत् । न
हि तस्यास्ति किञ्चित्त्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विश्वमिति । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादायशुद्धाद्रव्यं
ग्रहणं कुर्यात् ब्राह्मणः यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वं नास्ति यस्या
कर्तव्या धनोऽसौ । एवञ्चापदि वशादपि दायात् ब्राह्मणो
धनं गृह्णन् राज्ञा दक्षभीषदत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशुद्धौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् । तौ
हि श्रुतौ स्वकर्माभ्यः शोभयेतामिदञ्च गत् ॥ ४१८ ॥

वेद्येति । वैश्यं कृष्यादीनि शुद्धं विजातिशुद्धादीनि
कर्माणि यत्नतोरजा कारयेत् यस्याप्तौ स्वकर्माभ्यस्तुतावशां
स्त्रीयोपार्जितधनमदादिना जगदाङ्गीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अथ व्यवस्यनेष्येत कर्माणि वाचनानि च ।
आवस्ये च नियतावाकरान्कोषमेव च ॥ ४९८ ॥

अथमीति । अथ ह्यनदधिकृतदारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थं
कर्माणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्तथा चक्षुष्यादीनि किमस्य
प्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्षरक्षाद्युत्पत्तिस्नानानि भाष्य
भारं चावेषेत व्यवहारदर्शनावलीपि राजा धर्माच्च परित्यजे
दिति दर्शयितुमुक्त्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४९८ ॥

एवं सर्वानिमायाजा व्यवहारान्समापयन् ।
अपोह्य किरिष्यं सर्वमाप्नोति परमां गतिम् ॥ ४९९ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण हताश्वर्मानुषादानादीन्
व्यवहारान् तत्पतेनिर्बन्धेनात्मनश्च राजा पापं सर्वमपहाय
कर्मादिप्राप्तिरूपानुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४९९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिताया
महामोऽध्यायः ॥ ० ॥

इति श्रीकृष्णभट्टविरचितायां मन्वर्धमुक्तावज्ञानमहामो
ऽध्यायः ॥

॥ ८ नवमोऽध्यायः ॥

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्तमानि तिष्ठतोः।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शान्ततान् ॥ १ ॥

पुरुषस्तेति। पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्म्याश्च दितेऽन्योन्माऽन्यमि
चारुलक्षणे वर्तमानि वर्तमानयोः संयुक्तयोर्विभुक्तयोश्च धर्म्यान्
धारमर्थ्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दम्पत्योः परस्परधर्म
व्यतिक्रमे सत्यन्यतराज्ञापितेन राज्ञा दक्षेनापि साधर्म्यव्यवस्था
पनं कर्त्तव्यमिति व्यवहारमर्थेऽस्योपदेष्टः ॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिग्रम्।
विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

अस्वतन्त्रा इति। स्त्रीवैभर्त्तादिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः
कार्य्या अनिविद्वेष्यपि रूपरसादिविषयेषु प्रसज्जन्यः प्रवृत्तं
कुर्वाणा आत्मवशाः कार्य्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
रक्षन्ति स्त्राविरे पुत्रान स्त्री स्नातव्यमर्हति ॥ ३ ॥

पितेति । पिता विवाहात्पूर्व स्त्रियं रक्षेत्पुत्राङ्गतां तद्
भावे पुत्राः तस्माच्च स्त्री कस्याद्धिदयवस्त्राणां स्नातव्यमर्हति ।
भर्ता रक्षति यौवनरत्नादिप्रापिकं च भर्तृपुत्राणां स्त्रियं
तायाः पित्रादिभिरपि रक्षयान् ॥ ३ ॥

कासेऽहता पिता वाच्योवाच्यस्यानुपबन् पतिः।
हृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

कासे इति । प्रदानकासे पिता तामददत् नर्होभवति
प्रदानकासेनोरिति गौतमवचनात् हृतेः प्राक् प्रदानकासः
पतिश्च हृतकासे पत्नीमगच्छन् नर्होचोभवति पत्यौ हृते
मातरमरक्षन् पुत्रे निष्ठः स्यात् ॥ ४ ॥

सख्येभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्षाविशेषतः।
द्वयोर्हि कुसयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

सख्येभ्य इति । सख्येभ्योऽपि दुःखङ्गेभ्योदोः शोकवपादके
भ्योविशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्हृदयः यस्यादुपेक्षितरक्ष
णाहोयोः पितृभर्तृमणयोः वन्नापन्नापवेद्यः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्व्ववर्णानां पश्यन्तो धममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्याभर्तारो दुर्व्वेषा अपि ॥ ६ ॥

इममिति । सर्व्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्या रक्षयस्वयं
धर्मं वक्ष्यमाणोक्तरीत्या सर्व्वधर्मो भवत्कुटुम्बान्तोऽन्ध
प्रमादोऽपि भार्या रक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

स्वां प्रकृतिञ्चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वस्य
धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

स्वामिति । वस्त्राङ्गार्या यत्नतो रक्षणे च संकीर्णविशुद्धां
पत्योत्पादनेन स्वसन्ततिं तथा त्रिष्टयमाचारं पित्रपितामहा
यन्वयं आत्मानं विशुद्धसन्ताननिमित्तौर्द्धदेहिकत्वाभेव स्व
र्गं च विशुद्धभार्य्यसाधनादावप्यधिकाराद्व्रति तस्मात्स्व
यो रक्षितुं यतेतेति पूर्व्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्य्या संप्रविश्य गर्भोभूत्वे च जायते ।
जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्याञ्जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिरिति । पतिः शुक्लरूपेण भार्य्या संप्रविश्य गर्भतामापाद्य
तस्याभार्य्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च ऋतिः । आत्मा वै
पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुत्र
र्जायते । तथा च बह्वृचब्राह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भोभूत्वे च

कामरं । तर्हि पुनर्नोभूता इत्यनेनैव भाष्ये भाष्येति । तस्यापि
भाषा भवति च दृष्टाभाष्ये पुनः । ततश्चाद्यै रचरीयेत्येतदर्थं
कामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

वाह्यप्रवृत्तये हि स्त्रीसुतं कृते तत्राविधम् ।
तस्मात्प्रजाविशुद्धये स्त्रियं रक्षेत्प्रवृत्ततः ॥ ९ ॥

वाह्यमिति । चक्षुषाहं पुनश्च ब्राह्मणे विहितं प्रति
विदुं वा स्त्री तादृशं ब्राह्मणपुत्रवदेव नेनोत्कृष्टं निविद्धपुत्र
वेवनेन च निवृष्टं पश्यन्भवति तस्मादपत्यविशुद्धयेनैव
व्यक्तोरपेत् ॥ ९ ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसङ्गपरिरक्षितम् ।
इतरेषां योगैस्तु शक्यास्तः परिरक्षितम् ॥ १० ॥

कथं रचरीयेत्यत्राह नेति । कश्चिद्व्यासं रोधादिनापि
स्त्रियोरक्षितम् शक्यं चापि क्षमिष्यते इत्यत्र । किन्तु तेनैव
मात्रेण रचरीयेषां योगैस्तु शक्यास्तः ॥ १० ॥

अथैव संशये चैनां व्यये चैव निवृत्तयेत् ।
श्रीचे चर्मेन पत्न्याश्च पारिषाद्यश्च वेद्ये ॥ ११ ॥

तानुपायानाह चर्मेत्येति । चर्मस्य संशये विनिवृत्तये च

द्रव्यमरीरशुद्धौ भर्षाग्निशुभ्रपादिकोऽनवाधने पारिषाज्जल
शुशोपकरणस्य मय्यासनकुण्डकटाहादेरवेषणनामिषोम
येत् वेचखे अवभादिषोपः ॥ ११ ॥

अरक्षितागृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

अरक्षिताइति । आप्ताश्च ते आप्ताकारिणश्च तैः पुरुषै
रुंहे रुद्धाअथरक्षिताभवन्ति यादुःप्रोक्ततया नात्मानं
रक्षन्ति यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ताएव
सुरक्षिताभवन्ति अतो धर्मा धर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याशुपदेभ्य
आसां संयमः कार्यइति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम्
॥ १२ ॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमिति । मद्यपानं अथपुद्गलसंसर्गः भर्षा सह विरहः
इतस्ततश्च भ्रमणं अकालस्नापः परगृहनिवासइत्येतानि षट्
स्त्रियाव्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्योऽतारक्षणीयाः
॥ १३ ॥

नैतारूपमपरीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपम्या विरूपम्या पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैतादिति । नैताः कमनीयं रूपं विचारयन्ति न चासां
यौवनादिके वयसि आदरो भवति किन्तु सुरूपं कुरूपं वा
पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

पौंस्रत्याश्च सचित्ताश्च नैस्त्रेद्याश्च स्वभाक्कतः ।
रक्षितायत्नतोपीह भर्तृष्वेता विकुर्वन्ते ॥ १५ ॥

अपि च पौंस्रत्यादिति । पुंसोदर्शनेन सम्भोगाद्यभिज्ञाप
प्रीतितात् चित्तस्त्रैर्याभावात्स्वभावतः खेदरहितत्वाच्च एता
वज्जेनापि लोके रक्षिताः सत्योय्यभिचाराभयघ्नेन भर्तृषु
विक्रियाद्भुञ्जन्ति ॥ १५ ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वा साम्राजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषोरक्षणमिति ॥ १६ ॥

एवमिति । एवं शोकदयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भ
सृष्टिकावचनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृतं यत्नं पुरुषः कुर्यात्
॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथ्येति । अथनोपवेष्टनालङ्कारश्च शीलत्वकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुक्षिताचारत्वानि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्तैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणामन्तैर्नास्ति इत्येषा
ब्राह्ममर्थ्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणभावाच्च
निष्पापान्तःकरणाद्विद्यममाणं धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहित
त्वाच्च धर्मज्ञा चमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वात्
जातेपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमाः अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति
ब्राह्ममर्थ्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो वक्षो निगीता निगमेष्वापि ।
स्वावलक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं तच्च श्रुतिं प्रमाद्य
तथोपन्यस्यति तथा चेति । वक्षः श्रुतयो वक्षन्ति श्रुतिषा
क्यानि नचैतद्विद्योप्राप्त्याः सोऽप्राप्त्यावावेत्येवमादीनि निग

मेतु सावज्जसं स्त्रीणां व्यभिचारप्रीत्यलं तत्परिज्ञानार्थं पठि
तामि तायां श्रुतीनां मध्ये वा निष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूताद्याः श्रुतीः श्रुत एकाः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वात् श्रुतिं श्रुते
त्यर्थः सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वज्रवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मे माता प्रसुसुभे विचरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मे
रेतःपिता वृक्षामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानसव्यभिचारमवगन्तुं श्रुते मने
वाङ्मातृकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तमूर्ध्वं वा न कामयते वा पति
व्रता ततोऽन्या अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता सती परपु
त्रान् नच्छन्तीति प्रसुसुभे परपुत्रव्यति शङ्कातलोभाऽभूत्त
त्परपुत्रवद्वृत्त्यदुष्टं मातरजोरूपं रेतोमम पिता बोधयति
त्यस्य प्रकृतस्य स्त्रियाव्यभिचारप्रीत्यलस्यैतदितिकरणानां
मन्त्रपादपत्रं ज्ञापकं च यच्च मन्त्रसातुर्माणादिषु विनियुक्तः
॥ २० ॥

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिप्रादस्य चेतसा ।
तस्यैव व्यभिचारस्य निऋतः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

यज्यति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रसाह
च्यतेति । भर्तुरग्रियं चत्किञ्चित्पुत्रवान्तरममं स्त्री मन
साविचिन्तयति तच्च मानसस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृतोमन्त्रः

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

अथेति । अथनोपवेशनालङ्कारश्चञ्चलत्वकामक्रोधानार्जव
परहिंसाकुसिताचारत्वानि सर्मादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान्
तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
निरिन्द्रियाश्चमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणां नैर्जास्ति इत्येवा
ब्राह्ममर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणानावाच्य
निष्पापान्तःकरणादन्द्रियसम्पन्नं धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहित
त्वाच्च धर्मज्ञा अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वात्
जातेपि पापे तन्निर्णेजनाद्यमाः अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति
ब्राह्ममर्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीवादित्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो वक्षो निगीता निगमेभ्यपि ।
स्वालक्षण्यापरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

अभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभावदत्तं तच्च श्रुतिं प्रमाण
तयोपन्यस्यति तथा चेति । वक्षः श्रुतयो वक्षन्ति श्रुतिवा
क्यानि नचैतद्विद्योब्राह्मणाः सोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनि निग

मेव सावच्छब्दं स्त्रीणां व्यभिचारव्रीक्ष्यं तत्परिज्ञानार्थं पठि
तामि तासां भ्रूतोनां मध्ये वा निष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्त
भूताद्याः भ्रूतोः वृषुत एकस्याः भ्रूतेर्वक्ष्यमाणतात् भ्रूतिं वृषुते
त्यर्थः सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने वज्रवचनम् ॥ १८ ॥

यन्मे माता प्रलुप्तुमे विचरन्त्यऽपतिव्रता । तन्मे
रेतःपिता वृक्षाभिव्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

अदिति । कश्चित्पुत्रोमातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य भ्रूते मनो
वाङ्मात्रकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तमूर्खं वा न कामयते वा पति
व्रता ततोऽन्या अपतिव्रता मम माता अपतिव्रता सती परपु
त्रान् नच्छन्ती वत्प्रलुप्तुमे परपुत्रव्यति वञ्चातलोभा ऽभूत्त
त्परपुत्रवद्वत्पदुष्टं मातृरजोरूपं रेतोमम पिता मोधयति
त्यस्य प्रकृतस्य स्त्रियाव्यभिचारव्रीक्ष्यस्यैतदितिकरणान्नं
मन्मपादयत्वं ज्ञापकं अथ च मन्मसातुर्मासादिषु विनियुक्तः
॥ २० ॥

ध्यावत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।
तस्यैव व्यभिचारस्य निऋवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

अथति मानसव्यभिचारप्रावृत्तिरूपतामस्य मन्मसाद्य
यच्छतीति । भर्तुरग्रियं चत्किञ्चित्पुत्रवान्मरममनं स्त्री मन
सापिचिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य एव प्रकृतोमन्मः

सम्बन्धो धनो मन्त्रादिभिश्च्यते मातेति अवस्थात्पुत्रसौवर्गं
प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

यादृग्गुणेनेति । यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्री
विवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेण
संयुज्यमाना नदी स्वादूदकापि चारजला जायते भर्तुरा
त्मसंयमनाख्यस्त्रीरचणोपायान्तरोपदेशार्थमिदं ॥ २२ ॥

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्चणीयताम् ॥ २३ ॥

अत्रोत्कर्षे दृष्टान्तमाह अचेति । अक्षमालाख्या मिह
दृयोनिजा वशिष्ठेन परिणीता तथा चटका मन्दपालाख्येन
अषिषा सङ्गता पूज्यताङ्गता ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपह्यप्रदहतयः । उत्कर्षे
योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

एतादृति । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वनमनो
र्भत्वा एतादृति वज्रवचनं कृतं एताश्चान्याश्च सत्यवत्यादयो

निष्ठहृत्प्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकटैरक्षिन् लोके उत्कृष्टता
न्यासाः ॥ २४ ॥

एषादिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदकीन् प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एवेति । एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा शुभउक्तः
इदानीमिह लोके परलोके च उत्तरकायसुखहेतुन् किं
चेचिदोऽपत्यमुत वीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः त्रियस्य गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

प्रजेति । अद्यप्याद्यां रक्षणार्थं दोषाउक्तास्तथापि अक्ष
प्रतीकारत्वादिहदोषाभावः एतास्त्रियोमहोपकारगर्भात्प्रा
प्तनार्थमल्लङ्घ्यमात्रभाजनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन सस्या
नार्हाः स्वगृहप्रोभाकारिण्यः । स्त्रियः त्रियस्य गेहेषु तुल्यरूपा
मानयोर्विशेषोविद्यते यथा निःश्रीकं गृहं नराजते एवं निः
स्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

अपि च उत्पादनमिति । अपत्यञ्च जननं जातञ्च परिपालनं

प्रतिदिनश्चातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव
निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च च ॥ २८ ॥

अपत्यमिति । अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितस्य
प्रापनार्थं पुनरभिधानं धर्मकार्याणि अग्निहोत्रादीनि परि-
चर्या उत्कृष्टा रतिः पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिनास्वर्ग-
इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता । सा
भर्तृलोकानाप्नोति सङ्निः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

पतिमिति । या स्त्री मनोवाग्देहसंयता यती विप्रेषलो-
पादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेव न व्यभिचरति सा भर्ता
सहाज्जितान्स्वर्गादिलोकानाप्नोति इह लोके विप्रिष्टैः साध्वी
त्युच्यते ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिश्चाप्नोति पापरोगैश्च पीयते ॥ ३० ॥

व्यभिचारादिति । पुरुषान्तरसम्पर्कात् स्त्री लोके निन्द्यतां
जन्मान्तरे च शृगालजातिश्चाप्नोति चयरोगादिभिस्पीयते

वक्ष्यमाख्याये स्त्रीधर्मोक्तमप्येतत् श्लोकद्वयं यदपत्यसम्पत्त्यर्थं
त्वेन महाप्रबोधनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

पुत्रमत्युदितं सङ्गिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासन्निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमिति । पुत्रमधिकृत्य त्रिष्टैर्मन्त्रादिभिः पूर्वजात्पुत्रैश्च
महर्षिभिः अभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं
शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्तुरिति ।
आहुतत्पादकङ्केचिदपरे क्षेत्रिणं विदः ॥ ३२ ॥

भर्तुरिति । भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्त्रो भर्तुरिति द्विः
प्रकारा श्रुतिर्वर्तन्ते केचिदुत्पादकमबोधारमपि भर्तारं तेन
पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्येतु बोधारभर्तारमनुत्पादकमपि
अन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रवीजसमायोगात्सम्भवः सर्वदेहिनां ॥ ३३ ॥

क्षेत्रेति । प्रीक्षाद्युत्पत्तिज्ञानं क्षेत्रं तत्तुल्या स्त्री मुनिभिः
स्मृता पृथक्च प्रीक्षादिवीजतुल्याः स्मृतः यद्यपि रेतोवीजं
तथापि तदधिकरत्नत्वात् पृथक्प्रीकृतमिति व्यपदिश्यते

चेचवीजसमाधौगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवसौभयोः कारक-
त्वस्याविशिष्टत्वात् युक्ता विप्रतिपत्तिः ॥ ३३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु समं यत्र सा प्रवृत्तिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

किं यत्सम्बन्धिचेचं तस्यापत्यं उत यदीयं बीजमस्येति
विशिष्टमिति । क्वचिद्वीजप्रधानं जाता ये तन्नियुक्तायामिति
न्यायेनोत्पन्नोबीजिनोबुधद्वयस्य तथा व्यासश्च्यवद्भ्या
दयोर्वीजिनामेव सुताः क्वचित् चेचस्य प्रधान्यं यथा यस्मिन्
प्रसीतस्य इति वक्ष्यति अतएव विचित्रवीर्यचेचे चचिद्यायां
ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः चेचियाः चेचिष्वद्व
पुत्रावभूवुः यच्च पुनर्वीजयोन्मोः साम्यमत्र बोद्धेव जगज्जिता
तदपत्यमत्रसम्भवति ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रवृत्तिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

तत्र बीजप्रधान्यापेक्षन्तावदाह बीजस्येति । बीजचेचयोर्वीजं
प्रधानमभिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारम्भानां उत्पत्तिर्वीज-
गतवर्षरूपादिचिह्नेः उपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

... त्वाद्वाङ्मनूयते बीजं चेचे काषोपपादिते ।
तादृशोऽस्ति तत्तस्मिन्बीजं सैव्यञ्चितं गुणैः ॥ ३६ ॥

वाङ्मनूयते । चञ्चातीचं बीजं ग्रीष्मादि बीजादिकाञ्च
कर्षवादिना वञ्चते चेचे उच्यते तच्चातीचमेव तद्बीजमस्तीये
सैव्यञ्चिदिमिरपचचित्तनास्ति चेचे जायते ॥ ३६ ॥

इवमूषिर्षि भूतानां प्राचती योनिरुच्यते । नच
योनिमुद्यान् कांसिदीजमुच्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

इवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्शयति रिकमुद्येन
इवमितुमाह इवमिति । हिरवधारणे इवमेव भूमिर्मूतार
आनामरनुस्माकतादीनां नित्या योनिः कारणं चेचात्माकं वर्ण
योकेरुच्यते नच भूमाश्चयोनिधर्मान् कांसिदधि वृत्तरूप
मादीन् बीजं कविकारेषु चक्षुरकाशाद्यवसाह भवते भव
त्वर्चमात् पुच्यतेः वकर्मता तस्माद्योनिमुद्यानुवर्णनाभावाच्च
चेच प्राधान्यं ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे काषोपानि कृषीवसैः ।
नामारूपाणि आयन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

अपिच भूमाविति । भूमावेकस्तिअपि केदारे कर्षकैर्वयन

कासोप्तानि ग्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाश्चैव बीजसभावाज्जा
यन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

ग्रीहयः शालयोमुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।
यथाबीजम्वरोहन्ति लघूनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

तथाहि ग्रीहीति । ग्रीहयः षष्टिकाः शासयः कसमाद्याः
तथा मुद्गादयोबीजसभावानतिक्रमेष नानारूपाणि जायन्ते
॥ ३८ ॥

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते । उष्यते
यद्वि यदीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

एवञ्चयति अन्यदिति । ग्रीहिदत्तोमुद्गादिर्जायते इत्येतच्च
सम्भवति यस्माद्यद्यदेव बीजं उष्यते तत्तदेव जायते एवं बीजानु
ज्ञानवर्त्तनात् क्षेत्रधर्मानुवृत्तेस्तु ग्रीष्मादौ मनुष्येभ्यश्च बीज
प्राधान्यं ॥ ४० ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना । आबु
ष्काभेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

सम्प्रति क्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति । तदीजं यद्यत्रप्रज्ञावता
पिपादिभिरनुव्रिष्टेन जायतेऽनेनेतिज्ञानं वेदः एवं विज्ञान

अथ तदङ्गादिशास्त्राणि तदेदिना आचुरिष्यता न कदाचित्
परमाचार्या वपनीयम् ॥ ४१ ॥

अथ गाथावायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वपन्नव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अथेति । अतोतकालज्ञा अस्मिन्नर्थे वायुप्राक्तागाथाः
हन्द्वाविज्ञेययुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेषु पर
पत्न्यां बीजं न वपन्नमिति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथा विद्वः खे विद्वमनुविद्यतः । तथा
नश्यति वै क्षिप्रं बीजमपरपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नश्यतीति । यथान्वेन विद्वं मृगं कृष्णघारं तस्मिन्नेव शिष्टे
वशादन्वस्य विद्यतः आविद्धः क्षिप्तः प्ररोनिष्कलोभवति पूर्व
वन्मेव इतत्वात् तस्यैव तन्मृगसाभात् एवं परपत्न्यां उप्तं बीजं
बीजमेव निष्कलं भवति गर्भपद्विधानन्तरं चेत्ततः अपत्य
कलसाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदोविदुः ।
स्यापुच्छेदस्य केदारमाहुः शस्यवतोमृगम् ॥ ४४ ॥

पृथोरिति । इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्ववरिपृथीतत्वात्
चनेकराजस्यन्तेपि पृथोभार्यामित्यतीतज्ञा जानन्ति तथा

स्वाप्तुं हिन्दन्ति स्वाप्तुर्देहः कर्कष्यन् येन स्वाप्तुमुत्पाद्य चेत्
 कृतं तस्यैव तस्यैव वदन्ति तथा ब्रह्मादिब्रह्मं येन पूर्वं सृजे
 चिन्तं तस्यैव तं सृजमाहुः एवञ्च पूर्वपरिगृहीतः स्वामित्वाद्देहो
 दुरेवापत्यभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषोयज्जायात्मा प्रजेति च ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्त्ता सा सृताङ्गना ॥ ४५ ॥

एतावानिति । नैकः पुरुषो भवति अपितु भार्यासहदेहमप
 त्यानीत्येतत्परिमाण्वेव पुरुषः तथाच वाजसनेयब्राह्मणं ।
 अर्द्धोह वा एष आत्मनो यज्जाया तस्मात् जावज्जायां न
 विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्वाहि तावद्भवति अथ सदेव जाया
 विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्वा भवति । तथाचैतद्देहविद्देहो
 विप्रावदन्ति योभर्त्ता सैव भार्या सृतेति एवञ्च तस्मात्मुत्पा
 दितं भर्तुरेवापत्यभवतीति ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यामर्त्तभार्या विमुच्यते ।
 एवं धर्म्मा विजानोमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितं ॥ ४६ ॥

यतश्च दम्पत्योरैकमतः नेति । निष्क्रयो विक्रयः विवर्ग
 ख्यागः न ताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवं पूर्वं प्रजापतिना

क्षुतं निजं चर्षं मन्वा महे एवञ्च कषादिनापि परस्मिन्मात्रा
वात्कृत्वा तदुत्पादितापत्वं चेन्निष्कृष्टं भवति न वीचिनः ॥४६॥

सकृदंशोनिपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृ
दाह ददानीति चीष्टेतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

सकृदित्यादि । पित्रादिधनविभागो भ्रातृणां धर्मतः कृतः
सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियतरति तथा कन्या पित्रा
दिना सकृदेकस्यै दत्ता न पुनरन्यस्यै दीयते एवञ्च अन्येन पूर्व
मन्यस्यै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामपि जनितमपत्वं
न वीचिनोभवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः तथा कन्यातोऽन्यस्मि
न्नपि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्यै दीय
तरति चीष्टेतानि बाधूनां सकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य
सकृत्करणं प्रकृतोपबुद्धं तथापि प्रसङ्गादंशदानयोरपि सकृ
त्ताभिधानं सकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्क
रणसिद्धौ प्रकृतोपबोनितादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

यथा गोश्लोद्गदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नीत्यादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्यपि ॥ ४८ ॥

अथेति । यथा गवादिषु परकीषेष्वात्मद्वयमादिकं निवृज्य
वशात्पादको न तद्भागो तथा परकीषभार्यास्यपि नीत्यादकः
प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः । ते वै
शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं कश्चित् ॥ ४८ ॥

ये इति । क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति अथ च वीजस्वामिनः
सन्तः परक्षेत्रे वीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं
कश्चिदपि देवे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४८ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमि
नामेव ते वत्सा मोघं स्तुन्दितमार्घभम् ॥ ५० ॥

यदन्येति । यदन्यदीयगवोषु वृषभो वत्सव्रतमपि जन
येत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवोस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः
वृषभस्य यत् शुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति
यथा गोक्षेत्रेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्पर
त्वेन दृष्टान्तोक्तः अयन्तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वमवतीत्ये
तत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्ति
क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

तथैवेति । यथा गवादिगर्भेषु तथैव स्थपत्यस्वाम्यरहिताः
सन्तः परकीयभार्यायां ये वीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्त
लक्षणमर्थं कुर्वन्ति वीजसेक्ता तपत्याख्यं फलं न लभन्ते ॥ ५१ ॥

फलमन्वभिसन्धाय चेचिषां बीजिमान्तया ।
प्रत्यक्षं चेचिषामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

फलमिति । यदस्यामुत्पत्त्यतेऽपत्यं तदावयोदभयोरेवैवं
यच्च निचमो न हतस्तच्च निःसन्दिग्धमेव चेचिषोऽपत्यं उक्तं
रीत्या बीजाह्वेचम्वसवत् ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्चेतदीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनौ दृष्टौ बीजी चेचिकएव च ॥ ५३ ॥

क्रियेति । यदद्यापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति निचम्ये
तद्वत्त्वं क्षामिना बीजवपनार्थं यदीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य
लोके बीजिचेचिषौ दावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

ओघवाताहतं बीजं यस्य चेचे प्ररोहति ।
चेचिकस्यैव तदीजस्य वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

ओघेति । यदीजस्य जवेगवाताभ्यां अन्यदीषचेचादामीतं
यच्च चेचे जायते तद्वत्क्षामिनएव तदीजस्यवति नतु चेन
बीजमुत्तं य तत्फलं लभते एवञ्च क्षामार्थाभ्रमेष परभार्थ्या
नमने ममाद्यन्तुं भवितेत्यवगमेपि चेचिषएवापत्यमित्यनेन
दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एषधर्मो गवाश्वस्य दास्युद्राजाविकस्य च ।
विशङ्क मदिषीणाश्च विज्ञेयः प्रसवम्रति ॥ ५५ ॥

एष इति । एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां सन्ततिम्रति ज्ञातव्या
यस्ते च स्वाभ्येव गवाश्वादि सन्ततिस्त्वामी न तु वृषभादिस्त्वामी
नियमे तु कृते सत्येतयोरेव सन्ततिस्त्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

एतद्दः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितं । अतः
परमवच्छामि योषितान्धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

एतदिति । एतदीजयोन्योः प्राधान्याप्राधन्यं युष्माकमुक्तं
अतोऽनन्तरं स्त्रीणां सन्तानाभावे यत्कर्त्तव्यं तद्वच्छामि ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या क्षुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

भ्रातुरिति । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुः
गुरुपत्नी भवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः
क्षुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोऽथवीरसो भार्य्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियं ।
पतितौभवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठरति । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्य्या कृत्वा सन्ता
नाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ स्नाताम् ॥ ५८ ॥

देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रज्येष्ठिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥ ५९ ॥

देवरादिति । सन्तानाभावे स्त्रिया पत्यादिगुदनियुक्तया
देवरादन्वयादा सपिण्डात् सम्यङ्नियुक्तया धृताक्तादिनिवम
वत्पुत्रवममेनेष्टा प्रजा उत्पादयितव्या ईक्षितेत्यभिधान
मर्चात्कार्य्याचमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवायाम्नियुक्तस्तु धृताक्तोवागम्यतो निशि । एक
मुत्पादयेत्युच्यते द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवायामिति । विधवायामित्यपत्योत्पादनचोद्यपत्यभाव
परमिदं जीवत्यपि पत्यौ अचोद्यपत्यादि गुदनिधुक्तो धृताक्तवर्ज
माचोमौमी रात्रावेकं पुत्रं जनयेत् न कथञ्चिद्वितीयेन ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनमन्यन्ते स्त्रीषु तदिदः । अनि
वृत्तन्नियोगार्थमप्यन्तो धर्मास्तयोः ॥ ६१ ॥

द्वितीयेति । अन्ये पुनराचार्यानियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा
अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादादनिष्यक्षं नियोगप्रयोजनं मन्य
मानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मातो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायान्नियोगार्थे निवृत्ते तु यथाविधि । गुरु
वच्च सुषावच्च वर्त्तेयाताम्परस्परम् ॥ ६२ ॥

विधवायामिति । विधवादिकायान्नियोगप्रयोजने गर्भधारणे
यथाशास्त्रं सम्यगे सति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च
परस्परं गुरुवत् सुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं दित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां सुषागगुरुतत्पगौ ॥ ६३ ॥

नियुक्ताविति । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ परस्परभार्यायाश्चि
युक्तौ घृताक्तादिविधानन्यक्ता स्नेहातो वर्त्तेयाताम्ता सुषाग
गुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः समातनं ॥ ६४ ॥

एवं निवोगमविधाय दूषयितुमाह नान्यस्मिन्निति ।
ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन् देवरादौ न निवो
जनीया यस्मात् स्त्रियमन्यस्मिन्नियुञ्जानाः ते स्त्रीणामेकपतित्व
धर्म्ममनादिसिद्धं नावयेयुः ॥ ६४ ॥

नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनम्युनः ॥ ६५ ॥

नोदाहिकेष्विति । अर्थमणं नुदेवमित्येवमादिषु विवाह
प्रयोजनकेषु मन्त्रेषु कश्चिदपि ब्राह्मणाद्य निवोगः कथ्यते न च
विवाहविधायकब्राह्मणेऽन्येन पुरुषेण सह पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्म्मा विगर्हितः । मनु
ष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यमृशासति ॥ ६६ ॥

अयमिति । यस्मादयं पशुमन्त्रो मनुष्याणामपि व्यवहारो
विद्वद्भिर्निन्दितः योयमधार्मिके वेषधर्मे राज्ञि राज्यं कुर्वीते

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेषादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिना
निति निश्च्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाम्बुञ्जवाजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षाणां
सङ्करञ्चक्रो कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति । स वेषो महीं समयां पूर्वव्यासस्य चतस्रव
राजर्षिः श्रेष्ठो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भादभाष्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

तत इति । वेषकास्ताम्रभृति यो मृतभर्त्तृकादिस्त्रियं ब्राह्म
याज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो निन्दन्
गर्हयन्ते अथ स्रुक्लोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
वृहस्पतिः । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युग
ज्ञासादप्रक्योयं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे मराः । दापरे च कलौ नृणां व्रक्तिहानिर्हि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्भैः पुरातनैः । न ब्रह्मन्तेऽधुना
कर्त्तुं व्रक्तिहीनैरिदन्तनैः । अतो यद्भोविन्दराजेन युगविज्ञेय
व्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
श्रेयानिति समनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधाद्वादिषा

जहे। प्राचक्षो मनुवाक्शेषु मुनिव्याख्यामहं सिद्धान्। नापरा
श्रोत्रविदुषा कश्चिद्विदः कुधीः ॥ ६८ ॥

यस्यास्त्रियेन कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत् देवरः ॥ ६९ ॥

निधोगप्रकरणात्कन्यागतं विधेयमाह यस्यादिति। यस्याः
कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता स्रियते तामनेन वक्ष्यमाणे
नानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्राता परिषयेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिप्रताम्।
मियो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्वतावृते ॥ ७० ॥

यथेति। स देवरो विवाहविधिना एतां स्त्रीकृत्य शुक्लवस्त्रां
काचवाष्पनःशौचप्राप्तिनीमागर्भयहणात् रहसि चतारुता
वेकैकवारं कृष्येत्। एवं कन्यायानिधोगप्रकारणात् विवाह
सायहाच गमनोपदेशाद्यसौ वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यम्
वति ॥ ७० ॥

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्यादिवचणः।
दत्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति। कस्यचिदाया कन्या दत्ता तस्मिन्मृते दानगुण
दोषश्चक्षामन्वसौ न दद्यात्। यस्यादेकसौ दत्ताऽन्यसौ दद

तेन कर्त्तव्यतया प्रोक्तः अतोवेषादारभ्य प्रवृत्तोद्यमादिमा
निति निश्च्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलाभ्युञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्षानां
सङ्करश्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति । स वेषो महीं समयां पूर्वस्यास्य चतएव
राजर्षिभ्यो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भाद्रभार्यादि
गमनरूपं वर्षसङ्करं प्रावर्त्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

ततइति । वेषकास्त्रात्प्रभृति यो मृतभर्त्सकादिस्त्रियं प्राप्ता
र्याज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादैर्नियोजयति तं साधवो निश्चतं
गर्हयन्ते अथ च स्त्रोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह
वृहस्पतिः । उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्त्रियमेव तु । युग
ज्ञासादप्रकोप्यं कर्त्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृत
चेतायुगे मराः । दापरे च कलौ नृणां प्रक्तिहानिर्हि निर्मिता ।
अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्भैः पुरातनैः । न प्रकृतोऽधुना
कर्त्तुं प्रक्तिहीनैरिदन्तनैः । अतो यद्गोविन्दराजेन युगविज्ञेय
व्यवस्थामश्नात्वा सर्वदेव सन्तानाभावे नियोगादनियोगपक्षः
अथानिति क्षमनीयया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधाच्चाद्रिया

अहे । प्राचक्षो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यामहं लिखन् । नापरा
चोक्तिविदुषा कथं सर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

यस्यास्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

नियोगप्रकरणात्कन्यागतं विधेयमाह यस्याइति । यस्याः
कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता स्त्रियते तामनेन वक्ष्यमाणे
मानुषानेन भर्तुः सोदरभ्राता परिषयेत् ॥ ६९ ॥

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
मियो भजेताप्रसवात्सुकृत्सुकृदतावृतौ ॥ ७० ॥

अथेति । स देवरो विवाहविधिना एनां स्त्रीकृत्य शुक्लवस्त्रां
कायवाङ्मनःश्रोत्राक्षिनीमागर्भयहयात् रक्षसि अतादृता
वेकैकवारङ्गच्छेत् । एवं कन्यायानियोगप्रकारणात् विवाह
स्वायहाच गमनोपदेशाद्यसौ वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यम्
वति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुत्रपानृतं ॥ ७१ ॥

न दत्तेति । कस्येचिदाया कन्या दत्ता तस्मिन्मृते दानगुण
दोषश्चक्षामन्यसौ न दद्यात् । यस्यादेकसौ दत्ताऽन्यसौ दद

पुरुषानृतं बहसं पुरुषानृतदत्युक्तदोषआप्नोति सप्तपदी
करणस्याजातत्वात् भार्यात्वानिष्यत्तेः पुनर्दानाग्रह्यामिदं
वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हितां ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा क्रुद्धाना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदिति । अङ्गिरेव द्विजाध्यात्ममित्येवमादिविधिना
प्रतिगृह्यापि कन्यां वैधव्यादिसप्तषणोपेतां रोगिणीं चतसोनि
साद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगोपनश्चोपपादितां सप्तपदी
करणात्प्राक् ज्ञातां त्यजेत्ततश्च तत्त्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं
नतु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यस्त्विति । यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषान्नभिधाद्यददाति
तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् ।
एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवास्ररः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

विधायेति । कार्ये सति मनुष्यः पत्न्यापाशाद्वाइनादि

प्रकल्प्य देवान्तरपुत्र्येत् । यस्याद्वायावभावपीडिता स्त्री
प्रीत्यवस्थति पुत्रवान्तरपुत्र्येत् ॥ ७३ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिष्यैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

विधायेति । भक्ताच्छादनादि हत्वा पत्यौ देवान्तरपुत्रे
हेतुमवाचनपरपुत्रममनरहिता जीवेत् । अदत्ता पुनर्गते स्वप
निर्वासादिभिरनिन्दितत्रिज्येन जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योष्टौ नरः समाः । वि
द्यार्थं वट् वयोऽर्थं वा कामार्थं चोत्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

प्रोषित इति । गुण्याश्चायं शादनादिधर्मकार्यनिमित्तं
प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्या प्रतीक्षणीयः ऊर्द्धं पतिवधि
धिपुत्र्येत् । तदाह वज्रिष्ठः । प्रोषितपत्नी चतुर्वर्षाण्युपासीत
ऊर्द्धं पतिवकाशं गच्छेदिति । विद्यार्थं प्रोषितः चतुर्वर्षाणि
प्रतीक्षाः निजविद्यादिविभावेन च प्रोच्यते मपि प्रोषितः पतिः
वडेव भार्यान्तरपभोगार्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरम्यतीचेत द्विषन्ती प्रोषितम्यतिः । ऊर्द्धं
संवत्सरास्वेनां दायं हत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

संवत्सरमिति । पतिविषये यस्यानर्था विद्यं वर्षं यावत्

प्रतीचेत ततज्जर्दमपि दिषन्तीं स्वदत्तमलङ्कारादिधर्म इत्या
नोपगच्छेत् यासाहादममाचक्षु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा । सा
चीन्मासान् परित्याज्याऽविभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

अतीति । या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना
मत्तं व्याधितं वा शूश्रूषाद्यकरणेनावजानाति या विगता
लङ्कारश्चयादिपरिच्छदा चीन्मासानोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तम्यतितं क्लीवमवीजम्यापरोगिणम् । न
त्यागोऽस्ति दिषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनं ॥ ७९ ॥

उन्मत्तमिति । वातादिद्योभादप्रकृतिस्त्वं पतितमेकादशा
ध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमवीजं बाध्यरेतस्त्रादिना बीजरहितं
कुठाद्युपेतञ्च पतिमपरिचरन्त्यास्वागोन करणीयोनच धन
यह्यं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधि
ता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

मद्येति । निषिद्धमद्यपानरता असाध्याचारा भर्तुः प्रति
कूलाचरश्चघ्नीला कुठादिव्याधियुक्ता भृत्यादिताडनघ्नीला

वततमतिव्यवहारिणी चा भार्या भवेत्साधिवेत्तव्या तस्यां
वत्स्यामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्यान्वे दशमे तु नृत्तप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रिववादिनी ॥ ८१ ॥

वन्ध्येति । प्रथमश्चतुमारम्भाविद्यमानप्रसूता चतुर्मे वर्षे
ऽधिवेदनीया नृतापत्या दशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशेऽप्रिव
वादिनी तु सद्यएव वद्यपुत्रा भवति पुत्रवत्यान्तुतस्मान्मर्षप्रजा
वन्धये दारे नान्यां कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीतेत्यापस्तम्ब
निषेधादधिवेदनञ्च कार्यम् ॥ ८१ ॥

यारोगिणी स्नात्तु चिता सम्यक्ना चैव शीलतः । सानु
ज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

चेति । या पुनर्याधिता वती पत्युरनुकूला भवति शील
वती च स्नात्तामनुज्ञाप्यान्योविवाहः कार्यः कदाचिचाये
नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता वृष्टात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

अधीति । या पुनः कृताधिवेदना स्त्री रुषिता वृष्टात्

निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया
आकोपनिवृत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि । प्रेक्षा
समाजं गच्छेद्वा सा दण्डा कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

प्रतीति । या पुनः चित्रियादिस्त्री भर्त्तादिनिवारिता
विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यमिवेत् नृत्यादिस्नानजनय
सृद्धौ वा गच्छेत् सा सुवर्णकृष्णलानि षट् व्यवहारप्रकरणा
द्वाद्या दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि स्वास्त्रापरास्त्रैव विन्देरन् येषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्जैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

यदीति । यदि द्विजातयः स्वजातीयाविजातीयाश्चभार्या
उदहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्सन्मानदायविभा
गोत्कर्षार्थं ज्येष्ठत्वम्पूजा च वस्त्रालङ्कारादिदानेन गृहस्थ
प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्त्तुः शरीरशुश्रूषान्धर्मकार्यञ्च नैतिकम् ।
स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ ८६ ॥

भर्त्तुरिति । भर्त्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपान्धर्मका
र्यञ्च भिक्षादानातिथिपरिवेष्टनहोमीयद्रव्योपकल्पनादिप्रात्य

दिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यात् नतु कदापि
द्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्विति । यः पुनः सजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषा
दिकं कर्तव्यं विजातीयया मौख्यात् कारयेत् स यथा ब्राह्मणां
शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालः तथैव पूर्वैर्दृष्टिभिर्दृष्ट इति
पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्रा
प्तामपि तान्मस्मै कन्यान्दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टेति । कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समान
जातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि विवाहयेदष्टवर्षमेवं धर्मेण
हीयते इति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां
ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणान्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि । न चैवैनां
प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

काममिति । सजातार्त्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितृ

वृद्धे तिष्ठेत् न पुनरेनां विद्यागुणरहितां च कदाचित्पि चादि
र्हयात् ॥ ८८ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । अर्द्धं नु
कालादेतस्मादिन्देत सदृशं पतिम् ॥ ८९ ॥

त्रीणीति । पित्रादिभिर्गुणवदरायादीयमाना कन्या रज्जा
तार्त्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत वर्षत्रयात् पुनः अर्द्धमधि
कगुणवराद्याभे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृषीत् ॥ ८९ ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९० ॥

अदीयमानेति । पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यद्योक्त
काले यदि भर्तारं स्वयं वृषते तदा सा न किञ्चित्पापव्या
प्नोति न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९० ॥

अलङ्कारं नाददीत पितृं कन्या स्वयम्बरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९१ ॥

अलङ्कारमिति । स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वं
पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् यदा नार्प
येत्तदा चोरी स्यात् ॥ ९१ ॥

पिबे न दद्याच्छस्त्रम् कन्यामृतमतीं वरम् ।
स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदत्तनाम्नतिरोधनात् ॥ ८३ ॥

पिबे नेति । अतुषक्तां कन्यां वरः परिष्वजन् पिबे शृङ्गं न
दद्यात् । अस्मात् पिता अतुकार्थपत्न्योत्पत्तिनिरोधनात्
कन्यायाः सामित्वाद्भीयते ॥ ८३ ॥

चिंशद्वर्षो वचेत्कन्यां दद्याद् द्वादशवर्षिकीम् ।
व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षांश्चा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ८४ ॥

चिंशदिति । चिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कं मनो
हारिणीं कन्यामुदहेत् चतुर्विंशतिवर्षो वाऽष्टवर्षां गार्हस्थ्यधर्मे
ऽवसादङ्गश्चेति त्वरावान् एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु
नियमाच्च प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति चिभाग
वयस्का च कन्या बोद्धुर्युगोऽप्योग्येति गृहीतवेदस्यापकुर्व्याचको
गृहस्त्राग्रमं प्रति न विस्मयेतेति सत्वर इत्यस्यार्थः ॥ ८४ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां साध्वीं विभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ८५ ॥

देवेति । भगोऽर्थमाचरितापुरन्निर्मही बोद्धर्गाहंपत्याय देवा
इत्यादिमन्त्रसिद्धात् या देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्जनते नतु

स्नेह्या तां सतीं देवानाम्प्रियं कुर्वन् यासां ह्यदनादिना
ब्रह्मा देवाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ६५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः ।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ६६ ॥

प्रजनेति । यस्माद्गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भाधानार्थञ्च
मनुष्याः तस्माद्गर्भोत्पादनमिवानयोरन्याधानादिरपि धर्मः
पत्न्या सह साधारणः सौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादि
वेदेऽविहितः तस्माद्गर्भा विभूयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ६६ ॥

कन्यायान्दत्तशुक्लायां विधेयं यदि शुक्लदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ६७ ॥

कन्येति । कन्यायां दत्तशुक्लायां सत्यामर्षजातविवाहायां
यदि शुक्लदो वरो विधेयते तदा देवराय पित्रादिभिरथैव
कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याविधेयेति प्रागुक्तं
नियोगरूपं ददन्तु शुक्लयज्ञविषयम् ॥ ६७ ॥

आददीत न शुद्धेऽपि शुक्लं दुहितरन्ददत् ।
शुक्लं हि गृह्णन् कुरुते कर्म दुहितविक्रयं ॥ ६८ ॥

आददीतेति । आस्त्रानभिज्ञः शुद्धेऽपि पुत्रीं ददत् शुक्लं
न गृह्णीयात् । किमुनः आस्त्रविहितातिः यस्मात् शुक्लं

दुष्टं मुद्रं दुहितविक्रयं कुरुते । न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धं
मपि शुल्कग्रहणं कन्यायामिति गृहीतशुल्कायां ब्राह्मीयनिषम
दर्शनात् शुल्कग्रहणे ब्राह्मीयत्वब्रह्मायां पुनस्तन्निषिध्यते ॥८८॥

एतत्तु न परे चक्रुर्जापरे जातु साधवः । यद्
न्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ८९ ॥

एतदिति । एतत्पुनः पूर्व्वे श्रिष्टा न कदाचित्कृतवन्मोना
पपरे वर्त्तमानकास्तीनाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य
पुनरन्यस्य दीयत इति एतच्च गृहीतशुल्ककन्याविषयं नदत्ता
कस्यचित्कन्यात्वमिति गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ८९ ॥

नानुशुश्रूम जात्वेतत्पूर्व्वेष्वपि हि जन्मसु । शुल्क
संशेन मूल्येन कर्मं दुहितविक्रयम् ॥ १०० ॥

नेति । पूर्व्वकल्पेष्वप्येतदृप्तमिति कदाचित् वचनं श्रुत
वन्मोयत् शुल्काभिधानेन मूल्येन कस्यसाधुर्गूढन्दुहितविक्रय
मकार्षीदिति शुल्कनिषेधानुवादः ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारोभवेदामरणान्तिकः । एष
धर्मः समासेन श्रेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

अन्योन्येति । भार्यापत्योर्मरणान्तं चावत् धर्मार्थकामेषु

परस्परव्यभिचारः स्वादित्येषां चेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यत्तेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेताम्नौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथा च सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परव्य-
भिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वीरतिसंहितः । आपत्य-
पत्यप्राप्तिश्च दायभागस्त्रिवोधतः ॥ १०३ ॥

एष इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकं
मुक्तः सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दोषत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धम्यितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । भ्रातरोमिलिता पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातृमरणादूर्द्धं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोत्र-
तथोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्ठानाम्नि-

परस्परव्यभिचारः स्त्रादित्येषसंचेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो
धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथानाभिचरेतान्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

तथाच सति तथेति । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा
यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परव्य-
भिचरेतां ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वारतिसंहितः । आपत्य-
पत्यप्राप्तिश्च दायभागन्निबोधत ॥ १०३ ॥

एष इति । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागवृत्तौ धर्मो युष्माकं
मुक्तः सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता । इदानीं दीक्षत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

ऊर्द्धम्पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्द्धमिति । भ्रातरोमिलिला पितृमरणादूर्द्धं पैतृकं
मातृरणादूर्द्धं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् ज्येष्ठगोचर-
तयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातरि

उद्धारमनिहति बोद्धव्यः पित्रोर्मरणादूर्ध्वं विभागेहेतुमाह ।
 अस्मान्ते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्नामिनो न भवन्ति
 मातुरपि प्रकृतत्वात्पैत्रकमित्यनेन मातृकस्यापि यद्वधं
 अथपि पित्रमरचानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे
 इष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह
 चात्रवक्ष्यः । विभागश्चेत्पिता कुर्वादिच्छया विभजेत्सुता
 निति ॥ १०४ ॥

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितृव्यन्धनमशेषतः । श्रेष्ठा
 क्षामुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥ १०५ ॥

अथा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठ एव पित्र
 वन्धुधनं सर्वं गृह्णीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्चादनाद्यर्थं
 पितरमिव उपजीवेयुः एवञ्च सर्वेषां सर्वैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पित
 क्षामनृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हति ॥ १०६ ॥

ज्येष्ठेनेति । उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः
 पुत्रवान् भवति ततश्च नापुत्रश्च लोकोस्तीति श्रुतेः पुत्रलोका
 भावपरिहारो भवति तथा प्रवया पित्रभ्य इति श्रुतेः पुत्रेण
 जातमात्रेण पितृक्षामनृणश्च भवति अतो ज्येष्ठ एव सर्व्वं धन
 मर्हतीति पूर्व्वस्य श्रेयः ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नुपं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते । स एव
धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जाते अन्नं प्रोदयति येन जातेना
मृतत्वमप्यग्नोति । तथा च श्रुतिः अन्नमस्मिन्समुन्नयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतोमुक्तमिति । स
एव पितुर्दुर्मेष्टं हेतुना जातः पुत्रोभवति तेनैकेन एव अन्नाप्यन
यनाद्युपकारस्य कृतत्वात् । इतरांस्तु काममात्रहेतुकवत्त्वानो
मुनयो जायन्ति ततश्च स एव सर्व्वन्धनं गृहीयादित्यसौवाचमपि
ब्रूयः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

पितेवेति । ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावे अनुजान् भ्रातृन्
भक्ताच्चादनादिभिः पितेव विभृयात् अनुजास्य भ्रातरः पुत्रा
इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मोप वर्त्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः
पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सङ्गिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

ज्येष्ठइति । अस्तविभागोज्येष्ठो यदि धार्मिकोभवति तदा
नुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति

यदि यक्षयार्थिकोभवति तदाऽनुष्णकामवि तदनुष्णयितात्
 ज्येष्ठः सुसंज्ञकमवति तथा नुष्णयान् ज्येष्ठोऽथोके पूज्यतमः बाधुनि
 ज्ञानवर्तिताभवति ॥ १०८ ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
 यज्येष्ठवृत्तिर्यस्य स्यात्स समूज्यस्य बन्धुवत् ॥ ११० ॥

यो ज्येष्ठ इति । यो ज्येष्ठोऽनुजेषु आह पु पित्रवदर्थेन स पितेव
 मातेवाऽनर्हणीयोभवति यः पुनस्तथा न वर्तेत स मातुसादि
 बन्धुवदर्थनीयः ॥ ११० ॥

एवं सहस्रसेवुर्ध्वा पृथग्भाषार्थकाम्यया । पृथ
 ग्विवर्द्धते धर्मस्तस्याहर्था पृथक् क्रिया ॥ १११ ॥

इतिमिति । इतिमविभक्ताभातरः सह स्रवसेवुः यदि वा
 धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्भाषेवुः यस्यात्पृथग्भाषे
 वति पृथक् पृथक् पञ्चमहावज्रासमुद्गामाहर्कसेवां वर्द्धते
 तस्यादिभागक्रिया धर्मार्था । तथाच सहस्रतिः । एकपाकेन
 वसतान्निददेवदिनार्चनम् । एकश्रवेदिभक्तानामदेव साहस्रे
 इति ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् । ततो
ऽर्द्धं मध्यमस्य स्नात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्येति । उद्घृतयत इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तवाधारण
धनादुद्घृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत् ज्येष्ठनादात्
यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागो देयः कनिष्ठस्य पुनरग्नीति
तमोभागो दातव्यः अवशिष्टान्नं यमं कृत्वा विभजनीयम् ।
॥ ११२ ॥

ज्येष्ठस्यैव कनिष्ठस्य संचरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्नानमध्यमन्धनं ॥ ११३ ॥

ज्येष्ठस्येति । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वसौके यथोक्तमुद्धारं गृहीतातां
ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्ताये मध्यमास्तेषामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठता
मनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकन्दातव्यः मध्य
मानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठतयाभागे वैषम्यवारणार्थमिदम्
॥ ११३ ॥

सर्वेष्वन्धनजातानामाददीताय्यमग्रजः । यश्च
सातिशयं किञ्चिद्दशतस्यामुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेष्वामिति । सर्वेष्वन्धनप्रकाराणां मध्यात् यत् ज्येष्ठान्नं
ज्येष्ठसङ्गुनं गृहीयात् सर्वद्रव्याश्च यद्वरमित्युक्तमनूदितं यमु

यद्येवमेव तदापि प्रकृतं द्रव्यं विद्यते तदपि ज्योतिर्यव
 दृष्टीयास्तथा द्रव्यतः पश्यामिति मोक्षमस्मरणात् । द्रव्ये
 नवादिपञ्चभूतैकं ज्योतिर्योक्तमते इदं यदि ज्योति
 र्मुक्तवानितरे निर्मुक्तवदिवचं ॥ ११४ ॥

उद्धारो न दशस्वस्ति सम्यग्ज्ञानं स्वकर्मात् ।
 चत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्ञायसे मानवर्द्धनं ॥ ११५ ॥

यज्जेतां वमनुष्ये तु उद्धारइति । द्रव्यतः प्राप्नुयादिति
 योचमुद्धारउक्तः योचमध्यवगादिकर्षयन्मुद्धानां भातृणां
 ज्योतिर्यव नास्ति तथापि चत्किञ्चिदस्यमपि द्रव्यं पूजाइति
 करज्योतिराय देवं इवंच वमनुष्येपूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वप
 नुयोत्कर्षापेक्षयोद्धारवैयर्थ्यं बोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्भूतोद्धारो समानंज्ञानं प्रकल्पयेत् ।
 उद्धारोऽनुद्भूते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण वमनुद्भूतविंशद्भागानादिके चने
 समानं भागान् भातृणां कल्पयेत् । विंशतितमभागानादौ
 पुनरनुद्भूतद्वयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोध्यर्द्धगततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांसदति धर्मीव्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकेति । एकाधिकमंशं द्वावंशवित्तिभावत् ज्येष्ठपुत्रोऽष्टमी
यात् । अधिकमर्द्धं यत्रांशे सार्द्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातोऽष्टमी
यात्कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं यष्टीयुरिति व्यवस्थितोऽर्थः । ददन्तु
ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानाञ्च निर्गुणत्वे
बोद्धव्यं ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्त्रेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ।
स्त्रात्त्वादंशाश्चतुर्भागम्यतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

स्त्रेभ्यदिति । ब्राह्मणश्चक्षियवैश्वशूद्राश्चत्वारोऽभातरः
स्त्रजात्यपेक्षया स्त्रेभ्यश्चतुरेऽंशान् हरेदिप्रदत्त्यादिना वक्ष्यमा
नेभ्यो भागेभ्यः प्राप्नीयादात्मीयाङ्गाणाञ्चतुर्थभागमृचक्ष्णक
कन्याभ्योऽनूढाभ्यो भगिनीभ्यः या यस्तु सोदर्या भगिनी
तस्या एव संस्कारार्थमित्येवन्दद्युः सोदर्याभावे विमाद्वजैरत्कु
ष्टैरपहृष्टैरपि संस्कार्या एव तथा च याज्ञवल्क्यः । अंशं
कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशा
इत्थं ब्रह्मपुरीषकम् । यदि भगिनीसंस्कारार्थश्चतुर्भागश्चात्
केच्छन्ति तदा पतिता भवेयुः एतेनैकजातीयवैमात्रेण वज्रपुत्र

अभिधीयद्वापि योदर्थमभिनीभ्यस्तुर्धमानदायमवगमयम्
॥ ११८ ॥

अथाविना सैकशफलजातु विषमभाजेत् । अजा
विकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११८ ॥

अवेति । एकशफलाद्यादयः हागमेवादि एकशफलवर्धितं
विमानकाद्ये वसं कृत्वा विभक्तुमशक्यतां विभजेत्किन्तु ज्येष्ठ
स्यैव तस्यात् नतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विधीय वा
तत्पूर्वं विभजेत् । अथाविकमिति पशुदन्तादिभाषयैक
वद्भावः ॥ ११८ ॥

वधीयान् ज्येष्ठभार्य्याम्युचमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तान् विभागः स्यादिति धर्मोऽव्यवहितः ॥ ११९ ॥

वधीयानिति । कनिष्ठोऽयदि ज्येष्ठभार्य्यायाजिषोमेन
पुत्रजनयेत्तदा तेन पितृव्येय सह तस्य जेष्ठवत्त्व समोऽपि
भागः स्यात्तु पितृव्यसोऽहोरोभवति इति भागवत्त्वान्न निश्चिता
अनिवोगोत्पन्नस्यानंशितं वक्ष्यति अथपि समेक्य यातरः
सममित्युक्तमथाप्यस्यादेव विद्वात्पौत्रस्यापि नृत्तपितृव्यस्य
पैतामहधने पितृवदिभागोऽस्तीति मन्वते ॥ ११९ ॥

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमप्रजने तस्माद्धर्म्मेण तम्रजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठपुत्रः चेन्नजः पुत्रोऽपि पितेव सोऽङ्गार
विभागे युक्तदत्तोमां ब्रह्मं निराकृत्य पूर्वोक्तमेव ब्रूयति अत्र
धानं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्वयोश्च सोऽङ्गारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेन्नपि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्यात्तस्मात्पूर्वोक्तमेव धर्म्मेण विभागव्यवहाररूपेण पितृ
शेषे सह तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः ।
कथन्तत्र विभागः स्यादिति चेत्संग्रयोभवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्रदति । यदि प्रथमोऽष्टायां कनिष्ठान् पुत्रोऽजातः पश्चाद्
ठायाञ्च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागोभवेदिति संग्रयो
अदि स्यात्किं मातुर्दत्तक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठतमस्तस्मात्तस्मात्क्रमे
णेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्गारं संदरेत् स पूर्वजः । ततोऽप
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमाहृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः व्यापोः संग्रहाद्व्यवहारं
अहमिति ब्रूयत्तत्र यः कनिष्ठोज्येष्ठं वृषभमुद्गारं वृषीणात्ततः

श्रेष्ठद्वयभादभ्ये चे यन्मयेष्ठद्वयभाः ते तस्याज्ज्यैष्ठिनेषात्
मातृतत्त्वनामां कनिष्ठिनेषाणां प्रत्येकं द्वैकशोभयतीति
मातृदाहकमेव ज्यैष्ठं ॥ १२२ ॥

ज्यैष्ठस्तु आतो ज्यैष्ठ्यायां परेष्टुभयोऽंशाः । ततः
समाहंतः शेषाभजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्यैष्ठदिति । प्रथमोऽष्टावाग्युगर्धोऽन्नातोऽन्नाया च भादभ्ये
ज्यैष्ठः च द्वयमः योऽंशोऽन्नायां गवाणां पृथ्वीयात् पञ्चदशमा
हर्कं द्वयमभित्यर्कः ततोऽनन्तरं चेऽन्ये वक्षीभ्यो मातृभ्यो
जातास्ते समातृमतो दाहज्यैष्ठतापेक्षया शेषाभाविभजेरन्निति
निश्चयः ॥ १२४ ॥

सहस्रवर्षीषु जातानां पुत्राणामपिशेषतः । न
मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति अन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

सहस्रेति । समानजातीयवर्षीषु जातानां पुत्राणां जातिमत्र
विशेषाभावे सति न मातृकमेव ज्यैष्ठ्यमपि निश्चयते किन्तु वयस्य
क्रमेणैवातः कनिष्ठान्योपि पूर्वोक्तमेव विंशतमानां प्रादिकं
पृथ्वीयात् एवञ्च मातृज्यैष्ठ्यं विहितप्रतिविद्भूमान् योऽंशो
पक्षपादपक्षवद्विद्वजः स च नृपवर्जिर्नृपतया भातृणां नृप

उपसर्जनमप्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते । पिता
प्रधानमजने तस्माद्धर्म्मेण तन्मजेत् ॥ १२१ ॥

उपेति । ज्येष्ठमातुः चेन्नजः पुत्रोपि पितेव सोद्धार
विभागी युक्तदत्तोमां ब्रह्मं निराकृत्य पूर्वोक्तमेव इदमिति अप्र
धानं चेन्नजः पुत्रः प्रधानस्य चेन्नजः पितुर्द्वयोश्च सोद्धारविभाग
ग्रहणरूपेण न सम्बध्यते चेन्नपि पिता चेन्नदारेणापत्योत्पादने
प्रधानं स्थाप्यमातुर्व्योक्तमेव धर्मेण विभागव्यवहाररूपेण पित्र
येण सप्त तंचेन्नजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पर्वजः ।
कथन्तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयोभवेत् ॥ १२२ ॥

पुत्रइति । यदि प्रथमोष्ठायां कनीयान् पुत्रोत्पातः पश्चाद्
ठायाञ्च ज्येष्ठसदा तत्र कथं विभागोभवेदिति संशयो
अदि स्थात्किं मातुर्दत्तादक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठतमस्य स्वयमाक्रमे
णेति तदा ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संदरेत स पूर्वजः । ततोऽप
रेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमादृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः आपोः संज्ञाहन्वयोर्ह
इदमिति ब्रह्मसं यः कनिष्ठोज्येष्ठं वृषभमुद्धारं वृषीणात्ततः

शेष्ठदृषभादन्वे चे यन्मशेष्ठदृषभाः ते तस्याज्यैष्ठिनेषात्
मादृतजनानां कनिष्ठिनेषानां प्रत्येकं एकैकशोभवन्तीति
मानुदाहकमेव ज्यैष्ठ्यं ॥ १२२ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां चरेदृषभषोडशाः । ततः
समादृतः शेषाभजेरन्विति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठ इति । प्रथमोऽष्टाध्याम्युनर्यो जातो जन्मना च भावभ्यो
ज्येष्ठः च दृषभः षोडशोऽष्टायां गवान्माष्टुहीयात् पञ्चदशगा
एकं दृषभमित्यर्थः ततोऽनन्तरं येऽन्वे वहीभ्यो मादृतभ्यो
जातास्तैः समातृगतोदाहज्येष्ठतापेक्षया शेषागाविभजेरन्विति
निश्चयः ॥ १२४ ॥

सहस्रस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न
मादृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

सहस्रेति । समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगत
विशेषाभावे सति न मादृतक्रमेण ज्यैष्ठ्यम्विभज्यते किन्तु जन्म
क्रमेणैवातः कनिष्ठा अपि पूर्वोक्तमेव विंशभागश्रादिकं
ष्टुहीयात् एवञ्च मादृतज्येष्ठस्य विहितप्रतिविद्भूमात् षोडशी
सहस्रापहस्यदिकस्यः यच्च मुषवन्निर्गुणतया भ्रातृणां मुष

समुत्पन्नममाश्रयवर्धितः। अतएव जन्मविद्यानुबन्धोद्भूतं
दावादवाप्नुयात् इति दृष्टस्यत्वादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्या
युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्षोक्तः। एवञ्च निर्गुणलोकवृषभमिति
मन्दगुणस्य वृषभघोडवा इति मातृज्येष्ठ्यान्वयेन उद्धारो
वोद्भवः। मातृज्येष्ठ्यविधित्वार्थवादं मेधातिथिर्वदन्। न खल्व
मातृ गोविन्दराजस्वन्यमतं जगौ ॥ १२५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाङ्गानं स्वमाह्वय्यास्वपि स्मृतम्।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

न केवलं विभागे जन्मज्येष्ठं किन्तु जन्मेति। स्वमाह्वय्यास्वो
मन्मोज्येष्ठिष्टोमे इन्द्रस्याङ्गानार्थं प्रयुज्यते तत्र प्रथम
पुत्रेण पितरमुद्दिश्याङ्गानं क्रियते अमुकस्य पिता जन्मते इत्येव
वृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भे एककार्त्तं निषिक्तयोरपि
जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता गर्भेऽपि वज्रवचनं स्वीकृतमा
येव वा ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम्।
यदपत्यमवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

अपुत्र इति। अविद्यमानपुत्रो यदस्यामपत्यं जायेत तन्मम
माह्वयौर्द्धदेधिककरं स्यादिति कन्यादानकाये नामाया वद
समतिषतिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्वीत ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽयं पुचिकाः ।
विद्वद्धार्यं सर्वशस्त्रं सर्वं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

अथ परब्रह्मरूपमर्चवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः सर्वशस्त्रज्ञमनेनोक्तविधानेन कृत्वा दुहितुः पूर्वं पुचिकाः स्वर्यं कृतवान् कार्त्स्न्येन अथ ब्रह्मः ॥ १२८ ॥

ददौ स दश बर्माय कश्यपाय चयोदश । सोमाय
राघे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

ददाविति । स दशो भाविपुचिकापुत्रजाभेन प्रीतात्मा अथ ह्यारादिना सत्कृत्य दश पुचिका बर्माय चयोदश कश्यपाय सप्तविंशतिश्चात्र दिवानामोवधीनाश्च राघे दत्तवान् सत्कारवचनमन्येषामपि पुचिकाकरणे सत्कारे जिह्वं दत्तेत्यादि च बर्हीनामपि पुचिकाकरवद्भाषकम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुनः पुत्रेषु दुहिता समा । तस्या
मात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्योधनं हरेत् ॥ १३० ॥

यथैवेति । आत्मास्वामीयः पुत्रः आत्मा वै पुत्रजमासीति मन्महिम्नात् तस्मात् स दुहिता तस्याप्यपुत्र्यवत्पादनात् । अतः

सखाभिकाशमितुरात्मसंख्यायां विद्यमानाशमपुत्रस्य
मृतस्य पितुर्द्वयं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ ११० ॥

मातुस्तु यौतकं यस्यात्कुमारीभाग एव सः । दौहि-
त्र्येण च हरेदपुत्रस्याखिलन्धनम् ॥ १११ ॥

मातुरिति । मातुर्धनं तत्तस्यां मृताया कुमारीभाग
एव स्यात् न पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चानुद्धाभिप्रेता
तथाच गोतमः । स्त्रीधनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितमाह ।
अपुत्रस्य च मातामहस्य मृतस्य दौहित्र्येण प्रकृतमात्यौचिके
चः समन्धनं गृहीयात् ॥ १११ ॥

दौहित्र्योऽखिलं कथमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स
एव दद्याद्दौहित्र्येण पित्रे मातामहाय च ॥ ११२ ॥

दौहित्र्येति । दौहित्रः प्रकृतमात्यौचिकेव एव तस्य माता
महधनग्रहणं अनन्तरोक्तजनकधनग्रहणपिच्छदानार्थं च
भार्याः पितृव्यस्य तत्रैव प्रविष्टत्वात् अन्यस्य पौत्रिकेणः
पुत्रान्तरहितस्य जनकस्य समन्धनं गृहीयात् बहवः पितृ
मातामहाभ्यां दौहित्र्येण दद्यात् पिच्छदानं मातृपुत्रवशात्
पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिच्छदानस्यानोदितराशार्थं च
नम् ॥ ११२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकं न विभेदोऽस्ति चर्कतः ।
तयोर्धि मातापितरौ सम्भूतौ तस्मादेवतः ॥ १२३ ॥

पौत्रेति । पौत्रपौत्रिकेचयोर्लोकं धर्मकृत्ये च न कश्चिदिदं
विभेदो यस्मात्तयोर्धमातापितरौ तस्मादेवादुत्पत्ताविति पूर्वस्यै
वानुवादः ॥ १२३ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते । सम
स्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १२४ ॥

पुत्रिकायामिति । कृतायान्तुपुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रो
ऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाक्षे समोविभागोभवेत्
नोद्धारः पुत्रिकायै देयः यस्याज्ज्येष्ठतायाश्चपि तस्मात्तद्धार
विषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १२४ ॥

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।
धनन्तपुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १२५ ॥

अपुत्रेति । अपुत्रायास्तुपुत्रिकायां कथञ्चन मृतायां तदो
चधनं तद्वर्तैवाविचारयन् मृतीयास्तुपुत्रिकायाः पुत्रधर्मलेनाम
यत्तस्य पत्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितृधर्मप्रवचनप्रज्ञौ तस्मि
न्वारणार्थमिदं वचनम् ॥ १२५ ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री मातामहस्येन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥१२६॥

अकृतेति । अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव द्विविधं तत्र
यदपत्यं भवेदस्यान्तन्मम स्यात्स्रधाकरमित्यभिप्राय कस्या
दानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता अभिसन्धिमात्र
कृता वाम्बुवहारेण न कृता । तथाच गोतमः अभिसन्धि
मात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति अतएव पुत्रिकाधर्मवद्भवेति प्राग
विज्ञास्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकैव कृता अकृता वा यं पुत्रं समानजाती
यादौ दुहत्यादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेव वा
मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्यै पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराज
स्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रेऽपि मातामहघने पौत्रि
केवदव मातामहादिसत्त्वेषधिकारीत्याह तत्र पुत्रिकाया
एव पुत्रतुल्यात्वेन अपुत्रिकातत्पुत्रयोस्तुल्यताद्योगादिति
॥ १२६ ॥

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्धमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥१२७॥

पुत्रेणेति । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोति पौत्रेण
तेज्येव चिरकाशमवतिष्ठते तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यसौ
कस्याप्नोति अस्य च दातृभागप्रकरणे अभिधानं पिष्टर्हने

यथादिब्रह्मावेपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्य इत्येवं पुंसन्ता
नाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

पुत्राज्जनरकायसाध्यायते पितरं सुतः । तस्मा
त्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ १३८ ॥

पुत्रा इति । यस्मात्पुत्रा मध्ये नरकात्सुतः पितरन्माचते
तस्मात् चायात् आत्मनेव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः तस्मान्महो
पकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीयपुंसन्तामस्य दायभागित्वमिति
पूर्वदार्ढ्याद्यर्थमिदम् ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषेणोपपद्यते । दौहि
त्रोपि ह्यमुच्येनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

पौत्रेति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पौत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिदि
श्रेयो न ब्रह्माच्यते यस्माद्दौहित्रोपि मर्तामहं परलोके निस्तार
यति एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनं पुत्रिका
करणानन्तरमातपौत्रेण सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्ब्रूयेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

मातुरित्यादि । पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं द्वितीयं
मातुः पित्रे तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पितादीनास्तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृकमेवैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो वस्य तु दक्षिणः । स
हरेतैव तद्विषयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचरतः ॥ १४१ ॥

उपपन्न इति । पुत्राश्च वस्य हराः पितुरिति दादन्नपुत्राणामेव
अवश्यहरत्वं वक्ष्यति दक्षापरे तु क्रमवदिति चौरस्य चेत्या
भावे दत्तकस्य पितुर्दक्षहरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्यचौरस्यपुत्रे
दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृदक्षभागप्राप्तिर्धर्मिदं वचनं
यस्य दत्तकः पुत्रोऽध्ययनादि सर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्य
गोत्रादागतोऽपि सत्यचौरसे पितृदक्षभागं गृहीयात् । अथ
एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरिति चौरस्य सर्वो
त्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु चेत्येवोक्तवदभा
गित्वमेवास्य न्याय्यं । गोविन्दराजस्य चौरस्य चेत्याभावे
सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृदक्षभागित्वात्तर्धमिदं
वचनमित्यवोचत्तत्र क्वचिमादीनास्त्रिगुणानामपि पितृदक्ष
भागित्वदत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैव
न निर्गुणस्येत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः क्वचित् । गोत्र
दक्षानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

गोत्रेति । गोत्रधने जनकसम्बन्धिनी दत्तको न कदाचि

आश्रुषात्। पिच्छस्य गोचरकथ्यानुगामी यस्य गोचरकथ्ये
भजते तस्यैव अपिच्छो दीयते तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य सखा
पिच्छमाह्लादि तत्पुत्रकर्तृकमिव वर्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासु तस्यैव पुत्रिण्याप्तस्य देवरात्।
उभौ तौ नार्हन्तो भागं जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

अनियुक्तेति । योगुर्भादिनियोगं विना जातो यस्य स पुत्राद्यां
नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्यावुभौ क्रमेण जारो
त्यक्तकामाभिजावजौ धनभागं नार्हन्तः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नाथी जातोऽविधानतः।
नैवार्हः पैतृकं च कथम्यतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

नियुक्तायामिति । नियुक्तायामपि स्त्रियां भृताभ्यक्तत्वादि
नियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स चेन्निकस्य पितुर्द्वयं
स धं नार्हति यस्मादसौ पतितनात्पादितः नियुक्तो यौ विधिं
हितं त्यजेन पतितस्याक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

इरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः। चेन्न
कस्य तु तदीजं धर्म्मतः प्रसवस्य सः ॥ १४५ ॥

इरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः स चेन्न यः पुत्रो यौरसः

इव धनं हरत् यस्याद्यत्तस्य कारणभूतं वीजन्तस्तेष्वस्मिन्
 एव तत्कार्यकरणत्वात्। अपत्यमपि धर्मतस्तद्धर्मैव। यवीयान्
 ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन ज्येष्ठस्य पितामह
 धने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात्। गुणवतः ज्येष्ठ
 जस्य श्रीरसवत्सोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदं श्रीरसतुल्यत्वाविधानं
 ॥ १४५ ॥

धनं योविभृयाद्भातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च। सोऽ
 पत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

धनमिति। योऽमृतस्य भ्रातुः स्त्रावरजङ्गमन्धनं पत्न्या
 रक्षणाद्यमया समर्पितं रचेत् तास्य पुष्पीयात् य निवोग
 धर्मेष तस्यां भ्रातुरपत्यमुत्पाद्य तस्यापत्यस्य दद्यात् एतच्च
 धनं योविभृयात् भ्रातुरित्यभिधानात् विभक्त्याद्विषयं
 यवीयान् ज्येष्ठभार्यायामिति तु अविभक्तविषयं समभागाभि
 धानात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवरादाप्यवाप्नुयात्।
 तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

येति। या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवरादाऽन्यतोवा
 सपिण्डात्पुत्रमुत्पादयेत् य यदि कामजो भवति तदा तम
 रिक्थभाजं मन्वादयोवदन्ति अकामजएव सत्यभागी सच

आहतो नारदेन । मुखात् मुखमरिहरन् गात्रैर्गात्राच्छर्च
सुब्रह्म । कुक्षे तदवशेषे च सन्तानार्थं न कामतदति ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु । वङ्गीषु
चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

एतदिति ॥ समानजातीयासु भार्यासु एकेन भर्ता
जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयासु
स्त्रीषु वङ्गीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं ब्रूयत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः । तासां
पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणश्चेति । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्यास्तस्यो
भार्याभवेयुः तदा तासां पुत्रेषूत्पन्नेषु अयं वक्ष्यमाणो विभाग
विधिर्मान्वादिभिर्हृतः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोवृषोयानमलङ्कारस्य वेश्म च । विप्र
स्यौद्धारिकं देयमेकांशस्य प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाश इति । कीनाशः कर्षकः गवां वेत्रा वृषोयानमद्यादि
अलङ्कारो अङ्गुरोयकादिः वेश्म वृक्षस्य प्रधानं पावनस्रोत्रा

सौम्यैकः प्रधानभूतोऽदत्येतद्वाङ्मणीपुत्रस्योद्धारार्थं देवं
अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

व्यंशंदायाद्वरेद्विप्रोद्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५१ ॥

व्यंशमित्यादि । चीनंशान् ब्राह्मणोपबोधनादृहीयात्
दा क्षत्रियापुत्रः सार्द्धं वैश्यापुत्रः अंशं शूद्रासुतः एवञ्च यत्र
ब्राह्मणोक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धर्मे चयो
भागाब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य अन्येव द्वौ ब्राह्मणो
वैश्यापुत्रादौ द्विषष्ठपुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्व्वम्वा रिक्थजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्व्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

सर्व्वमिति । यदा सर्व्वमृक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा
कृत्वा विभागधर्म्यं धर्मादमपेतं विभागं अनेन वक्ष्यमाण
विधिना कुर्व्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोशान्द्वरेद्विप्रः स्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रोदरेद्व्यंशमंशं शूद्रासुतोदरेत् ॥ १५३ ॥

चतुरदिति । चतुरोभागान् ब्राह्मणो दृहीयात् चीनं

अचिवापुत्रोदौ वैश्यापुत्रः एकं शूद्राजः अपि ब्राह्मणी
अचिवापुत्रसङ्गावे सप्तधा कृते धने चत्वारोभागा ब्राह्मणस्य
त्रयः अचिवापुत्रस्य एवं ब्राह्मणीवैश्यापुत्रोदौ द्विवज्रपुत्रेषु च
कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोप्यसत्पुत्रोपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाहयाच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

अथपीति । यदि ब्राह्मणोद्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमान
पुत्रः स्यात् अविद्यमानपुत्रोवा तथापि शूद्रापुत्रायानन्तराधि
कारी यस्मैषु दशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवञ्च
शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानयजातिपुत्रस्य अचिवावैश्या
पुत्रौ सर्वेष्टक्यहरौ स्यातां ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणश्चनियविशं शूद्रापुत्रेन ऋक्शभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनमभवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्चनियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् न
भवति किन्तु यदेवधनमस्मैपिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवञ्च
पूर्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः स च गुणवदगुणापेक्षः अथवा
अनूतशूद्रापुत्रविषयोऽन्यद् दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रादिजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

समवर्णास्त्रिति। द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जाता
सो सर्वे ज्येष्ठायोद्धारन्दत्वा अवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन
सहान्वे विभजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सर्वर्षेणैव नान्या भार्या विधीयते । तस्या
ज्जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रव्रतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रस्येति । शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते
नोत्कृष्टा अवकृष्टा वा तस्याश्च ये जातास्तै यदि पुत्रव्रतमपि
तदा समभागाएव भवेयुः तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान् द्वादश यानाश्च नृणां स्वायम्भुवोमनुः ।
तेषां षड्वन्धुदायादाः षडदायादवान्धवाः ॥ १५८ ॥

पुत्रानिति । यान् द्वादश पुत्रान् चैरष्टगर्भोमनुराश्च तेषां
मध्यादायाः षड्वान्धवाः गोत्रदायादाश्च तस्याह्वान्वत्वेन
सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्त्यनन्तरा
भावे च गोत्रदायं गृह्णन्ति पितृश्रव्यभाक्कस्य पुत्राश्चक्यहराः

वितुरिति दादत्रविधपुत्राणामिव वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तरे षट्
 न गोचधनहराभवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यं
 मुदकक्रियादि कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षड्दायादबान्धवा
 इत्युक्तरेवङ्गुणादायादलमबान्धवलक्ष्याह तत्र बोधावनेन
 बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् तदाह । कानीनश्च सप्तोदश्च क्रीतं
 पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तन्निषादश्च गोचभाजः प्रचक्षते
 ॥ १५८ ॥

शौरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिमएव च । गुढो
 त्यक्तोऽपविद्धश्च दायादाबान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

शौरस इति । शौरसादयो वक्ष्यमाण सप्तधाः षट् स्वयं
 भाजो बान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सप्तोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयं
 दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीन इति । कानीनादयो वक्ष्यमाण सप्तधाः षट् गोचश्च
 स्वहरा न भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति ॥ १६० ॥

यादृशम्फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरन् जलम् ।
तादृशम्फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

श्रौरसेन सह चेन्नजादीनाम्याठात्तुल्यताब्रह्माणां तन्निरा
सार्थमाह यादृशमिति । दृष्टादिनिर्धितकुत्सितोदुपादिभिरु
दकन्तरन् यथाविधम्फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः चेन्न
जादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोति इत्यनेन चेन्न
जादीनां मुख्यौरसपुत्रवत्सम्पूर्णकार्यकरणसमत्वं न भवतीति
दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकऋक्थिनौ स्यातामौरसचेन्नजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं ऋक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ १६२ ॥

यदीति । अपुत्रेण परस्मै नियोगोत्पादितः सुतः । उभयो
रप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मात इति याज्ञवल्क्योक्तविषये
यदा चेन्निकस्य पितुः चेन्नजानन्तरमौरसः पुत्रोभवति तदा
तामौरसचेन्नजौ एकऋक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि ऋक्थाहो
भवतः तथापि यस्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न
चेन्नजः चेन्निकपितुः । यत्तु वक्ष्यति षष्ठ्यन्तु चेन्नजस्यां प्रदद्यात्पै
तृकाङ्गनात् । श्रौरसोविभजन्दायमिति तत्पुत्रवदीजिविषयं ।
यत्तु याज्ञवल्क्येन । उभयसम्बन्धि ऋक्थहरत्समुक्तान्तरचेन्निक
पितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यं । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु

शौरस्यमनिपुक्तापुचश्च विपक्षीकृत्येवं शौकं व्याचष्टाते । तस्य
अनिपुक्तापुचश्चापेक्षमत्तादनिपुक्तासुतस्येत्यनेन तस्य चक्षुः
सहस्रनिवेद्यात् वक्ष्येकचक्षुःशिवानावित्यनन्वयाच्च ॥ १६२ ॥

एकश्चौरसः पुनः पितृस्य वसुनः प्रभुः । श्रेया
शामानुश्रंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

एक इति । आधादिना प्रथमशौरसपुत्राभावे चेष्टादिषु
कृतेषु पक्षादौषधादिना विगतव्याधेशौरस्ये उत्पन्ने वतीद
मुच्यते शौरसश्चैकः पुनः पितृधनस्वामी श्रेयाशां चेष्टा
व्यतिरिक्तानां तस्य वडांशादेर्ब्रह्ममात्रमात् पापवन्धपरि
हारार्थं याथाज्ञानेन दद्यात् ॥ १६३ ॥

वडन्तु चेन्नजस्यांशं प्रदद्यात्तैतृकाहनात् । शौर
सोविभजन्दायमित्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

वडमिति । शौरसः पुनः पितृधनमभिदायं विभजन् चेष्ट
जस्य ततः वडमंशं पञ्चमं वा दद्यात् निर्गुणवगुणापेक्षार्थं
विकल्पः ॥ १६४ ॥

शौरसश्चेन्नजौ पुनौ पितृशतवयस्य भागिनौ ।
दद्यापरे तु क्रमशोगोचरवयवांशभागिनः ॥ १६५ ॥

शौरस इति । शौरसश्चेन्नजौ पुनश्चतुप्रकारेण पितृधनवहरी

स्थाता अन्ये पुनर्दंष्ट्र दत्तकादयः पुत्रागोत्रभाजोभवन्ति
पूर्वाभावेपरः परदत्तेवं क्रमेण धनांश्च हरास्य ॥ १६५ ॥

स्वे क्षेत्रे संस्क्रतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रस्यथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

यदिति । स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाह
संस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत् तस्य पुत्रं औरसं मुख्यं विद्यात् ।
सवर्णायां संस्क्रतायां स्वयमुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यादिति
पौत्रायनदर्शनात् सजातीयायामेव स्वयमुत्पादितमौरसो
ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तत्पुत्रजः प्रमीतस्य स्त्रीवस्य व्याधितस्य वा । स्वध
र्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यदिति । योऽमृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याधुषितस्य वा
भार्यायां घृताभक्षत्वादिनियोगधर्मेण गुह्यविपुक्तायां जातः
स क्षेत्रजः पुत्रोऽमृतादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
सदृशस्मीतिसंयुक्तं स ज्ञेयोदत्तमः स्मृतः ॥ १६८ ॥

मातेति । शुक्रशोषितमन्त्रवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः

तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति यन्निष्ठं
 स्मरणात् माता पिता वा परस्परानुज्ञया च पुत्रं परित्यहीतुः
 समानजातीर्थं तस्यैव पुत्राभावनिमित्ताद्यामापदि प्रीतिशुभं
 नतु भवादिना उदकपूर्वं दद्यात् स दधिमास्यः पुत्रोविज्ञेयः
 ॥ १६८ ॥

सहश्रन्तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं
 पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च क्वचिमः ॥ १६९ ॥

सहश्रमिति । यन्मनः समानजातीयमिषोः पारलौकिक
 आहुदिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिश्रं
 पुत्रनृपेस्य मातापितोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात् स क्वचि
 मास्यः पुत्रो बोद्धव्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स
 गृहे गूढोत्पन्नस्तस्य स्थायस्य तस्यजः ॥ १७० ॥

उत्पद्यत इति । यस्य गृहे अवस्थितायाश्चार्याणां पुत्रोत्प
 द्यते सजातीयोऽयमभवतीति ज्ञानेपि कस्यात्पुत्रविज्ञेयाज्जातो
 याविति न ज्ञायते स गृहे च प्रकारमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्थायदी
 यायाश्चार्याणां जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेष वा । यं
पुत्रं परिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातेति । मातापितृभ्यामन्यत्तयोरन्यतरमरसे अन्यत
रेष वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात् सोपविद्धास्त्रः पुत्रउच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रञ्जनयेद्ब्रह्मः । तं
कानोनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पिचिति । पितृगृहे कन्या यं पुत्रं अप्रकाशं जनयेत् तं कन्या
परिषेतुः पुत्रं नाम्ना कानोनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भोभवति स होढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

चेति । या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिषीचते
स गर्भस्तस्यां जातः परिषेतुः पुत्रोभवति स होढ इति अपि
दिष्यते ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥

क्रीणीयादिति । यः पुत्रार्थं मातापित्रोः यकात्रात् यं क्रीणी
जात् स क्रीतकस्तस्य पुत्रोभवति क्रेतुर्गुणैस्तुल्योहीनोवा भवेत्

न तत्र चातितः बाह्यवैवाह्ये। यजातीयेष्वप्यौक्तान्वेषे
मवाविधिरिति चात्रवक्ष्येन यजेवासेव पुत्राणां यजातीयता
मिधायात्तेन मानवेपि क्रीतव्यतिरिक्ताः यजे पुत्राः यजातीया
वाहुयाः ॥ १७४ ॥

वा पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

चेति । वा भर्ता परित्यक्ता वृतभर्तृका वा स्वेच्छया चम्वत्
पुनर्भर्त्ता भूत्वा समुत्पादयेत् उत्पादकश्च पौनर्भवः पुन
उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्नातप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

वाचेदिति । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः वत्सन्वमावचेतदा
तेन पौनर्भवेन भर्त्ता पुनर्विवाहाय संस्कारमर्हति यद्य
कौमारव्यतिमुत्सृज्यान्वमाश्रित्य पुनश्चमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्त्ता पुनर्विवाहाय संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनोयस्यक्तोवा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

मातेति । यो मृतमातापितृकस्यागोचितकारणं विना देवां
दिना ताभ्यां त्यक्तोवा आत्मानं यस्मै ददाति स स्वयन्दत्तास्यः
तस्य पुत्रोमत्यादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाङ्गमादुत्पादयेत्सुतम् । स
पारयन्नेव श्रवस्तस्मात्पारश्रवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमिति । विनास्त्रेषविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्यदर्शनात् परि
शीतायामेव शूद्राणां ब्राह्मणः कामाद्यं पुत्रञ्जनयेत्तु जीवन्नेव
श्रवतुस्त्य इति पारश्रवः स्मृतः यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं भाङ्गादि
कं करोति तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वात् श्रवव्यपदेशः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्तु सुतोभवेत् ।
सोऽनुज्ञातोऽहरेदंशमिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

दास्यामिति । ध्वजाहताद्युक्तसंज्ञायान्दास्यां दासवत्
न्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्तु यः पुत्रोऽजायते स पित्रा अनुज्ञात
परिणीता पुत्रैः समानभागभागभवेदिति तुल्यभागं लभत इति
ब्राह्मणव्यवस्था निश्चिता ॥ १७९ ॥

चेचजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनीषिणः ॥ १८० ॥

चेचजेति । एतान् चेचजादीन् एकादश पुत्रान्पुत्रोत्पादय
विधिलोपः पुत्रकर्त्तव्यमाह्वादिषोपस्य माभूदित्येवमर्थं पुत्र
प्रतिहन्द्वाक्यमुच्यते ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
वस्य ते बीजतोजातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

यदिति । य एते चेचजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राश्चौरस्य
पुत्रप्रसङ्गेनोक्ताः ते यदोत्पन्नास्तस्यैव पुत्रा भवन्ति न चचिका
देरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायाश्च सत्यां न ते कर्त्तव्या इत्येव
नवरमिदं अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपस्यचार्थं स्वीयजजाता
वपि यौनर्भवमौदौ न कर्त्तव्ये अतएव दृढदृढस्यतिः । चार्थं
विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधिः कृतं । तच्चैकादशपुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ १८१ ॥

आतृणामेकजातानामेकस्येत्युचयान् भवेत् । सर्व्या
स्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रियोमनुरव्रवीत् ॥ १८२ ॥

आतृणामिति । आतृणामेकमातापित्रकायां नयेचयेकः

पुत्रवान् स्थात् अन्येष पुत्ररहितास्तादा तेनैकपुत्रेण सर्वाण्
 क्षान्मुक्षपुत्रान्मनुराह ततश्च तस्मिन्सति अन्ये पुत्रप्रतिविधयो न
 कर्त्तव्याः षएव पिण्डदोषहरस्य भवतीत्यनेनोक्तं इत्यथ यस्मिन्
 दुहितरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तस्मिन् इति चाश्रयवत्स्य
 मन्वानाद्वाप्यप्यन्ताभावे बोद्धव्यं ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्युचिणी भवेत् ।
 सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्म्नानुः ॥ १८३ ॥

सर्वासामिति । एकपतिकानां सर्वाणां स्त्रीणां मध्ये यथेका
 पुत्रवती स्थात् । तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रमुक्तामनुराह
 ततश्च यपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्त्तव्या इत्येत
 दर्थमिदं ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोभावे पापीयानृक्कथमर्हति । बह
 वक्षेत्तु सदृशाः सर्वे च वक्षस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

श्रेयस इति । श्रौरसादीनां सर्वेषां पुत्राणाञ्छतत्वात् श्रौर
 सादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयाश्च एव दासहरः यथाव्या
 न्विभृवा इति विष्णुवचनात् । श्रौरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वा
 भावे परःपरश्चकथमर्हति पूर्वसङ्गावे परसंबर्द्धनं यएव
 कुर्यात् । एवञ्च विद्धे पुत्रले शूद्रापुत्रश्च दाहत्रपुत्रमध्ये पाठः

चेचजादिवद्भावे चनामर्चनप्रापनार्चनेन वार्चकः चमया तु
 चविवावेभ्यःपुत्रवदौदयत्वात् चेचजादिवद्भावेऽपि धनं चमेत इ
 पूर्वस्य वरवर्धनमात्रप्रापवादेतरविषये प्रवृत्तं चेचकमुच्यते
 हस्तकपुत्रयोः वक्ष्यते वक्ष्यते मातुं चौरयोदयादिति विप्रिक्त
 तात् । अदितु समानरूपाः यौनर्भवादयोवद्वयः पुत्रावदा
 वर्धयन् विमल्य चक्यं वृद्धीषु ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्राश्चक्यहराः पितुः ।
 पिता हरेदपुत्रस्य चक्यं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

मेति । न योदरभ्रातरो न पितरः किन्तु चौरयामावे चेच
 जादयो गौचपुत्राः पित्रश्चक्यहराभवन्तीति चमेतोच्यते चौर
 यस्तु एकह्वोरयः पुत्रदत्त्यनेनैव सिद्धतात् । अविद्यमान
 मुख्यामुखापुत्रस्य पत्नीदुहितरहितस्य च पिता धनं वृद्धीषा
 मेवा मातुश्चाभावे भ्रातरो धनं वृद्धीषुः एतच्चानन्तरमप्यवि
 यामः ॥ १८५ ॥

त्रयाणामुदकद्वार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
 सप्तदातैषाम्यश्चमेनोपपद्यते ॥ १८६ ॥

इदानीं चेचजादीनामप्यपुत्रपितामहादिधनेष्वधिकारं
 दर्शयितुमाह त्रयाणामिति । त्रयाणां त्रिषु पिण्डाणां उदकदानं

कार्यं चिन्मएव च तेभ्यः पिण्डोदेषः चतुर्थस्य पिण्डोदेषो
 र्हाता यद्यमस्याच सन्मन्त्रोनास्ति तस्याद्युक्तोऽपुत्रपितामहादि
 धने नौचपौत्राणामधिकारः शौरस्यपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेण
 लोकात् जयतीत्यनेनैवपितामहादिधनभानितमुक्तम् ॥१८६॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनभावेत् । अत
 ऊर्द्धं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्यएव वा ॥१८७॥

अनन्तरइति । अस्मै सामान्यवचनस्योक्तौरसादिषपिण्ड
 मात्रविषयत्वे वैवर्थात्तस्यानुक्तपत्न्यादिदावप्राप्त्यर्थमिदं ।
 सपिण्डमध्यात्मिककृतरोचः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य
 कृतधनभावति तत्रैकएवौरसः पुत्रइत्युक्तत्वात्तएव मृतधने
 ऽधिकारी चेन्नजगुषवद्भक्तयोस्तु यथोक्तं पञ्चमं षष्ठं वा
 भानन्द्यात् कृत्रिमादिपुत्राणां संवर्द्धनमात्रं कुर्यात् । शौरस्य
 भावे पुत्रिकातत्पुत्रस्य । दौहित्रएव च हरेदपुत्रकास्तिसन्धन
 मित्युक्तत्वादौरस्यपुत्ररहितएव तत्रापुत्रोविवक्षितः तदभावे
 चेन्नमादयएकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः । परि
 चीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी नाधिकन्दशमाह
 र्थात् शूद्रापुत्रायेत्याद्युक्तत्वात् दशमभागावन्निवृत्त्यनं यत्र
 कृतसपिण्डोऽवृत्तीयात् यथोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वमर्ह
 धनभागिनी । यदाह चाश्ववक्त्रः । पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ

आनन्दकथा । तच्छ्रुतोमेवमेवम् । शिष्यस्तु प्रश्नवारिणः ।
 इत्यममममेपूर्वकं वनमावुत्तरोत्तरः । सर्वगतस्य अपुत्रस्य
 सर्ववर्षेयस्य विधिः । इदं स्मृतिरप्यहम् । आत्मावे स्मृतितन्मे च
 शोकाचारे च हरिणिः । वरीरार्द्धं कृता माया पुत्रापुत्रकथि
 वना । वस्य नोपरता भार्या देशार्द्धनाक जीवति । जीवत्यर्द्धं
 वरीरे तु कथमन्यः समाप्नुयात् । यदुत्तेर्विश्रमानेषु विद
 माहवनामिभिः । अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भामचारिणी ।
 पूर्वप्रसीतान्निशितं मृते भर्तारि तद्भनम् । विन्देत्पतिव्रता वारी
 धर्मद्वय वनातनः । यद्भनं सावरं हेम कुप्यन्मात्रमवाप्नुयम् ।
 आदाय दापयेच्छार्द्धं मायवाष्पायिकादिकम् । पित्रस्यगुरु
 दौहित्रान् भर्तृकस्योपमातुषान् । पूजयेत् कथपूजाभां दृष्ट्वा
 वधातिर्षीक्षितः । तत्पिच्छावान्धवावा ये तस्याः परिप
 न्निनः । हिंसुर्धनानि तावाना चौरदष्टेन प्रापयेत् । इदं
 मनुः । अपुत्रा वनमभर्तुः पातयन्ती व्रते क्षिता । पत्न्येव दद्या
 तत्पिच्छं कष्टमर्थं कमेत च । यदुक्तं । स्त्रीषाम्पु जीवन्म
 यादिति संबर्द्धनमाचवचनं तद्दुःखीषाधार्मिकविकारधौव
 नक्षपत्नोविषयं अतोयन्मेधातिधिना पत्नीनामंभभावित्रं
 निविष्टं तदवन्मदम् । पत्नीनामंभभागितं इदं स्मृतिरप्यहम्
 तम् । मेधातिधिर्निराकुर्वन् न प्रोवाति वतावनः । पत्न्यभावे
 अपुत्रिका कुहिता तदभावे पिता माता च तपोरभावे षोडश
 आता तदभावे तस्युतः । मातर्ष्वपि च दृष्ट्वाचान्निदुर्गता

हरेद्वयं इति वक्ष्यमाणत्वात् पित्रमाता । तदभावे श्रव्येऽपि
 यत्किञ्चिदपिष्टोद्धतधनं गृहीयात् । तद्यथा पितामहसन्ताने
 ऽविद्यमाने प्रपितामहसन्तानेऽपि एवमन्यदप्युक्तं चतुर्धनं
 यत्किञ्चिदपिष्टोद्धतधनं यमनोदकयाचार्यः शिष्यश्च क्रमेण
 धनं गृहीयात् ॥ १८० ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणाष्टव्यभागिनः ।
 चैविद्याः शुचयो दान्तास्तथाधर्मो न दीयते ॥ १८१ ॥

सर्वेषामिति । एषामभावइति वक्तव्ये सर्वेषामभावइति
 यदुक्तमस्तत्र ब्राह्मणादेरपि धनहारित्वार्थं सर्वेषामभावे
 ब्राह्मणा वेदचयाध्यायिनो वाङ्मान्तरज्ञौ च युक्तमित्येन्द्रियाधन
 हारिणो भवन्ति तएव च पिण्डदाः तद्यथा धनिनोद्धतस्य
 आहूतिर्धर्महानिर्धर्म भवति ॥ १८२ ॥

अर्हार्थं ब्राह्मणाष्टव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
 इतरेषान्त वर्णानां सर्वभावे हरेद्वयः ॥ १८३ ॥

अर्हार्थमिति । ब्राह्मणस्य मन्त्रिधनं न राज्ञा कदाचिद्वाह्य
 मिति ब्राह्मणस्य दानं किन्तु सत्यं ब्राह्मणभावे ब्राह्मण

मन्त्रेभ्योऽपि देवं च विवादिधनं पुनः पूर्वोक्तस्यैव राशये
दाया दृष्टीयात् ॥ १८८ ॥

संक्षिप्तस्यानपत्यस्य समोपात्पुत्रमाचरेत् । तत्र
बहव्यजातं स्यात्तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥ १८९ ॥

संक्षिप्तोति । अनपत्यस्य सततं भार्या समानमोपात्
पुत्रोऽनुदनिबुद्धा सती नियोगधर्मैव पुत्रमुत्पादयेत् तस्मिन्
सतविषये चत् धनजातम्वेत्तत्तस्मिन् पुत्रे समर्पयेत् । देव
रादा अपिच्छादा इत्युक्तत्वात् समोपाधियोगप्राप्त्यर्थं तस्य
च च चक्षुभानितार्थमिदम् ॥ १९० ॥

दौ तु यौ विवदेयातां दाभ्यां जातौ स्त्रियाधने ।
तयोर्यस्यस्य पितृयं स्यात्तस्य दृष्टीत नेतरः ॥ १९१ ॥

दाविति । यद्येकश्चनियमो ज्ञातानित्यौ रस्येव चोदक
मिदम्यौ रस्यपौनर्भवविषयं यदोत्पद्योरसमर्तुर्भूतत्वात् वासा
पत्यतया ज्ञातिधनं स्त्रीकृत्य पौनर्भवमर्तुः यदात्रात्पुत्रान्तरं
जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य मर्तुर्भूतत्वात् चक्षुहराक्षरा
भावात् धनं दृष्टीतवती पद्यानी दाभ्यां जातौ यदि विवदे

धातां स्त्रीद्वयगतधने तदा तयोर्बन्धु चयनकथनमभिधानं य
तदेव गृहीयात् नलन्यपिद्विजोन्यजनकश्च ॥ १८१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सौदराः ।
भजेरन्मातृकं चतुर्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १८२ ॥

जनन्यामिति । मातरि मृतायां सोदर्य्यश्चातरोभगिन्यश्च
सोदर्य्यान्नूठाः मातृधनं समं कृत्वा गृहीयुः अढास्तु धनानु
रूपं सन्धानं लभन्ते । तदाह वृद्धस्यतिः । स्त्रीधनं सादपत्यानी
दुहिता च तदंजिनी । अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभन्ते मानमाच
कम् । ततश्चानूठानामिदधनद्वयोढानां मातृधनं स्त्राया स्त्रा
दंवाचतुर्थभागोदेयः ॥ १८२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्याधनान् किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकं ॥ १८३ ॥

वाहति । तासां दुहितृणां या अनूढा दुहितरः ताभ्योपि
मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किञ्चित्प्रदात
व्यम् ॥ १८३ ॥

अथान्वाध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्माणि ।
आहमाहपितृप्राप्तं वद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अथहोति । अथप्रीत्यर्थं विभक्तिसमीपित्यादिना स्त्रियैव
वमीपार्थे अथस्त्रीभावः विवाहकाले अग्निवन्निधौ चत्पिपादि
दत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनं तदाह कात्यायनः । विवाहकाले
चत्स्त्रीभोदीयते अग्निवन्निधौ । तदध्यग्निकर्तं वद्विः स्त्रीधनं
परिकीर्तितम् । अतु पितृगृहाद्भर्तृगृहं नीयमानया स्त्र्यं
तदध्यावाहनिकम् । तथाच कात्यायनः । अतुनर्चभते नारी
नीयमाना तु पैत्रकात् । अध्यावाहनिककाम तत् स्त्रीधनमुदा
हृतम् । अतु प्रीतिहेतुकर्माणि भर्तादिदत्तं तथा भ्राता पिता
वमवान्तरे वदत्तं एवं वट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अन्वाधेयञ्च सहस्रम्यत्या प्रीतेन चैव वत् । यत्पौ
जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वनम्भवेत् ॥ १८५ ॥

अन्वाधेयमिति । अन्वाधेयं व्याख्यातव्याख्यायनेन । विवाहात्प
रतोचतु सन्मभर्तृकुले स्त्रिया । अन्वाधेयस्तदुक्तम् । अर्थं वन्तु
कुले तथा । विवाहादूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा परस्त्रिया अर्थं
भर्ता च प्रीतेन दत्तं यत् अथान्वादि पूर्वोक्तवत्तन्मभर्तृदि
जीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वधनं तदप्यन्वाधेयमिति ॥ १८५ ॥

ग्राह्यादैर्बार्धगान्धर्वप्राजापत्येषु वदन्तु । अप्र
जायामतीतायामभर्तरेव तदिष्यते ॥ १८६ ॥

ग्राह्येति । ग्राह्यादिषु यच्चसु विवाहेषूक्तसचचेषु चत्स्त्रियः
षड्विधन्धनं तदनपत्यायां मृतायामभर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते
॥ १८६ ॥

यत्त्वस्थाः स्याद्वनन्दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १८७ ॥

यदिति । यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपैशासेषूक्तसचचेषु
विवाहेषु चत्स्त्रियाः षड्विधमपिधनं तदनपत्यायां मृतायां
मातापित्रोरिष्यते ॥ १८७ ॥

स्त्रियान्तु यद्गवेदित्तमित्रादत्तं कथञ्चन । ग्राह्याणी
तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १८८ ॥

स्त्रियामिति । ग्राह्यास्य नानाजातीयासु स्त्रीषु ऋषि
यादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं
सजातिविजातिसापत्यकन्यापुत्रसङ्गावेपि ग्राह्याणी सापत्येकी
कन्या गृहीत्यात्तदभावे तदपत्यस्य तद्वनभवेत् ॥ १८८ ॥

न निर्धारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बादुत्तमं जगत् ।
स्त्रियादपि च विष्ठाद्वि स्त्रिय भर्त्तरमाश्रया ॥ १८८ ॥

येति । आश्रयवज्जगत्तद्वत्कुटुम्बजगत् मार्त्तानिनिः
स्त्रीभिरमाश्रयारोप्यं धनवत्तद्वत् कर्त्तव्यं नापि च मर्त्तु
राश्रया विना भर्त्तृजगदपि कार्यं ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १८८ ॥

यस्यै जीवति यः स्त्रीभिरमाश्रयारो धृतो भवेत् ।
न तस्मै रज्ज्वायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ १८९ ॥

यस्यावित्त्वादि । भर्त्तरि जीवति तस्यावित्त्वा चोऽवित्त्वारः
स्त्रीभिर्भृतः तस्मिन्मृते विभागकाद्ये तं पुत्रादयो न भवेरन् ।
भजमानाः पापिनोभवन्ति ॥ १८९ ॥

अनंशैः स्त्रीपतिनैः जात्यन्धबधिरैः तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केषिन्निरिच्छिवाः ॥ १९० ॥

अनंशविति । मनुष्यकपतितजात्यन्धकेचविकसोक्तमजड
मूकाः ये च कुपिपंम्बादयो विकसोन्निच्छिवाश्च पिपादिधनहरा
न भवन्ति किन्तु पाशाच्छादयमानिनः ॥ १९० ॥

सर्वेषामपि तु न्यायं दातुं शक्त्या भवीषिषा ।
प्रासाच्छादनमत्यन्तम्यति तोष्णददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

तदेवाह सर्वेषामिति । सर्वेषामेषां स्त्रीवादीनां प्रासाच्चेन
अत्यन्तारिषा चावज्जीवं सन्नता प्रासाच्छादनम्वेवं च ददद्
त्पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

वद्यर्थिता तु दारैः स्यात् स्त्रीवादीनां कथञ्चन ।
तेषामुत्पन्नतन्मूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

चदीति । कथञ्चनेत्यभिधानात् स्त्रीवादो विवाहानर्हा
इति सूचितं यदि कथञ्चिदेषां विवाहेच्छा भवेत् तदा स्त्रीवच
चेववउत्पन्ने तेषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनमागमयति ॥ २०३ ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठो ऽधिगच्छति ।
भागोयवोयसान्तश्च यदि विद्यानुपासिनः ॥ २०४ ॥

यत्किञ्चिदिति । पितरि मृते चति भावभिः वक्ष्यविमत्तो
ज्येष्ठः यत्किञ्चित् स्त्रेण पौरुषेण धनं कथते ततो धनात् विद्या
भाषवतां कनिष्ठानां भागो भवति जेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानाम् सुर्वेषामीशातश्चेद्वनमवेत् । सम
क्षयविभागः स्यादपित्यदति चारका ॥ २०५ ॥

अविद्यानामिति । वनमां आनृणां अविद्याविद्यादि
वेदेषां यदि धनं स्यात् तदा पितृवर्जिते तस्मिन् धने सार्जिते
वमीविभागः स्यात् मत्तद्वारदति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनम् यद्यस्य तत्तस्यैव धनमवेत् । मैत्र्य
मौदादिकश्चैव माधुपर्तिकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्येति । विद्यामैत्रीविद्याद्विहितं माधुपर्किकं मधुपर्कं
दानकाले पूज्यतयां चक्षुषं तस्यैव तस्यात् अस्तिश्चित् पितरी
त्यस्याऽवमपवादः । विद्याधनञ्च स्यादतं साक्षात्तमेन । यद
भक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या चदान्वतः । तथा प्राप्तञ्च विधिना
विद्याप्राप्तदुच्यते । उपन्यसे च चक्षुषं विद्या उपन्य
कम् । विद्याधनम् तद्विद्यात् विभागो न विभज्यते । त्रिव्यादा
निर्व्यतः प्रप्तात् यन्दिग्धप्रमर्निर्वात् । सञ्ज्ञानसंज्ञादादा
क्षयं प्राप्नोष्यतां चत् । विद्याधनम् तस्याऽऽविभज्यते न
विभज्यते । अतोऽप्येधातिविनेतिन्द्रावाभा माधुपर्किक
मार्तिव्यधनं साक्षात् तद्वत्तुं विद्याधनम् ॥ २०६ ॥

भ्रातृणां यस्तु नेचेत धनं शक्तः स्वकर्माणां । स
निर्भीज्यः स्वकादंशान्किञ्चिद्वत्तोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

भ्रातृणामिति । राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितं
ब्रह्मोभ्रातृणां साधारणं धनं नेच्छति यः स्वीयादंशात् किञ्चि
दुपजीवनन्दत्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः तेन तत्पुत्रास्तत्र धने
काशान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेघं यदुपार्जयेत् । स्व
मीहितसर्वं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

अनुपपन्नमिति । पितृधनानुपघातेन चत्तृणादिकेनाद
र्जयेत् तत् स्वपेष्टाग्राप्तमनिच्छन् भ्रातृभ्यो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकम् पितृद्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । न
तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

पैतृकमिति । यत्पुत्रः पितृद्रव्यमधिधनं तेनायामर्जयेत्
चित्तत्वादनवाप्तं पुत्रः स्ववत्त्वा प्राप्नुयात्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्
पुत्रैः यद् न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः स च जीवन्तोविभजेरन् पुनर्वदि । सम
तत्र विभागः स्वाज्जैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

विभक्ता इति । पूर्वं सोऽहार्ं निरहार्ं वा विभक्ता भ्रातरः
पुनर्देवीकृत्य धनं स च जीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा
तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठसोऽहारी न देवः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा वीयेतांश्च प्रदानतः ।
वियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥ २११ ॥

येषामिति । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रवृत्त्या
दिना खात्राद्वीयेत द्यतो वा भवेत्तस्य भागो न क्षुप्येत ॥ २११ ॥

सौदर्याविभजेरंस्तं समेत्य संहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संख्येष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

किन्तु सौदर्यादित्यादि । सौदर्याभ्रातरः समानस्य
संहिताः भगिन्यश्च सौदर्यासमं धनं समं कृत्वा विभजेरन्
सौदर्याणां सापत्न्यानामपि मध्यात् ये मित्रीकृतधनमेवैव
कोनचेमासो विभजेतुः न सर्वे सौदर्याः सापत्न्याः । एतच्च पुनः
पत्नीपितृमाचभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत सोभाङ्गातृन् वषीकसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागस्य विवन्तव्यस्य राजमिः ॥ २१३ ॥

योज्येष्ठ इति । यो ज्येष्ठो भ्राता सोभाङ्कनीयसोभातृन् वष
सोऽज्येष्ठभातृपूजापूज्यः सोऽङ्कारभानरहितस्य राजदस्यास्य
स्यात् ॥ २१३ ॥

सर्व्वेहव विकर्मास्या नार्हन्ति भ्रातरो जनम् । न
चादत्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

सर्व्वेहवेति । अपतिता अपि ये भ्रातरो द्यूतवेद्यावेवादि
विकर्मासक्तासो षड्व्यं नार्हन्ति नच कनिष्ठेभ्योऽननुकस्य ज्येष्ठः
साधारणधनादात्मार्यमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानमवेत्सुह । न पुन
भागं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१५ ॥

भ्रातृणामिति । भ्रातृणां पिता यद्यवस्थितानां अविभक्तानां
अदि यद्यवस्थानार्थमुत्थानमवेत्तदा विमानकसो न कश्च
चित्पुत्रस्याधिकमिता कदाचिद्व्यात् ॥ २१५ ॥

अर्द्धं विभागाज्जातस्य पितृमेव हरेद्वनम् ।
संस्तुताद्येव वा ये सुर्विभजेत स तैः सप्त ॥ २१६ ॥

अर्द्धमिति । यदा जीवतेव पित्रा पुत्राणामिष्टया विभागः
कृतः तदा विभागादूर्द्धं जातः पुत्रः पितरि ह्यते पित्रश्चक्य
मेव दृष्टीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा यद् पुनर्विभज्यन्त
नास्तैः यदापि पितरि ह्यते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायाम्यितुर्माता हरेद्वनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्येति । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता दृष्टीयात् पूर्वं
पिता हरेदपुत्रस्य अन्वमित्युक्तत्वात् इह माता हरेदित्यनेन
वाच्यवचनेन पितरावित्येकमेव करणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य
अनपत्यमभिगमि तदभावे दुहितृनामि तदभावे पितृनामी
त्येकमेव ह्यते कृतत्वात् मातापितरौ विभज्य दृष्टीयातां ।
मातरि ह्यताद्याम्यत्रीपित्रभ्रातृभ्रातृजाभावे पितुर्माता धनं
दृष्टीयात् ॥ २१७ ॥

अथ धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
यदादृश्येत यत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

अथरति । अथे पित्रादिधार्म्यभावे धने च तदीये सर्वस्मिन्

यथाश्राद्धं विभक्ते सति पञ्चासत्किञ्चित्पैतृकं चक्षुष्यं वा
विभागकालेऽज्ञातमुपसभ्येत तत्सर्वं यमं कृत्वा विभज्यीयं
न तु ब्रोधं याज्ञं न वा ज्येष्ठस्योद्धारोद्देशः ॥ २१८ ॥

वस्त्रम्यत्रमलङ्कारं कृताञ्जमुदकं स्त्रियः । योग
क्षेममग्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमिति । वस्त्रं वाहनमाभरणं अविभागकाले यद्येनोप
भुक्तमस्तस्यैव न विभाज्यं एतच्च नातिन्यूनाधिकमूखविषयं
यत्तु वज्रमूखमाभरणादिकन्तदिभाज्यमेव तद्विषयमेव
विक्रीय वस्त्राभरणमिति दृष्टस्यतेर्विभागवचनं कृताञ्जमोदन
ब्रह्मादि तस्य विभजनीयं तच्चातिप्रचुरतरमूखं ब्रह्मादि ताव
न्मात्रमूखधनेन कृताञ्जं चाकृताञ्जेन परिवर्त्य विभज्यतइति
दृष्टस्यतिवचनादिभजनीयमेव उदकं कृपादिगतं सर्वैरपभो
ग्यमविभजनीयं स्त्रियोदास्याद्यायास्तुल्यभागा न भवन्ति ता
न विभाज्याः किन्तु तुल्यं कर्म कारयितव्याः योगक्षेमं मन्त्रि
पुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात् प्रचारोगवादीनाम्यचारमार्गः
एतत्सर्वं मन्वाद्योऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अयमुक्तोविभागो वः पुत्राणाञ्च क्रियाविधिः ।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्म्मनिबोधत ॥ २२० ॥

अयमिति । एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण

विमानचरणप्रकारोपुष्पाकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां द्रष्टुम्

॥ २२० ॥

द्यूतं समाकलयन्नेव राजा राष्ट्राभिचारयेत् । राज्या
नाकरणावेतौ द्वौ द्वौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतमिति । द्यूतसमाकलयो वक्ष्यमाणसमये राजा स राजा
जिवन्मृते च स्यादेतौ द्वौ द्वौ राज्ञां राज्यविनाशकारिणौ
॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाकलयौ । तयो
र्नित्यमृतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकाशमिति । प्रकटमेतत्तौ चत् द्यूतसमाकलयौ तस्मा
त्तज्जिवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तत्क्षोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाकलयः ॥ २२३ ॥

अप्राणिभिरिति । अचक्षुषाकादिभिरप्राणैर्व्यक्रियते तत्क्षोके
द्यूतं कथ्यते यः पुनः प्राणिभिः मेवकुण्डादिभिः पक्षपुष्पैश्च
क्रियते स समाकलयो ज्ञेयः साकप्रविद्धबोद्धव्यमर्थवचककथनं
परिहारायम् ॥ २२३ ॥

धूतं समाकृत्यैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्सु
र्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

धूतमिति । धूतसमाकृत्यौ यः कुर्यात् योवा यमिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात्
यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यान् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान्
विकर्मस्थान् श्रौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्व्वसयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

कितवानिति । धूतादिषेविनोर्नर्त्तकगायनान्येदिविदिवः श्रुति
स्मृतिवाङ्मन्त्रधारिणः अनापदि परकर्त्तव्यजीविनः श्रौण्डिकान्
मद्यकरान् मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्राभिर्व्विषयेदिति कितव
प्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानं ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यम्बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

अथ हेतुमाह एतदिति । एते कितवादयोगूढौ राराज्ञौ
राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वज्रनात्मकक्रियया वज्रनान् पीडयन्ति
॥ २२६ ॥

धूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं मद्यत् । तस्मा
धूतस्य सेवेत दास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

धूतमिति । नेदानीमेवेदं किन्तु पूर्वसिद्धयपि कल्पे धूत
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टं चतः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तस्य
सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्ययेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

प्रच्छन्नमिति । यो मनुष्यः तत् धूतं गूढमकटं वा कृत्वा
सेवेत तस्य चया नृपतेरिच्छा भवति तच्चाविधौ दण्डो भवति ।
॥ २२८ ॥

चचविद्वद्भयोनिस्तु दण्डन्दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यहर्माणा गच्छेदिप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

इदानीं पराजितानां धनाभावे चतीदमाह चचेति । चच
वैश्वश्रद्धयातीयोनिर्जुनत्वेन धनं दातुमशक्नोतिः तदुचितकर्षं
करणेन धनमोधनं कुर्यात् । आश्रयः पुनः चचाश्रमं क्रमेण
दद्याच्च कर्षकारचित्तयः ॥ २२९ ॥

स्त्रीवालोन्मत्तवृद्धानान्दरिद्राणाञ्च रीमिषा ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीति । स्त्रीवालादीनां पुनः शिफावेषुदलप्रहाररज्जु
बन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिषां ।
धनोन्मत्ता पथ्यमानास्तान्निखान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

ये नियुक्तास्त्विति । ये व्यवहारावेषणादिषु कार्येषु
राज्ञा नियुक्ता उल्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः अर्थ्या
दीनां कार्याणि नाश्नयेयुः तान् गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत्
॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृं च प्रकृतीनाञ्च दूषकान् । स्त्री
बालब्राह्मणघातञ्च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटेति । कूटराजाशालेखकान् अमात्यानाञ्च भेदकान्
स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः अनुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्र कचन यज्ञवेत् ।
कृतान्तद्वर्म्मतोविद्यान् तद्भूयोनिवर्त्तयेत् ॥ २३३ ॥

तीरितमिति । यत्र कश्चिद्विद्यादानादिव्यवहारे यत्कृत्यं

धर्मकक्षिणं प्रार तीर कर्मवमात्तामिनि पुरादो पाठात्
 प्राक् चद्वानिर्णीतं चनुविद्वद्वप्यमाताश्च नीतं चान्
 तत्कृतमप्रीकुर्यात् न पुनर्निवर्त्तयेत् । एतच्चाकारणात् अतः
 कारणात्तं निवर्त्तयेदेव ॥ २२२ ॥

अमात्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
 तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्ताम्बुदस्य दण्डयेत् ॥ २२४ ॥

अमात्या इति । राजामात्याः प्राङ्निवाको वा व्यवहारेण
 नियुक्ता चदसम्बन्धवहारनिर्णयं कुर्युः तत्स्वयं राजा कुर्यात्
 पचसदस्य तान् दण्डयेत् । ददस्योक्तोचधनयदयेतर
 विषयं उक्तोचयदये ये नियुक्तास्तित्युक्तत्वात् ॥ २२४ ॥

ब्रह्महा च सुरापस्य स्त्रीषी च गुरुतप्यगः । एते
 सर्वे पृथक्क्षेत्रा महापातकिनो नराः ॥ २२५ ॥

ब्रह्महेति । यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान् य ब्रह्महा सुरापो
 द्विजातिः पैश्याः पाता ब्राह्मणस्य पैट्रीमाधीनैः स्त्रीणां तत्करो
 ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः च कश्चिदुदयजीनामीत्येते सर्वे
 प्रत्येकं महापातकिनो बोद्धव्याः ॥ २२५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषाम्प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शरीरं धनसंयुक्तन्दण्डं धर्म्यमकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्णामिति । चतुर्णामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तम
कुर्वतां शरीरं धनयहणेन च धनसम्पत्तं अपराधानुषारेण
धर्मादनपेतं वच्छन्माण्डण्डं कुर्व्यात् ॥ २३६ ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च अपदं कार्यं ब्रह्महण्यग्निराः पुमान् ॥ २३७ ॥

गुरुतल्पइति । मांक्षा राज्ञा ललाटे स्युः इति वक्ष्यमाण
त्वात् ललाटे मेवाङ्गनस्थानमवगम्यते तत्र गुरुपत्नीगमने याव
ज्जीवस्त्रायि तप्तलोहेन ललाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्न
कार्यं एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घं सुराध्वजाकारं सुवर्णाप
हारे सत्यपहर्तुः कुक्कुरपादरूपं कार्यं ब्रह्महणि कबन्धः
पुमान् कर्त्तव्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्याह्नसंयाज्या असंपाद्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दोनाः सर्वधर्मावहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

असंभोज्याइति । अन्नादिकं नैते भोजयितव्या न चैतेषां जीवाः

नाप्येते च व्यापनीया नाप्येतेः कन्वादानवत्तन्त्रः कर्तव्यः
एते च निर्द्वन्द्वत्वात् पाचनादिदेव्युक्ताः सर्वमौतादिकर्तव्यं
विहितम् इत्येवमर्थः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतसप्तधाः ।
निर्द्वयानिर्जमस्कारास्तन्मनोरनुज्ञासनं ॥ २३९ ॥

ज्ञातीति । ज्ञातिभिः सम्बन्धिभिर्न्यातुमाद्येते कृताश्चास्त
जनीयाः न चैषां दद्या कार्या नाप्येते नमस्कारादौतीषं मनो
राज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तम् कुर्वीषाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
मांसा राज्ञा सप्ताटे स्युर्दोषास्तमसाहसं ॥ २४० ॥

प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तम् नः कुर्वीषा प्राज्ञ
पादसप्तयोर्वर्षा राज्ञा सप्ताटे च हनीया न भवेयुः क्षतम
साहसं पुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

प्रागःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवासो वा भवेद्वाद्वात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

प्रागःश्रुतिः । एतरे कृतवत्तत्त्वानुरोधेन मूचमाणाः

कामतदिति अत्रापि धोवनीयं तेनाकामतदिति ह्यपराधेषु
गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः पूर्वोक्तसूक्तम
साहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतसौख्यपराधेषु धनधान्यादि
परिच्छदसहितो ब्राह्मणो देवान्निर्व्यासः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वस्व
हारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतरइति । ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादयः एताभि पापानि
अनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति इदं च सर्वस्वहरणं
पूर्वोक्तोत्तमसाहसेन सह वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया
पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनमर्हति प्रवासनमपराधन
क्षिप्रदनं निहिंसनमिति वधपर्यायं प्रवासनमव्यं पठनवाभि
धानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्माहापातकिनो धनम् । आद
दानस्तु तस्योभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

नाददीतेति । धार्मिको राजा महापातकिसम्बन्धिधनं
दण्डरूपं न वृत्तीयात् सौभात् पुनस्तद्वृत्तम् महापातकदोषेण
संयज्यते ॥ २४३ ॥

अथु प्रवेक्ष्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । अतः
वृत्तोपपत्ते वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

का तर्हि दण्डधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अण्डिति ।
तदण्डधनं नद्यादिवत्ते प्रविष्य वरुणाद्य दद्यात् अतस्तद्वत्तवत्तस्य
ब्राह्मणाद्य वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ।
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारमः ॥ २४५ ॥

ईश इति । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्या
ब्राह्मणमपि दण्डधारित्वात् प्रभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदा
भावी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तो दण्डधनमर्हतः
॥ २४५ ॥

यच्च वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तच्च
कासेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च शस्यानि यथोप्तानि विघ्नां पृथक् ।
वासास्य न प्रमीयन्ते विहृतस्त्रच जायते ॥ २४७ ॥

यचेति । निष्पद्यन्त इति । यच्च देशे प्रकृतं महापातकि
धनं राजा न दृष्ट्वाति तच्च परिपूर्णेन कासेन मनुष्या उच्य

द्यन्ते दीर्घायुषस्य भवन्ति । वैश्यानाञ्च यथैव धान्यादिप्रत्या
न्युप्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते अकाशे न वासा विवर्णो
दीर्घजीविन इत्युक्तेष्वदरार्थं वासानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यं न
किञ्चित् भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।
इत्याञ्चिन्नैर्वधोपायैरुदेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

ब्राह्मणानिति । शरीरपीडाधनग्रहणादिना भूद्रमिच्छातो
ब्राह्मणान् बाधमानं हस्तहृदादिभिरुदेगकरैर्वधोपायैर्नृपो ह
न्यात् ॥ २४८ ॥

यावानबध्यस्य बधे तावान् बध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानिति । अबध्यस्य बधे यावानधर्मो नृपतेः ब्राह्मण
ज्ञातः तावानेव बध्यस्य त्यागेऽपि यथाब्राह्मणं दण्डं कुर्वतो
धर्मः स्यात्तस्मात्तं कुर्यात् ॥ २४९ ॥

उदितोयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः । अष्टा
दशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदितइति । अष्टादश चण्डालादीनादिषु व्यवहारपदेषु पर

स्वर्तं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽथ विस्तरे
चोक्तः ॥ १५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
देशानसन्धांसिप्सेत सन्धांस परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

एवमिति । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् व्यवहारान्
निर्णयन् राजा जनानुरागात् असन्धान् देशान् सन्धुमिप्सेत्
सन्धांस सम्यक् पालयेत् एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्थासम्भवेन
प्राप्त्यर्थममुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यक्प्रविष्टदेशस्तु कृतदुर्गस्य शास्त्रतः । कण्टको
दुरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

सम्यगिति । जाङ्गलं वृक्षसम्यक् इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रित
देशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गस्यौरशादिकादि
कण्टकनिराकरणे प्रकटयत्नं सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानामप्यशोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

रक्षणादिति । यस्मात्साध्याशाराणां रक्षणाद्यौरादीनाञ्च

ब्राह्मणात् प्रजापासनेषुक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति । तस्मात्क
ष्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् ॥ २५२ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु वलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

अब्राह्मणमिति । यथापुनर्नृपतिचौरादीनिराकुर्वन् वज्रा
गायुक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवाशिने जनाः कुप्यन्ति
कर्मान्तरार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते
॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रम्बाहुवसाश्रितम् । तस्य
तद्वर्द्धते नित्यं सिध्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥

निर्भयमिति । यस्य राष्ट्रोबाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादि
भयरहितमभवति तस्य नित्यमवर्द्धिं गच्छति उदकयेकेनैव
वृक्षः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

द्विविधानिति । चारा एव चौराश्चाने हेतुनात्पचक्षुरिव वसाश्री

राजा चारेरेव प्रकटमूढतया द्विप्रकारान् परधनपाहिष्ये
जानीयात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवच्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवच्चकास्तेषां ये स्तोत्राटविकादयः ॥ २५७ ॥

प्रकाशेति । तेषां पुनश्चौरादीनां मन्वाद्ये तुष्टाप्रतिमानेषु
चपापचपादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिषुः परधनमनुचितेन
वृद्धन्ति ते प्रकाशवच्चकाः स्तेनाः चौराः कम्भिर्हृदादिना
गुप्ताः श्रद्धया मयास परधनं वृद्धन्ति ते प्रच्छन्नवच्चकाः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकाश्चोपधिकावच्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्तासु भद्राश्चेष्टणिकैः सह ॥ २५८ ॥
असम्यक्कारिणश्चैव महामानाश्चिकित्सकाः ।
ग्रिन्धोपचारयुक्तासु निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥
एवमादोन्विजानीयात्प्रकाशांस्तोककण्टकान् ।
निगूढचारिणश्चान्याननार्यनार्यसिद्धिनः ॥ २६० ॥

किञ्च उत्कोचकादिति । असम्यगिति । एवमिति । उत्कोचका
ये कार्यभोधनं वृत्तीनां कार्यमवुक्तं कुर्वन्ति चोपधिका

भवद्दर्शनात् ये धनमुपजीवन्ति वञ्चका ये सुवर्णादिद्रव्यं
 गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति कितवाः द्यूतसमाकृत्यदेविनः
 धनपुत्रलाभादिमङ्गलममलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गला
 देववृत्ताः भद्राः कल्याणाचारप्रच्छन्नपापाये धनयाहिणः
 ईक्षिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः
 महामात्रा हस्तिशिवाजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः
 असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणं त्रिस्तोपचार
 युक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनियुज्यमानत्रिस्तोपाय
 प्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति। पण्यस्त्रियस्य परवञ्चीकरणकुत्रला
 इत्येवमादीन् प्रकाशलोकवञ्चकान् चारैर्जानीयात्। अन्य
 नपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेत्रधारिणो धन
 याहिणो जानीयात् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानिति। तानुक्तावञ्चकान्सभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभि
 र्यष्टिजांस्तेषु वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैरेतद्व्यतिरिक्तैः
 सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानसौर्वाभा
 प्रोत्साद्य स्ववशान् कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य खेखेकर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषामिति । तेषाम्यकात्राप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि
चोर्थादौ च पारमार्थिकादौषाः बन्धिष्तेदादयः तान् खोके
प्रख्याप्य तद्वतधनवरीरादिषामर्थ्यापेक्षया अपराधापेक्षया
च राजा दण्डं कुर्वीत ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादते शक्यः कर्तुं पापविनिश्चयः । खोना
नां पापबुद्धीनाम्निभृतश्चरतां चितौ ॥ २६३ ॥

न हीति । यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेष
श्रुत्याश्चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां निश्चयं कर्तुं
मन्त्रकं अतएवां दण्डं कुर्वीत ॥ २६३ ॥

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यास्त्रविक्रयाः । चतु
ष्यद्याश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणीयानि च ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवं विधासृपो देशान् गुप्तैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

बभेति । जीर्णेति । एवमिति । सभा यामननरादौ निश्चयं

जनसमूहस्थानमपा जलदानगृहं अपूपविक्रयवेष्टा पक्ष्मलीगृहं
 मद्याम्विक्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातगृहमूखानि जनस
 मूहस्थानानि जीर्णवाटिका अटव्यः त्रिष्यगृहाणि प्रून्यगृहाणि
 आवादिवनानि कृत्रिमोद्यानानि एवं प्रकारान् देवान् वैदेः
 पदातिसमूहैः स्थावरजंगमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिमिस्यान्वै
 स्यारैस्तत्करनिवारणार्थं प्रचारयेत् प्रायेषैर्विधे देवेऽस्यपान
 स्त्रीसमोगाद्यन्वेषणार्थं तत्करा भवतिष्ठन्ते ॥ २६४॥२६५॥२६६॥

तत्सहायैरनुगतैर्जीनार्कर्मप्रवेदिभिः । विद्या
 दुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्करैः ॥ २६७ ॥

तदिति । तेषां साहाय्यमतिपाद्यमानैस्तत्करितानुवृत्तिभिः .
 सन्निष्केदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैस्तत्करपैक्षैरमा
 धानिपुणैः तत्करान् आनीयादुत्सादयेत् ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानाञ्च दर्शनैः । शौर्य
 कर्मापदेशैश्च कुर्युऽस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

भक्ष्येति । ते पूर्वचौरास्तत्करभूतायागच्छतासङ्गहङ्गणमः
 तत्र मोदकपायसादीन्वस्त्रिभः दत्त्वेवभक्ष्यभोज्यव्याजेनास्माकं

देवे माह्वयेषि योनिवर्धितार्धविद्रिं कानातितन्मन्त्राभिरत्येवं
माह्वयावाग्मर्तवैः कसिदेकएव वज्रभिः सह योत्सतितन्मन्त्रा
म रत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन तेषां चौराणां राज्ञोदस्यधारक
पुरवाः समानमं कुर्युः यादयेषु ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रविष्टितास्य ये । तान्प्रसङ्ग
नृपो हन्यात्समिचज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

वदति । ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ नियतप्रहृष्टा येष
सर्पन्ति ते च मूखे राजनिघ्नपुराणचौरवर्गे प्रविष्टिताः याव
धावभूताः न तैः सह यङ्गन्ति भजन्ते तांचौरांसेभ्यएव ज्ञात्वा
मदेकतापक्षमिचपिचादिज्ञातिसमवसहितान् वचादाकम्ब
राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

न चोठेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।
सचोठं सोपकरवृत्तातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

न चोठेनेति । धार्मिको राजा हतद्रव्यवन्धिर्होपकरव
यतिरेकेषानिहितचौरभावं न घातयेत् किन्तु हतद्रव्यैव
चोर्थोपकरवेन च निहितचौरभावमविचारयन् घातयेत् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणामन्तदावकाः ।
भाण्डावकाशदास्यैव सर्व्वीक्षानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामेष्विति । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणाञ्चौरान् ज्ञात्वा
भक्तदाः चौर्य्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानं ये ददति तानपि
नैरन्तर्याम्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्शामन्तास्यैव चोदितान् । चम्भा
घातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतं ॥ २७२ ॥

राष्ट्रेष्विति । ये राष्ट्रेषु रक्षा निवृत्ताः ये च शीमान्तवाचि
नोऽकूराः सन्तः चौर्य्योपदेष्टे मध्यस्था भवन्ति तान् चौर
वह्निप्रं दहयेत् ॥ २७२ ॥

यस्यापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः । दण्डे
नव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतं ॥ २७३ ॥

यस्यापीति । चाजनप्रतियहादिना परस्व चागहानादि
धर्ममुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः योपि धर्म
मर्त्यादावाच्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डये
यतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामवाते हितामन्त्रे पयि मोषाभिदर्शने । शक्ति
तो नाभिवायनो निर्वाद्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

यामेति । यामस्तुष्टने तस्करादिभिः क्रियमाद्ये हितामन्त्रे
जपयेत्तुमन्त्रे वाते । चेनेत्यजग्रहनात्रने वृत्तिमन्त्रेचेति मेधा
तिथिः । पयि चौरदर्शने तन्निष्ठवर्णिनो यथाप्रक्रितोये
रथाय कुर्वन्ति ते ब्रह्मागवाद्यादिपरिच्छदवहिता देवाधि
र्वायनीयाः ॥ २७४ ॥

राजः कोषापहर्षस्य प्रतिकूलेषु च स्त्रितान् ।
वातवेदिविधैर्दण्डैररीषाञ्चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राज इति । राज्ञो धनशृङ्गात् धनापहारिषस्य तदा
ज्ञायावातकारिषः ब्रह्मणा च राज्ञा सह वैरवृद्धिकारिषो
ऽपराधापेक्षया करचरवनिष्ठादेनादिभिर्मानाप्रकारदण्डे
घातयेत् ॥ २७५ ॥

सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषाञ्छ्रित्वा नृपो वस्यो तीक्ष्णशूचे निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

सन्धिमिति । ये रात्रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा

मुष्मन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं हिला तीक्ष्णैर्भूते तानादौ हयेत्
॥ २७६ ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

अङ्गुली इति । पटप्राग्नादिस्थितं सुवर्णादिवं ग्रन्थिमो
क्षणेन यक्षोरवति स ग्रन्थिभेदः तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहे अङ्गुली
छेदयेत् ते चाङ्गुष्ठतर्जनौ । उल्हेपकग्रन्थिभेदो करसम्बन्ध
हीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहे हस्तपादौ
छेदयेत्तृतीये ग्रहे वधार्हो भवति ॥ २७७ ॥

अग्निदान्मक्तदांसैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
सन्निधार्तृषु मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

अग्निदानिति । ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अग्निभक्त
शस्त्रावस्त्रागप्रदान् मुञ्चत इति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकान्
चौरवद्राजा निवृत्तीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादसु शुद्धवधेन वा । तदपि
प्रतिसंस्कार्याहायस्त्वत्तमसाक्षसम् ॥ २७९ ॥

तडागेति । यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं वेत्तु

मिहादिना विनाशयति तत्रासु मज्जमेन प्रकारान्तरि वा
इत्यात् । अथा यदि तडाभ्यन्तः संस्क्रुयान्तदोत्तमवाहव
न्दृष्टः ॥ २७८ ॥

कोष्ठामारायुधामारदेवतामारभेदकान् । इत्यथ
रथवर्तुष्व इत्यादेवाऽविचारयन् ॥ २८० ॥

कोष्ठेति । राजसम्बन्धिधान्यादिधनागारायुधगृहयोर्देवप्रति
मानृहस्य च वज्रधनस्ययथाध्यस्य विनाशकान् इत्यथरथस्य
चापवर्तुण् प्रीतिमेव इत्यात् यत्तु संक्रमध्वज्यष्टिदेवता
प्रतिमाभेदिनः पञ्चव्रतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्यादेव देवतामार
भेदकस्य वधविधानात्सुम्नसपूजितोऽभिरुतदेवताप्रतिमाविषयो
द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं चरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिक्षात्स दाप्यः पूर्वसाहसं ॥ २८१ ॥

यस्मिन्ति । यः पुनः प्रवार्थन्पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्य
उदकमेव पृच्छति कृतस्तडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागुक्त
तथोदकगमनमार्गं सेतुवन्धादिना यो नाशयति स प्रथम
वाहवन्दृष्टः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स दौ
कार्षापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

समुत्सृजेदिति । अनार्तः सन् चोराजपथेषु पुरीषं कुर्व्यात्स
कार्षापणदयन्दष्टं दद्यात्तन्नामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्रुतोऽथवा वृद्धोगर्भिणी वासएव वा । परि
भाषणमर्हन्ति तच्च शोधयमिति स्थितिः ॥ २८२ ॥

आपद्रुतइति । व्याधितवृद्धगर्भिणीवासान् दण्डनीयाः
किन्तु ते पुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः तन्नामेध्यं शोध
नीयाइति ब्राह्ममर्यादा ॥ २८२ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतान्दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानामिति । सर्वेषां कायव्रज्यादिभिषयां दुश्चिकित्सां
कुर्वन्तान्दण्डः कर्तव्यः तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथमसाहसन्दण्डो मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८३ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनाम्प्रतिमानाश्च भेदकः । प्रतिशु
र्याश्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८४ ॥

संक्रमेति । संक्रमो ज्योपरिगमनार्चङ्गाडमिकादिकः

धनः चिह्नं राजदारादौ बहिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमाश्चतुष्टा
 म्मन्त्राद्यादयस्यां विनाशकः पञ्चमपद्यान् दद्यात्तत्र विना
 शितं वर्ज्यमुत्तमं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अद्विषितानां द्रव्याणाम्दूषणे भेदने तथा । मयी
 नामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

अद्विषितानामिति । अद्विषितानां अपद्रव्यप्रवेष्टेव दूषणे
 मयीनाश्च मायिकादीनां अभेदानां विदारणे वेद्यानामपि
 मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः वर्ज्यं
 परकीचद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना क्षामितुष्टिः कार्यी
 ॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं वस्तु चरेद्देमूख्यतोऽपि वा । स प्राप्नु
 वाहमस्यूर्ध्वगरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समैरिति । समैः सममूख्यदातृभिः वस्तुत्कृष्टापकृष्टद्वय
 दानेन योविषमं व्यवहरति सममूखं द्रव्यन्दत्ता चः कश्चपि
 दण्डमूखं कश्चपिदक्षमूखमिति विषमं मूखं वृत्ताति योऽपु
 न्बन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं
 प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वेषां राजमार्गे निवेशयेत् ।
दुःखिता यत्र दृश्येरन्विष्टताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥
प्राकारस्य च भेत्तारम्यरिखाणाञ्च पूरकम् । दारा
णाञ्चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनानीति । प्राकारश्चेति । बन्धनगृहाणि सर्वजनदृष्टौ
राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडवन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णामिभ्रता
दीर्घकेशनखझञ्जवः कृत्राः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिर
कार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसम्बन्धिनः प्राका
रस्य भेदकमदीयानामेव परिखाणां पूरयित्वा तद्गतानां
दाराणाञ्चकं क्षिप्रमेव देशाद्विर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो दिव्यतो दमः । मूल
कर्माणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारेष्विति । अभिचारहोमादिषु ब्राह्मीयेषु मारुतो
पाथेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपाण्डुगृहादिषु क्षत्रेण
अनुत्पन्नमरणफलैषु दिव्यतपस्यदृष्टरूपोदरः कर्त्तव्यः ।
मरणे तु मानुषमारुदरः एवं मातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैः
अथत्यैर्यामोक्ष धनयज्ञाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासु पाठ
नापाठवादिहेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु दिव्यतपस्य
दृष्टएव कर्त्तव्यः ॥ २९० ॥

अथोन्नविग्रही चैव वीजोत्कृष्टतथैव च । मर्त्या
हामेदकचैव विद्वत्तत्त्वाभुवादयम् ॥ २६१ ॥

अथोन्निति । अथोन्न पथोन्नोद्धारमर्थं ग्रीष्मादिप्ररोहवम
र्धमिति क्रमा योर्विक्रीणीते तथा अपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्ट
प्ररोहेष्वर्थमिदं योत्कर्धमिति क्रमा योर्विक्रीणीते यच्च ग्राम
जनरादिवीमां विनाशयति य विद्वत्तत्त्वाकारपरवर्धकादि
रूपं यद्यस्याभुवात् ॥ २६१ ॥

सर्वकष्टकपापिष्टं हेमकारणं पार्थिवः । प्रवर्त्त
मानमन्याये हेदयेकवयः सुरैः ॥ २६२ ॥

वर्त्तेति । सर्वकष्टकानामर्थे अतिवसेन पापतमं सुवर्ध
कारं तुष्टाच्छकवपरिवर्त्तापद्रव्यप्ररोपादिना हेमादिपौर्व
प्रवर्त्तमानं अनुबन्धापेक्षया विवेकेन सर्वदेहं वक्ष्यते
हेदयेत् ॥ २६२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे मन्त्राणामौषधस्य च । काच
मासाद्य कार्यस्य राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २६३ ॥

वीतेति । सत्यमाद्यभिद्रव्याणां दण्डकृदादीनामपह

रथे सङ्गादीनाञ्च ब्रह्माणं श्रौषधस्य च कक्षासप्तदादेः शैर्घ्ये
सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा
दण्डं दुर्व्यात् ॥ २८३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रकूपदण्डौ सुहृत्तया ।
सप्तप्रकृतयोद्धेताः सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥ २८४ ॥

स्वामीति । स्वामी राजा अमात्यो मन्त्र्यादिः पुरं राष्ट्रः कृत
दुर्गनिवासनगरं राष्ट्रं देशः कोषो वित्तनिचयः दण्डो वस्त्रस्य
रथपादातं मित्रमिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्त प्रकृतयो
ऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २८४ ॥

सप्तानाम्प्रकृतीनान्तु राज्यस्थासां यथाक्रमम् ।
पूर्वम्पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्द्वयसनं मयत् ॥ २८५ ॥

ततः किमित्याह सप्तानामिति । आद्यां राज्यस्य प्रकृतीनां
सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्थाः पूर्वस्था
विनाशरूपं व्यसनं गरीयो जानीयात् । तथाहि मित्रव्ययनात्
स्ववस्त्रव्यसनं गरीयः समस्त्रवस्त्रस्यैव मित्रानुपदे सामर्थ्यात् ।
एवमस्त्रात्कोषो गरीयान् कोषनाशे वस्त्रस्यापि नात्रात् कोषा
द्राघं गरीयः राष्ट्रनाशे कुतः कोषोत्पत्तिः एवं राष्ट्रदुर्गनाशेऽपि

यत्कार्यं समाचरेत् तस्मिन् कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । तत्तस्या
न्योन्यगुणविशेषादिचतुर्त्वं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २६७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणा । स्व
शक्तिम्परशक्तिञ्च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २६८ ॥

चारेणेति । सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना वक्ष्योत्साह
योगेन कर्मणाञ्च हस्तिवन्धवणिकपद्यादीनामनुष्ठानेन जाता
प्रचारात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २६८ ॥

पीडनानि च सर्व्वाणि व्यसनानि तथैव च । चारं
भेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २६९ ॥

पीडनानीति । पीडनानि मरकादीनि कामक्रोधोद्वेगानि
दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषाञ्च गुरुलाघवात् यथा
लोच्य सन्धिविग्रहादिकार्यमारभेत ॥ २६९ ॥

आरभेतैव कर्माणि आन्तः आन्तः पुनःपुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्भिषेवते ॥ २७० ॥

आरभेतेति । राजा स्वराज्यवृद्धिपरायश्च निमित्तानि

कार्याणि कथञ्चिदिदं वञ्चातमिति कृतान्यपि चारम्भात्मना
 विजः पुनः पुनस्तान्धारमेतैव वञ्चात्कर्माधारमभावं पुरश्च
 श्रीर्जितरां वेवते तथा च नात्राज्ञाये नानास्ये श्रीरसीति प्ररो
 हितमपि श्रीचमेति न च पुनानुरूपेण कर्माणि फलनीति
 राज्ञोदाधितयं ॥ २०० ॥

कृतं चेतायुगञ्चैव दापरकसिरेव च । राज्ञोदृ
 तानि सर्वानि राजा हि युगमुच्यते ॥ २०१ ॥

अतः कृतमिति । कृतचेतादापरकसिरेव चेद्विदित
 विज्ञेयः तैरेव सत्यादिविज्ञेयप्रवृत्तेः तस्मादाज्ञैव कृतादियुगम
 मिधीयते ॥ २०१ ॥

कलिः प्रवृत्तो भवति स जाग्रद्दापरं युगम् । कर्मा
 स्वभ्युद्यतस्तेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ २०२ ॥

कीदृक् चेद्विदितं कृतादियुगमित्यतश्चाह कलिरिति । चञ्चा
 नास्तस्यादिना यदा निवृत्त्यमो राजा भवति तदा कलिः
 स्थात् । यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा दापरं । यदाकर्मा
 नुष्ठाने अवस्थितस्तदा चेता । चञ्चाज्ञात्वं पुनः कर्मानुति
 ठन् विचरति तदा कृतयुगमस्मादाज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण
 भाव्यमिति अथ तात्पर्यं न तु वाच्यवकृतपुनरावस्थापः ॥ २०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोस्य यमस्य वरुणस्य च । चन्द्र
स्याग्नेः पृथिव्यास्य तेजो वृत्तं नृपस्यरेत् ॥ ३०३ ॥

इन्द्रस्येति । इन्द्रादिसप्तभिर्नो वीर्यस्यानुरूपश्चरितं राजा
नृतिष्ठेत्तथा च राजा कण्डकोद्गारेण प्रतापानुराणाभ्यां
संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रो ऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकानिति ।
चतुसप्तत्वरपञ्चाश्वयणेन इदमुच्यते यथा आवषादींश्च
तुरो मासानिन्द्रः ब्रह्मादिषिद्धये वर्षति एवमिन्द्रचरितं अनु
तिष्ठन् राजा स्वदेवायातसाधून्भिक्षवितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

अथैव मासान् यथादित्यस्तोत्रं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

अष्टाविति । यथासूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः
स्तोकं स्तोकं रश्मिषस्तापेनादत्ते तथा राजा ब्राह्मीयकरात्म
पीडया सदा राष्ट्रादृक्षीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्या सर्वभूतानि यथा चरति मादतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मादतम् ॥ २०६ ॥

प्रविश्याति । यथा प्राणाद्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तःप्रविश्य
विचरति ह्यस्त्वारक्षारेष्वप्यपरमच्छेषेषु चिकीर्षितार्थं
ज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मादतश्चरितम् ॥ २०६ ॥

यथा यमः प्रियदेव्यौ प्राप्ते काशे निबध्यति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ २०७ ॥

यमेति । यद्यपि यमस्य ब्रह्मिणे न क्षत्तव्यापि तन्निन्द
कार्यकरोः ब्रह्मिण्यप्यत्रदेः यथा यमः ब्रह्मिणमरक्षकाद्ये
तुल्यवद्विबध्यति एवं राज्ञाऽपराधकाद्ये रामदेवपरिहारेण
प्रजाः ब्राह्मणीयाः यस्मादेतदस्य चान्यं व्रतम् ॥ २०७ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्वर्द्धयन्वाभिदृश्यते । तथा
पापान्निगृहीयाद्ब्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ २०८ ॥

वरुणेनेति । यो वरुणस्य रज्जुभिर्वन्धयितुमिष्टः स यथा
तेनाविबद्धितः पाशैर्वर्द्धयन् वाच्यते तथा पापकारिणोऽपि
बद्धिताएव वाच्यन् पारयन्ते तावच्छासयेत् । यस्मादेतदस्य
वारुणं व्रतम् ॥ २०८ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृश्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्सचान्द्रप्रतिको नृपः ॥ २०८ ॥

परिपूर्णमिति । यथा पूर्वेन्दुदर्शनेन मनुष्याश्चर्ममुत्पाद-
यन्नेवममात्यादयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति स चान्द्राणा-
रचारी नरेन्द्रः ॥ २०८ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्माद्यु । दुष्ट-
सामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

प्रतापयुक्त इत्यादि । पापकारिषु सदा दण्डपातनेन प्रच-
क्षोऽचक्षतः स्यात्तथा प्रतिकूषामात्यहिंसनप्रीक्षो भवेत् तद-
स्माग्निसन्धिं व्रतं स्मृतम् ॥ २१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ २११ ॥

यथेति । यथा पृथिवी सर्वाणि उच्चावचानि स्थावरजङ्ग-
मानि उत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वत् विद्वद्भू-
तानि कृत्वा धारयति तद्वत् पार्थिवः सः सर्वाणि भूतानि विभ्रतः
रक्षयति ॥ २११ ॥

एतेरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमनश्रितः । क्षीयान्
राजा निपुणोवात्सराङ्गे परस्व च ॥ २१२ ॥

इतिरिति । एतेरुपायैरन्यैश्चानुक्तेरपि क्वचिद्विप्रभवे
युक्तो राजाऽनश्रितः यन् साराङ्गे चे चौरा वयमि चे च परराङ्गे
वयमश्वदेष्टमागत्य मुष्मन्ति तान् उभयप्रकाराभिरुहीयान्
वेष्टिर्भवति वायुसेत्यादिना पूर्वं विद्वद्वक्तृमन्त्रादिरूपमं
राजः स्व तु तदुच्यतेनेन खुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ २१२ ॥

परामर्षापदव्याप्तो ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् । ते क्षीर्णं
कुपिता हन्युः सद्यः सवसवाहनम् ॥ २१३ ॥

परमिति । कोषचयादिना प्रकृत्यामर्षापदव्याप्तो राजा
ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् यस्मान्ने दहाः सवसवाहनं एनं सवसव
ब्राह्मणिचाराभ्यां हन्युः ॥ २१३ ॥

यः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च मर्षोदधिः । चवी
चाप्यायितः सोमः कोन नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ २१४ ॥

तथाहि धेरिति । चेर्ब्राह्मणैरभिघ्रातेन सर्वभक्षोऽग्निः कृतः
समुद्रस्यापेयससप्तस्य चययुक्तः पश्चात्पूरितः तान् कोदधि
ना को न नश्येत् ॥ २१४ ॥

लोकानव्याप्त्युत्तरं लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिप्तंस्तान्मृषात् ॥ २१५ ॥

किञ्च लोकानिति । ये सर्गादिलोकान् परानन्वाद्य लोक
पालान् सृजन्तीति सम्भाव्यते देवांश्च प्रायेण मानुषादीन्
कुर्वन्ति तान् पीडयन् कः सृष्टिस्मात्प्रधात् ॥ २१५ ॥

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोकादेवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्मैव धनं येषां को हिंसात्तान्जिजीविषुः ॥ २१६ ॥

अपिच यानित्यादि । यान् ब्राह्मणान् यजनवाजनकर्तृ
कानामित्याग्नौ प्रास्ताऊतिरितिन्यायेन पृथिव्यादिलोका
देवाश्च स्थितिं सभज्ते वेद एव च येषां अभ्युदयसाधनतया
वाजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान् जीवितुमिच्छन्
को हिंसात् ॥ २१६ ॥

अविदांसैव विदांस ब्राह्मणो दैवतमाहत् । प्रची
तस्वाप्रणीतस्य यथाग्निर्दैवतमाहत् ॥ २१७ ॥

एवमर्हि विदांसं ब्राह्मणं देवेनेत्यत आह अविदानिति ।
यथाहितो ऽनाहितो वाग्निर्बहती देवता एवं मूर्खो विदांस
ब्राह्मणः प्रकृष्टादेवतेति ॥ २१७ ॥

अशानेऽपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति । अय
मानस्य यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

अशानेऽपि इत्यादि । यथाग्निर्धत्ते जाः अशाने श्रवदाह
कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु ह्यमानोऽ
भिवर्द्धते ॥ २१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु । सर्वथा
ब्राह्मणाः पूज्याः परमदैवतं हि तत् ॥ २१९ ॥

इति । एवं कुक्षितकर्मसु च सर्वेषु यद्यपि
ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मात् प्रकृतं
तदैवतं सत्यधर्माणां न यथानुतार्थविरोधः ब्रह्मविदः
॥ २१९ ॥

यद्यस्यातिप्रबुद्धस्य ब्राह्मणान्मृति सर्वत्रः ।
ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात्त्वं हि ब्रह्मसम्भवम् ॥ २२० ॥

यद्यप्येति । यद्यपि ब्राह्मणाः प्रति सर्वथा श्रेष्ठान्

दृष्टं च ब्रह्मण एव प्रापामिषारादिना सम्बन्धितमाहः यस्या
ह्यचियो ब्राह्मणास्तभूतः ब्रह्मणो वाङ्मयतत्वात् ॥ ११० ॥

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मतः अत्रमश्ननोऽहोऽहमुत्थितम् ।
तेषां सर्व्वचगन्तेजः स्वासु येनिषु ग्राम्यति ॥ १११ ॥

तथाच ब्रह्म इति । जस्य ब्राह्मणपाषाणयोऽग्निचरित्रब्रह्माणि
जातानि तेषां सम्बन्धि तेजः सर्व्वच दहनाभिभवच्छेदनात्मकं
कार्य्यं करोति स्वकारणेषु जस्य ब्राह्मणपाषाणयोऽहो
भिभवच्छेदनरूपं कार्य्यञ्च करोति ॥ १११ ॥

नाब्रह्म अत्रमृद्भोति नाचचम्ब्रह्म वर्द्धते । ब्रह्म
अचञ्च सम्युक्तमिह चामुत्र वर्द्धते ॥ ११२ ॥

नेति । ब्राह्मणरहित अचियो दृष्टिं न याति ब्राम्हिकपौष्टिक
अवधारणसादिधर्मविरहात् । एवं अचिवरहितोऽपि ब्राह्मणो
न वर्द्धते रक्षां विना आगादिकर्मानिष्यतेः किन्तु ब्राह्मणः
अचिषस्य परस्परसम्बद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाम
मोक्षावाप्सा दृष्टिमेति । दण्डप्रकरणे चैव ब्राह्मणस्युतिः
ब्राह्मणानामपराधिनामपि अचदण्डप्रयोगे निषमर्थाः ॥ ११२ ॥

इत्था वनन्तु विप्रेभ्यः सर्व्यदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समाह्वय कुर्वीत प्रायश्चं रणे ॥ ३२६ ॥

अदालनिवृद्धर्षनेनाधिकित्वाध्याधिना वा आसन्नमृत्यु
भवति तदा इत्येति । महापातकिधनव्यतिरिक्तविनिवृत्ता
वन्निवृत्तदण्डधनं प्राप्नुयेभ्यो इत्था पुत्रे राज्यं वनन्तीत्यत्र
मृत्युः कृत्वातिव्रतप्राप्तये यद्गामे प्रायत्यागं कुर्वीत् । संयामा
यश्चैव तनत्रनादिनापि ॥ ३२६ ॥

एवञ्चरन् सदायुक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२७ ॥

एवमिति । एवमध्यायचोक्तराजधर्मेषु व्यवहरमात्रो
राजा सर्वदा यज्ञवान् प्रसाहितेषु सर्वान् भृत्यान्निनियोज
येत् ॥ ३२७ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः समातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्वशूद्रयोः ॥ ३२८ ॥

एष इति । एतद्राजः कर्मानुष्ठानं पारम्पर्यागततथा
नित्यं समयमुक्तं इदानीं वैश्वशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणं इदं
कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२८ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिषद्म ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

वैश्यस्त्विति । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारः विवाहादिकं
कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणानां कर्मादिकार्यार्थं पशुपालने
च सर्व्वदा युक्तः स्यात् । पशुरक्षकस्य वार्त्तातेपि प्राधान्य
स्थापनार्थं पृथग्विधानं तथा चोत्तरश्लोकाभ्यामाध्यात्मवर्द्ध
यति ॥ ३२६ ॥

प्राजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
प्राज्ञाय च राज्ञे च सर्व्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

प्राजापतिरिति । यस्माद्ब्रह्मा पशून् सृष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय
दत्तवान् अतो वैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्व्वानुवादः ।
प्रजाश्च सर्व्वाः सृष्ट्वा प्राज्ञाय च राज्ञे च रक्षणार्थं दत्तवानिति
प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयमपशूनि । वैश्ये
चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥ ३२८ ॥

नचेति । पशुरक्षकं न करोमीति वैश्येन सृष्ट्वा च कार्या

यतः कृत्वादिदृष्टिबन्धवैपि वैश्वेन पद्मरसचमयम् करवीरं
वैश्वेन च पद्मरसचं कुर्म्यस्यः पद्मरसचं न कारयितव्यः ॥ २९८ ॥

मधिमुक्ताग्रवासानां सोदानां तान्तवस्य च ।
गन्धामास्य रसानास्य विद्यादर्धवसावसम् ॥ २९९ ॥

किञ्च मधीति । मधिमुक्ताविद्रुमस्रोतवसासां गन्धामां
कर्पूरादीनां रसानां खवसादीनां उत्तममधमागान्देवकासा
पेचवा मूक्षोत्कर्षापकर्षं वैश्वो जानीयात् ॥ २९९ ॥

बीजानामुन्निविशं स्यात् सेचदोषगुणस्य च ।
मानयोगस्य आनीयात्तुषायोगांश्च सर्वशः ॥ ३०० ॥

बीजानामिति । बीजानां वर्ज्येषां वषट्पविधिज्ञः स्यात् । इदं
बीजमस्मिन् काशे उत्तं प्रदीपत्यस्त्रिषोत्वेवं तथेदमूषरमिदं
ब्रह्मप्रदमित्यादि सेचदोषगुणस्य स्यात् । मानोपायांश्च
प्रक्षेत्रोपादीन् तुषोपायांश्च वर्ज्यान् तज्जतो जानीयात् । यथा
नो न वक्ष्यति ॥ ३०० ॥

सारासारस्य भाण्डानान्देवानास्य गुहागुहान् ।
साभासाभस्य पण्डानां पद्मनां परिवर्द्धनम् ॥ ३०१ ॥

यारेति । इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकवातीयानांमपि

द्रव्याणां विज्ञेयं जानीयात्तथा देवानाम्नाक्षपक्षिमादीनां
ककिमल्पमूखं किं ब्रह्ममूखं वेत्यादिदेवगुणदोषौ बुद्धेन
विक्रियद्रव्याणां चेतता कालेन दयानपचवंडपचोवेति
विद्यात्तथाऽस्मिन् देशे काले अनेन च ब्रह्मोदकव्यादिना
पञ्चवैवर्द्धनं अनेन चोद्यन्तइत्येतदपि जानीयात् ॥ ३१॥३

भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याङ्गाषाञ्च विविधां नृणां ।
द्रव्याणां स्थानयोगाञ्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३२॥

भृत्यानामिति । गोपालमहिषपालादीनामिदमस्य देवमिति
देवकालकर्मानुरूपं वेतनञ्जानीयात् । गौडदाक्षिणात्यादी
नाञ्च मनुष्याणाञ्जानाप्रकाराभावा विक्रयाद्यर्थं विद्यात्तथा
इदमद्रव्यमेवं स्थाप्यते अनेन च संयुक्तश्चिरनिष्ठतीति बुद्धेन
तथेदं द्रव्यमस्मिन् देशे काले चेतता विक्रीयतइत्येतदपि
जानीयात् ॥ ३२॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् । दद्याच्च
सर्व्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३॥

धर्मेणेति । धर्मेण दिक्रयतादिना उक्तप्रकारेण धनवृद्धौ
प्रकटं यत्नं कुर्यात् चिरस्थादिदानमपेक्षान्नमेव प्राचिञ्चो
विज्ञेयेषु दद्यात् ॥ ३३॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां वशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शुश्रूष्य धर्मो नैःशेषसः परः ॥ २२४ ॥

विप्राणामिति । शुश्रूष्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां सधर्मानु
ष्ठानेन धर्मोपकाराणां ब्राह्मणानां वा परिचर्या यैव प्रकृतः
कर्मादिशेषोपेतुर्लक्ष्यः ॥ २२४ ॥

शुश्रूष्यत्कृतशुश्रूषुर्नृदुर्वागनरकृतः । ब्राह्म
णायाश्चो निजमुत्कृष्टां जातिमश्नते ॥ २२५ ॥

शुश्रूषिरिति । वाक्काभ्यनरप्रौढोपेतः समात्यपेक्षया उत्कृष्ट
दिजातिपरिचरयग्रीवोऽपश्यभाषी निरहङ्कारः प्राधान्येन
ब्राह्मणाश्रयः तदभावे चरिष्यवैश्याश्रयोपि समातिता उत्कृष्टा
जातिव्याप्नोति ॥ २२५ ॥

एषोऽनापदि वर्षानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।
आपद्यपि हि यक्षोषां क्रमशस्तच्चिबोधत ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
नवमोऽध्यायः ॥

एव इति । एववर्षानामनापदि चतुर्थामपि कर्मविधि
र्लक्ष्यः आपद्यपि यक्षोषां धर्मसंबन्धीर्नववाक्यैर्लक्ष्य
श्रुतः ॥ २२६ ॥

इति श्रीकृष्णमहोदयविरचितायां मनुस्मृत्याख्यायां नवमोऽध्यायः ।

॥ १० दशमोऽध्यायः ॥

अधीयीरस्त्वयो वर्णाः स्वकर्मस्था दिजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषामेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

वैश्यभूद्रधर्मानन्तरं सस्त्रीर्णानाञ्च सम्भवमिति प्रति
ज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव सस्त्रीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानु
वादार्थं चैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापन
मनुवदति अधीयीरन्निति । ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णाः अध्ययनानु
भूतस्वकर्मनुष्ठातारो वेदमठेयुः । एषाम्पुनर्मध्ये ब्राह्मण
एवाध्यापनं कुर्यात् न क्षत्रियवैश्यानित्ययन्निश्चयः । प्रब्रूया
द्ब्राह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोराध्यापननिषेधसिद्धौ
नेतरावितिपुनर्निषेधवचनस्यसिद्धौ गौरवार्थं ॥ १ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्त्युपायान् यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयञ्चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

किञ्च सर्वेषामिति । सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथा
ब्राह्मणं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्यस्योपदिशेत् स्वयञ्च यथोक्तवधि
यममनतिष्ठेत् अत्रानुवादः ॥ २ ॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानाम्ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भेण
मातृरूपकारणोत्कर्षात् नियम्यतेऽनेनेति नियमो वेदसंस्थाध-
यनाध्यापनव्याख्यानोपयुक्तसातित्रयधारणात् अतएव ब्राह्मण-
स्यैव धारणादिति सातित्रयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तः ।
गोविन्दराजस्तु स्नातकप्रतानाभारणादितिव्याख्यातवान् ।
तस्मिन्निधादिवाधारणात् । संस्काराध्यापनयनाख्यस्य सन्निधा-
द्यपेक्षया प्राधान्यविधानेन विशेषात् वर्णानामध्यापनवृत्त्युप-
देक्षयोर्ब्राह्मण एवेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः सन्नियोवैश्यस्त्वयो वर्णा दिजातयः ।
चतुर्य एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणादयस्त्वयो वर्णा दिजातिर्ब्रह्माः सुखेवा-
मुपनयनविधानात् । शूद्रः पुनस्तुर्वो वर्णः एकजातिरुपनयना-
भावात् पञ्चमः पुनर्वर्षो नास्ति सङ्कीर्णजातीनां तऽस्यतरवत्
मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वात् न वर्षत्वं अथवा
जात्यन्तरोपदेष्टुः ब्राह्मे संव्यवहरणार्थः ॥ ४ ॥

सर्व्ववर्षेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनु
लोम्नेन सम्भूता जात्या क्षेया स्तएव ते ॥ ५ ॥

सर्व्वेति । ब्राह्मणादिषु वर्षेषु चतुर्व्वर्षि समानजातीयासु
यथाब्राह्मण्यरिषीतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्नेन ब्राह्मणेन
ब्राह्मणां क्षत्रियेषु क्षत्रियाणां इत्यनेनानुक्रमेण ये जातास्तो
मातापित्रोर्जात्यायुक्तास्तथातीया एव ज्ञातव्याः । आनुलोम्न
यद्वयस्याच मन्दोपयुगमुत्तरलोके उपबोध्यते । गवाश्वादि
वदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणत्वादिजात्यभिव्यञ्जकत्वाभावा
देतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अथ च पत्नीयहवादन्यपत्नी
जनितानाम् ब्राह्मणादिजातित्वं । तथाच देवस्य । द्वितीयेन तु
यः पित्रासवर्षायाश्च जायते । अवावट इति ज्ञातः शूद्रधर्मः स
जातितः । अतस्तीना न संस्कार्याः स्तनन्मास्तपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सर्व्वर्षेण ब्राह्मणा इव बहिष्कृताः । व्यासः । ये तु
जाताः समानासु संस्कार्याः सूरतोऽन्यथा । याज्ञवल्क्योपि ।
सर्व्वर्षेभ्यः सर्व्वर्षासु जायन्ते हि सजातयः । इत्यभिधात
विश्वस्त्रेव विधिः स्मृत इति ब्रुवाणः स्तपन्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा
दिदिजातित्वमिच्छिकाय ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सहस्रानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

स्त्रीष्विति । आनुलोम्बेनाश्ववहितवर्षजातीयासु भार्यासु
द्विजातिभिर्व्ये उत्पादिताः पुत्राः । यथा ब्राह्मणेन चण्डिकायां
चण्डिकेयवैष्णावां वैष्णेन शूद्रायाश्चास्मात्सुर्जनजातीयत्वदोषैश्च
गर्हितान् पित्रवद्वज्रान् नतु पित्रवजातीयान् मन्वाहवज्राहुः ।
पित्रवद्वज्रवद्वज्रास्मादजातेरत्कृष्टाः पित्रजातितो निष्कृष्टा
स्तेषाः । एतेषाञ्च नामानि मूर्द्धावचिह्नमाहिबकराक्ष्यानि
याज्ञवल्क्यादिभिर्दत्तानि । वृत्तयस्त्रैषामुन्नयनोक्ताः । इह
शरयत्रिणा अस्त्रधारणञ्च मूर्द्धावचिह्नानाम् नृत्यगीतनचच
जीवनं वस्त्ररक्षा च माहिष्याणां द्विजातिशुश्रूषा धन
धान्याध्वजता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारश्वदोष
करणानामिति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष समाप्तः ।
द्वेकान्तरासु जातानां धर्मविद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

अनन्तराखिति । एष पारम्पर्यागततथानित्यो विधिरनन्तर
जातिभार्यात्यग्नानामुक्तः । एकेन दाम्भाञ्च वर्षाभ्यां व्यवहिता

सूतपत्न्यानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेषु शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्रव उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र ऊढायामित्यध्याहार्यं
विश्वामित्रविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां ऊढायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्रव उच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्गृयो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः
क्रूरकर्मरतिस्य क्षत्रशूद्रस्वभाव उपाख्यः पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः । वैश्यस्य
वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादि

द्वयोस्त्रियोः वैश्याश्च च शूद्राणां वर्षचत्वारो एते वद पुनः
सर्वर्षगुणकार्यापेक्षया अपचदा निरुह्यः स्मृताः ॥ १० ॥

चचिवादिप्रकन्यायां कृतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेशौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुसोमानुक्ता प्रतिसोमानाश्च चचिवादिति । चच
विवाहाद्यधवात् कन्यापक्षं सोमाचप्रदर्शनार्थम् । चचैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुतावितिदर्शनार्थं ब्राह्मणां चचिवा
ज्जात्या सुतनामा संजायते । वैश्याश्चत्वारो चचिवाब्राह्मणो
र्मागधवैदेशौ पुनो भवतः । एषाश्च वृत्तसोमनुनैवाभि
धासन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः चत्ता चाण्डालस्याधमो नृषाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्राद्वैश्याश्चचिवाब्राह्मणेषु क्रमेणायोगवः
चत्ता नृषामधमस्याण्डालस्य वर्षार्णा वङ्करो जेनु जगदित्येषु
ते वर्षसङ्करा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुसोम्यादम्यष्टौ यथास्मृतौ । चतु
वैदेशकौ तद्वत्प्रातिसोम्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तररिति । एकान्तररिति वर्षे ब्राह्मणादेवकन्याया

मन्मथः चचियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः एतावानुलोभेन चया
 सर्वाश्चहा तद्देकान्तरे प्रतिसोमजननेपि शूद्राश्चचिचां
 चत्ता वैश्याद्वाह्यां वैदेहः एतावपि सर्वादिसोम्यै विज्ञेयै
 एकान्तरोत्पन्नयोः सर्वाश्चभ्यनुज्ञानादर्थादनन्तरोत्पन्नानां
 सूत मागधयोगवानां सर्वादियोग्यत्वं सिद्धमवति चतस्या
 स्यात् एवैकः प्रतिसोमजः सर्वादौ निरस्यते ॥ १२ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजजनानाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रा इति । मातृदोषादिति हेतुपन्थात् । अनन्तरयश्च
 मनन्तरवच्चैकान्तरद्व्यन्तरप्रदर्शनार्थं । ये द्विजातीनामनन्तरे
 कान्तरद्व्यन्तरजातिस्त्रीषु आनुलोभेन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्नान् हीनजातिमातृदोषात्मातृजातिव्यपदेष्टानाचक्षते ।
 मातापितृव्यातिरिक्तसङ्कीर्णजातित्वेपि एषां मातृजातिव्यपदेष्ट
 कथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृत्तो नाम जायते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिम्बणः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । चचियेष शूद्रायामुत्पन्ना चया
 चयाचसौ कन्या चेति उग्रकन्या तस्माद्ब्राह्मणादावृतनामा

जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना चमडा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्योवाचते । शूद्रेषु वैश्यायामुत्पन्ना चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विम्बोवाचते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य क्षत्ता च चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवदिति । आयोगवः क्षत्ता चाण्डालस्य मनुष्याणां
मधम इत्येते च यो व्युत्क्रमेण वैश्याश्चित्रिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्त्रयः शूद्राज्जायन्ते । पुत्रकार्याधमप्रतिपादनार्थं
मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एवमुत्तरलोके उक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु । प्रतीप
मेते जायन्ते परेष्वपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । क्षत्रिया ब्राह्मणयोर्मागधवैदेहौ क्षत्रिया
ब्राह्मणां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेषु च यः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्रुतः ॥ १८ ॥

जात इति । निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुङ्गवो भवति
निषादां पुनः शूद्राद्यजातः स कुक्कुटकनामा स्रुतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तयोऽग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १९ ॥

क्षत्तुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां
जाता उया तेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १९ ॥

दिजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् । तान्मा
वित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

दिजातय इति । दिजातयः सवर्णास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तान्कृतोप
नयनान् ब्राह्म्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्राह्म्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
क्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्यवाटधानौ च पुण्यधः शैखण्ड च ॥ २१ ॥

ब्राह्म्यादिति । ब्राह्म्यात् ब्राह्मणात् सवर्णास्त्रित्यनुवृत्तेः ब्राह्म
ण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्चा जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रसिद्धानि नामानि
॥ २१ ॥

सप्तो मत्स्य राजन्याद्रात्यान्निष्किविरेव च ।
नठस्य करणस्यैव खसो द्रविड एव च ॥ २२ ॥

सप्तो मत्स्येति । क्षत्रियात् ब्राह्म्यात्सवर्णायां सप्तममिति
निष्किवि नठकरणस्य द्रविडाख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यास्तु जायन्ते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुषस्य विजम्भा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्विति । वैश्यात् पुनर्ब्राह्म्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्य
कारुषविजम्भमैत्रसात्वताख्या जायन्ते । एकस्य चैतान्यपि
नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
णाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारं चेति । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योऽन्वस्तीगमनेन
स गौत्रविवाहविवाहेन उपनयनरूपसकर्मत्यागेन च वर्ण

सङ्करो नाम जायते । अतोयुक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम
भिधानम् ॥ १४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्पर
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विशेषेण वक्ष्यामि ॥ १५ ॥

सूतोवैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः । मागधः
क्षत्रजातिश्च तथायोगव एव च ॥ १६ ॥

सूत इति । एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्धमनू
यन्ते ॥ १६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्त्रियोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ १७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्त्रियोनिषु सूतो
त्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा गृह्णेण वैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियब्राह्मणी
योनिषु चकारादपकृष्टायामपि भूद्रजातौ सर्व्वेव सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशलक्ष न पित्रपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्त्रीष्वेव पिबतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्भक्ष्यमाजनात्
तस्य हवाम् पिबतोऽधिकगर्हितान् स्त्रियातावपि जनयन्तीत्येताव
देवा प्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु अथ न्यवर्षेणोत्तमवर्षस्योपु
जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
भ्रातृमातापिबन्मनुष्याभ्यामपि जनित आयोगवादिपुत्रो
ब्रह्महन्त्यन्यतरजनितात् ब्रह्महन्मृमातापिबजनिवत् अधिक
दुष्ट एव न्यायः ब्रह्मब्राह्मणादिजातीयेन ब्रह्मब्राह्मणादिका
तीयाद्यां जनितः पिबतुस्त एवोचितः नतु क्रियादुष्टो भवजनि
तोपि ॥ २७ ॥

यथा चयाणां वर्षाणां द्वयोरात्मास्तु जायते। आन
नर्थात् स्वयोन्यान्तु तथा वाद्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

वथेति। यथा चयाणां वर्षाणां चचिववैश्वब्रूणां मथा
द्वयोवर्षयोः चचिववैश्वयोगमने ब्राह्मणसानुसोम्याद्विचक्ष्य
यते यजातीयायास्तु द्विजा जायते। एवं वाद्येष्वपि
वैश्वचचियाभ्यां चचिया ब्राह्मणोर्जातेषूत्कर्वापक्रमोभवति
ब्रूजजातप्रतिसोमापेचया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राब्रह्मार्थ
मिदं। मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतत् एषां वचनमुप
नयनार्थमित्याह। तस्य प्रतिसोमजास्तु धर्षहीना इति ज्ञात
मेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

ते चापि वाद्यान् सुवह्नस्ततोप्यधिकदूषितान्।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चापीति । ते चायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवह्नन् आनुलोम्येप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावद्भिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मणां वाद्यञ्जन्तुप्रसूयते । तथा
वाद्यतरं वाद्यसातुवर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मणां शूद्रोऽपकृष्टं चाण्डालाख्यं
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाद्यसण्डालादिर्वर्ण्यसतुष्टये
चाण्डालादिभ्योपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाद्या वाद्यतरान् पनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्ब्राह्मण-
एतदेव विस्तारयति चातुर्वर्ण्यवाद्यासण्डालादिसप्तचायोगवाः

शूद्रप्रभवास्तथातुर्वर्ण्ये गच्छन् आत्मनोहीनतरान् पर
 स्मरापेक्षयापक्षष्टौत्कृष्टवर्षप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्षान् सम्पाद
 यन्ति । तथा च षण्डालः शूद्राद्यामात्मनो हीनतरं वैश्याश्चि
 यान्नास्तीति जातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां शूद्रात्जात
 अपसदं च चियान्नास्तीति जातभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोपसदं
 च चियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मणां जन
 यति एवं च चायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरस्रतुरोजन
 यत इत्येते शूद्रप्रभवषण्डालश्चायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्ये द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च षण्डालश्चायोगवास्तथा
 इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश सम्पद्यन्ते एवं वैश्याश्चि
 यान्नास्तीति प्रत्येकं पञ्चदश सम्पद्यन्ति एवं षष्टिस्तातु
 र्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परगमनेन नाना
 वर्णान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वश्लोके षष्ठाप्रतिलोमजा
 नां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनार्थत्वाच्च अत्रापि श्लोके प्रतिकूलं
 वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिलोमजमात्रविषयोयं श्लोको नानु
 लोमजविषयः । तथा च वैश्याश्चियान्नास्तीति प्रत्येकं पञ्च
 दश सम्भवन्त्येवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्भवमात्रेणैव इत्थं
 षष्टिरुक्ता न दुष्टतया शूद्रप्रभवायोगवत् षण्डाला एव चातु
 र्वर्ण्यं सन्तानोपेताः पञ्चदश गर्हिता इति वाच्यं यतो वैश्याश्चिया
 भ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां चयाचं हीनत्वान्नैरपि चातु
 र्वर्ण्यं जनितानां गर्हितत्वञ्च सम्भवात् । तथा वास्तवरं वास्तवात्

सूतपत्न्यानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेषु शूद्रायां ब्राह्मणेन
शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥ ८ ॥

ब्राह्मणादिति । कन्याग्रहणादत्र ऊढायामित्यध्याहार्यं
विज्ञास्वविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणा
वैश्यकन्यायां ऊढायामम्बष्ठो जायते शूद्रकन्यायामूढायां
निषाद उच्यते यः संज्ञान्तरेण पारश्व उच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुस्यो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियादिति । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरपेष्टः
क्रूरकर्मारतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभाव उच्यते पुत्रो जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्व्वर्णयोर्दयोः । वैश्यस्य
वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

विप्रस्येति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादि

हवोस्त्रियोः वैश्याश्च च शूद्राणां वर्षचक्षाणां एते वदपुत्राः
सर्वर्षगुणकार्यापेक्षया अपयदा निरुद्धाः स्मृताः ॥ १० ॥

अचिन्त्यादिप्रकन्यायां स्त्री भवति जातिः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

एवमनुलोमानुक्ता प्रतिलोमानाश्च अचिन्त्यादिति । अथ
विवाहाद्यन्वात् कन्यायद्वयं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् । अथैव
श्लोके राजविप्राङ्गनासुताविति दर्शनात् ब्राह्मणा अचिन्त्या
ज्यात्या सुतनामा संजायते । वैश्याश्चक्षुःकर्म अचिन्त्याङ्गना
मागधवैदेहास्तौ पुत्रौ भवतः । एषाश्च वृत्तबोमनुजैर्वाभि
धास्यन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालस्यधमो नृषाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति । शूद्रादेवैश्याश्चिन्त्याङ्गनासुतौ क्रमेण योगवः
क्षत्ता नृषामधमस्याण्डालश्च वर्षाणां सङ्करो येषु जनयितव्येषु
ते वर्षसङ्करा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बुष्ठौ यथास्मृतौ । क्षत्र
वैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तर इति । एकान्तरेपि वर्षे ब्राह्मणादेवैश्याणां

मन्वः चचियाच्छूद्रकन्यायामुयः एतावानुलोभेन चया
 स्रग्भासहा तददेकान्तरे प्रतिलोमजननेपि प्रुद्राह्यभिषायां
 चत्ता वैश्याद्वाद्यायां वैदेहः एतावपि स्रग्भादियोग्यौ विज्ञेयौ
 एकान्तरोत्पन्नयोः स्रग्भासभ्यनुज्ञानादर्थान्नकारोत्पन्नानां
 सूत मागधायोगवानां स्रग्भादियोग्यत्वं सिद्धमवति अतस्मा
 क्काष्ठ एवैकः प्रतिलोमजः स्रग्भादौ निरस्यते ॥ ११ ॥

पुत्रा येनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता दिजन्मनाम् ।
 ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रादिति । मातृदोषादिति हेतुपन्थायात् अनन्तरपश्य
 मनन्तरवचैकान्तरद्वान्तरप्रदर्शनार्थं । ये दिजातीनामनन्तरे
 कान्तरद्वान्तरजातिस्त्रीषु आनुलोभेन उत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः
 पूजास्तान् हीनजातिमातृदोषान्मातृजातियपदेष्टानाचक्षते ।
 मातापितृव्यातिरिक्तसङ्कीर्णजातिलेपि एषां मातृजातियपदेष्ट
 कचनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृता नाम जायते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तुधिम्बणः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति । चचियेष प्रुद्राथामुत्पन्ना चया
 चयाचासौ कन्या चेति उग्रकन्या तस्माद्ब्राह्मणादावृतनामा

जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना चण्डा तस्यां ब्राह्मणा
दाभीराख्यो जायते । शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना चायोगवी तस्यां
ब्राह्मणाद्विम्बो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवस्य क्षत्ता च चाण्डालस्याधमो नृणाम् ।
प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः ॥ १६ ॥

आयोगवदिति । आयोगवः क्षत्ता चाण्डालस्य मनुष्याणां
मधम इत्येते च यो युक्तमेव वैश्याचरिणा ब्राह्मणीषु पुत्रकार्या
दपगतास्तयः शूद्राज्जायन्ते । पुत्रकार्याचमत्प्रतिपादनार्थं
मुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एवमुत्तरस्योक्ते उक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु । प्रतीप
मेते जायन्ते परेप्यपसदास्तयः ॥ १७ ॥

वैश्यादिति । क्षत्रिया ब्राह्मणयोर्मागधवैदेहौ क्षत्रिया
ब्राह्मण्यां सत इत्येवं प्रातिलोभ्येनापरेपि चक्षः पुत्रकार्यादप
गता जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुण्ड्रसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्मुस वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

जात इति । निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुण्ड्रसो भवति
निषाद्यां पुनः शूद्राद्यो जातः च कुक्कुटकनामा स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तयोद्यायां श्वपाक इति कीर्त्यते । वैदेह
केन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १८ ॥

क्षत्तुरिति । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां
जाता उद्या तेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते वैदेहकेन तु
अम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १८ ॥

द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतंस्तु यान् । तांस्तु
वित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातय इति । द्विजातयः सवर्णास्तु स्त्रीषु यान् पुत्रानुत्पा
दयन्ति ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीनाभवन्ति तदा तानकृतोप
नयनान् ब्राह्म्या इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वं च योष्येते
इत्युक्तमपि ब्राह्म्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकारा
द्यमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम् ॥ २० ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विप्रात्यापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखण्ड च ॥ २१ ॥

ब्राह्म्यादिति । ब्राह्म्यात् ब्राह्मणात् सवर्णास्त्रित्यनुवृत्तेः ब्राह्म
ण्यां पापस्रभावो भूर्जकण्टको जायते तथा आवन्त्यवाटधान

पुण्यधर्मैश्चा जायन्ते एकस्य चैतानि देवभेदप्रसिद्धानि नामानि
॥ २१ ॥

स्रक्षो मक्षश्च राजन्याद्वात्यान्निष्कविरेव च ।
नठश्च करणश्चैव खसो ब्रविडएव च ॥ २२ ॥

स्रक्षोमक्षश्चेति । चक्षियात् प्रात्यात्सवर्षायां स्रक्षमक्षनि
ष्कवि नठकरणखयद्रविडाश्चा जायन्ते । एतान्वयेकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यान्तु जायन्ते प्रात्यात् सुधन्वाचार्यएव च ।
कारुषश्च विजम्भा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

वैश्यान्त्विति । वैश्यात् पुनर्प्रात्यात् सवर्षायां सुधन्वाचार्य
कारुषविजम्भमैत्रसात्वताश्चा जायन्ते । एकस्य चैतान्वपि
नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्षानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मा
णाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्षसङ्कराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारंवेति । ब्राह्मणादिवर्षानामन्योऽन्यस्त्रीगमनेन
स गोचाद्यविवाहविवाहेन उपनयनरूपस्वकर्मात्यागेन च वर्ष

सङ्करो नाम जायते । अतोयुक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानाम्
भिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

सङ्कीर्णेति । ये सङ्कीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमेश्च परस्पर-
सम्बन्धात् जायन्ते तान् विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

स्रतोवैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः । मागधः
क्षत्रजातिश्च तथायोगवएव च ॥ २६ ॥

स्रत इति । एते षडुक्तलक्षणाः स्रतादयः उत्तरार्थमनु-
द्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णान् जनयन्ति स्त्रियोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति । एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्त्रियोनिषु स्रतो-
त्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगव उच्यते
आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रियान्नास्ती-
योनिषु चकारादपहृष्टायामपि शूद्रजातौ सर्वत्र सदृशान्
वर्णान् जनयन्ति सदृशत्वञ्च न पिचपेक्षया किन्तु मातृजात्या

चातुर्वर्ण्यं स्वीयैव पिबतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्भक्ष्यमाजतात्
 तत्सहजान् पिबतोऽधिकगर्हितान् स्वजातावपि जनवन्तीत्येताव
 देवा प्राप्तत्वात् अनेन विधीयते। किन्तु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्योप
 जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिसोमजाः क्रियादुष्टा
 भ्रातृमातापितृभ्यान्मुखाभ्यामपि जनित आयोगवादिपुत्रो
 ब्रह्महन्त्यन्यतरजनितात् ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवत् अधिक
 दुष्ट एव न्यायः। ऋद्ध्राष्ट्राणादिजातीयेन ऋद्ध्राष्ट्राणादिजा
 तीयाणां जनितः पिबतुस्त एवोचितः न तु क्रियादुष्टो भवजनि
 तोपि ॥ १७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्त जायते। आन
 न्यर्थात् स्वयोन्यान्तु तथा वाद्येभ्यपि क्रमात् ॥ १८ ॥

यथेति। यथा त्रयाणां वर्णानां अत्रिचवैश्वभूषाणां मन्त्रा
 द्वयोर्वर्णयोः अत्रिचवैश्वयोगर्मने ब्राह्मणस्यानुसोम्वाहिवत्तप
 यते वजातीयाद्यास्त द्विजो जायते। एवं वाद्येभ्यपि
 वैश्वअत्रियाभ्यां अत्रिया ब्राह्मणोर्जातेषूत्कर्षापक्रमो भवति
 ब्रूद्रजातप्रतिसोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिसोमप्राप्तस्वार्थ
 मिदं। मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतत् एषां वचनमुच्य
 मयनार्थमित्याह। तस्मै प्रतिसोमजास्तु धर्महीना इति गीत
 मंग्रं संस्कारनिषेधात् ॥ १८ ॥

ते चापि वाङ्मान् सुवहंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चापीति । ते चायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु
भार्यासु सुवहन् आनुलोम्येऽधिकदुष्टान् बन्ध्यावहिर्भू-
तान् जनयन्ति । तद्यथा । आयोगवः क्षत्रजायायामात्मनो
हीनतरं जनयति । तथा क्षत्रजायायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पा-
दयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाङ्माञ्जन्तुमसूयते । तथा
वाङ्मातरं वाङ्मासातुवर्णे प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेति । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपहृतं चाण्डालाख्यं
प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं वाङ्मासातुवर्णं चतुष्टये
चाण्डालादिभ्योऽपहृतं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाङ्मा वाङ्मातरान् पुनः ।
हीना हीनानान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्भाष्यानं
एतदेव विस्तारयति चातुर्वर्ण्यवाङ्मासातुवर्णं च चायोगवाः

भूङ्गप्रभवाद्यन्तर्गतं गच्छन् आत्मनोऽधीनतरान् पर
 स्वरूपेणवापकृष्टोत्कृष्टवर्षप्रभवत्वात् पञ्चदश वर्षान् यन्माह
 यन्ति । तच्च वा चक्षाकः भूङ्गावाभात्मनोऽधीनतरं वैष्णवचि
 वात्राह्यजीवातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैष्णवाणां भूङ्गात्जात
 चपचदं चचिवात्राह्यजीवाताभ्यामुत्कृष्टं जनयति ततोपचदं
 चचिवावां त्राह्यजीवातादुत्कृष्टं ततोऽपि जीवं त्राह्यं जन
 यति एवं चचायोगवावपि चातुर्वर्ष्यं चतुरक्षतुरोचन
 यत इत्येते भूङ्गप्रभवचक्षाकचचायोगवेभ्यः चातुर्वर्ष्यं द्वादश
 प्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चाक्षाकचचायोगवाद्यं
 इत्येवं भूङ्गप्रभवाः पञ्चदश यन्मयन्ते एवं वैष्णवचिच
 त्राह्यप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश यन्मयन्ति एवं षष्टिरुक्ता
 वर्षेण सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु परस्परममनेन नामा
 यज्ञान् जनयन्तीति । नैतन्मनोहरं पूर्वसोके वक्ष्यामिसोमजा
 नां प्रकृतत्वात्तद्विहारकचनार्थत्वात्तच्च चापि सोके प्रतिब्रूयं
 वर्त्तमाना इत्युपादानात्प्रतिसोमजमात्रविषयोऽर्थसोमो नाम
 सोमज विषयः । तच्चात्र वैष्णवचिचत्राह्यप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्च
 दशसम्भवन्त्येवं षष्टिरिति न सङ्गच्छते । न च सम्भवमात्रेणैव एवं
 षष्टिरुक्ता न दुष्टतया भूङ्गप्रभवायोगवचनचक्षाका इव चातु
 र्वर्ष्यं यन्मानोपेताः पञ्चदशमर्हिता इतिवाच्यं यतो वैष्णवचिचा
 भ्यामपि प्रतिसोमतउत्पादितानां चचाऽर्थं जीवत्वात्तैरपि चातु
 र्वर्ष्यं जनितानां मर्हिमतश्च सम्भवान् । तच्चा वाङ्मतर् वाङ्मतात्

वर्षे प्रसूयत इति मनुनैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि
तथैव व्याख्यातत्वाच्च चातुर्वर्षेण सह चतुःषष्टिरिति सर्व्वेवा
प्रकृतम्। नहि सङ्कीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ष्यगणनोचिता किञ्च
वर्षान् पञ्चदश प्रसूयन्ते इति अयमाशङ्क्यादत्रजननमत्ता ते
चात्मना चण्डालचरायोगवास्त्वय इत्येवं शुद्धप्रभवाः पञ्चदशेति
न युक्तम्। अपि चात्मना सह पञ्चदश सम्पादयन्तीति न सङ्ग
च्छते असम्पाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसम्पाद्यन् इति व्याख्याने
ऽध्याहारएव दोषः। तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलं वर्त्तमानाः
प्रतिलोमजा वाङ्मा द्विजप्रतिलोमजभ्यो निष्कृतात् शुद्धप्रभ
वायोगवत्तृचण्डालास्त्वयः पूर्व्वसोकादनुवर्त्तमाने चातुर्वर्षे
सजातौ च एते षट् सदृशानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्यापि पिदतो
गर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया वाङ्मातरान् प्रत्येकं पञ्चदश
पुत्रान् जनयन्ति। तद्यथा। आयोगवत्चातुर्वर्ष्यस्त्रीषु आयोग
व्याङ्मात्मानो निष्कृष्टान् पञ्च पुत्रान् जनयति एवं चतुःषष्ट्या
लावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयत इत्थं वाङ्मास्त्वयः पञ्च दश
पुत्रान् जनयन्ति। तथानुलोमजभ्यो हीना वैश्यचरियप्रभवा
मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान् पूर्व्ववत्चातुर्वर्ष्यस्त्रीषु
सजातौच प्रत्येकं पञ्च पुत्रान् जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्च
दशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति। अथ वा वाङ्मा
ब्रह्महीनशब्दस्य वक्षेव प्रतिलोमजानाह अथ वाङ्मासांश्याज

सत्रायोगवैदेहमागधसूताः षट् यथोत्तरमुत्कर्षात् प्रातिलो-
म्येन स्त्रीषु वर्त्तमाना वाङ्मतारान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति ।
तद्यथा । चाण्डालः सत्रादिषु पञ्चसु स्त्रीषु चत्ता आयोगव्या-
दिषु चतसृषु आयोगवो वैदेह्यादिषु तिसृषु वैदेहो मागधो
सूतोः मागधः सूताः सूतस्य प्रतिलोमाभावात् प्रातिलोम्येन
जनयत्येव एवमेते प्रातिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति
पुनरिति निर्देशात् हीनाः सूतादयश्चाण्डालान्ताः षट् यथोत्त-
रमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्त्रापेक्षया
हीनान् पञ्चदशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति ॥३१॥

प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनम् ।

वैरिन्मवागुरावृत्तिं कृते दक्षुरयोगवे ॥ ३२ ॥

प्रसाधनेति । केसरचणादिः प्रसाधनस्योपचारश्च चमदासं
उच्छिष्टमवादिदासकर्मरहितं चक्रवर्त्तनादिदासकर्म
जीवनमाश्रयन्नेन सगादिवशात्कृत्यन्तरजीवनं वैरिन्म-
नामानं मुखवाङ्मरुपज्जानामिति शोके वक्ष्यमाणोदक्षुरावो-
गवस्त्रीवातो मूत्रेण वैशाखामुपवाचां जनयति तथाच
सगादिमारुतं देवपितृवधार्थं वैदिवचम् ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकन्तु वैदेहोमाधूनां सख्यकृते । नृन् प्रभं
संत्यजसं यो चण्डाताडोदधोदवे ॥ ३३ ॥

मैत्रेयकन्ति । वैशाखाद्वर्षां कृतोवैदेहः प्रकृतायामावो

नव्याभीषेणाहं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घ्नामाहृत्य
राजप्रभृतीन्सततं दृष्टव्यं कीति ॥ २२ ॥

निषादेमार्गं च क्षणे द्वागं नौकर्त्तव्यमिति ।
कैवर्त्तमिति यं प्राञ्जुरार्थ्यावर्त्तनिवासिनः ॥ २३ ॥

निषादइति । प्राञ्जणेन ब्रूयायां जातोनिषादः प्रागुक्तः प्रह
तायामायोग्यां मार्गं वन्द्यापरेणामानौव्यवहारजीविन
जनयति आर्थ्यावर्त्तं देववाणिनः कैवर्त्तवन्देन कीर्त्तयन्ति ॥ २३ ॥

मृतवस्त्रभूत्सुनारीषु गर्हिताजासनासु च ।
भवन्त्यायोगवीम्बेते जातिहीनाः पृथक्त्वयः ॥ २४ ॥

मृतेति । वैरिभ्रमेभ्यमार्गवा हीनजातीषास्त्वयः मृतवस्त्र
परिधानासु कूरासु चिह्नमध्यासु योगवीपु पिबमेदाह्निका
भवन्ति ॥ २४ ॥

कारावरोनिषादास्तु चर्म्मकारः प्रहयते । वैदे
हिकादन्धमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ २५ ॥

कारावरइति । वैदेह्यामेव जायतइति उत्तररथमवधान्
चपायाकाङ्क्षायां वैव संवध्यते निषादाद्वैदेह्या जातः काराव

राक्षस्यर्मच्छेदनकारी जायते अतएव यौग्रनधे कारावरा
 पाक्ष्यर्मच्छेदनाचरयमेव दृष्टितेनोक्तम् । वैदेहकवैरग्न्यमे
 दाख्यौ यामवहिर्मोक्षिणौ अन्नरानिर्देवादेदेहकेन वैदेह्यो
 जातक नर्हितवैदेहकस्यावुचितत्वात् । कारावरनिषादभात्यो
 साच सोमे उन्निषादात् कारावरनिषादक्षिणीरिव प्रमेह
 जायते ॥ १६ ॥

चण्डासात्याण्डुसोपाकास्त्वक्षारश्चक्षारवान् ।
 आहिष्ठिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ १७ ॥

चण्डासादिति । वैदेह्यौ चण्डासात्याण्डुसोपाकाश्चैव
 क्षवक्षारमोक्षौ जायते निषादेन च वैदेह्यामेवाहिष्ठिकाख्यो
 जायते अक्षच दन्तमस्त्राभेदु वाक्छर्चरक्षदरहिष्ठिकानामि
 त्यौग्रनधे दृष्टिरित्युक्ता । अनापनावाधिककलेपि कारावरा
 हिष्ठिकयोर्दृष्टिभेदसंभवत्वात् व्यपदेशभेदः ॥ १७ ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूत्रव्यसनदृष्टिमान् ।
 पुकस्यां जायते पापः सदा सज्जननर्हितः ॥ १८ ॥

चण्डालेनेति । मूत्रावाधिसादेन आतावानुपकृत्य चण्डा
 लेन जनितः सोपाकाख्यः पापज्ञा उन्मदा बाधुनिर्मिहितो

मारयोचितापराधस्तू मूलं वध्यस्तस्तथायमं राणादेवेन
मारयं तेन दृष्टिर्यस्तस्य वाचते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्वावसाविनम् ।
अग्निगोचरं सते वाङ्मानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादस्त्रीति । निषादी चण्डालात् अन्वावसाविनं चण्डा-
लादिभ्योऽपि दुष्टतमं अग्निगोचरं तद्वृत्तिश्च जनयति ॥ ३९ ॥

सङ्करे जातयस्त्रेताः पितृमातृप्रदर्शिताः । प्रच्छ-
न्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्माभिः ॥ ४० ॥

सङ्करइति । वर्षसङ्करविषये एता जातयोच्येयं जन-
यिषी अर्थं जनकः स एवं जातीयो जात इत्येवं पितृमातृकचन
पूर्वकन्दर्शिताः । तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मा
गूढानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्माः ।
शूद्राणाम् सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

सजातिजेति । द्विजातीनां समानजातीयास्तु जाताः तथानुलो-
भ्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन चण्डिकावैश्ययोः चण्डिये च वैश्यानामेवं

षट्पुत्रा दिव्यधर्मिणः उपमेवाः । तावन्मरणाकरवि यदुक्तं
तत् तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति काण्डविद्भुमः स्मृतं
अतएवां दिवातिवंस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये दिवा
व्युत्पन्ना अपि स्मृताश्चः प्रतिसीमनालो मूढधर्मालो नैवामुप
गचनमसि ॥ ४१ ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे । उत्कर्ष
श्चापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

तप इति । यजातिव्यपदेशार्थः प्रभावेण विद्यामिषवदी
जप्रभावेण च अथग्रन्थादिवत्कृतचेतादौ मनुष्यमध्ये चास्तु
त्कर्षग्रन्थमिष अपकर्षश्च वक्ष्यमाणहेतुना भवति ॥ ४२ ॥

ग्रनकैस्तु क्रियासोपादिमाः सचिवजातयः ब्रह्म
सत्त्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

ग्रनकैरिति । इमा वक्ष्यमाणाः सचिवजातयः उपमन्यमादि
क्रियासोपेन ब्राह्मणानाञ्च चावनायापनप्राचक्षिताश्च
दर्शनाभावेन ग्रनैः ग्रनैर्लोकं मूढतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाक्षौघ्रविडाः काम्बोजा जवनाः शक्ताः ।
पारदापङ्कवाक्षीनाः किराता हरदाः सशः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रकाक्ष इति । पौण्ड्रादिदेवोद्भवाः चण्डिकाः वनाः क्रिया
लोपादिना भूद्वयमापन्नाः ॥ ४४ ॥

मुखवाह्यपञ्चानां या लोके जातयो वधिः ।
श्लेच्छवाचस्यार्थवाचः सर्वे ते दृश्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

मुखेति । प्राज्ञपञ्चविधवैश्वभूद्वाणां क्रियालोपादिना या
जातयो वाह्या जाता श्लेच्छभावायुक्ता चार्थभावोपेता वा ते
दृश्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये दिजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्दिजानामेव कर्माभिः ॥ ४६ ॥

य इति । ये दिजानामानुलोत्थेन उत्पन्नाः वधेतेऽपसदाः
स्मृता इति तेषामपि पिबतो जघन्यतेनापसदवर्ज्येन प्राग्नि
धानात् ये चापध्वंसजाः प्रतिलोमवासी दिजात्युपकारकैरेव
निन्दितैर्वर्ज्यमाचैः कर्माभिर्विविधैः ॥ ४६ ॥

सूतानामस्यसारस्यमन्त्राणां विविक्षितं । वैदेह
कानां स्त्रीकार्यम्यामयानां च विक्षेपः ॥ ४७ ॥

सूतानामिति । सूतानामस्य दमयजोवनादि रसवार्यं
जीवनायै । मन्त्राणां रोगघ्नान्नादि विविक्षा वैदेहकानां
मनःपुररसं मानयानां स्य विक्षेपविषया ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां तटिस्त्रायोगवक्ष्य च ।
मेदान्प्रपुष्पुमङ्गूनामारण्यपशुपिंसनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्येति । निषादानामुक्ताणां मत्स्यवधः । त्रायोगवक्ष्य काष्ठ
तत्त्वम् । मेदान्प्रपुष्पुमङ्गूनां चारण्यपशुमारण्यम् । पुष्पुमङ्गू
वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्मास्त्रवेनजातो यौधाचनेकोत्तो योद्धवो
वन्दिस्त्रो च चपिचेष शूराणां जाता तदुत्तमं याज्ञा ॥ ४८ ॥

चतुष्पुष्पसामान्यं विद्योकोदधवन्धनम् । धिम्
शानाश्चर्यकार्यं वेद्यानां भाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

चतुष्येति । चपादीनां विद्यनिवाधिमोधादिवधवन्धनं
धिम्शानां चर्यकरं तद्विषयम् । चर्यकरं तद्विषयं जीव्यं
धिम्शानामित्येवमवदर्शनात् चतस्रः कारावरेभः हर्षा
वृत्तिभेदः वेद्यानां कंचनुरवादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमस्तशानेषु शैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्त्तयन्तः स्वकर्माभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति । ग्रामादिग्रामीषु स्नातदृष्येत्यद्रुमः तन्मूले स्नात्रा
नपर्वतवनग्रामीषु ग्रामी प्रकाशकाः स्वकर्माभिर्जीवनो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु वक्षिर्ग्रामात्यतिशयः । अप
पात्रास्य कर्त्तव्या धनमेवां चगर्हभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेष्टानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ण्यायसमलङ्कारः परित्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिश्रयो विवाहः चाण्डालश्चपा
कानान्तु ग्रामादिभिर्विवाहः स्नात पाचरहिताः कर्त्तव्या अप
लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तस्यंस्तुत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनस्त्रीषां
कुक्षुरक्षरं न दृषभादि । वासांसि च श्रवणस्त्राणि भिक्षात्राणा
दिषु च भोजनं लोहवस्त्रादि चाण्डालक्षरं वर्ज्यं च भक्षण
शीलम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विष्येत्युक्तो धर्म्ममाचरन् । व्यव
हारो मिथस्त्रीषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्म्मानुष्ठानवचने चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्यात् । तेषां च व्यवहारपक्ष्यादिव्यवहारो विवा
हस्य समानवातीयेः वशात् ॥ ५२ ॥

अन्नमेवाभ्यराधीनं देवं आह्वियमाजने । रात्रौ
न विचरेयुस्तो ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेवामिति । अन्नमेवाभ्यराधनं कार्यं मासादेभ्यो
न देयं किन्तु ग्रैयैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् । तेषु रात्रौ ग्रामनगर
योर्न पर्यटेषु ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याय चिह्निता राजप्राप्तनैः ।
अवान्धवं प्रवक्ष्यैव निर्धरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवा ग्रामादी कचविक्रयदिकार्यायै राजाज्ञया
चिह्नाहिताः वक्ताः पर्यटेषुः चयाचक्षुः एवं अन्धनिर्धरेयु
रिति ब्राह्मणव्यादा ॥ ५५ ॥

वध्यांस इत्युः सततं वक्ताप्राप्तं नृपाज्जना । वध्या
वासांसि युक्तीयुः श्रव्यासाभरणानि च ॥ ५६ ॥

वध्यांसेति । वध्यांस ब्राह्मणनिकीर्य श्रव्यारोपणादिवा

वर्षदा राजाज्ञया हन्युः तदस्त्रव्यासहाराच्च दृष्टीषुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातशरंकलुषयोनिजम् । आर्य्य
रूपमिवानार्य्य कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षमादपेतं मनुष्यं सहस्रजातं च लोकैक्यात्मानेन
विज्ञातं अतएवार्य्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्य्यं निम्नितोन्मनु
रूपाभिसेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्बिम्बिगुणात् ॥ ५७ ॥

अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्य्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभावितद्विंशत्यविहिताऽननु
ष्टादशानि सहस्रजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकृत्यन्ति
॥ ५८ ॥

पितृयं वा भजते शीलं मातुर्वैभवमेव वा । न
कथञ्चन दुर्व्येनिः प्रकृतिं स्वान्नियच्छति ॥ ५९ ॥

यस्मात् पितृयमेति । अथै सहस्रजातो दुर्व्येनिः

पितृव्यमन्त्रिदुष्टमभावं सेवते मातृव्यमन्त्रिवोषव्यमन्त्रि
वा न कदापि दद्यात्माकारणं गोपयितुं प्रकीर्ति ॥ ५८ ॥

कुले मुख्येपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीखरोक्षमपि वा वज्र ॥ ६० ॥

कुले इति । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः
प्रच्छन्नो भवति समनुयो जनकस्य भावं श्लोकस्य चुरं वा सेवत
एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाजायन्ते वर्णदूषकाः । राष्ट्रिकैः
सह तद्गात्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

वर्चेति । यस्मिन्नास्ते एते वर्णवद्भिरा वर्णानां दूषका
जायन्ते तद्गात्रं राष्ट्रवादिभ्यः सह क्षीयमेव यावन्नेति । तस्मा
द्गात्रा वर्णानां वद्भरो निरवधीयः ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागो नुपपन्नः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च ब्राह्मणानां सिद्धिकारकम् ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणार्थे इति । नो ब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतमस्यापि
परिचाचार्यं दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्रायश्चित्तः प्रतिजोषणायां
स्वर्गं प्राप्तिवारकम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्ये ऽजयीमनुः ॥ ६३ ॥

अहिंसेत्यादि । हिंसात्यागो वचार्थाभिधानम् । अन्या
येन परधनस्वायत्तं मृज्यन्त्यादिना विष्णुद्विरिन्द्रियबन्धन
इत्येवं धर्मं सङ्क्षेपतयातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरयाम
आत्मस्वीर्णानामप्यऽयं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

ब्रूद्वायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते । अत्रे
यान् श्रेयसीं जातिं ब्रूहत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं वर्णवर्णेषु तुल्यस्थित्युक्तव्यव्यतिरेकेषापि ब्राह्म
णादिदर्शयितुमाह ब्रूद्वायामिति । ब्रूद्वायं ब्राह्मणाज्जातः
पारब्रवाणो वर्णः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्थात् ।
सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा यती प्रसूयते सा दुहितरमेव
जनयति साप्यप्येव ब्राह्मणेनोढा यती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि स पारब्रवाणो वर्णो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधायात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्यक्तइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणश्च मयेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रमात्रम् ।
अपि वा व्यातमेव नु विद्याद्वैद्यान्तयेव च ॥ ६५ ॥

शूद्र इति । एवं पूर्वसोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति
ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति ब्राह्मणोऽच ब्राह्मणात् शूद्राद्यामुत्पन्नः
पारश्वो ज्ञेयः स यदि पुमान् केवलशूद्रोदाहेन तस्यां पुमांस
मेव जनयति योपि केवलशूद्रोदाहेनापरं पुमांसमेव जनयति
सोऽप्येवं वत्तमं जन्म प्राप्तः केवलशूद्रतां वीक्ष्य भिन्नवैतं क्षेमं
प्राप्नोति एवं अपि वादेव्याच शूद्राणां जातसोऽत्कर्षापकर्षौ
व्यापीयात् किन्तु जातेरपकर्षात् ब्राह्मणत्वं पुन ज्ञेयः वत्तमे
पक्षमेपि वा इति ब्राह्मणत्वं दर्शनाच्च अत्रिजात्यात्तच्च
पक्षमे जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैद्याव्यातश्च ततोऽपु
त्कर्षात् ब्राह्मणत्वेवापि न प्रदीन पञ्चाक्षरस्य संवृत्तमात्र
दृष्ट्या व्यानुरोधाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ
अनेनेव व्यापेन ब्राह्मणेन वैद्याणां जातश्च पक्षमे जन्मनि
उत्कर्षापकर्षौ अपि वाचां जातश्च तृतीये अपि च वैद्याणां
जातश्च तृतीये एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु बह्वक्षरा ।
ब्राह्मणस्यामप्यनार्यात्तु मेकक्षरं चेति चेन्न वेत् ॥ ६६ ॥

अनार्येति । एकः शूद्राणां बह्वक्षरा चतुर्धा जन्मनि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्वयः ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः इत्यर्थे कतरो
 त्यस्य अन्वयमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयवीजश्च यथा
 वीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयाज्जातः बाधुः ब्रूयः एवं चेन्नो
 त्कर्षाद्ब्राह्मण्यमपि ब्रूयेज्जातः किमिति बाधुः ब्रूये न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थ्यामनार्थ्यायामार्थ्यादार्यो भवेदुच्यते ।
 जातोऽप्यनार्थ्यादार्यायामनार्थ्य इति निस्ययः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयाज्जातः स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्बुद्धैः प्रशस्यो भवति
 ब्रूयेज्जातः पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिसोमतस्तत्पक्षतया ब्रूयधर्मो
 व्ययनधिकाराद्प्रशस्यइति निस्ययः न्यायप्राप्तेरर्थो व्ययन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जननः पूर्व उत्तरः प्रतिसोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्डासौ दावप्यनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वः पारब्रवः ब्रूयाज्जातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेषः प्रतिसोम्येन ब्रूयेज्जातः ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 त्वेनानुपनेषः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेने जातं सम्मद्यते वया । तथा
र्याज्जातार्थार्थायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अथाग्नेमनवीजं अग्नेमनवेने जातं वदन्
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां यवर्थायामानुषोम्येन च
अत्रिधावैश्वरोजातः यवर्धसंस्कारं अत्रिधावैश्वसंस्कारश्च सर्वं
मौतं सार्धं सार्धमिति न च पारम्यवच्छायाविति पूर्वोक्तदार्ढ्या
र्थमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रभ्रंसन्ति चेन्नमन्ये मनीषिणः । वीज
चेने तथैवान्ये तचेयन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्नराक्षुण्णसौवर्चश्च सौवर्चमाह वीजमिति । केचि-
त्पश्चिता वीजं सुवन्ति हरिणाक्षुण्णश्च अथप्रभृतादेर्नक्षु-
मिन्नदर्शनात् । अपरे पुनः चेत् सुवन्ति चेन्नक्षामिपुष्पमदर्श-
नात् अन्ये पुनर्वीजचेने उमे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेने
यमद्विदर्शनात् एतस्मिन्मते देवद्वामाचेत् यवस्याग्नेया
॥ ७० ॥

अचेने वीजमुत्कृष्टमन्नरैव विनश्यति । अवी-
जकमपि चेत् केवलं क्षण्डितमभवेत् ॥ ७१ ॥

अचेन्नरति । अन्नप्रदेने वीजमुत्कृष्टमन्नरैव विनश्यति ।

एव विनश्यति शोभनमपि चेत्तं वीजं दहितं क्षयिष्यतीति चेदपि
 ज्ञात् नतु प्रसमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकमिन्द्रिया सुनिश्चयेव
 सुचेचदिति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्मादीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्मादीजमग्रस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं वीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्मा
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिषादिजाता अपि ऋषयश्च
 इवो मुनिरप्यजाताः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संस्तुताः तस्मादीजं प्रसूयते एवञ्च वीज
 प्राधान्यविममनं वीजोन्मोन्मोर्षये वीजोत्कुट्टाजातिः प्रधान
 मित्येवम्वरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 सम्रघार्यब्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूङ् दिवातिकर्माकारिणं दिवातिष्ठ ब्रूङ्
 कर्माकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूङ् दिवातिकर्मापि न दिवातिसमः तस्मानधिकारिणो दिवाति

कर्माचरणेषु तत्कृत्यान्तरम् । इत्थं ब्रूयन्कर्माणि निश्चयानि ।
न ब्रूयन्तः निश्चिद्व्यवस्थेन ब्राह्मणैर्कृत्यान्तरम् । ब्राह्मणैः
निश्चिताचरणेभ्योऽप्युक्तम् । तस्याद्यद्यपि विगर्हितं ततो न
न कर्तव्यमिति ब्रूयन्त्येवमर्थस्योपदेशः ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामप्युक्तमिति पादयिष्यन्निदमाह
ब्राह्मण्यदिति । ये ब्राह्मण्यं ब्रह्ममस्तित्यारम्भब्रह्मण्यमिति
सकर्मगुणान्निरतास्तु ते षट् कर्माणि ब्रह्मणाचरन्त्यापना
दीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७३ ॥

अध्यापनमध्यवर्तनं वाचनं वाचनमनया । दान
अतिशयश्चैव षट् कर्माण्यव्यवर्तनः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माण्यहं अध्यापनमिति । अध्यापनाध्यवर्तने वाचनम्
वेदम् । तथा वाचनमनया दानमतिशयश्चैव इति इतानि
षट् कर्माणि ब्राह्मण्येन विदितानि ॥ ७४ ॥

चैत्यद्रुमशशानेषु शैलेषूपवनेषु च । वसेयुरेते
विज्ञाना वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति । यामादिषमीपे स्थातृव्यसैत्यद्रुमः तन्मूले शशाना
नपर्वतवनसमीपेषु यामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः
॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्ग्रीमात्यतिशयः । अप
पात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां शर्गर्द्धभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेष्टानि भिक्षभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ण्यायसमलङ्कारः परित्रय्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति । वासांसीति । प्रतिश्रयो निवासः चाण्डालश्चपा
कानान्तु यामादिरिनिवासः स्थातृ पाचरहिताः कर्त्तव्या अप
लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तन्मंस्कृत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं धनक्षेपां
कुक्षुरक्षरं न दृषभादि । वासांसि च श्रवणस्त्राणि भिक्षपात्राणां
दिषु च भोजनं लोहवस्त्रादि चाण्डालरसं वर्ज्यं च भक्षणं
शीलम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समयमभिच्छेत्पुच्छो धर्ममाचरन् । व्यव
हारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति । धर्मानुष्ठानवमने चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादि

व्यवहारं न कुर्यात्। तेषाञ्च अणदानयज्ञादिव्यवहारो विवा
हश्च समानजातीयैः सञ्चान्योन्यं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषाम्पराधीनं देवं आह्निसमाधने। रात्रौ
न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेषामिति। अन्नमेषाम्परायत्तं कार्यं भ्रातादेभ्यो
न देयं किन्तु प्रेयैर्भिन्नपात्रे दातव्यम्। तेच रात्रौ ग्रामनगर
योर्न पर्यटेषु ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्याय चिह्निता राजशासनैः।
अवान्धवं श्रवच्चैव निर्धरेयुरिति हितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति। दिवा सामादी कचविक्रवादिकार्यार्थं राजाज्ञया
चिह्नादिताः वक्तव्यः पर्यटेषुः अवाचक्ष्यं श्रवं अवाधिर्धरेयु
रिति शास्त्रमर्थादा ॥ ५५ ॥

वध्यांस वन्युः सततं वयाशार्कं मृषाज्वान्। वध
वासंसि पृच्छीयुः श्रव्यासाभरणानि च ॥ ५६ ॥

वयांसिति। वध्यांसं शास्त्रानतिक्रम्य मृषादीपवादिना

वर्षदा राजाज्ञया हन्युः तदस्त्रत्रयासङ्काराञ्च दृष्टीषुः
॥ ५६ ॥

वर्षापेतमविज्ञातभ्ररंकलुषयोनिजम् । आर्यं
रूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्षेति । वर्षत्वादपेतं मनुष्यं सङ्करजातं च लोकैस्सञ्चालेना
विज्ञातं अतएवार्थसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यं निन्दितबोध्यं
रूपाभिस्त्रेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुवात् ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्यतेति । निष्ठुरत्वपदवभावित्वदिंसत्वविहिताऽननु
ठाहत्वानि सङ्करजातिं नरं अस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति
॥ ५८ ॥

पितृवं वा भजते शीलं मातृर्वोभयमेव वा । न
कथञ्चन दुर्व्योनिः प्रकृतिं स्नान्नियच्छति ॥ ५९ ॥

वक्ष्यात् पितृमेति । अथैव सङ्करजातो दुर्व्योनिः

पितृव्यमन्त्रिदुष्टमावर्तः सेवते मातृव्यमन्त्रिविषयव्यमन्त्रि
वा नकदापिदद्यात्कारणं गोपयितुं ब्रह्मोति ॥ ५८ ॥

कुले मुख्येपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलन्नरोत्पमपि वा वज्र ॥ ६० ॥

कुले इति । मशकुलप्रसूतत्वापि वज्र योनिसङ्करः
प्रच्छन्नो भवति यमनुयो वर्णकलभार्थं कोकिलपुरं वा वेषतु
एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाजायन्ते वर्षवृष्टकाः । रात्रिकैः
सह तद्गाढं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

यचेति । यस्मिन्नात्रे एते वर्षवृष्टकाः वर्षानां वृष्टका
जायन्ते तद्गाढं रात्रिवादिभ्यः सह क्षीयमेव वायमेति । तस्मा
द्गाढा वर्षानां वृष्टरो विरचयिष्यः ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देवत्वानोनुपकृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारकम् ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणार्थे इति । नोब्राह्मणस्त्रीबाह्यावामन्वतमत्वापि
परिचाचार्यं दृष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राचक्षानः प्रतिबोधनाया
स्वर्ग प्राप्तिकारकम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्ये ऽजयीमनुः ॥ ६२ ॥

अहिंसेत्यादि । हिंसात्यागो वचार्थाभिधानम् । अन्या
येन परधनस्वाग्रहं मृज्यवादिना विप्रद्विरिन्द्रियसंयम
इत्येवं धर्मं सङ्क्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरवशान्
श्रीमच्छ्रीशंभुनामप्यऽयं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६२ ॥

ब्रूङ्गायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते । अत्रे
यान् श्रेयसीं जातिं प्रच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

इदानीं सर्ववर्षेषु तुल्यस्त्रितुल्यकस्यव्यतिरेकेणापि ब्राह्म
णादिदर्शयितुमाह ब्रूङ्गायामिति । ब्रूङ्गाख्यं ब्राह्मणाज्जातः
पारववाख्यो वर्षः प्रजायतइति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्थात् ।
या यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा यती प्रसूयते या दुहितरमेव
जनयति साप्यप्येव ब्राह्मणेनोढा यती दुहितरमेव जनयति
साप्येवमेवं सप्तमे युगे जन्मनि य पारववाख्यो वर्षो बीज
प्राधान्यात् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात्
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्पद्यतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणस्तमेति ब्राह्मण्येति शूद्रनाम् ।
 चचिवाव्यातमेवन्तु विद्याद्वैश्यान्तमेव ॥ १५ ॥

शूद्र इति । एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मण्यतां याति
 ब्राह्मण्यश्च शूद्रतामेति ब्राह्मणोऽच ब्राह्मणात् शूद्रायां मुत्पन्नः
 पारश्वो ज्ञेयः स यदि पुमान् केवलशूद्रोदाहेन तस्यां पुमांस
 मेव जनयति सोऽपि केवलशूद्रोदाहेनापरं पुमांसमेव जनयति
 सोऽप्येवं सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात् क्रमेण
 प्राप्नोति एवं चचिवाद्वैश्याश्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ
 जानीयान् किन्तु जातेरपकर्षात् बाह्युत्कर्षौ पुनरेवेवः सप्तमे
 पक्षमेपि वा इति बाह्यवत्पददर्शनाच्च चमिताव्यासश्च
 पक्षमेव जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैश्याव्यातश्च ततोऽप्यु
 त्कर्षात् बाह्यवत्पदोवापि वा शब्देन पञ्चाक्षरस्य बन्धुहीतमात्र
 दृष्ट्याव्यानुरोधाच्च तृतीये जन्मनि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ
 अनेनेव व्याधेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातश्च पक्षमेव जन्मनि
 उत्कर्षापकर्षौ चचिवायां जातश्च तृतीये चचिवैव वैश्यायां
 जातश्च इति एव बोद्धव्यौ ॥ १५ ॥

अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु बह्व्यया ।
 ब्राह्मण्यमप्यनार्यात्तु येकत्वं केति चेन्नयेत् ॥ १६ ॥

अनार्येति । एकः शूद्राणां बह्व्यया चतुर्हायनवि

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्वयः ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः इत्यर्थश्चे कतरो
 त्यस्य अथस्त्वमिति चेत्संशयः कश्चित् स्यात् संशयविवक्षया यथा
 वीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयाथा जातः साधुः ब्रूः एवं चेचो
 त्कर्षाद्ब्राह्मणमपि ब्रूये जातः किमिति साधुः ब्रूः न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्थो भवेद्गुणैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्थायामनार्थ इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयाथां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृत्युक्तेः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रशस्यो भवति
 ब्रूये पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिलोमतस्तत्पक्षतया ब्रूयर्थो
 व्ययनविकाराद्प्रशस्यइति निश्चयः व्याचमोप्यर्थो कश्चन
 प्रामाण्यादप्यबोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्डालौ दावयनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वः पारब्रवः ब्रूयाजातत्वेन जातिवैगु
 ण्यादनुपनेयः प्रतिलोम्येन ब्रूये ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तर
 लेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेने जातं सम्मद्यते वया । तथा
र्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अद्यामोमनवीचं मोमवचेने जातं वयद्व
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां चवर्षाद्यामानुसोम्येन च
चत्रिषावैश्ववोर्जातः चवर्षसंस्कारं चत्रिषवैश्वसंस्कारश्च सर्वं
मौतं सार्त्तं सार्हति नच पारवचचक्षाचाविति पूर्वोक्तदार्ष्ट्या
यमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेचमन्ये मनीषिणः । वीज
चेने तथैवान्ये तचेवन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनान्नराक्षुक्तचैवार्चं च चैवार्चमाह वीजमिति । केचि
त्यस्मिता वीजं सुवन्ति हरिश्चाक्षुत्यवच चवर्षप्रज्ञादेर्मज्ञानु
मितदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचक्षामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेने उमे अपि सुवन्ति सुवीजश्च सुचेने
चवर्षप्रदर्शनात् एतस्मिन्मतमेदे वक्ष्यमाणेचं व्यवस्था चेवा
॥ ७० ॥

अचेने वीजमुत्प्लुष्टमन्तरैव विनश्यति । अपी
जकमपि चेचं केवचं स्मृष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेनरति । अवरप्रदेने वीजमुत्प्लुष्टमन्तरैव विनश्यति ।

ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्वयः ब्राह्मणां ब्रूयाज्जातः द्योर्गर्भे कतरो
 त्यस्य अयस्त्वमिति चेत्संभवः कश्चित् स्यात् संभववीजश्च यथा
 वीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् ब्रूयादां जातः साधुः ब्रूहः एवं चो
 त्कर्षाद्ब्राह्मणामपि ब्रूहेष जातः किमिति साधुः ब्रूहो न
 स्यात् ॥ ६६ ॥

जातो नार्थामनार्थायामार्थादार्यो भवेद्बुधैः ।
 जातोऽप्यनार्थादार्यायामनार्थ इति निस्यः ॥ ६७ ॥

तत्र निर्णयमाह जातइति । ब्रूयादां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः
 सृष्ट्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रब्रह्मो भवति
 ब्रूहेष पुनर्ब्राह्मणां जातः प्रतिसोमतस्तत्पुत्रतया ब्रूहधर्मे
 व्ययनधिकाराद्ब्रह्मस्यइति निस्यः न्यायप्राप्तेष्वर्थो व्ययन
 प्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिसोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति । पारब्रवचण्डालौ दावयनुपनेषाविति व्यव
 स्थिता ब्राह्मणमर्थादा पूर्वं पारब्रवः ब्रूयाजातत्वेन जातिवैनु
 स्यादनुपनेयः प्रतिसोम्येन ब्रूहेष ब्राह्मणां जातत्वात् इत्युत्तरं
 त्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुवीजश्चैव सुचेने जातं सम्यद्यते यथा । तथा
र्याज्जातार्थायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६८ ॥

सुवीजमिति । अद्याग्नेमनवीजं ग्नेमनचेने जातं यद्वद्
भवति एवं दिवातेर्दिवातिस्त्रिधां यवर्चाचामनुसोम्येन च
चत्रिवावेष्ट्यचोर्जातः यवर्चसंस्कारं चत्रिवावेष्ट्यसंस्कारश्च सर्वं
जातं सार्चं ह्यर्हति नच पारश्ववचसाचाविति पूर्वोक्तदार्ढ्या
र्थमेतत् ॥ ६८ ॥

वीजमेके प्रशंसन्ति चेचमन्ये मनीषिणः । वीज
चेने तथैवान्ये तचेवन्तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

प्रदर्शनात्तराशुक्तसौवार्चस्य सौवार्चमाह वीजमिति । केचि
त्यस्त्रिता वीजं सुवन्ति हरिश्चाशुत्यस्य च यद्वद्भुतादेर्मन्त्रमु
मित्प्रदर्शनात् । अपरे पुनः चेचं सुवन्ति चेचकामिपुत्रमदर्श
नात् अन्ये पुनर्वीजचेने उभे अपि सुवन्ति सुवीजस्य सुचेने
यद्वद्भिदर्शनात् एतस्मिन्नातमेदे वक्ष्यमाणेचं यवसा चेवा
॥ ७० ॥

अचेने वीजमुत्तममन्यैव विनश्यति । अवी
जकमपि चेचं केवसं स्त्रिष्टिसम्भवेत् ॥ ७१ ॥

अचेचरति । अवरप्रदेने वीजमुत्तममदददन्तराच

एव विनश्यति श्रोमन्नमपि चेत्तं वीजं दहितं क्षयिष्यमेव केवलं
 स्यात् नतु प्रसमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकमिन्द्रिया सुशिक्षयेत्
 सुचेष्टदति प्रागुक्तं उभयप्राधान्यमेवाभिमतम् ॥ ७१ ॥

यस्यादीजप्रभावेण तिर्यग्जा षष्ठसोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्यादीजमग्रस्यते ॥ ७२ ॥

इदानीं वीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्यादिति । यस्या
 दीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिषादिजाता अपि षष्ठ्यष्टक्या
 इवो मुनिलब्धाः पूजिताश्च अभिवाद्यमादिना वेदज्ञाना
 दिना प्रशस्ता वाचा संस्तुताः तस्यादीजं प्रसूयते एवञ्च वीज
 प्राधान्यविममनं वीजोन्मोर्षये वीजोत्कुटावातिः प्रधान
 मित्येवम्वरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणं ।
 समप्रचार्यत्रयीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति । ब्रूङ् दिवातिकर्षकारिणं दिवातिष्ठ ब्रूङ्
 कर्षकारिणं ब्रह्मा विचार्य न समौ नासमावित्यवोचत् यतः
 ब्रूङ् दिवातिकर्षापि न दिवातिष्ठतः तस्मानधिकारिणो दिवाति

कर्माचरणेषु तत्कालावस्थान् । इत्थं ब्रूयन्कर्माणि विज्ञातिः
न ब्रूयन्मः निमिद्धमेकमेव काव्युत्कर्षस्यावस्थान् काव्यग्रन्थे
निमिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् । तस्माद्यद्यपि विमर्शितं तत्तेन
न कर्तव्यमिति सङ्करपर्यन्तवर्षधर्मोपदेशः ॥ ७२ ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्माण्यवस्थिताः ।
ते सस्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मातिपादयिष्यन्निदमाह
ब्राह्मणवदिति । ये ब्राह्मण्य ब्रह्ममतिक्रान्त्वा ब्रह्मधामनिष्ठाः
स्वकर्मानुष्ठाननिरतास्त ते षट् कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापना
दीनि क्रमेण सस्यगुपतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

अध्यापनमध्यवर्तनं वजनं वाजनमनया । दान
अतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

तानि कर्माण्याह अध्यापनमिति । अध्यापनाद्यवने वाङ्मन
वेदस्य । तथा वजनवाजने दानप्रतिवृत्तिरिति इतानि
षट् कर्माणि ब्राह्मण्यस्य विदितव्यानि ॥ ७५ ॥

पश्यान्तु कर्मणां मस्य चीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विष्णुद्वारा प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

यथामिति । अथ ब्राह्मणस्य एवामध्यापनादीनां पश्यां
कर्मणां मध्यायाजनमध्यापनं विष्णुद्वारा प्रतिग्रहैर्धनं सिध्येत् प्रसक्तो
भोदिज इति वचननिर्द्देशाद्भिजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि चीणि
कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

चयो धर्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणास्त्यजियम्यति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

चयो धर्मा इति । ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजन
प्रतिग्रहाख्यानं दृष्टव्यं चीणि कर्माणि निवर्त्तन्ते अथवा
नयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यम्यति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः । न
तौ प्रति हि तान् धर्माभ्यनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यम्यतीति । यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निव
र्त्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति ब्राह्मणवक्ता । यस्याभ्यनुः प्रजा

पतिः तौ चचिववेद्यौ प्रति तानि दत्तार्थाणि कर्त्तव्यानि कर्त्तव्यत्वेन
नोक्तवान् एवं वेद्यस्याप्यश्वत्थानदावानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

प्रस्तास्रभृत्सं चचिवश्च वचिकपशुहविर्विशः ।
आजीवनार्थन्वर्त्तु दानमध्वयनं वज्रिः ॥ ७९ ॥

प्रस्तास्रेति । प्रस्तं वृद्धादि चक्षुं वाचादि हतद्वारणम्
वारचक्षुश्च चचिवश्च दत्तवर्त्तम् । वाचिष्यपशुहविरुच्यवि
कर्त्तव्ये वेद्यश्च जीवनार्थानि । कर्त्तव्याः पुनरनयोर्दानाश्वत्थ
यागा भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणश्च चचिवश्च च रक्षयम् ।
वार्त्ताकर्मैव वैश्यश्च विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

वेदेति । वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रक्षावार्त्ताभ्यां दत्तवर्त्ताभ्यां
यज्ञोपदेवादेतद्ब्राह्मणश्च । प्रवारचक्षुश्च चचिवश्च । वाचिष्यं
पाशुपास्यं वेद्यश्च । इतान्वेतेषां दत्तवर्त्तकर्मसु योक्तव्ये ॥ ८० ॥

अजीवंसु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत् चचियधर्मेषु सक्षय्य प्रकृतवत्तारः ॥ ८१ ॥

अधुना आपदार्थावाह चजीवयित्ति । चयोक्तेनाध्यापना

दिककर्मणा ब्राह्मणे नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्बकमूर्धनपूर्व
कमजीवन् अत्रियकर्मणा आमनमररक्षणादिना जीवेत् ।
यस्याह्मत्रियधर्मोऽस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकां ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामिति । ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिचरित्रवृत्ति
भ्यामप्यजीवन् केन प्रकारेण वर्त्तेतेति यदि ग्रन्थः स्यात्तदा
कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगो
रक्षयश्च वाणिज्यस्यापि प्रदर्शनार्थं तथाच विक्रेणापि वक्ष्यति
स्वयं कृतस्त्रेहं कृष्यादि ब्रह्मवापदृत्तिः । चक्षवं कृतस्य
अतामृताभ्यां जीवेत इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः अत्रियोपि वा ।
हिंसाप्रायाम्पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

यद्यति कृष्यादेर्वसावसमाह वैश्येति । ब्राह्मणः अत्रियो
वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन् भूमिउजन्तुहिंसावज्जसां वसोवर्हा
दिपराधीनां कृषिं यत्नतस्त्वजेत् अतः पशुपाशनाशभावे
कृषिः कार्थेति द्रष्टव्यम् । अत्रियोपि वैद्युपादानाह्मत्रियस्या
यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरसीत्यवगम्यते ॥ ८३ ॥

हृषिं साञ्जिति मन्वन्तो सा वृत्तिः सद्विमर्शिता ।
भूमिभूमिश्रयांश्चैव हन्ति बाह्वमयोमुखं ॥ ८४ ॥

हृषिमिति । साञ्जिदञ्जीवनमिति हृषिं वेचिमान्वन्तो सा
पुनर्जीविका साधुभिर्विन्दिता भस्मादुत्प्लुतासादिषोड
शान्तं बाह्वं भूमिभूमिद्वयं हन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्वजतो धर्मनैपुणम् । विद
पण्यमुदृतोद्धारं विज्ञेयं विज्ञावर्द्धनेम् ॥ ८५ ॥

इदन्ति । प्राज्ञवत्त एविवत्त चात्मीयदन्तेरवश्यं
धर्मवृत्ति निष्ठातत्त्वं ज्ञातव्यं वैज्ञेयं च विज्ञेयं प्रवृत्तं तत्
वक्ष्यमावर्द्धनीयवर्द्धितं चनद्विषयं विज्ञेयं ॥ ८५ ॥

सर्व्वान्सानपोहेत कृताञ्जल्य तिलैः सह ।
अन्नानो खवण्यश्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

तानि वर्द्धनीयान्वाह वर्द्धयति । वर्द्धन् पोषमाणान्
रथान् तथा विद्वान्तिष्ठान्वाहवत्तपशुमनुजान् च
विक्रियते । रथमेवैव खवण्यं निषेधविद्वो विज्ञेयं निषेधो
दोषगौरवज्ञापनादः तच्च प्राचक्षितगौरवार्द्धनेव इवमर्थं
सापि पृथक्प्रवेधो व्याख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्व्वञ्च तान्तव्यं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपिचेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधी ॥ ८७ ॥

सर्व्वमिति । सर्व्वान्नानिर्व्वितं वस्त्रं कुसुमादिनारक्तं सर्व्वयेत् ।
ब्रह्मसुमातनुमथान्याविकलोमभवानि च यस्य सोहिताव्यधि
भवेद्युः तथापि न विक्रीणीत तथा फलमूलगुडून्नादीनि
वर्ज्ययेत् ॥ ८७ ॥

अपःशस्त्रं विषं मांसं सोमद्रव्यांस सर्व्वशः ।
शीरं क्षौद्रन्दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

अपरति । जलसोहमिवमांससोमशीरदधिघृततैलगुडद
र्भान् तथा गन्धवन्ति सर्व्वानि कर्पूरादीनि क्षौद्रं माषिकं मधु
मधूष्णिष्टं शस्त्रावमधूष्णिष्टेति चाश्ववधक्येन पठितं वर्ज्य
येत् ॥ ८८ ॥

आरण्यांस पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणस वयांसि च ।
मद्यन्नीलिञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वान्सैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

आरण्यामिति । आरण्यान् सर्व्वान् पशून् हस्तादीन्दंष्ट्रिणः
विंदादीन् तथा पश्चिमसकाचसैकशफांस्यामादीन् न विक्री
णीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवसः । विक्री-
णीत तिस्रान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्त्रितान् ॥ ८० ॥

काममिति । कर्षकः स्वयमेव कर्षयेत् तिस्रानुत्पाद्य कृष्यान्-
तु स्वयमेव कृषीवसः । तिस्रान् कृष्यान् स्वयमेव कृषीवसः
प्रतोक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छातोविक्रीणीत निषिद्धस्यापि तिस्र-
विक्रयस्तु धर्मार्थमचिरमिति प्रभवः ॥ ८० ॥

भोजनाभ्यक्षणादानाद्यदन्यत्कुरुते तिस्रैः ।
कृमिभूतः श्वविष्टायाभ्यक्षः सह मज्जति ॥ ८१ ॥

भोजनेति । भोजनाभ्यक्षणादानाद्यदन्यत्कुरुते तिस्रैः ।
कृमिभूतः श्वविष्टायाभ्यक्षः सह मज्जति । तिस्रान् कुरुते तेन पापेन पितृभिः सह कृमि-
भूतः श्वविष्टायाभ्यक्षः सह मज्जति ॥ ८१ ॥

सद्यः पतति मांसेन साक्षया सवद्येन च । त्वयेव
शून्नीभवति प्राज्ञाद्यः शीरविक्रवात् ॥ ८२ ॥

सद्यरति । मांससाक्ष्याद्यवधिकवैप्राज्ञ्याद्यवधिकवादेव पत-
तीति दोषगौरवव्यापनार्थमेतत् । सद्यमेव जहापातका-
नान्यामित्यवेदनां वक्ष्यमाणम् । शीरविक्रवात् श्वदेव

शूद्रतां प्राप्नोति इतदपि दोषगौरवात् प्रायश्चित्तनैऋत्या
पक्षार्थम् ॥ ६२ ॥

इतरेषाम् पण्ड्यानां विक्रयादिश्च कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ६३ ॥

इतरेषामिति । ब्राह्मण उन्नेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रति
षिद्धानामपण्ड्यानां दृष्टातो न तु प्रमादात् क्रयान्तरसंस्तिष्टानां
सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वञ्चच्छति ॥ ६३ ॥

रसा रसैर्भिन्नातव्या नत्वेव सत्त्वं रसैः । कृता
अश्वाकृताद्येन तिस्रा धान्येन तत्समाः ॥ ६४ ॥

रसादिति । रसा गुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्त्तनीयाः
सवषण्मनः रसान्तरेण न परिवर्त्तनीयं षिद्धाद्यश्वामाश्वन
परिवर्त्तनीयं तिस्रा धान्येन धान्यं प्रस्यः प्रस्येनेत्येवं तत्समाः
परिवर्त्तनीयाः ॥ ६४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्व्येषां न यजुः । न त्वेषं
ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ६५ ॥

जीवेदिति । अथिषः अपादव्याप्तः एतेनेत्यभिधातु सर्व्येषां
भिधानात् ब्राह्मणमोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन

वैश्ववर्षीयेन पुनः कदापि द्राक्ष्यमीविकीर्णाययेत् न केवलं
चरितः वैश्ववर्षीयेऽपि ॥ ६१ ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्माभिः । तं
राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ६६ ॥

यो लोभादिति । यो निरुष्टजातिः सन् लोभादुत्कृष्टजाति
विहितकर्माभिर्जावेत् तं राजा दृष्टीतमर्थस्वं कृत्वा तदानीमेव
देशान्निःसारयेत् ॥ ६६ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्तनुष्ठितः । पर
धर्मेषु जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ ६७ ॥

वरमिति । विगुणमपि स्वधर्मं कर्तुं न्यायं न परकीयं
संपूर्णमपि यस्याज्यात्यन्तरविहितकर्माणां जीवन् तत्परादेव
संजातितः पततीति दोषो वर्णनार्थः ॥ ६७ ॥

वैश्वोऽजीवन् स्वधर्मेषु शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।
अनाचरन् कार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ६८ ॥

वैश्व इति । वैश्वः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि
दिवातिशूद्रवृत्त्या उच्छिष्टभोज्यादीन्यनुबन् वर्तते निसीर्याप
त्कमत्रः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ६८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं दिज्जन्तनाम ।
पुत्रदारात्ययम्प्राप्तो जीवेत्कारककर्मभिः ॥ ८८ ॥

अशक्नुवदिति । शूद्रः दिजातिशुश्रूषां कर्त्तुमशमः पुत्रव
सम्पुत्रकञ्चनः सपकारादीनां कर्मभिर्जीवेत् ॥ ८८ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते दिजातयः ।
तानि कारककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥ १०० ॥

ये रिति । पूर्वोक्तकारककर्मविशेषाभिधानार्थं इदं । यैः
कर्मभिः कृतैर्दिजातयः परिचर्यन्ते तानि कारककर्मणि तद्यथा
दीनि शिष्यानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात्
॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिर्कषितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१ ॥

वैश्येति । ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादद्वन्द्वश्च न चरिष्य
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् स्वधर्मो वरं विगुण इत्युक्तत्वात् स्ववृत्तावेव
वर्त्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतस्व विगुणप्रति
ग्रहादिसहवृत्त्यसम्भवे परवृत्त्याग्रवर्षं श्रेयम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिपक्षीकद्राक्ष्यस्तनवक्रतः । पवित्रं
दुष्यतीत्येतत् वर्ज्यतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्वत इति । ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दित
निन्दिततरनिन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अर्था
न्तरन्यासनामालङ्कारः । यस्मात्पवित्रं गङ्गादि रथोदका
दिना दुष्यतीत्येतत् शास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

नाध्यापनाद्याजनादा गर्हितादा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां व्यवसामुसमा धिते ॥ १०३ ॥

यस्मात् नाध्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्या
पनाद्याजनाप्रतिग्रहेरधर्षो न भवति यस्मात् स्वभावतः पवित्र
मेनान्बुद्धकृत्यासे ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन सिध्यते ॥ १०४ ॥

जीवितेति । यः प्राणान्नव्याप्तः प्रतिक्षीमणादन्नमन्नाति
योऽन्नरीक्षमिव कर्दमेन पापेन न बल्यते ॥ १०४ ॥

अजीमर्त्तः सुतं हनुमुपास्य सुमुचितः । नचा
क्षिप्यत पापेन शुभ्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

अथ वरकृतिरूपार्थवादमाह अजीमर्त्त इति । अथिर
जीमर्त्ताख्यो मुमुक्षितः यन् पुत्रं श्रुतः त्रेफनामानं स्वयं विक्रीत
वान् यस्मै गोव्रतशाभाय वस्त्रयूपे वज्रा विव्रविता भूत्वा हनुं
प्रयत्नमेव च शुभ्रतीकारार्थं तथा कुर्मन् पापेन क्षिप्तः एव च
वज्रचक्रास्त्राद्ये श्रुतः त्रेफनाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

अमांसमिच्छन्मर्त्तोऽनुं धर्माधर्माविचक्षणः ।
प्राणानाम्परिरक्षार्थं वामदेवो न क्षिप्तवान् ॥ १०६ ॥

अमांसमिति । वामदेवाख्य अविर्द्धर्थाधर्माग्रः शुधार्तः
प्राणनाशार्थं अमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण च क्षिप्तवान्
॥ १०६ ॥

भरदाजः शुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने । वङ्गीर्गाः
प्रतिजग्राह वृधोस्तद्व्यो महातपाः ॥ १०७ ॥

भरदाज इति । भरदाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रवहितो
निर्जने वने अरक्षे उपविता सुत्पीडितो वृधुना वसतस्त्व्यो
वङ्गीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

सुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागादिशामिनः स्वजाघनी ।
चण्डालश्चादादाय धर्माधर्माविचक्षणः ॥ १०८ ॥

सुधार्त्त इति । अपिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः सुतोषितः
चण्डालश्चादादाय सुकुरजघनमां सन्नचितुमध्यवसितवान्
॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनादा तथैवाध्यापनादपि । प्रति
ग्रहः प्रणवरः प्रेत्य विग्रहः अर्चितः ॥ १०९ ॥

प्रतिग्रहादिति । अर्चितानामवधायनं प्रतिग्रहाणां
मध्यात् ब्राह्मणस्यासप्रतियहो निरुद्धः परलोके नरकहेतुः
ततश्चापदि प्रथममिन्द्रिताध्यापनयाजनयोः अवर्त्तितत्वं तद
व्यवहारे त्वमप्रतियह इत्येवम्वरमेतत् ॥ १०९ ॥

वाजनाध्यापने निवृत्तं क्रियेते संस्मृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियेते श्रूणादयमव्यवधानः ॥ ११० ॥

अथ हेतुमाह वाजनेति । वाजनाध्यापने वापयनापदि च
उपनयनसंस्मृतात्मनां द्वितीयमव्यवधानं क्रियेते प्रतिग्रहः पुनर्नि
रुद्धवातेः श्रूणादपि क्रियेते सजादयो वाभ्यो अर्चितः ॥ ११० ॥

अपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
ग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो यद्वा दसत्प्रतियद्वा जनाध्यापनैर्धनुत्पन्नं
पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणकमेव अपहोमैर्ब्रह्मति
असत्प्रतियद्वा जनितम्बुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोढे पचः
पीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापनश्नति ॥ १११ ॥

त्रिसोऽहमप्याददीत विप्रोऽजीवन् चतस्रतः ।
प्रतियद्वाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युज्जः प्रशस्तते ॥ ११२ ॥

त्रिसोऽहमिति । ब्राह्मणः सप्तत्वाऽजीवन् चतस्रत इत्युप
पातक्यादिभ्योऽपि त्रिसोऽहं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽसत्प्र
तियद्वां कुर्यात् यस्यादसत्प्रतियद्वात् त्रिषः प्रशस्तः मन्त्रार्था
त्प्रकानेकधान्योन्नयनं त्रिसस्ततोऽप्युज्जः श्रेष्ठः एवैकधान्यादि
गुडकोन्नयनमुज्जः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याव्यः
स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संख्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुस्मार्थं
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्य

धनं धानाद्युपपन्नं हिरण्यस्यपि आपण्यकरणादप्यप्योक्तं
 आसवर्त्ता नाधितव्यः स्यात् । अत्र दातुमेष्यति कथयते
 नावधारितः स ज्ञात्वा न चापवीच इत्यर्थः । मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्वानमर्षतीति तत्र देवे न वक्ष्यमिति
 व्याचष्टाते ॥ ११२ ॥

अकृतस्य कृतात्मेवाग्नौ रजाविक्रमेव च । हिरण्यं
 धान्यमस्रश्च पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

अकृतश्चेति । अकृतमनुष्ठानं चेत् कृतादुपपन्नस्य प्रति
 पदे दोषरहितं तथा गोदानमेव हिरण्यधान्यविद्वान्नाम
 मन्वात्पूर्वमूर्ध्वं च दुष्टं । ततश्चैवानूर्ध्वपूर्वावस्थे परः परो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त विन्तागमा धर्मा दायो सामः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिथश्च एव च ॥ ११५ ॥

सप्तेति । दायाद्याः सप्त धनागमाः अथाधनाधिकारं धर्मो
 दनपेताः तत्र दायोऽप्युदागतधनं सामो निष्कारे नैवाहि
 तव्यश्च च । क्रयः प्रविष्टः एते च सप्तदशानपि वर्णानामर्थः ।
 जयधनं विजयमेव अपि वक्ष्यते धर्मः प्रयोगो ह्यग्रादिप्रवृत्तिः ।

अपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् । प्रति
अहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

अपेति । एनो यद्व्यादसत्प्रतिपदयाजनाध्यापनैर्बहुत्यक्तं
यापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण अपहोमैर्ब्रह्मति
असत्प्रतिपदजनितम्बुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासं मोहे पचः
पीलेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसा चापनच्छति ॥ १११ ॥

त्रिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिखः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्तते ॥ ११२ ॥

त्रिलोञ्छमिति । ब्राह्मणः स्मृतत्वाऽजीवन् यतस्तत इत्युप
पातक्यादिभ्योपि त्रिलोञ्छं गृहीयात् न तु तत्सम्भवेऽसत्प्र
तिपदं कुर्यात् यस्यादसत्प्रतिग्रहात् त्रिषः प्रशस्तः मन्त्रार्था
त्मकानेकधान्वीजबलं त्रिषस्ततोऽप्युञ्छः श्रेष्ठः एवैकधान्वादि
गुरुकोचबलमुञ्छः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्वनं वा पृथिवीपतिः । याच्यः
स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्यंस्त्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावात् धर्मार्थं सुदुर्गार्थं
वावसादं गच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्य

धनं यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यपि आपन्नकरणाह्वयिष्युः
 चास्त्रवर्त्ता याचितव्यः स्यात् । धनं दातुमेच्छति कृपणत्वे
 नावधारितः स त्याज्यो न याचनीय इत्यर्थः । मेधातिथि
 गोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देशे न वस्तव्यमिति
 व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

**चकृतश्च कृतास्तेनाग्नौरजाधिकमेव च । हिरण्यं
 धान्यमजश्च पूर्वमूर्ध्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥**

चकृतश्चेति । चकृतमनुष्ठानं चेत् कृतादुष्ठानात्प्रति
 पदे दोषरहितं तथा गोदानमेव हिरण्यधान्यविद्रावार्ण
 मधातुपूर्वमूर्ध्वं चकुटं । ततश्चैवानूर्ध्वपूर्वावस्थे परः परो
 ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

**सप्त विन्तागमा धर्मा दातो ज्ञानः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यनिग्रह एव च ॥ ११५ ॥**

सप्तेति । दायाद्याः सप्त धनागमाः यथाधनाधिकारं धर्मो
 दनपेताः तच्च दातोऽन्वयागतधर्मं ज्ञानो निष्कारः मैत्राहिं
 सत्यश्च । क्रयः प्रविष्टः एते च यद्युत्तमानि वर्णयान्तर्यः ।
 जयधनं विजयनेव यथियस्य धर्मः प्रयोगो यज्ञादिप्रयत्नः ।

कर्त्तव्यमस्य कृषिवाणिज्ये एतौ प्रयोनौ वैश्याश्चर्या चतुर्गति
यस्यो ब्राह्मणस्य धर्मः एवमेतेषां चर्यात्ववचनादेतदभावे चर्या
स्यऽनापदिहितेषु वृत्तिकर्षसु प्रवर्त्तितव्यं तदभावे चापदि
हितेषु प्रकृतेभ्योऽप्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११९ ॥

विद्या शिष्यभृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः ॥ १२० ॥

विद्येति । आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देष्टात् एवामध्ये
यथा वृत्त्या चक्षानापदि जीवनं निविद्धं तथा तस्यापद्यभ्यनुज्ञा
यते यथा ब्राह्मणस्य भृत्यसेवादि एवं शिष्यादावपि ज्ञेयं विद्या
वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविद्यापनयनादिविद्या । सर्वेषामा
पदि जीवनार्थस्य दुष्यति शिष्यं लिखनादिकरत्नं भृतिः प्रेक्ष
भावेन वेतनपदस्य सेवा परास्त्रासम्पादनं गोरक्ष्यं पाश्र्वायणं
विपचिर्भविष्या कृषिः स्वयंकृता धृतिः वनोदः तस्मिन् यति
अल्पकेनापि जीयते भैक्ष्यं मित्राद्यभूयः कुसीदं वृत्त्या धनप्र
योगः स्वयं कृतोपि इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ १२० ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ।
कामन्तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसे ऽस्पिका ॥ १२१ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि

अ० १०

॥ मनुवर्तिता ॥

३१८

न प्रयुज्यते किन्तु भिक्षुकर्तव्यं धर्मार्थनियमकथा इत्या
प्रयुज्यते ॥ ११० ॥

चतुर्थमाददानोपि अभिज्ञो भवत्येवम् । प्रजा :

रक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

इदानीं राज्ञामापद्धर्ममाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्या
नामष्टमदद्याद्युक्तं स आपदि धान्यादेस्तुर्थमपि भागं करार्थं
युज्यन् परया शक्त्या प्रजा रक्षन् अधिककरग्रहणपापेन न सम्बध्यते
॥ ११८ ॥

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाचारयेदनि ॥ ११९ ॥

कस्मात्पुनरापद्यपि राज्ञो रक्षणमुच्यते यस्मात् स्वधर्मो
इति । राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफलं युद्धमित्यर्थः ।
प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयं स्यात् तदा न युद्धपरा
ङ्मुखा भवेत् एवञ्च शस्त्रेण वैश्यान् दक्षुभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो
धर्मादनपेतमाप्तपुद्गवैर्विनिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

धान्येऽष्टमं विद्यां युक्तं त्रिंशं कार्त्तपणावरणम् ।
कर्त्तव्यपकरणाः युद्धाः कारवः त्रिंशन्महा ॥ १२० ॥
कारवः त्रिंशन्महा धान्यवति । धान्यविवधे उपवधे वैजाना

महमन्मानं शुक्लमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोपि भाग
उक्तः आपद्ययमहम उच्यते अत्यन्तापदि प्रागुक्तस्तुर्धौ वेदि
तथ्यः तथा हिरण्णादीनां कार्षापणान्मानां विंशतितमं भागं
शुक्लं दृष्टीयात् तथापि पञ्चाशद्भाग आदेवो राज्ञा पश्य
हिरण्यवोरित्थापदिषा पञ्चाशद्भाग उक्तः आपद्ययं विंश
उच्यते । तथा ब्रूयाः कारवः स्रपकारादयः त्रिबिधः तथा
दयः कर्मणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो याज्ञः ॥१२८॥

शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्क्षेत् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाप्यपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥१२९॥

शूद्रमिति । शूद्रो ब्राह्मणशूद्रभूषणाऽजीवन् यदि वृत्तिमा
काङ्क्षेत्तदा क्षत्रियपरिचर्य तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्य
जीवितुमिच्छेत् दिवातिशूद्रभूषणायामर्थे तु प्रागुक्तानि कर्माणि
कुर्यात् ॥ १२९ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः । जात
ब्राह्मणशब्दस्य साक्षस्य कृतकृत्यता ॥ १२९ ॥

स्वर्गार्थमिति । स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गसद्वृत्तिविधायार्थं वा ब्राह्मणा
नेव शूद्रः परिचरेत् । यथाज्यातो ब्राह्मणमित्रोऽयमिति ब्रह्मो

यस्य प्राकशाधिवादिनादिनावाः। तस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता

तद्गुणदेशतया असौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते । यद्
तोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

यतएवमतः विप्रेति । ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्त
रेभ्यः प्रकृतं कर्म शास्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं यदसौ
कर्म कुरुते तदस्य निष्फलम्भवतीति पूर्वमुक्त्यर्थं न त्वन्यमिदं
तथे पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिश्चावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च भृत्यानाञ्च परिग्रहं ॥ १२४ ॥

प्रकल्प्येति । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यं
कर्मात्साहस्युचदारादिभर्तृपरिमाणञ्चावेक्ष्य तैर्माह्वयैः

सदृशादनुकूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नन्दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥ १२५ ॥

उच्छिष्टमिति । तस्यै प्रकृतान्नितशूद्राय भुक्तावशिष्टान्नं

ब्राह्मणैर्देवं एवञ्च न ब्रूद्राव मतिर्यस्यात् नोच्छिष्टमित्यना
मितब्रूद्रविषयमवतिष्ठते तथाजीर्णवस्त्रासारधान्वजीर्णवस्त्रा
परिच्छेदा असौ देयाः ॥ १२५ ॥

न ब्रूद्रे पातकं किञ्चित्पञ्च संस्कारमर्हति । नास्या
धिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्यतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

न ब्रूदति । ब्रूद्रेणादिमन्त्रेण ब्रूद्रे च किञ्चित्पातकञ्च
वति नतु ब्रह्मवधादावपि अहिंसासत्यमित्यादेस्तातुर्वर्ष्या
धारणत्वेन विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति
नास्याग्निहोत्रादिधर्मो अधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । नच ब्रूद्र
विहितात्पातकवन्नादिधर्मादस्य निषेधः एवञ्चास्य सर्वस्य
सिद्धार्थत्वात् अयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मोऽसवस्तु धर्माज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्र
वर्ज्यं दुष्यन्ति प्रशंसं प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

धर्मोति । ये पुनः ब्रूद्राः साधर्म्यवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्तौ
वर्षिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चवस्त्राज हापयेदिति ब्राह्मणवक्तव्यवचनात् नमस्कारम
न्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चवस्त्रादिधर्मो दुर्व्यापा न प्रत्यक्षा
यमाप्नुवन्ति क्वातिश्च श्लोकेऽसम्भवे ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सदृत्तमातिष्ठत्यनन्वयकः । तथा
तथेमञ्चामुच्च लोकम्प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

यद्येति । परगुणानिन्दकः शूद्रे यथा यथा हिजात्याचा
रमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोके
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः । शू
द्रे हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

शक्तेनापीति । धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंबर्द्धन
पक्षयज्ञाद्युचितादधिकवज्रधनसञ्चयो न कर्त्तव्यः यस्मात् शूद्रे
धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात् शूद्रशूषायाद्याकर
णात् ब्राह्मणानेव पोषयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्त्तिताः । यां
सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमाङ्गतिम् ॥ १३० ॥

एतरिति । यमी चतुर्णां वर्णानां चाप्यनुष्ठेया धर्मा उक्त
चाप्यस्यमाचरन्ती विहितपुडाणात् निविष्टाऽमाचरन्त्य
निष्पापतया ब्रह्मज्ञानसाधनेन परमाङ्गतिं कीदृशकरी
कथन्ते ॥ १३० ॥

एष धर्माविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभं ॥ १६१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तार्था संहितायां
दशमोऽध्यायः ॥

एष इति । अथ चतुर्णां वर्णानामाचारः सम्यक् कथितः ।
अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १६१ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावली दशमो
ऽध्यायः ॥

॥ ११ एकादशोऽध्यायः ॥

सान्तानिकं यच्चमाणमध्वरं सर्ववेदसम् ।
 गुर्वर्थमितृमात्रं स्वाध्यायार्थपतापिनः ॥ १ ॥
 नवैतान् स्नातकान्विद्याद्वह्मणान्धर्मभिर्बुक्तान् ।
 निःस्वैभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

सान्तानिकमिति । नवैतानिति । अन्तः परस्मैपदानि
 प्राचक्षितविधिं शुभमिति प्राचक्षितस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञात
 मात् । सान्तानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रसादः उच्यते ।
 दानेनाकार्यकारिण इति प्रामाण्यमात् । दानेन वचनविधेयं
 यथादीनामप्रकुर्वन्त्यादेः वक्ष्यमाणमात् प्रकृतप्राचक्षिता
 त्मकदानप्राप्त्यावः प्रकृतोपयुक्त एव वचनामध्वर्यादिवति
 रिक्तप्राचक्षितादिनैमित्तिकधर्मकदानार्थमावाहायावत् न
 न्यस्यापि नैमित्तिकधर्मसाधोपन्यायो युक्तः । अन्तः परस्मैपदानि
 दिवाहस्य सान्तानिको विवाहार्थं वक्ष्यमाणोऽवध्वर्यव
 ज्योतिष्टोमादिदानं चिकीर्षुः अध्वरः सायः सर्ववेदः इति
 सर्वसदचिद्विद्यविद्यानः विद्यानुरोपावाहादनादिरर्थः
 प्रयोजनं वक्ष्यते गुर्वर्थः इत्यित्युक्ताचक्षोऽपि साध्यावार्थं
 स्वाध्यायावधनकाशीनाहादनावर्षा ब्रह्मचारी उपतापो-

रोमी एताञ्चव ब्राह्मणान् धर्ममिश्राग्नीषाण् क्षातकान् धानी
चात् । एतेभ्यो निर्दुर्मेभ्यो मोक्षिरक्षादि दीयतइति दानं विधाय
विशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजास्येभ्यो देवमजं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो वहिर्वेदि कृतास्त्रन्देयमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्य इति । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्यो अन्तर्वेदि सदक्षि
णमस्रन्दातयम् । एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः विद्वांसं वहिर्वेदि देव
त्वेनोपदिश्यते धनदानेन निश्चयः ॥ ३ ॥

सर्व्वरत्नानि राजा तु यथार्हम्प्रतिपादयेत् । ब्रा
ह्मणान्वेदविदुषो यथार्थञ्चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

यथेति । राजा पुनः सर्व्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यत्नोत्त
योगि च दक्षिणार्थम्भनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्
स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योषिगच्छति ।
रतिमात्रं फलमस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५ ॥

कृतेति । यः सभार्य्यः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमनारेणापरान्
दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुन
स्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिप्रयः तेन नैव धनं
याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्त्तव्यः नाथेवं विधाय निश्चयतो धनं
देयमित्येव तात्पर्य्यार्थः ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् । वेद
विद्यु विविक्तेषु प्रेक्ष्य स्वर्गं समञ्जते ॥ ६ ॥

धनानीति । धनानि जेमुधिरादीनि प्रत्ययतिष्ठमेव
प्राज्ञेषु वेदेषु विविक्तेषु पुनश्च यथाशक्त्येव प्रतिपादये
त्तदप्राप्त्यै स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य चैवार्षिकधनमर्थ्याप्रयुक्तमनुसरे । अविर्ग
वापि विद्येत स सोमम्यातुमर्हति ॥ ७ ॥

अथेति । यथावश्यपोषणमरक्षार्थं वर्षचयवर्थात् तदधिकं
वा भक्तादिभ्यः स काम्यसोमभागं कर्तुमर्हति । नित्यं च पुन
र्यथाकथं हि दयस्वकर्मवशात् नार्थं निर्विघ्नः अतएव यजमानो
सोमिकैर्वाद्यैरिति नित्यविषयमुक्तवान् ॥ ७ ॥

अतः सप्त्यीयसि द्वये चः सोमम्विचति द्विजः ।
सपीतसोमपूर्वोपि न तस्याप्नोति तत्कथम् ॥ ८ ॥

अतएति । चैवार्षिकधनादप्यतरे षमे वलि चः सोमभागं
करोति तस्य प्रथमसोमभागो नित्योपि न यजमानो भवति
दुतरी द्वितीयभागः काम्यः ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ८ ॥

शक्त इति । यो बहुधनसाहानशक्तः सन् धनशक्त्यभिरुचिपिब
मायादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःखोपेते सति धर्मोर्ध्वज्येष्ठो
ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव
मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यत्र स्वरूपात् विषाखादस्य
यो नरकफलतात्तस्यादेतस्य कार्यम् ॥ ८ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेष्टिकम् । तद्
वत्यसुखोदकं जीवतस्य मृतस्य च ॥ १० ॥

भृत्यानामिति । पुत्रदाराद्यवश्यमर्त्तव्यपीडनेन चत्वार
लौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्भावतो मृतस्य
च तद्दानं दुःखफलम्भवति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः
सक्त इदानीन्त्यहृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाग्नेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्यादङ्गपशुर्हीनक्रतुरसोमपः । कुटु
म्बार्त्तस्य तद्रूप्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

यज्ञश्चेति । यो वैश्य इति । यज्ञिषादेर्धनमानस्य विशेषतो

प्राज्ञस्य यदि ब्रह्म-रतया ब्रह्मस्यो ब्रह्मासेनेनाप्रेमावन्तुः
सात् तदा यो वेद्यो ब्रह्मपञ्चादिभ्यः पाञ्चक्यादिरहितो
असोमबाजी तस्य दृष्टान्तद्वोचितम्बं वक्ष्येन चोर्वैष वा
हरेत् । इतश्च धर्ममवाप्तेति दास्यति चार्थं यदि चाक्षार्थं
मनुतिष्ठत्वं न निवृत्तानि ॥ ११ ॥ ११ ॥

आहरेत्पि वा हे वा कायं ब्रह्मस्य वेद्यम् ।
नहि ब्रह्मस्य यद्येषु कश्चिदसि प्रतिपत्तः ॥ १२ ॥

आहरेदिति । ब्रह्मस्य हि ब्रह्मस्यैकमेवेति मनुतिष्ठति च
ज्ञानि हे वाक्चे वैश्वादेवामे इति निर्विकल्पं ब्रह्मस्य दृष्टान्त
वक्ष्येन चोर्वैष वा हरेत् ब्रह्मा ब्रह्मस्य कश्चिदसि ब्रह्मस्यवन्तो
नास्ति न ब्रह्माचंभ्यं ब्रह्मादिभ्योनिर्धेतेति ब्रह्माचंभ्यमिति
ब्रह्माचंभ्यमस्य न ब्रह्मस्यवादेः ॥ १२ ॥

योऽनादिताग्निः अतमुरवन्मा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारवन् ॥ १३ ॥

अदिति । योऽनादिताग्निः नोऽतमपरिमाद्यथ नानादिताग्नि
र्वाऽसोमबाजी नोऽवहसपरिमितधनः इयोरपि दृष्टाभ्याम
कृतमङ्गदयं यथं वा प्रीतिं वन्मादधितुं प्राज्ञत्वेन दाभ्यामाहरे
त्तथं प्राज्ञस्यचविवाभ्यामपि प्राज्ञस्य आहरेत् । अविचारवन्
अदिक्रियावद्प्राज्ञस्यवादेः निर्विकल्पिकेति ॥ १३ ॥

आदाननित्याद्यादातुराहरेदप्रवच्छतः ।
तथा यत्रोस्त्र प्रथते धर्मस्यैव प्रवर्द्धते ॥ १५ ॥

आदानेति। प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्या
सौ आदाननित्यः प्राञ्जल्यः तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात् यस्या
बुद्धयचचार्यायां याचनायां कृतायां अदत्तो वसेन चौर्येण
वाहरेत् तथा कृते अपहर्णुः स्वातिः प्रकाशते धर्मस्य वृद्धिमेति
॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनम्रता। अथ
स्नानविधानेन हर्तव्यं हीनकर्माणः ॥ १६ ॥

तथैवेति। सायंप्रातर्भोजनोपदेष्टात् चिराप्नोपवासे कृते
चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते प्राप्ते दानादिधर्मरहितादेव
दिनपर्याप्तमर्थसौख्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्क्षेपाद्गारादा यतो वायुपलभ्यने ।
आख्यातव्यं तु तत्तस्यै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

खलादिति। धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेपादा गृहादा यतो
अन्यस्मात्प्रदेष्टादा धान्यं हीनकर्माण्यन्धि सञ्चते ततो हर्तव्यं
अदिवासौ धनस्वामी पृच्छति किञ्चिन्मत्तं कृतमिति तस्यै
पृच्छते यन्निमित्तसौख्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य न वर्तव्यं चपिनेव कदाचन । इत्यु
निम्निवयोस्तु समजीवन् वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणेति । उक्तं चपि निमित्तेषु चपिनेव ब्राह्मणस्य धनस्य
तोपकृष्टत्वात् न वर्तव्यं यमान्यायतया वैश्वदेवाभ्य उक्तं
ह्यतिता न वर्तव्यं । प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठायिनाः पुनर्वा
स्तुचपिचयोरत्यक्तापदि चपिचो वर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्घमादाय साधुभ्यः संभ्रवन्वति ।
स कृत्वा स्वमात्मानं सन्तारयति तत्सुभौ ॥ १९ ॥

योऽसाधुभवति । यो दीनकृत्वादिभ्य उक्तदृष्टेभ्योऽनितितेयसि
निमित्तेषु उक्तानुरूपं चप्राप्तादिविदुषे धनं हत्वा साधुभ्य
उक्तदृष्टेभ्य चलिनादिभ्यो ददाति च चप्रापयति तदुचितं
मात्रं चपि चपि च ददाति तं दौर्न्यामिषातादिभ्यो ददाया
कामानुरूपं कृत्वा दुःखाप्यपति ॥ १९ ॥

यद्वनं यद्यग्नीषानान्देवसन्निदिदुर्बुधाः । यव
ज्वनान्तु यदित्तमाचुरसं तदुच्यते ॥ २० ॥

यद्वनमिति । यद्यग्नीषाणां यद्वनं तद्यमानादौ निमित्तेष्वन्तु

देवस्यं विद्वांसो मन्यन्ते चागादिभूत्यानाम् चद्रव्यं तद्रूपं
विनिर्योगाभावादासुरसमुच्चते अतस्तदव्यपहृत्य चायस्य
दनादेवस्यं कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेहण्डं चार्म्मिकः पृथिवीपतिः । अचि
वस्य हि वासिष्ठ्याद्वाङ्मणः सीदति शुभा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यवशात्कारं कुर्वाणे
धर्मप्रधानो राजा दण्ड्यं कुर्यात् यस्माद्वाङ्मो मूढत्वाद्वाङ्मणः
शुभावशादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः । सुत
श्रीले च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तच्छेति । तस्य ब्राह्मणसावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं
ज्ञात्वा मृताचारैः च तदनुरूपं वृत्तिं सप्तृषाद्वाजा कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः । राजा
हि धर्मपङ्गागन्तव्याप्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति । अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय अथ
चौरादेः धर्मतो रक्षेत् । यस्माद्ब्राह्मणाप्रक्षितास्तस्य धर्म
वङ्गागन्त्याप्राप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थम्भनं शूद्रादिप्रोभिचेन कर्हिचित्। यज
मानो हि भित्तिवा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

न यज्ञार्थमिति। यज्ञमिदमे धनस्त्राक्षणः कदाचित् शूद्रा
याचेत्। यस्माच्छूद्रायाचित्वा यज्ञं कुर्याणो मृतश्चाण्डालो
भवति अतो याचननिषेधात् शूद्रादयाचितोपस्थितं यज्ञार्थं
मप्यविहङ्गम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थमितिचित्वा यो न सर्वम्प्रयच्छति। स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

यज्ञार्थमिति। यज्ञमिदमे धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वम्
विनियुक्ते स शतं वर्षाणि भासतां काकतां वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्वस्त्राक्षणस्त्वं वा लोभेनोपचिनस्ति यः। स
पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिद्येन जीवति ॥ २६ ॥

देवमिति। प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनन्देवस्त्वं ब्राह्मण
स्त्वयं यो लोभादपहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे गृध्रोच्छि
द्येन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यन्निर्वपेद्वर्षपर्यये । कुम्भा
नाम्नः सोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भावे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरव्यप्येय
चैवः प्रवृत्तादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुसोमयागासम्भावे तदकरवदोषनिर्हरणार्थं वर्षद्वय
मूढादित उक्तधनपशुरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कस्येन यो धर्मो कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना योऽनापदि धर्मो मुष्टानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलभावतीति मन्वादिभि
र्विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वेस्य देवैः साध्वेस्य ब्राह्मण्येस्य महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाङ्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वेरिति । विश्वदेवास्त्र्योर्देवैः साध्वेस्य तथा महर्षिभिर्ब्राह्म
णमरणाङ्गीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भावे कार्यः यत्तु मुख्यसम्भावे
॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकस्यस्य वोऽनुकस्येन वर्तते । न साम्य
रायिकं तस्य दुर्गतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

प्रभुरिति । यो मुञ्जानुष्ठानवमर्षः यन् चापदिक्षितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्गुहः पारलोक्षिकं चपुद्वय
रूपं प्रत्यवायपरिहारकस्य न भवति चापत्यस्येन यो धर्मो
मित्यनेनोक्तमथेतत् प्राज्ञादरायं पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्भ्राजनि धर्मवित् ।
स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्नामवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्युक्तं न राज्ञः कथयेत्
अपितु स्ववृत्तेन वक्ष्यमाणाभिचारादिनाऽपकारिणो मनुजान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकटापराध
करणे वक्ष्यभिचारादि न दोषावेत्तेष्वन्यत्रेतत् नमभि
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्भ्राजवीर्याच्च स्ववीर्यम्वसवत्तरं । तस्मात्
स्वेनैव वीर्येण निवृत्तीयादरीन् द्विजः ॥ ३२ ॥

स्ववीर्यादिति । यस्मात् स्ववामर्षाद्भ्राजवामर्षाच्च परा
धीनराजवामर्षापेक्षया स्ववामर्षमिव स्वाधीनमादधीयः
तस्मात् स्वेन वीर्येणैव वचून् ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ ३२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
ब्रह्मं वै ब्राह्मणस्य तेन धन्यादरीन् द्विजः ॥ ३३ ॥

तत्किं सवीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रह्मन् धन्यात्
न तु ब्रह्मनिधमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

क्षत्रियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

क्षत्रिय इति । क्षत्रियः स्वपौरुषेण ब्रह्मतः परिभवक्षत्रया
मात्मन आपदं निखरेत् । वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

विधातेति । विहितकर्म्मणामनुष्ठाता पुत्रभ्रिद्यादीनां ब्राह्मण

प्राचक्षिन्तादिधर्माणां वक्ता, धर्मभूतमैषीमवानो ब्राह्मण
उच्यतेतस्यै निष्टुक्ष्णतामनमिच्छेत् च विद्वं न श्रूयान् वापि
वाक्त्रोत्रां वाचं वाग्दक्षधिमृच्छरूपं तस्योचारयेत् ॥ २५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नाल्पविद्यो न वालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ २६ ॥

नवे इति । कन्या अनूढा ऊढापि तरुणी तथा अल्पाध्यायि
मूर्खथाध्यादिपीडितानुपनीताः श्रोतान् सायंप्रातर्होमाय
कुर्व्युः । शवर्णेदिति प्रसक्तावचं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ २६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स चं वक्ष्ये तत् । तस्य
दै तानकुशलो होता स्यादेदपारगः ॥ २७ ॥

नरकरति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकङ्गच्छन्ति
वक्ष्ये तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकङ्गच्छति
तस्मात् श्रोतकर्म प्रवोषः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ २७ ॥

प्राजापत्यमदत्वाचमन्वाधेयस्य दक्षिणा । अना
दिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ २८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधाधे प्राजापत्यमर्थं प्रजापतिदेवताक

मन्त्रं धनसम्पत्तौ यत्नां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृतेषाधाने
अनादिताग्निर्भवति आधानफलस्य सम्भते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यानीति । अह्मावान् वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणोऽहदक्षि
णातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेना
पुलिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः स्वाति
रूपं यज्ञः स्वर्गायुषी मृतस्य स्वातिरूपां कीर्त्तिमपत्यानि पशून्
स्वाल्पदक्षिणो यज्ञः नात्रयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन धामनं न
कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणञ्चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्र्येति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोषिषु यथं

प्रातर्होमानकृत्वा मासश्चान्द्रायणश्चरेत् यस्मादीरः पुनः तस्मिन्
 हत्या हननन्तस्तुल्यमेतत् । तथा च श्रुतिः वीरहा वा एष देवानां
 भवति योऽग्निमुदासयते । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति
 ॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते । ऋत्वि
 जस्तेहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थमप्य सामान्याभि
 धानेन याचनेन वा अर्थं स्वीकृत्य वृषलाम्युपसेविनामिति
 वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
 मेव याजकाः नतु तेषान्तत् फलम्भवति अतस्ते वेदवादिषु
 निन्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमज्ञानां वृषलाम्युपसेविनाम् । पदा
 मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां भूर्क्षाणां
 मूर्द्ध्नि पादन्दत्वा दाता शूद्रः तेन दानेन सततम्परलोके दुःखे
 भ्यो निस्तरति नतु यजमानानाम्फलम्भवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंसेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यद्विहितं सन्ध्योपायनादि नैमित्तिकञ्च ब्रह्मसर्गादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिविद्धं चिंसाद्यनुतिष्ठन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुजः जातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रयज्येत कामत इति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तसेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अथ स्नातककर्मेषु पाठास्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमोक्त्यायं प्रतिषेधः किन्तु व्रतविधिः तच्चानुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकतेष्याङ्गरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवायै श्रुतिनिदर्शनादिति । इन्द्रो यतीन् ब्राह्मणकैभः प्राचक्षत् तमस्योक्ता वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहृष्य

प्राचक्षदिति । अकार्यः । इन्द्रो यतोन्मुष्टिपूर्वैः चभोः सादितुं
 दत्तवान् च प्राचक्षितार्थं प्रयापतिवमीपममत् तस्यै प्रया
 पतिरपहवाक्यं कर्षं प्राचक्षितं दत्तवान् यतः कामकार
 क्तेष्वसि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतम्यापं वेदाभासेन श्रुयति ।
 कामतस्तु कृतं मोक्षान् प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामत इति । अनिच्छातः कृतम्यापं वेदाभासेन श्रुयति
 न श्रुयति वेदाभासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षितार्थेण वा यद्यु
 प्राचक्षितोपसृचकार्यं प्राचक्षितान्तराद्यामपि विधानात्
 रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राच
 क्षितैर्विद्याधनतपोभिः श्रुयतीति नुदप्राचक्षितपरं यतः
 पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः । यद्यपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं
 प्राचक्षितं तन्मकारं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानात् यद्युप्राचक्षिताधि
 कारो ज्ञानात् नुदसि प्राचक्षिते अधिक्रियत इति अधिकारि
 निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीवतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा । न
 संसर्गं प्रजेत्सद्भिः प्राचक्षितेऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीवतामिति । दैवान् प्रज्जहादेतच्छरीरकृतेन

देवस्य विहासो मन्यन्ते चागादिभूत्वानाम्। यद्वत् तद्वत्
विनिषोभाभावादासुरसमुच्चते अतस्तदप्यपहृत्य चामस्य
दनादेवस्य कर्त्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारवेहण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः। यच्च
वत्स्य हि वासिष्ठाद्वाङ्मणः सीदति शुभा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति। तस्मिन्नुक्तनिमित्ते सौख्यवशात्कारं कुर्वाणे
धर्मप्रधानो राजा दण्ड्यं कुर्यात् यस्माद्वाङ्मो मूढताद्वाङ्मः
शुभावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बाभ्यधीपतिः। शुभ
श्रीले च विज्ञाय वृत्तिन्धर्म्या प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

ततश्च तथेति। तस्य ब्राह्मणस्यैवभरणीचपुषादिवर्गे
ज्ञात्वा भुताचारौ च तदनुरूपं दत्तिं सप्तशक्रावा कल्पयेत्
॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिञ्च रणेदेनं समन्ततः। राजा
हि धर्मवज्रागन्तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति। अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधातुं यत्
चौरादेः सर्वतो रणेत्। यस्माद्वाङ्मणः इति तातस्य धर्म
वज्रागन्तप्राप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थम्भनं शूद्रादिप्रोभिस्तेन कर्हिचित्। यज
मानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

न यज्ञार्थमिति। यज्ञसिद्धये धनस्राक्षणः कदाचित् शूद्रा
याचेत्। यस्माच्छूद्रायाचित्वा यज्ञं कुर्वाणो मृतवाण्डालो
भवति अतो याचननिषेधात् शूद्रादयाचितोपस्त्रितं यज्ञार्थं
मणविरुद्धम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थमभिक्षित्वा यो न सर्व्वभयच्छति। स
याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

यज्ञार्थमिति। यज्ञसिद्धये धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्व्वं
विनियुक्ते स शतं वर्षाणि भासतां काकतां वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्वस्त्राक्षणस्त्वं वा लोभेनोपक्षिप्तः यः। स
पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिद्येन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्वमिति। प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनन्देवस्त्वं प्राक्ष्य
स्वस्त्रं यो लोभादपहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे गृध्रोच्छि
द्येन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यन्निर्वपेदन्धपर्यये । कुम्भा
नाम्यशुसोमानान्निष्कृत्यर्थमसन्नावे ॥ १७ ॥

इष्टिमिति । समाने वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरन्धपर्ययस्य
चैवशुक्लादिस्य वर्षप्रवृत्तिः तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं
विहितपशुसोमवागासम्भवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा
ब्रूयादित उक्तधनपदस्यरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ १७ ॥

आपत्कल्पेन यो धर्मो कुरुते ऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥ १८ ॥

आपदिति । आपदिहितेन विधिना चोऽनापदि धर्मानुष्ठानं
द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलभावतोति मन्वादिभि
र्विचारितम् ॥ १८ ॥

विश्वेस्य देवैः साध्वेस्य ब्राह्मण्येस्य मरुर्विभिः ।
आपत्सु मरणाङ्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ १९ ॥

विश्वेरिति । विश्वदेवास्त्रैर्देवैः साध्वेस्य तथा मरुर्विभिर्ग्राह्य
वर्मरणाङ्गीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रति
प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यः नतु मुख्यसम्भवे
॥ १९ ॥

प्रभुः प्रथमकस्यस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न साम्य
राधिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते । पश्यम् ॥ ३० ॥

प्रभुरिति । यो मुञ्जानुष्ठानवमर्षः यन् चापदिक्षितेन प्रति
निधिना अनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारसोक्तिर्न अनुदय
रूपं प्रत्यवाचपरिहारकस्य न भवति चापत्त्यर्थेन यो यथै
मित्यनेनोक्तमप्येतत् प्राज्ञादरायै वृणुष्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्वाजनि धर्मावित् ।
स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्नामवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

नेति । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्युक्तं न राज्ञः कथयेत्
अपितु कथन्तेन वक्ष्यमाणाभिचारदिनाऽपकारिणो मनुजान्
निवृत्तीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादिप्रकटापराध
करणे वक्ष्यभिचारादि न दोषावेत्येवमस्मृतम् नमभि
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निविध्यते ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्वाजवीर्याच्च स्ववीर्यमवलम्बतर् । तस्मात्
स्वेनैव वीर्येण निवृत्तीयादरीन् द्विजः ॥ ३२ ॥

स्ववीर्यादिति । तस्मात् स्ववामर्षाद्वाजवामर्षाच्च परा
धीनराजवामर्षापेक्षया स्ववामर्षमेव साधीनतादृशीयः
तस्मात् स्वेन वीर्येणैव प्रभून् ब्राह्मणो निवृत्तीयात् ॥ ३२ ॥

श्रुतीरयर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् । वाक्
ब्रह्मं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् दिजः ॥ २३ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह श्रुतीरिति । अथर्ववेदे अङ्गिरसी
ईष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन् कुर्यात् तदर्थमभिचारमनु
तिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमसौ चारणात्मिका ब्राह्मणस्य
वागेव ब्रह्मकार्यकरणात् ब्रह्मं तेन ब्राह्मणः ब्रून् हन्यात्
न तु ब्रह्मनियमाय राजा वाच्यः ॥ २३ ॥

अचियो वाङ्मवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन
वैश्याब्रूदौ तु जपहोमैर्दिजोत्तमः ॥ २४ ॥

अचियदिति । अचियः स्वपौरुषेण ब्रूतः परिभवन्नस्य
मात्मन आपदं निस्तरेत् । वैश्याब्रूदौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन
ब्राह्मणस्यभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ २४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
तस्यै नाकुशलं ब्रूयात्त शूङ्काङ्गिरमीरयेत् ॥ २५ ॥

विधातेति । विहितकर्त्तव्यामनुष्ठाता पुत्रप्रियादीनां ब्राह्मण

प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता, धर्मभूतमैषीप्रधानो ब्राह्मण
उच्यतेतस्यै निपुणतामधमित्येवं चमिदं न श्रूयान् नापि
पाकोनां वाचं वाग्दण्डधिमदण्डरूपं तस्योच्चारयेत् ॥ २५ ॥

न वै कन्या न युवतीर्नास्पदियो न वासिशः ।
शेता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ २६ ॥

नवै इति । कन्या अनूढा ऊढापि तदधी तथा चक्यायाधि
मूर्खव्याधादिपीडितानुपनीताः शैतान् वाचं प्रातर्होमाय
कुर्युः । हावचेदिति प्रसक्तावचं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ २६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् । तस्य
दै तानकुशलो शेता स्यादेदपारगः ॥ २७ ॥

नरकरति । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकपुच्छन्ति
यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोपि नरकपुच्छति
तस्मात् शैतकर्तृ प्रबोधः समस्तवेदायासी शेता कार्यः ॥ २७ ॥

प्राजापत्यमदत्वाचमन्यायेयस्य दक्षिणां । अना
दितान्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ २८ ॥

प्राजापत्यमिति । आधाने प्राजापत्यमर्थं प्रजापतिदेवताक

मयं धनसम्पत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृतेषाधाने
अनाहिताग्निर्भवति आधानफलञ्च लभते तस्मादाधाने अथ
दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।
नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

पुण्यानीति । अह्नावान् वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि
तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु ब्राह्मणोऽपि दक्षि
णातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः सात्त्विका
पुलिगादितोषसिद्धाविदं वचनं ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणीति । चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः स्वाति
रूपं यज्ञः स्वर्गायुषी मृतस्य स्वातिरूपां कीर्त्तिमपत्यानि पशूं
स्वाल्पदक्षिणो यज्ञः नात्रयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन धर्मं न
कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणध्वरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रोति । अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोषिषु बाधं

प्रातर्होमानकृत्वा माचक्षान्माचक्षन्तरेत् चक्षादीरः पुनः सक
 हत्या हननमाचक्षमेतत् । तथाच क्षुतिः वीरहा वा ह्य हेवानां
 भवति सोऽग्निमुदाचक्षते । अन्ये तु माचमपविध्येति वमर्षवन्ति
 ॥ ४९ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोचमुपासते । अतस्त्रि
 जस्तेहि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४९ ॥

ये शूद्रादिति । ये शूद्रादधिगम्यार्थं व्याप्य यामान्याभि
 धानेन चाचनेन वा चर्चं स्वीकृत्य ह्यसाम्नुपसेविनामिति
 वक्ष्यमाणसिद्धादाधानपूर्वकमग्निहोचमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणां
 मेव याजकाः नतु तेषामात् फलश्चयति अतस्त्रि वेदवादिषु
 निन्दिताः ॥ ४९ ॥

तेषां सततमद्यानां वृषसाम्नुपसेविनाम् । यदा
 मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४९ ॥

तेषामिति । तेषां शूद्रधर्मादिताश्चिपरिचारिणां मूर्खाणां
 मूर्ध्नि पादन्दत्वा दाता शूद्रः तेन दानेन सततम्बरसोढे दुःखे
 भ्यो निक्षरति नतु वज्रमानानाम्नुपसेवति ॥ ४९ ॥

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजंसेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति । नित्यं यद्विहितं सम्योपायनादि नैमिति
कञ्च अवसर्गादौ खानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिविद्धं हिंसा
द्यनुतिष्ठन् अविहितनिषिद्धेषु अत्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्य
जातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रयज्येत
कामतदति निषेधात् । निन्दितपदेनैव प्रसक्तसेन्द्रियार्थेभ्यश्चपि
संगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अस्य स्नातकव्रतेषु पाठा
स्तत्र व्रतानीमानि धारयेदित्युपक्रमाच्चायं प्रतिषेधः किन्तु
व्रतविधिः तर्ह्यकुर्वन्विहितं कर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात् पृथक् न
वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । काम
कारकतेष्याङ्गरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामतदति । अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तमवतीत्याहुः
पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तमव
तीत्याहुः एतच्च पृथक् कृत्याभिधानमप्रायश्चित्तगौरवार्यं श्रुति
निदर्शनादिति । इन्द्रो यतीन् ब्राह्मणकैभ्यः प्राचक्षत् तम
श्रीकृष्णं वागित्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपहृष्य

प्राचक्षदिति । अकार्षः । इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वैः चक्षोः आदितुं
 दत्तवान् च प्राचक्षितार्थं प्रजापतिरमीषममनत् तस्यै प्रजा
 पतिरपहृत्वाक्यं कर्षं प्राचक्षितं दत्तवान् यतः कामकार
 क्तेष्वसि प्राचक्षितम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतम्यायं वेदाभासेन द्युक्षति ।
 कामतस्तु कृतं मोक्षान् प्राचक्षितैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामतरिति । अनिच्छातः कृतम्यायं वेदाभासेन द्युक्षति
 नश्यति वेदाभासेनेति कामकृतविषयप्राचक्षितार्थेण चक्षु
 प्राचक्षितोपचक्षार्थं प्राचक्षितान्तराद्यामपि विधानात्
 रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राच
 क्षितैर्विद्याधनतपोभिः द्युक्षतीति नुदप्राचक्षितपरं यतः
 पूर्वोक्तस्यैवायं आकारः । यद्यपि अधिकारिनिरूपणं प्रकृतं
 प्राचक्षितं मननरं वक्षति तथाप्यज्ञानात् चक्षुप्राचक्षिताधि
 कारो ज्ञानात् नुदसि प्राचक्षिते अधिक्रियतरिति अधिकारि
 निरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्राचक्षितीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा । न
 संसर्गं प्रजेत्सन्निः प्राचक्षितोऽकृते दिवः ॥ ४७ ॥

प्राचक्षितीयतानिति । देवात् प्रज्जदादेतच्छरीरकृतेन

पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन वा चक्षुरोगादिभिः क्षयितेन प्राण-
क्षिप्तीयतां प्राप्य अकृते प्रायश्चित्ते बाधुभिः सह धामनादिना-
संसर्गं न मश्चेत् ॥ ४७ ॥

इह दुस्सरितैः केचित्केचित्पर्वकृतैस्तथा । प्राप्नु-
वन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

इति । इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित् पूर्वजन्मकृतैः
दुष्टस्वभावा मनुष्याः कौनस्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति
॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनस्थं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वन्दौश्वस्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

पिण्डुनः पौतिनासिकं स्रवकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

अश्वहर्त्ता मयावित्वं मौक्त्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः शैत्यं पङ्क्ततामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

एवं कर्माविशेषेण जायन्ते सदिगर्हिताः । अह-
मूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

सुवर्णेति । पिण्डुन इति । अश्वहर्त्तेति । एवं कर्मेति ।

द्वास्तवपुर्ववेदः कुञ्जितमन्त्रमप्राप्तेऽपि निश्चिद्वदुदात्तः
 द्वावहन्तां मन्त्राश्च चरन्ति मन्त्रं पुनश्चार्थनामी विवेकवती
 द्वातं विष्णुमे विदमानदोषादिधात्री दुर्नम्यमन्त्रं च
 द्वातमदोषादिधात्री दुर्नम्यमन्त्रमन्त्रोऽप्युदीर्यते
 धान्वादेरप्यन्त्रेभ्यः मिश्रकर्मणा चरित्वात्तं चरन्तीरो
 मन्त्रमन्त्रं चमनुज्जातायात्री मूकमन्त्रं चरन्तीरो
 चरन्तीरोः चरन्तं प्राप्तेति एवं बुद्धिवाक्चपुर्ववेदिकता
 विद्वत्तयाः साधुविमर्शिताश्च प्राग्ब्रह्मार्थिनीचमनुज्जाता
 वेदेष्टव्यमन्त्रे ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

चरितव्यमन्त्रेणैव प्रावक्षितं विष्णुदेवे ।
 निम्नैर्हि चक्षुषैर्वक्त्रा जायन्तेऽनिष्कृतैश्च ॥ ५३ ॥

चरितव्यमिति । चक्षादनिष्कृतमन्त्रादितमेवेति चेत्तत्र
 तेनचः चरितप्रावक्षिताः चरन्तीरोचमनुज्जातावेष्टव्यं निम्नै
 र्चक्षुषैः कुञ्जितमन्त्रादिभिर्बुद्ध्या जायन्ते मन्त्रादिष्णुदेवे जायन्ति
 रणार्थमप्रावक्षितं यदा कर्तव्यं । एवं च निम्नैः पुनोमीतिवत् क
 र्तेति कर्माचं प्रावक्षितं किञ्चविष्णुतैश्च द्वास्तवद्वान्
 तथा विष्णुदेवे चरितव्यमिदमुपदेशान् प्रावक्षितार्थेन द्वावि
 कारः तथाहि प्रावक्षितं चरितव्यमिति विधावधिकारावैवाचं
 पञ्चमाचनिर्देशान् द्वाविद्वयव्यापेक्षं द्वास्तवमन्त्रे निष्कृतवै

इति प्राचमधिकारिष्वेव च युक्तं इममेवार्थं स्फुटयति प्राच
 वक्ष्यः । विहितस्याननुष्ठानाभिन्वितस्य च खेवनात् । अनिवार्य
 चेन्निवासा नरः पतनमृच्छति । तस्यान्तेनेह कर्त्तव्यं प्राच
 क्षिप्तं विद्मद्भवे । पतनमृच्छति पापव्याप्नोतीत्यर्थः विद्मद्भवे
 पापविनाशाय । बह्वन्वर्षमयान् चोरान् नरकान् प्राच तद्व
 यात् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनश्चिन्तामिदयादिभ्य
 महापातक्यादीनामरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति न तत्रैमित्तिकमप
 चत्वे प्राचक्षिप्तानां यद्वृच्छते । तस्याद्भुतवधादिजनितपाप
 चचार्येण एव प्राचक्षिप्तविधायधिकार इति शेषम् ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रीयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति
 पातकान्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्या इति । ब्राह्मणप्राचविवेगरूपफलको व्यापारो ब्रह्म
 हत्या च ब्राह्मणद्वन्वा निबुध्य तथा मोहिरस्यसहसादि विमि
 त्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या । अन्ये
 निबुकारस्यापीषूत्यादवदारेण तथा बन्धस्यापि हन्युमतमन्व
 त्यादनदारा ब्रह्महत्या स्यात् । उच्यते ब्राह्मणो बन्ध ब्राह्मण
 हन्युमतमतीवते य एव ब्रह्महत्या अतएव प्रातातपः । गोभू
 धिरस्यसहचे स्त्रीजन्ये कृतेऽपि वा । अमुदिश त्यजेत् प्राचांश्च
 माहुर्महापातकं । एवञ्चान्नात्रपि ब्राह्मणाश्चैव ब्रह्महत्या

निमित्तानि शेषानि तेषां रात्रौ दीप्यमानाश्च
 परतएव वा । आह्वयं वातवेद्यं तत्राह्वयं वातवेद्यं
 प्रबोधकं वापि हन्युत्तं वासीधं । अथ निविद्धं तु रात्रौ रात्रौ
 आह्वयं सुवर्णं रात्रौ मुद्रभावीमजम् । मुद्रं पित्तं निविद्धं
 नि कर्षावीत्यादिना तच्च मुद्रमेव विधानम् । हन्युत्तं
 वंशः वंशद्वयेन चेत्येति । अथवा अथवा । अथवा
 महापातकात्माः । महापातकवशात् चित्तं हन्युत्तं वातवेद्यं
 कादिवशात् च वातवेद्यम् ॥ ५४ ॥

अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोरासीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥ ५५ ॥

अनृतमिति । आत्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्रह्म
 षोहमिति अत्राह्वयो प्रवीति राजनि वा सेनादीनाम्यदेयां
 मरणफलकदोषाभिधानं । गुरोरासीकनिर्वन्धः तस्या च
 मोतमः । गुरोरनृताभिग्रसनमिति महापातकसमाप्तीति ।
 एतानि ब्रह्महत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मो ज्ञाता वेदनिन्दा कौटसाध्यं सुहृदधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मो ज्ञातेति । ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणं अथ
 अज्ञास्यानयणेन वेदकुत्सनं साध्यं षट्पाभिधानं निषेधमात्रं

अथ स वधः निषिद्धस्य सशुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादे
रदनं । मेधातिषिष्टु न भोज्यं मथैतदिति बह्वस्य बहुष्वते
तदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्र
मणीनाञ्च रुक्मलोयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

निक्षेपस्येति । ब्राह्मणसुवर्षस्यतिरिक्तनिःक्षेपस्य अपहरणं तथा
मनुष्यतुरगरूपभूमिहीरकमणीनां अपहरणं सुवर्षलोयसमं
॥ ५७ ॥

रेतःशेकः स्त्रियोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

रेतःशेक इति । सोदर्यभगिनीकुमारीचाण्डालीसखिपुत्र
भार्यासु यो रेतःशेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः । एतेषां
ज्ञेतेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तदीयप्रायश्चित्तार्थं
चक्षुः कौटशास्त्रसुहृदधयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्या
प्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थं । यत्पुनर्गुरोरस्त्रीकनिर्व
न्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठादब्रह्महत्याप्राय
श्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञाप
नार्थं तथाच लोके राजसमः सचिव इत्युक्तेः सचिवस्य न्यूनतैव
गम्यते अथोपदेष्ट्रिकप्रायश्चित्तेभ्यः प्रातिदेष्ट्रिकप्रायश्चित्तानां
न्यूनस्यावश्यकत्वं समीकृतानाञ्च ॥ ५८ ॥

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्थात्मविक्रयाः ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायान्वोः सुतस्य च ॥ १८ ॥

परिवर्त्तिताऽनुजेनोढे परिवेदनमेव च । तयो
र्हानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ १९ ॥

कन्यायादूषणञ्चैव बार्हुष्यं व्रतलोपनम् । तडा
गारामदारणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ २० ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृताच्चाध्यायनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥ २१ ॥

सर्वाकरेष्वधीकारो मद्यायन्त्रप्रवर्त्तनम् । चिंसौ
षधीनां कृत्याजोवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ २२ ॥

इन्धनार्थमशुष्काणान्द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनन्तथा ॥ २३ ॥

अनादिताग्नितास्त्रेयमृणानामनपक्रिया । अस
च्छास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥ २४ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रीशूद्र
विट् च वधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ॥ २५ ॥

इदानीं उपपातकान्यां गोवधेत्यादिः परिवर्त्तितेति । कन्या
यादिति । व्रात्यतेति । स्रजेति । इन्धनार्थमिति । अनादितेति ।

धान्येति। गोहननं जातिकर्मदुष्टाणां बाजमन्यरपत्नीगमनं च तत्र
 विक्रयः मातृपितृगुरूणाञ्च शुभ्रपाद्यकरणं चर्मदा प्रक्षालनं
 त्वागः न वेदविकारणं प्रक्षोभ्यतेत्यनेनोक्तत्वात्। अग्रेषु च
 र्त्तस्य त्यागः श्रोतानामग्निहोत्रपविध्याग्नीनित्युक्तत्वात् सुतश्च च
 संस्कारभरणाद्यकरणं कनीयसा आदौ विवाहे कृते ऋणस्य
 परिवर्त्तितस्य भवति दाराग्निहोत्रसंयोगद्वयादिना प्रागुक्तं
 कनिष्ठस्य परिवेत्तुलनस्योक्तं कन्यायादानस्योदेव विवाहस्य
 मादिसागेष्वर्चिष्यं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना
 दूषणं रेतःशेकपर्वनामैथुनेषु तु रेतःशेकः स्त्रियोनीषु कुम्भरीष्व-
 न्नजासु च दत्तुमत्वात् प्रतिबिद्धं। दृष्टिजीवनं प्रक्षारिषो-
 मैथुनमहागोसांभार्यापत्न्यानां विक्रयः यथाकाशमनुपमवर्जं
 प्राप्यता। तथा चोक्तं अतस्तर्जं चोपयेते यथाकाशमर्थक्यता
 इति। बान्धवानां पितृव्यादीनां अमनुवृत्तिः प्रतिनियतवेतन
 पदस्य पूर्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्यापनञ्च
 अविक्रमादीनां तिस्रादीनां विक्रयः सुवर्षासुत्पत्तिस्थानेषु राका-
 ञ्चया अधिकारः महतां जलप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां वेतवन्धा-
 दीनां प्रवर्त्तनं शौचधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनं एतच्च ज्ञान
 पूर्वकाभ्यासहिंसायां प्राचक्षिप्तगौरवात् यत्तूत्कृष्टजानां शौ-
 चधीनामित्यादिना वक्ष्यति तस्य कृद्भिंसायां प्राचक्षिप्तज्ञानवात्
 भार्यादिस्त्रीणां वेष्टानं कृत्वा तदुपजीवनं श्लेष्मादिवज्जेनामधरा-
 धस्यमारणं मनौष्यादिना वशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थं

मात्रमेव वृक्षच्छेदनं अनातुरस्य देवपिचाद्युद्देशमन्तरेण पाका
 यमुष्ठानन्निन्दितान्नस्य लण्डनादेः सकृदनिष्कृत्वा भक्षणं दत्त्वा
 पूर्वकाभ्यामभक्षणे पुनर्गर्हितानाद्ययोजगिधिरित्युक्तत्वात् सत्य
 धिकारे अग्न्यनाधानं सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं
 क्षणानाञ्च विभिर्धर्षैर्धर्षवान् जायते इति श्रुत्युक्तानामनपकरणं
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धास्तत्रिषणं मृत्युमीतवादित्रोपसेवनं धान्यस्य
 तास्यलोहादेः पशूनाञ्च चौर्यं द्विजातीनां पीतमद्याद्याः
 स्त्रियागमनं स्त्रीशूद्रवैश्यचक्षियहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः
 एतत्प्रत्येकमुपपातकं। बान्धवत्याग इत्यनेनैव माचादोनान्याग
 प्राप्नोः इत्यन्वयं निवृत्तार्थं पित्रादिसम्बन्धान्नामवयवमेव
 प्रापयितुमवति किन्तु माचादिज्ञानज्ञाप्रविष्टान् नूनमेव
 भवति ॥ ५८ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा प्रातिरत्रेयमद्ययोः ।
 जैह्वञ्च मैथुनमुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया
 यदतिशयदुर्गन्धतयाऽप्रेथं लण्डनपुरीषादि तस्य मद्यस्यप्राणं
 कुटिलत्वं वक्रता पुंसि च गुदादौ मैथुनं इत्येतत्प्रत्येकं जाति
 भ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

सुराद्योद्भृगोभानामजाधिकवधस्तथा । बहुरी
करणं श्रेयं मीनादिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

अरेति । मर्म्ममत्तुरगोद्भृगहस्तिहागमेवमक्षर्यमहि
षाणां प्रत्येकवधः बहुरीकरणं श्रेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रोकरणं श्रेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

निन्दितेभ्य इति । अप्रतिपाद्यधनेभ्यः प्रतिपद्यो वाणिज्यं
शूद्रस्य परिचर्या चतृताभिधानं इत्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं
श्रेयम् ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयोदत्यामद्यानुगतभोजनम् । फलैकः
तुल्यमश्वेयमधैर्यश्च मत्तावहम् ॥ ७० ॥

कृमोति । कृमवः शूद्रजनवः तेभ्यर्हवत् शूद्राः कीटाः
तेषाम्बधः पक्षिणाश्च मद्यानुगतं यज्ञोष्णमपि प्राकाशेककवेद
कादौ कृता मद्येन यज्ञानेतत्तस्य भोजनम् । मेषातिष्ठिश्च
मद्यानुगतं मद्यसंस्तुहमाह । तच्च तच्च प्राचक्षितगौरवात् ।
फलकाष्ठपुष्पाणाश्च पौर्त्यं अल्पेऽप्यप्येपि चत्वनवैकशं इत्य
श्वं प्रत्येकं मत्तनीकरणम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांश्चि सर्वाणि यथोक्तानि पुनश्च पुनश्च ।
येर्येवैतैरपोक्ष्यन्ते तानि सत्यं प्रोक्तम् ॥ ७१ ॥

एतानीति । एतानि ब्रह्मसूत्रादेनि सर्वाणि पापानि श्रेदेन
यथोक्तानि येर्येवैतैः प्रायश्चित्तकर्मैर्नाशयन्ते तानि यथावत्
प्रोक्तम् ॥ ७१ ॥

ब्रह्मसूत्राद्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैक्ष्याभ्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मसूत्रेति । यो ब्रह्मसूत्रं एतत्पाठयन्ते कुटीं कृत्वा एतत्त
त्रिरः कपासनादभावे चत्वारि विष्टं कृत्वा चरन्ते नैवमु
गात्मानः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि यवेत् प्रतं कुर्वन्त
यथापि कृतपापयो निवर्तयितुं ब्रह्मसूत्रं पुनश्च पुनश्च विष्टं
पाठयन्तः । तथाच वनः । ब्रह्मसूत्रं कृत्वा चत्वारि
तानि च । वनवैर्भिधूमे भुक्तवन्तः । भूयस्ते देहि
मे निशामेवो विद्याय वचरेत् । एककायचरैरेव तदवस्था
रक्षयितुं । यवस्य द्वादशवार्षिकविधिः ब्रह्मसूत्रं ज्ञानज्ञान
प्राप्तयवधे । एवं विष्टुं हि विहितं प्रजापतौ कृतं विष्टुमिति
ब्रह्मसूत्रात् । अथैवैष्टुं द्वादशवार्षिकं कर्मेष्टुं द्वादशवार्षिकं
दिगुणमिष्टुं चतुर्गुणं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं विष्टुपुराणे ।
दिगुणा च विष्टुं चतुर्गुणं वैश्यानां विष्टुं स्मृतं । चतुर्गुणात्

शूद्राणाम्यर्षदुक्ता महात्मना । पर्वदश्चतस्रोक्तं शूद्रेष्वेताव
 कर्मणाम् । यावद्विर्ग्राह्यैर्ग्राह्याणां सभा ततोद्दिगुषेः च चिद्ये
 चचिद्याणां द्रष्टव्यवहारदर्शनाद्यर्था सभा भवेत्त्रिगुषेर्वैश्वेदेव
 नास्तुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावश्च चनिष्ठादीनां चक्षाणां
 त्रतमपि द्विगुषत्रिगुषचतुर्गुषमित्यर्थः एतानि च मयूकब्रह्म
 वधप्राचक्षिप्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहमनविषयत्वेन
 भविष्यपुराणव्याख्यातानि । इत्या चेत् गुणवान्मीर अकामासि
 गुणो हतः । कर्त्तव्यानि मनूक्तानि नदैर्वै चाश्वमेधिकम् ।
 ब्रह्महा दादत्राभ्यानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । नष्टोदग्रभृष्टं
 वापि अकामासिर्गुणे हते । जातिशक्तिनुषायेनं वक्तुमुक्तिगतं
 नाथा । अनुबन्धादि विज्ञात प्राचक्षिप्तं प्रकल्पयेत् इति निश्चय
 निषवचनात् प्राचक्षिप्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृते तु ब्राह्मण
 वधे दिगुषं ब्रह्मवधप्राचक्षिप्तं चतुर्विंशतिवर्षमादाह
 द्विराः । अकामतः कृते पापे प्राचक्षिप्तं न कामतः । क्षात्रका
 मकृते यस्तु दिगुषं बुद्धिपूर्वके ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्त्रादिदुषामिच्छयात्मनः ।
 प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे निरवाकिरराः ॥ ७३ ॥

अस्यमिति । धनुःत्रराद्यायुधधारिणां युद्धमागतां
 ब्रह्मवधपापवधार्थं मयं असोभूतरत्नेवज्ञानतां खेच्छन्

वाचसस्त्रीभूतोवावतिष्ठेत् । वाचस्पतेरुत्तमकस्योवा विष्णुर्ह्यस्य
 दाह वाचस्पत्यः । वंधामे वा हति वस्त्रीभूतः शुद्धिमवाप्नु
 यात् । वृत्तकस्यः प्रहारानीं जीवन्मृतिविष्णुर्ह्यस्य । अहीति
 वाऽथो मुखस्त्रीन् वारान् वरीरं प्रविषेत् । तथा प्राप्तेन वधा
 विधेतेत्यापस्तम्बवचनात् । एवं प्रविषेत् हतकामश्चित्तद्वयमन
 नारं वक्ष्यमाणं च वधेत् वाचमेधेनेत्येवमावक्षितं च वमिदं
 कामतः स्रियस्य ब्राह्मणवधविषयमनुशोकमेव लिखित्वा
 तथाव्याख्यातम्भविष्यपुराणे । लक्ष्यं ब्रह्मभूता वा स्यात् विदुषा
 मिच्छयात्मनः । प्राप्तेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरवाक्
 शिराः । यजेत वाचमेधेन स्रियो विप्रघातकः । प्रायश्चित्तचयं
 श्रुतस्त्रियस्य प्रकीर्तितम् । स्रियो निर्गुणो वीर ब्राह्मणं वेद
 पारगम् । निहत्य कामतो वीर लक्ष्यः ब्रह्मभूतो भवेत् । चतुर्वेद
 विदन्वीरं ब्राह्मणं द्वाग्निहोत्रिणम् । निहत्य कामादात्मानं
 क्षिपेदग्नाववाक्शिराः । निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्
 गृह । यजेत वाचमेधेन स्रियो वा महीरतिः ॥ ७३ ॥

यजेत वाचमेधेन स्रजिता गोसर्पिनं वा । अभि
 जिदिश्रजिह्वां वा चिह्नाग्निष्टुतानि वा ॥ ७४ ॥

यजेतेति । यजेत वाचमेधेनेत्यननारं वाक्यान्तर्निहितं चान
 विधेवेव गोसर्पेण वा अभिजिता वा चिह्नजिता वा चिह्नाग्नि

हृता वा चक्षेत एतानि चाश्चावतो ब्रह्मवधे मावक्षिमाणि
चैवर्षिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तमविवक्ष्यपुराणे । सर्व्वविश्वे
यदीरकर्मणा हृतनापते । अनुष्ठानं दिवातीनां वधे क्षमति
पूर्व्वके ॥ ७४ ॥

अपन् वान्यतमं वेदं योजनानां शतं प्रजेत् ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्गियतेऽत्रिभः ॥ ७५ ॥

अपक्षिति । वेदानां मन्वादेकं वेदं अपन् सख्याहारः संवते
त्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं प्रजेत् एतद
यश्चावकते जातिमात्रब्रह्मवधे चैवर्षिकस्य मावक्षितं
तथाच भवित्यपुराणे अथमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातः । जाति
मात्रं चदा विप्रं हन्वाहमतिपूर्व्वकम् । वेदविद्याप्रियोपी च
तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७५ ॥

सर्व्वस्यं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । वनं
वा जीवनायासं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

सर्व्वस्यमिति । सर्व्वस्यं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् चावहृष
जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगिधनधान्यादिभुतं अतः
सर्व्वस्यं वा गृहं वा सपरिच्छदं दद्यात् जीवनायासमिति वच
नात् जीवनपर्याप्तं सर्व्वस्यं गृहं वा दद्यात् न ततोऽस्य एतच्चा

ज्ञानतो जातिमात्राज्ञानवधे प्राज्ञवधे प्राचक्षितम् । तथाच
भविष्यपुराणम् । जातिमात्रे ह्येता इत्यात् प्राज्ञवधे प्राज्ञवो
मुह । वेदाभ्यासविहीनो वै प्रमथामन्निवर्जितः । प्राचक्षित
तदा कुर्वादिदम्भापविशुद्धये । धनं वा जीवन्मोक्षार्थं दृष्ट्वा
वपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

हविष्यभुम्वाऽनुसरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
अपेदा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिता ॥ ७७ ॥

हविष्येति । जीवन्मोक्षार्थं हविष्याभ्यासो विद्यातद्वत्तया
हारभाषाज्ञानोदधेः श्रोतः प्रति सरस्वतीं प्राप्नोति । इत्यत्र
जातिमात्राज्ञानवधे ज्ञानपूर्वके प्राज्ञवधे । तथाच भविष्य
पुराणे । जातिमात्रे हते विप्रे देवेभ्य मतिपूर्वकम् । ह्यतो वेदा
वेदहोमे धनेन च भवेद्मुह । तदेतत् कथ्यते तच्च प्राचक्षितं
निबोध मे । हविष्यमुक् चरेदापि प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वारान् वेदवेदिताम् अपि वेदिता
यहचात् पदक्रमयुदाहः । अथापि भविष्यपुराणीयेति शिरीषः ।
जातिमात्रम् यो हन्ता विप्रमन्मतिपूर्वकम् । प्राज्ञवो मन्म
गुणवान् तदेदम्परिकथ्यते । अपेदा नियताहारः त्रिवै वेदस्य
संहिताम् । अथो चतुर्वै वामाणि त्रैविद्यात्तु चतुर्वेदम् ॥ ७८ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ते गोत्रजे पि ॥ ७८ ॥
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । इदानीं समाप्ते द्वादशे वर्षे इत्युपस्थानात् द्वादश
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेवनस्य भुर्गोब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकारात् कुर्वन् यामसमीपे गोष्ठपुष्पदेवद्वयमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थेदति । प्रकृते द्वादशवार्षिकेऽप्यस्योन्मूलकहिं
सकाद्याकान्तब्राह्मणस्य गोर्व्या परिचायार्थं प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गो ब्राह्मणं वा ततः परिचायान्नतेति
असमाप्तद्वादशवर्षोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

त्यवरम्रतियोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

त्यवरमिति । खेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वोऽपह्नितमात्रे तदाव
यनार्थं निर्वाजं सद्यः प्रकृति प्रवृत्तं कुर्वन् तच्च विवारान् युद्धे प्रव
र्त्तमानो नानीतेपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात् प्रमुच्यते । अथ क

प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वं अपहृतं जित्वा अर्पयति तथापि
मुच्यते । यदा । धनापहारकष्टेनात्मनेव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे
प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतममघनदानेन तं जीवयति तदापि
तन्निमित्ते तस्य प्राणस्त्राभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोप्ता गोत्राह्मणस्य चेत्यपुनरुक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते
द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्या व्यपोहति ॥ ८१ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा निबन्धोपहितः स्त्री
संधोगादिभूत्वाः संबतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं
नाप्नोति । एवं ब्रह्मचार्यदत्तादिवर्गे ब्रह्महत्यापापवर्जितो
बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

श्रद्धा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । क्षमे
नोऽवभृथस्मातो स्वमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

श्रद्धेति । अथमंधे ब्रह्महत्यादिभिर्वा अपि च स्वमेवेति
नक्ष समानमे ब्रह्महत्यापापं श्रद्धा विवेकं अवभृथस्मातो
ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवर्षिकसौवर्चसमाप्तौ कृतं
अमेवेदं प्रावक्षितमप्यत्र अविष्णुरासीत् । यदा तु मुच्यते

विप्रो हन्यात् विप्रम् गुर्गुणं । अकामतस्तदा गच्छेत्स्थानं शैवा
 श्रमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्रमेधविबर्जितसकसप्राचक्षिप्त
 त्रेवंता अस्त्रप्रक्रान्तदादत्रवार्षिकप्राचक्षिप्तस्नानराऽवभृथ
 स्नाने तेनेव श्रुतिरित्याह । तद्वृत्तमविशंपुराचवचवविरो
 धात् ॥ ८९ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते । तस्मा
 त्प्रमागमे तेवामेनो विख्याप्य श्रुति ॥ ८९ ॥

धर्मेति । यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेव धर्मोप
 देष्टे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्माद्यं प्रान्तं मन्वादिमिदं चते
 ताभ्यां ब्राह्मणचरित्राभ्यां समूहाय धर्मतद्विनिष्पत्तिः तस्मात्तेषां
 प्रमागमे अश्रमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नानः श्रुतितीति अथैव
 त्रेवः ॥ ८९ ॥

ब्राह्मणः सन्मवेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णञ्चैव लोकस्य ब्रह्मानैव हि कारणम् ॥ ८९ ॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किमुनः सुतादिभि
 र्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाद्यन्तदुपदेष्टस्य प्रमाणात् यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेद
 मूलकत्वादुपदेष्टस्य ॥ ८९ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्तयोप्येनःसु निष्कृतिम् । सा
तेषाम्भावनाय स्यात्प्रविचं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

यतएवमतः तेषामिति । तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये
वेदशास्त्रेषोपि किमुत्तमिकाः ब्रह्मविदिरवाच ब्राह्मणानां,
ब्रूयुः तत्पापिनां विशुद्धये भवति यस्माद्विदुषां वाक् पात्र
यिचो ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं
कार्या रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

अतीन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतम्यापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अतएति । अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्म
णादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्ततया ब्रह्महत्याकृतम्याप
मपनुदति । एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकर
णविषयम्यापावृत्तौ तावत्तनीयं एनमि गुरुणि गुरुणि
क्षुणि क्षुणि इति गीतमस्मरणात् । पूर्वे चानखनस्थान्तु शूद्र
हत्याकृतचरेत् । इमि ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तोपक्रमेण ब्रह्म
मायमात् विधेः प्रायश्चित्तादकारिणीति हिमुच्यते । गृहीते
विमुच्येति रतिदेवकारकात् । इत्यहोरात्रिकं पुनर्विमुच्येति
माह्वयवने तु भविष्यपुराणीये विवेकः ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्ते

ब्राह्मणान् वा वदन् मुह । निहत्य युगपद्भीर एकं प्राचान्ति
कञ्चरेत् । एतच्चाज्ञानविषयं । तथा च अकामतो ब्रह्मा
हत्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो मुह । अरेदने तथाघोरे चावप्राच
परिचयम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपत्कारणविषयं क्रममारणे
तु विधेः प्राथमिकादस्यादित्यावृत्तिविधावकं वेदवचनं
नोद्भूय ॥ ८६ ॥

इत्या गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं चचियं वैश्यश्च यागप्रवृत्तं इत्या आचेयीश्च स्त्रियं
ब्राह्मणी । आचेयीश्च ब्राह्मणीमिति वमस्वरणात् इत्या ब्रह्महत्या
प्राथम्यं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रसा अतुसावोप्यते
रजस्रसां अतुसातामाचेयीमिति वज्रिहसरणात् । एवञ्चापि
चेयीब्राह्मणीवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूद्विद्वच्चवध
इति यत्तूत्तरश्लोके कृत्वा च स्त्रीसुहृदधमिति तदाहित
मिब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः । आदि
ताग्नेर्ब्राह्मणस्य इत्या पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीब्रह्मधैव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानुमं साध्ये प्रतिदध्य गुणतया । यद्य

इत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । हिरण्यभूषादियुक्तसाध्ये अनृतमुक्ता गुरोश्च
मित्राभिप्रायमुत्पाद्य निक्षेपश्च ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्रजतादि
द्रव्यं च चित्यादेः सुवर्णमपि चापहृत्य स्त्रीबधं च यथा व्याख्यातं
कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विष्णुद्विरुदिता प्रमाण्याकामता द्विजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति । एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयनिष्कृतिः
नेतव्यायश्चित्तं किन्त्वतो द्विगुणादिकरणात्काममिति प्रायश्चित्त
गौरवार्थस्तु प्रायश्चित्ताभावार्थम् । कामतस्तु कृतं मोहात्
प्रायश्चित्तैः पुण्यमिधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुराप्तीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा सुराम्भवेत् ।
तथा सत्काये निर्दग्धे मुच्यते किञ्चिपात्ततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्यो न तु गौडीमात्रो
पैष्टीषु चितयानुगतैकरूपाभावात् प्रत्येकश्च प्रतिकल्पने

अन्तिचयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गौण्यादिजहिराह मुच
 कृत्वापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव नविद्यपुराणे ।
 सुरा च पैट्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्वितरे वने । पैट्टाः पानेत्
 पैताषां प्राचक्षितं निबोध मे । मनुजोक्तं महाबाहो समाश्रयाव
 योगतः । एतावामिति निर्द्वारणे वष्टी एताषां गौडीनाधी
 पैट्टीनाख्यकृतानां मध्ये पैट्टीषाने मनुक्तं प्राचक्षितं सुराभीता
 द्विजोमोहादितोत्तर्यः । मुखं सुरापैट्टीं रागादिवामूढतया
 द्विजो ब्राह्मणः अचियो वैश्याश्च पीत्वा अग्निवर्षां सुरां पिवे
 त्तया सुरया वरीरे निर्दग्धे इति दिवसकालात्पापास्तुच्यते ।
 एतच्च नुदतात्कामकारकतसुरापानविषयम् । तस्याश्च दृष्ट
 सतिः । सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःशियेत् । मुखे
 तया च निर्दग्धो मृतः झड्डिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्षं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोचूर्तं
 वा मरणाङ्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रमक्षगीचीरगव्यचूतगोमधरसाणा
 मन्वतममग्निसर्गं कृत्वा चावशरयन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कषाया भक्षयेदम्पिष्ठाकं वा सकृन्निमि ।
 सुरापानापनुत्थयं वासवासा जटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कषायेति । अथवा गौरीमादिकृतवासा जटावान् सुरा

भावनपिष्टः स्रज्जलकुशावप्रकम् ताड्यमेवविषं स एव
वेकवारं संवत्सरपूर्वकं सुराकवसावसावार्धकचयेत् । इदं
मदुह्निपूर्वकं चकुषासुराकानेऽदृशम् न ह्यसुरसेव वैकल्पिकं
चकुषात् ॥ ८२ ॥

सुरा वै मज्जमन्नाग्न्याप्ता च मज्जमुच्यते । तस्मा
द्वाह्यसुराजन्यौ वैश्यश्च न सुराम्भवेत् ॥ ८३ ॥

सुरेति । यस्मात्तण्डुलपिष्टमाध्यत्वासुरा अन्नमज्जं मज्ज
शब्देन च पापमुच्यते । तस्माद्वाह्यश्चचित्त्यवैश्याः पैष्टीं सुरां न
पिवेयुः इत्यनेन प्रतिषेधे वति इतदतिक्रमे सुरां सीमेतिशाय
चित्त विधानात् चजनकार्यकादाच पैष्टीपिवेष इव कुट्टः
चैवर्षिकस्य मनुमैवोक्तः ॥ ८३ ॥

गौडी पैष्टी च माधी च विष्टे वा चिविषां सुराः सवै
वैका तथा सर्व्या न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ८४ ॥

गौडीति । वा गुणेन कृता वा गौडी एवं विष्टेन कृता पैष्टी
मधुकटुहो मधुः तत् पुष्पैः कृतं वा माधी इवभिःप्रकारा
सुरा ज्ञातव्येतिमुखासुरा वाज्यवोधनमितरमचारिविषया अज्ञा
तस्य गौडीमाधीपाने प्राचक्षित्तनौरवार्यम् । सवैवैका पैष्टी

मुखा सुरा पूर्ववाक्निविद्धत्वात् चेद्विद्वत्सायेवमी तथा
सर्वागौडी माध्वो च दिजोत्तमैर्भ पातव्यः ॥ ६४ ॥

यच्चरक्षःपिशाचाक्षं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
ह्यधेन नात्तव्यन्देवानामभ्रता इविः ॥ ६५ ॥

यचेति । मद्यमचनिविद्धपैष्टीगौडीमाध्वव्यतिरिक्तं नव
विधमोद्धृतं तदाह पुस्तक्यः । पानसद्राचमाधूकं सार्धं
नासमैचवम् । माध्वकं टांकमार्दीकमैरेवसारिकेचवम् ।
सामान्यानि दिजातीनां मद्यान्येकादशैव च । दादन्नन्तु सुरा
मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिविद्धं सुरा च पिप्रका
रा प्रोक्ता । अस्वयतदति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंवाधनः सञ्जातमद्यभावः । यमधिकृत्य ददं पुस्तक्यो
क्तप्रायश्चित्तम् । द्राघेष्टुटंकसर्जूरपनसादेशेचोरयः । यद्यो
जातन्तु पीत्वा तं व्यहाच्छुष्योदिजोत्तमः । एवं मद्यादिषु
वृथं यच्चरक्षःपिशाचसम्बन्धकस्तद्वाह्यधेन देवानां इवि
र्भक्षयता नाशितव्यम् । निविद्धाद्याः सुराद्या इषोपादानं यच्च
रक्षःपिशाचास्तथा निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामभ्रता इवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाह्यधेन पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिलोकं न वा याति ब्राह्मणी वा सुरान्नि
वेत् । इहैव वा शुनी वृषी शूकरो चोपजायते । इति याज्ञ
वल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधे वा पतेन्नतो वैदिकं वायुदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ८६ ॥

अमेध इति । ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यात् । अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाग्राव्यते सकृत् । तस्य व्यपेति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेण बस्थितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाग्राव्यते तथा एकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यमिवति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपेति शूद्रतां स प्राप्नोति तस्मान्न स सर्वथैव न पातव्यम् अयमपि पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितो सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्षक्षेत्रनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

एषेति । इदं सुरापानमभितपायस्य नाशप्रकारं मुमुक्षुस्तमभिहितमाख्यात्परब्रह्मणं सुवर्षक्षेत्रपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

कृतवापनो निवसेद्गामान्ते गोप्रजे पि पा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति । रदाणीं समाप्ते दादत्र वर्षे इत्युपस्थानात् दादत्र
वार्षिकस्य विशेषमाह । खूनकेवनखस्यभुर्गोब्राह्मणहिते रतः
गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन् यामसमीपे गोष्ठपुण्यदेवं वृक्षमूला
न्यतमे निवसेत् वने कुटीं कृतेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थे इति । प्रजापते दादत्र वार्षिकेऽन्तराम्बुदकहिं
सकायाकान्तब्राह्मणस्य गोर्व्यापरिचाचार्यं प्राणान्परित्यजन्
ब्रह्महत्यायामुच्यते । गां ब्राह्मणं वा ततः परिचायाकृतोपि
असमाप्तदादत्र वर्षोपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

त्यवरस्मृतियोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा । विप्रस्य
तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

त्यवरमिति । खेनादिभिर्गोब्रह्मण्यसर्वस्वोऽपह्नियमात्रे तदात्र
यमार्यं निर्व्याजं यथावक्ति प्रयत्नं कुर्वन् तत्र विवारान् पुद्गे प्रव
र्तमानो नासीतेपि सर्वस्वो ब्रह्महत्यापापात् प्रमुच्यते । यद्यपि

प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वं अपहृतं जित्वा अर्पयति तथापि
मुच्यते । यदा । धनापहारकहेनात्मानेव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे
प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतममघनदानेन तं जीवयति तदापि
तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते । एतदितर
प्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोप्ता गोत्राङ्गणस्य चेत्यपुनरुक्तिः
॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते
द्वादशे वर्षे ब्रह्मचर्या व्यपोहति ॥ ८१ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्त्री
संयोगादिभूत्वा संवतमनाः सदाश्रे द्वादशे वर्षे ब्रह्मचर्यापारं
नाव्रजति । एवं ब्रह्मचार्यदत्तादिवर्षे ब्रह्मचर्यापारं कर्त्तव्यं
बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

शिक्षा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे । समे
नोऽवभृयज्ञातो एवमेवे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

ब्रह्मेति । अथमंधे ब्राह्मणानाद्यमिमां अपिचक्ष्य चवना
नक्ष समागमे ब्रह्मचर्यापारं शिक्षा विवेक एवभृयज्ञातो
ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवर्षिकसौपर्यवतमात् । कर्त्त
व्यमेवेदं प्रावक्ष्यन्तप्रायश्चित्तपुराणे । यदा तु मुच्यते

विप्रो हन्यात् विप्रन्तु निर्गुणं । अकामतस्तदा गच्छेत्साम्रक्षेवा
 अमेधिकं । गोविन्दराजस्तु अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्त
 त्रेपन्तां अथ प्रक्रान्तादादत्रवार्षिकप्रायश्चित्तस्यान्तराऽवभृथ
 क्षामे तेनैव शुद्धिरित्याह । तद्वृत्तमविश्वपुराणवचनविरो
 धात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मुखमग्रं राजन्य उच्यते । तस्मा
 त्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

धर्मेति । यस्याद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेव धर्मोप
 देत्रे कृते धर्मानुष्ठानात् राजा तस्याग्रं प्राप्तं मन्त्रादिभिदृश्यते
 ताभ्यां ब्राह्मणवचनिवाभ्यां बभूव्यायधर्मतद्विनिवृत्तिः तस्यास्तेषां
 समागमे अश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्यातः शुद्ध्यतीति अखेव
 त्रयः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः सन्नावेनैव देवानामपि दैवतम् । प्रमा
 णश्चैव लोकस्य ब्रह्माचैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मणरति । ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किमुनः सुतादिभि
 देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्
 प्रमाणरूपदेवस्य प्रमाणात् यस्यास्तव वेदएव कारणं वेदो
 मूलकत्वरूपदेवस्य ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्वयोप्येनःसु निष्कृतिम् । सा
तेषाम्पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

यतएवमतः तेषामिति । तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये
वेदशास्त्रयोपि किमुत्तमिकाः यस्यावनिर्दद्यात् अष्टाश्विनो,
ब्रूयुः तत्पापिनां विद्महे भवति यस्यादिदुषां वाक् पाव
यित्री ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं
कार्या रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतस्यास्ति रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

अतिन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतम्यापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अतइति । अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्म
णादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्ततया ब्रह्महत्याकृतम्याप
मपनुदति । एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकर
णविषयस्यापाठसौ तावत्तन्मोघं एवमि गुरुणि गुरुणि
लघुनि लघुनि इति गौतमस्मरणात् । पूर्णं चानखनद्व्यान्तु शूद्र
हत्याप्रतक्षरेत् । इति ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तमर्थं ब्रह्म
हत्यामात् विधेः प्रायश्चित्तकारणविधौ किमुत्तमिकाः । तृतीयं
किमुत्तमिका इति देवकारणम् । इत्येवमिति । पुनरेतन्म
माह्वयनेन तु भविष्यपुराणीयो विधेः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्त

ब्राह्मणान् वा वदन् गुह । निहत्य युगपद्भीर एकं प्राचाम्नि
कञ्चरेत् । एतद्ब्राह्मणविषयं । तथा च अकामतो ब्रह्म
हत्यात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गुह । चरेदने तथाघोरे चावत्याच
परिचयम् । एतच्च प्रकृतत्वाद्युगपत्कारणविषयं क्रमकारणे
तु विधेः प्राथमिकादस्मादित्याहुतिविधायकं वेदवचनं
नोद्वयं ॥ ८६ ॥

इत्या गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् । राजन्य
वैश्यौ चेजानावाचेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

इति । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंसपुंसकत्वेना
विज्ञातं च नियं वैश्याश्च वागप्रवृत्तं इत्या आचेयीश्च स्त्रियं
ब्राह्मणी । आचेयीश्च ब्राह्मणीमिति वमस्मरणात् इत्या ब्रह्महत्या
प्राथम्यं कुर्यात् । आचेयी च रजस्रसा अतुक्तातो अने
रजस्रसा अतुक्तातामाचेयीमिति वमिहस्मरणात् । एवञ्चान्न
चेयीब्राह्मणीवधे उपपातकं यथोक्तं स्त्रीभूद्विद्वच्चवच
इति यत्पूर्वतरलोके कृत्वा च स्त्रीसुहृदधमिति तदाहित
ग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः । आहि
ताग्नेर्ब्राह्मणस्य इत्या पत्नीमभिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्या
दाचेयीवस्तथैव च ॥ ८७ ॥

उक्ता चैवानुनं साक्षे प्रतिबध्य मुह्यन्त्या । अथ
इत्य च निःशेषं कृत्वा च कीदृशदधम् ॥ ८८ ॥

उक्तेति । चिरसम्पत्त्यादिपुत्रवाप्ते, चतुर्मुखा, गुरोर्ब्र
मिष्वाभिषापमुत्पाद्य निषेपश्च, ब्राह्मणसद्वर्षादन्वइत्यदि
इयं चचियादेः सुवर्णमपि चापइत्य स्तोत्रधं च यथा व्याख्यातं
कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं कृत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामता द्विजम् । काम
तो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

इयमिति । एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेण
कामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयन्निष्कृतिः
नेतन्प्रायश्चित्तं किन्त्वतो द्विगुणादिकरणात्काममिति प्रायश्चित्तं
गौरवार्थं न तु प्रायश्चित्ताभावार्थम् । कामतस्तु कृतं मोहात्
प्रायश्चित्तैः पृथग्भिधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुराग्नीत्यादिजो मोहादग्निवर्षां सुरामिवन् ।
तया सक्ताये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ९० ॥

सुरामिति । सुराग्रहः पेटीभावे मुखो न तु कैसीकधी
पेटीषु चित्तवानुनतैकहपाभावात् ॥ अतीकहः अतिक्रान्ते

प्रतिचयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । मौढ्यादिनदिराहुः जुष
 हृत्वापि सुराग्रद्वप्रयोगोपपत्तेः । अतएव नविष्यपुराणे ।
 सुरा च पैट्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्वितरे वने । पैट्टाः प्राप्ते
 पैताषां प्राचक्षिन्तं निबोध मे । मनुजोक्तं महाबाहो वमात्रबाध
 योगतः । एतावामिति निर्द्वारश्चे वष्टी एताषां मौडीमाधी
 पैट्टीनाम्यस्तानां मध्ये पैट्टीषाने मनुक्तं प्राचक्षिन्तं सुराभीम
 दिजोमोहादितीत्यर्थः । मुखं सुरापैट्टीं रागादिवामूढतया
 दिजो ब्राह्मणः चचियो वैश्वस्य पीला चग्निवर्षां सुरां पिवे
 त्त्वा सुरा चरीरे निर्दग्धे इति दिवसकालात्पापास्तुच्यते ।
 एतच्च नुदत्तात्कामकारकतसुरापानविषयम् । तस्याच दह
 सतिः । सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःशेषेत् । मुखे
 तथा च निर्दग्धो मृतः शृङ्गिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा । पयोधृतं
 वा मरणाद्गोशृङ्गद्रुसमेव वा ॥ ८१ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रवर्णगीर्धिरगवधृतगोमवरणाया
 मन्वतममग्निवर्णं कृत्वा पावकारयन्निवेत् ॥ ८१ ॥

कषाणा भक्षयेद्वन्मिष्याकं वा सकृन्मिद्रि ।
 सुरापानापनुत्थयै वासवासा जटी ध्वजी ॥ ८२ ॥

कषाणेति । चक्षवा मोरोमादिकृतवासा जटावाञ्च सुरा

मुखा सुरा पूर्ववाक्मनिषिद्धत्वात् चैवर्विकल्पायेद्यज्ञैः तथा
सर्वगौडी माध्वो च द्विजोत्तमैर्भ पातव्यः ॥ ६४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचाक्षं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वा
हृष्येन नात्तव्यन्देवानामभ्रता हविः ॥ ६५ ॥

यचेति । मद्यमचनिषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वव्यतिरिक्तं नव
विधम्वोद्धृत्य तदाह पुस्तकः । पानसद्राचमाधूकं सर्षपूर
मासमैचवम् । माध्वकं टांकमार्दीकमैरेवधारिकेचवम् ।
सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च । दादन्नानु सुरा
मद्यं सर्वेषामभयं स्मृतम् । मांसञ्च प्रतिषिद्धं सुरा च चिप्रका
रा प्रोक्ता । अस्त्वयतदति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः सः
कृतसंवाधनः सञ्जातमद्यभावः । समधिकृत्य इदं पुस्तको
क्तप्रायश्चित्तम् । द्राघेष्टुटंकखर्जूरपनसादेखणोरसः । सखी
जातन्तु पीत्वा तं व्यहाष्कुस्योद्विजोत्तमः । एवं मद्यादिषु
वृषं यक्षरक्षःपिशाचसम्बन्धस्य तद्वाहृष्येन देवानां हवि
र्भक्ष्यता नाभितव्यम् । निषिद्धाद्याः सुराद्या इहोपादानं यक्ष
रक्षःपिशाचास्तथा निन्दार्थम् । अथ केचिद्देवानामभ्रता हवि
रिति पुंलिङ्गनिर्देशाद्वाहृष्यस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया
इत्याहुः तदसत् । पतिसोक्तं न वा याति ब्राह्मणी वा सुरान्नि
वेत् । इहैव वा शुनी वृषी शूकरी चोपजायते । इति याज्ञ
वल्क्यादिसृतिविरोधात् ॥ ६५ ॥

अमेधे वा पतेन्नतो वैदिषां वायुदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ८६ ॥

अमेधइति । ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वा पतेत् वेदवाक्यं वा उच्चारयेत् ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यात् । अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्मैवानुवादः ॥ ८६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्राप्यते स ह्यत् । तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥ ८७ ॥

यस्येति । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् एकवारमपि मद्येनाप्राप्यते तथा एकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यन्निवति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां च प्राप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातयन् अयमपि पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

एषा विचित्राभिहितानुसाराणामन्यनिष्कृतिः ।
अतर्जुं प्रवक्ष्यामि सुवर्णक्षेत्रनिष्कृतिं ॥ ८८ ॥

एवेति । इदं अनुसाराणामन्यनिष्कृत्यानां वाक्यप्रकारं शूद्रा-
न्यनिष्कृत्यानां वाक्यप्रकारं सुवर्णक्षेत्रनिष्कृतिं
वक्ष्यामि ॥ ८८ ॥

सुवर्णसोवह्निप्रो राजानमभिगच्छतु । स्वर्णं
स्वापयन् ब्रूयान्नाभयाननुगच्छति ॥ ८८ ॥

सुवर्णेति । अपेक्ष्य सुवर्णं ब्राह्मणस्य चतः स्वर्णमिति
प्राप्तातपस्सरसात् । ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानमन्ता
ब्राह्मणसुवर्णपहरणं स्वीयहर्षं कथयन् ममनिग्रहं करो
मिति ब्रूयात् ब्राह्मणपहरणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायश्चित्ती
यतेनर इति प्रकृतत्वात् चर्चिवादोनां च प्रायश्चित्तान्नरावभि
धानात् ॥ ८८ ॥

गृहीत्वा मुषलं राजा सङ्कटन्यातु तं खड्गम् ।
वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणक्षपयैवतु ॥ ९० ॥

गृहीत्वेति । स्वर्णेनादायमुषलमित्यादेरुक्त्वात् तेनार्थि
तमुषलादिकं गृहीत्वा स्तेवकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा खड्गं
हन्त्यात् यच्च स्तेनो वधेन मुषलानिघातेन हतो मुष्णेपि वा
शुचिरिति शास्त्रवत्प्रसरसात् । हतो वा हतकस्यो वा
जीवन्तस्मात् पापान्मुच्यते । ब्राह्मणः पुनस्तपयैववेत्तेवकार
करसात् । तथा न जातु ब्राह्मणं हन्त्यात्सर्वपापेष्ववस्थितं नित्यं
कृत्वा च तपयैव शुध्यति अतएव मन्वर्थयास्त्रानपरे भविष्य
पराये । अदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणक्षपयैव वा । तथैव कारणा

सुराधिप । तपसेवेत्यनेनेह प्रतिषेधो बधस्य तु । वाग्वदस्य
 क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः ब्राह्मणस्य तु तप एवेति
 नियमो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः अतएव भविष्यपुराणे । इतरेषा
 मपि विभो तपो न प्रतिषिध्यत इति ॥ १०० ॥

तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीर
 वासा दिजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्मचरिणो व्रतम् ॥ १०१ ॥

तदेव तप आह तपमेति । तपसा सुवर्णस्तेये
 उत्पन्नं पापं दिजोनिर्हर्तुमिच्छन् अरण्यग्रहणात्प्राथम्यात्
 ब्रह्मचरिण्यद्गतमुक्तं तत्कुर्यात् एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेश
 गौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसम्ब
 धिनः सुवर्णापहरणे । पञ्चकण्ठको मापस्तेसुवर्णस्तु षोड
 शेति सुवर्णपरिमाणदृष्टव्यं ततो न्यूनस्य परिमाणपेक्षायां
 ममूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् । यत्तदधिकपरिमाणस्य
 विष्यपुराणे श्रूयते तत्तथाविधानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविध
 प्रायश्चित्तविषयमेव तथाच भविष्यपुराणे । क्षत्रियाद्यास्तथो
 वर्णा निर्गुणा ह्यघतत्पराः । गुणास्तस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्
 हरन्ति चेत् । निष्कानेकादश तथा दग्ध्वात्मानन्तु पावके ।
 द्वादशयुग्मरवाहीर चरेद्ब्रह्मचरिणो व्रतम् ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोचेत पापं स्तेयकृतं दिजः । गुरुस्त्री
 गमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरिति । ब्राह्मणसुवर्षसंयोजनितपापमेभिर्भ्रतैर्दिग्भ्यो
निर्हरेत् त्रततपसोर्द्वौदशकत्वात् एतैरिति वज्रवचनं यज्यन्त्या
पेक्षया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थं । गुरु
स्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्भक्ष्यमाद्यैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्यभिभाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूक्ष्मी
ज्वलन्तो स्वास्त्रिष्येभृत्युवा स विशुध्यति ॥ १०३ ॥

शुर्विति । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वात् गुरुः पिता तर्कं
भार्या गुरुतल्यं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं
विज्याद्य सोदमये तप्तवचने स्वप्यात् सोदमयीं स्त्रीप्रकृतिं
कृत्वा ज्वलन्तीमाशिष्ठ्य भृत्युना च विशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिम्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्चसौ ।
नैर्हर्ततीन्दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वागः ॥ १०४ ॥

स्वयं वेति । आत्मनैव वा शिम्नवृषणौ हित्वा चाञ्चसौ कृत्वा
चावत् त्ररीरपातमवक्रगतिः सन् दक्षिणपश्चिमान्दिशं प्रवृत्तेत् ।
एतच्च उक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वात्सुवर्षगुरुभार्यायां ज्ञानतो
रेतोविषगर्गपर्यन्तं मैथुनविषयम् ॥ १०४ ॥

सद्वाङ्गी वीरवासा वा मनुष्यो निजने वने ।
प्राजापत्यश्चरेत्कृष्णमन्त्रमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

सद्वाङ्गीति । सद्वाङ्गभृत् वस्त्रखण्डाच्छ्रोऽङ्घ्रिद्वयेऽग्रसखलो
मन्त्रमुधारी संयतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतश्च
रेत् । एतच्च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तसंघुत्वात्सभार्याविभ्रमेणा
ज्ञानविषयमोहव्यम् ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्रा वा गुरुतन्वापनुत्तये ॥ १०६ ॥

चान्द्रायणमित्यादि । यदा मनुष्यान्मननवापनिर्हरणाय
संयतेन्द्रियः फलमूखादिना हविष्येण जीवारादिना कृतयवाग्रा
वा चीन् मासान् चान्द्रायणमाचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि
संघुत्वात् अवाधीनवर्षा वा मनुष्यान् नश्यतो द्रष्टव्यम्
॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्गन्धापातकिनो मलम् । उपपा
तकिनस्त्वेषमेभिर्मानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

एतैरित्यादि । एभिरेतव्रतैर्गन्धपातकिनादिमहापातक
कारिणः पापं निर्हरेयुः । नोवशाद्युपपातककारिणः पुनर्व्रत
मात्रप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।
हृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् । गोमू-
त्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्भास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ।
आसीनास्तु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिगृह्णां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतिताम्यङ्गलगां वा सर्व्वापायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्नानं गोरहृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे स्तेत्रेयवा खले ।
भक्षयन्तीन्न कथयेत्पिवन्तश्चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

उपेति । अनेन विधिना यस्त्विति यावत्कुलकं उपपातकयुक्तो
गोघाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत् यन्निष्ठं
मुण्डितशिरा स्नूनश्वश्रुः तेन हृतगोचर्मणाच्छादितदेहो

मासचयमेव मोष्ठे कथेत् गोमूत्रेणापरेत्यन्मन्त्रं यजेद्विषः कपि
मलवणवर्धितं हविषमममेकादशका उदितीयेति पांच सोमं

द्वितीयतृतीयमासावग्रीयात् मासचयमेव दिवा प्रातस्ता गा अनु
गच्छेत्तासाश्च गवां खुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रजस्निष्ठजास्त्राद
येत् कण्डूयनादिना ताः परिचर्य्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिक
मननुवेष्ट्य उपविष्ट आसीत तथा शुचिर्विगतकोधः उत्थि
तासु गोषु पद्यादुत्तिष्ठेत् वने च परिभ्रमन्तीषु पश्यात्
परिभ्रमेत्। उपविष्टाषु गोषूपविशेत् व्याधिताश्चौरव्याघ्रा
दिभयहेतुभिराकान्तां पतितं कर्द्दमलयां वा यथाशक्ति मोच
येत्। तथा उष्णे आदित्ये तपति मेघे च वर्षति ग्रीते चोपस्थिते
मारुते चात्यर्थं वाति गौर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वा आत्मनस्त्राणं
न कुर्यात्तथा आत्मनोऽन्येषां वा गेहे खेवे खले च शस्त्रादिभ
क्षणं कुर्वन्तीं वत्सश्च चौरमिव नान्न कथयेत्। अनेनोक्तविधा
नेन यो गोघ्ना गाः परिचरति स गोवधजनितपापं चिभिर्मासै
रपनुदति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥
॥ ११५ ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः। अवि
द्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

वृषभेति। वृष एकादशो द्यामानाः सम्यगनुष्ठितप्राय
क्षिप्तो दद्यात्। अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्या प्राज्ञ
बेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्यत्पपातकिनो दिजाः । अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थञ्चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

एतदेवेति । अपरे तूपपातकिनो वक्ष्यमाणे अवकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणमा कुर्युः चान्द्रायणम् सधुमात् सधुन्युपपातके वातिवृत्तिमुखाद्येषं वा योजनीयम् ॥ ११७ ॥

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्घृतिन्निशि ॥ ११८ ॥

अवकीर्णीति । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन मन्त्रेण निर्घृत्याख्यान्देवतां यजेत् ॥ ११८ ॥

ऊत्वाग्नौ विधिवद्दोमानन्ततश्च समेतृचा । वाते ऋगुरुवक्त्रिणां जुहुयात्सर्पिषाज्जतीः ॥ ११९ ॥

ऊलेति । ततो निर्घृत्यै गर्दभरूपादिहोमान् यथावचतुष्पथे कृत्वा तदग्ने यमादिष्वक्तु मादतइत्येतथा च वा मादते ऋगुरुवक्त्रिणां घृतेनाज्जतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्वस्य दिव्यमनः। अति
क्रमं व्रतस्याज्जर्जर्या ब्रह्मवादिनः ॥ ११० ॥

अप्रसिद्धत्वादवकीर्णं लक्षणमाह कामत इति। इच्छातो
द्विजः अवकीर्णी भवेद्ब्रह्मा ब्रह्मचारी तु योषितमिति वचना
रस्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञा
वदविदः प्राहुः ॥ ११० ॥

मारुतस्युरुह्यतश्च गुरुम्यावकमेव च। चतुरो
व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मन्तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १११ ॥

मारुतमिति। ब्रह्मचारिणो वेदाध्वननिबन्धमानुष्ठानवन्तैः
तदवकीर्णिनः यतो सददिग्वृहस्यतिपायकास्तदुदःखमिति
चतस्रोभ्याम्वाज्जतीर्मुञ्चयान्दृष्ट्वाभ्याज्यतेत्यमनुवादः ॥ १११ ॥

एतस्मिन्नेवसि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम्।
सप्तागारांसरेहैवं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ११२ ॥

एतस्मिन्निति। एतस्मिन्नावकीर्णोपाय उक्त्ये पूर्वोक्तं गर्हभ
यागादि कृत्वा गर्हभचर्चपरिधायेति शरीरस्यारक्तगर्हभ
वस्त्रम्भिर्यथावृत्तोवकीर्णी चरन्मिति चर्चार्थस्याप्यत्र कुर्वन्
यत्र वृहसि भैक्षं चरेत् तेषां चर्चोऽप्येव पूर्वोक्तं चर्चार्थेन
सिद्धमिति ॥ ११२ ॥

तेभ्यो सन्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उप
सृष्टं स्निग्धवर्णतन्त्रेण स विप्रुद्यति ॥ १२३ ॥

तेभ्य इति । तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो सन्धेन भैक्षेण एककालमा
हारं कुर्वन् सायक्यातर्कधन्दिनेषु च खानमाचरन् योव
किर्षीसंवत्सरेणैव विप्रुद्यति ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्यान्यतममिच्छया ।
चरेत्साम्प्रतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

जातीति । ब्राह्मणस्य राजःकृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकर्मोक्तं
तन्मन्त्रादन्यतमं कर्मविशेषं इच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं साम्प्रतपनं
सप्ताहसाधं कुर्यात् अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्य
माणं चरेत् ॥ १२४ ॥

सङ्करापाचकृत्यास्तु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैत्यहम् ॥ १२५ ॥

सङ्करेति । खराशोद्रेत्यादिना सङ्करीकरणान्युक्तानि
निन्दितेभ्यो धनादानमित्यादिना चापात्रोकरणान्युक्तानि तेषां
मन्त्रादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं प्रोदुये कुर्यात्
कमिकोटवयो हत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्मन्त्रा
देकमिच्छातः कृत्वा चिराचं यवागूं कथितामग्नीयात् ॥ १२५ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्ये प्रद्रे द्येयस्तु षोडश ॥ १२६ ॥

तुरीय इति । ब्रह्महत्यातुरीयो भागः चैवार्धिकरूपः द्वादश
वार्षिकस्य चतुर्थो भागः एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीप्रद्विटक्षत्र
वध इति उपपातकत्वेनोपदिष्टवैमाशिकापेक्षया गुरुत्वात्
वृत्तस्यक्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यं वैश्ये साध्याचारे कामतो
इति अष्टमो भागः सार्द्धं वार्षिकं व्रतं प्रद्रे वृत्तस्ये कामतो इति
षोडशो भागो नवममाधिकम् द्रष्टव्यं ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजस्य विनिषाज्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा इत्यास्तुपरितमः ॥ १२७ ॥

अकामत इति । अनुद्विपूर्वकानुनः क्षत्रियं निरस्य वृषभे
त्रैकेनाधिकं सहस्रं पावां पर्जं ता आकाशस्थस्यै ब्रह्मविन्दो
दद्यात् ॥ १२७ ॥

व्यवश्चरेदानीयतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामादुत्तमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

व्यवश्चरेदिति । यदा संवतो जटावान् ग्रामादिप्रकटवृत्तमूल
कमनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं व्रतं ब्रह्महा द्वादश समा दत्त्वादि

तद्वर्षचक्रं कुर्यात् न तु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्ति
र्वाच्या ऋषी दूरतरे यामात् वृषभमूखनिकेतन इत्येतद्वचनोक्त
व्यतिरिक्तवचननिरोधजधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थमादय
अकामाधिकाराच्च इदमकामतः अतएवाङ्गुलीचक्राद्युचितम्
॥ १२८ ॥

एतदेव चरेद्व्यायसिक्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य
वैश्यां वृषभस्थन्द्याञ्चैकशतङ्गवाम् ॥ १२९ ॥

एतदिति । एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्याचारं
वैश्यां निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् एकाधिकं वा नैव
तन्द्वात् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्वां यज्ञासान् शूद्रश्च चरेत् ।
वृषभैकादशा वापि दद्यादिप्राय गाः सितः ॥ १३० ॥

एतदिति । एतदप्यकामतः इदमेव व्रतं शूद्रश्च यज्ञा
सश्चरेत् वृषभ एकादशो वासो गवान्ताः शूद्रवर्षा दत्तब्राह्म
णाय दद्यात् ॥ १३० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
अगोघोलूककाकांस शूद्रश्च त्रात्रतश्चरेत् ॥ १३१ ॥

मार्जारेति । विडालनकुलचापमेककुङ्कुरगोधापेचक्रकाका
नामेकैकं हत्वा शूद्रश्च त्रात्रतं शूद्रविट्चक्रवधदत्तपपातक

प्रायश्चित्तं नोपपन्नं स्यात्प्रायश्चित्तं नोपपन्नं
त्यादिप्रायश्चित्तस्यापस्य लघुत्वात् । चात्रायणमप्येतत् कामतो
अभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् ॥ १२१ ॥

पयः पिवेन्निरात्रं वा योजनं वा ऽध्वनो व्रजेत् । उप
सृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वा न्दैवतञ्जपेत् ॥ १२२ ॥

पय इति । अबुद्धिपूर्वकं मार्जाररादीनां वधे चिरात्रं चौर
मिवेत् । अथ मन्दानलत्वादिना न समर्थः चिरात्रं योजन
मध्वनो व्रजेत् । अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्राप्यक्षम
स्त्रिरात्रं प्रायोहीदृत्यादिस्तत्राप्येत् यद्योत्तरं उपसृशेत् सूक्तं
पूर्वावस्थाने उत्तरोत्तरपरिपथः न तु वेद्यधिकः ॥ १२२ ॥

अभिह्वार्यायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पञ्चालभारकं घण्टे सैसकञ्चैकमायकम् ॥ १२३ ॥

अभिभिति । सर्पं हत्वा ब्राह्मणाय तोक्षणाय लोहदण्डं द
द्यात् । नपुंसकं हत्वा पञ्चालभारं सैसकञ्च मायकं ब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १२३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु निषङ्गो वनु तित्तिरौ । सुके
दिदायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा चिदावनम् ॥ १२४ ॥

घृतेति । शूकरे हते घृतपूर्वं घटम्बुजपाय दद्यात् तित्तिरि

‘क्षिनि पक्षिणि इति चतुराङ्कपरिमाणं तिष्ठन्द्द्यात् । मुके
इति द्विवर्षं वत्सं श्लोकाव्ययपक्षिणं इत्या निवर्षं वत्सं प्राञ्चमं
दद्यात् ॥ १२४ ॥

इत्या एवं वत्साकाञ्च वत्सं वर्षिषमेव च । वाय्वरं
श्लेनभासौ च सार्धमेद्राक्षाय गाम् ॥ १२५ ॥

इमेति । इयवत्साकावकमयूरवानरश्लेनभासाख्यानाम्पक्षिणा
मन्यतमं इत्या प्राञ्चाय गान्दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्वयं इत्या पञ्च नीलान्धृषान् गजम् ।
अजमेषावनद्वाहं खरं इत्येकशयनम् ॥ १२६ ॥

वाचइति । अयं इत्या वत्सं दद्यात् इक्षिणं इत्या वज्रं पीशा
नृवभान् दद्यात्प्रत्येकं श्वानमेवौ इत्या हवभन्दद्यात् बर्हभं
इत्या एकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १२६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान् इत्या धेनुन्दद्यात्पक्षिणीं ।
अक्रव्यादान्त्सतरीमुष्ट्रं इत्या तु कृष्णं ॥ १२७ ॥

क्रव्यादानिति । आममांशमपिषो मृगान् वाघादीन्
इत्या वज्रशीरां धेनुन्दद्यात् अमांशमश्वकान् हरिषादीन्
इत्या प्रौढवस्त्रिकां दद्यात् उष्ट्रं इत्या सुवर्षरत्निकान्दद्यात्
॥ १२७ ॥

जीनकार्मुकवस्तावीन् पृथग्दद्यादिशुद्धये । चतु
र्णामपि वर्णानान्नारीर्हत्वा ऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

जीनेति । ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियो लोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुष
व्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुःकाग मेघान्
शुद्ध्यर्थन्दद्यात् ॥ १३८ ॥

दानेन बधनिर्ह्येकं सर्पादीनामशक्रवन् । एकै
कशस्त्ररेत्कुच्छं दिजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति । अग्निप्रभृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणं
कर्तुमवसर्था ब्राह्मणादिः प्रत्येकम्वधे कच्छस्त्राद्यभ्यात् प्राजा
पत्यं दिजः पापनिर्हरणार्थं शस्त्ररेत्सर्पादयश्चाग्निहोत्राणां धर्मो
दद्यादित्येवमारभ्येतत्पर्यन्तां वृत्तान्ते ॥ १३९ ॥

अस्त्रिमतानु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापये । पूर्वे
वानस्यनस्त्रानु मूकवत्याग्रतः चरेत् ॥ १४० ॥

अस्त्रिमतामिति । अस्त्रिणां सहस्रान् अस्त्रिमताः प्राविषां
ककशायादीनां सहस्रस्य मध्ये मूकवत्याग्रतः अस्त्रिणां दर्शयित्वा
कुर्व्यात् अस्त्रिरहितानां च : अत्युक्तहोकाः अष्टाष्टरिमिका
नामधे तदेव प्रावक्षितं कुर्व्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अथ
स्त्राश्चैव हिंसायां प्राप्तायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धिमन्तूनां कृकशाद्यादीनाम्यथे
कर्मधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पथो देव इति सुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पथो बोद्धव्यः । अगस्त्रिमतान्तु घूक्षम
त्कृषादीनाम्यथेकर्मधे प्राप्तायामेन शुद्धो भवति प्राप्ताया
मस्य सव्याहृतिकां सप्रसर्वां सावित्रीं त्रिरसा सह । त्रिः पठे
दुच्यतप्राणः प्राप्तायामः स उच्यते इति वभिष्टमोक्तस्य पथो
प्राप्तः ॥ १४१ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्कर्मतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४२ ॥

फलमेति । फलदानामाद्यादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुक्ष
कादीनां वल्लीनां गुडुआदीनां लतानां वृक्षप्राञ्चलानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनाम्यथेकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादिष्टकर्मतं जपनीयं दन्धनार्थमशुष्काणां
द्रमाणामवपातनमित्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्राञ्चि
न्ताभिधानात् इदमृक्कर्मवृक्षादिछेदने लघुप्रायश्चित्तं सङ्गद
बुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनं ॥ १४३ ॥

अन्नाद्येति । अन्नादिषु जातानां गुडादिरसजातानाञ्च
उदुम्बरादिफलसम्भवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राणिनां बधे घृतप्राशनस्यापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनाञ्जातानाञ्च स्वयं वने ।
वृथालम्बे ऽनुगच्छेद्भान्दिनमेकम्यथोन्नतः ॥ १४४ ॥

कृष्टेति । कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निष्प्रयोजनच्छेदने क्षीरा
हार एकमहो गौरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतैर्ब्रतैरपोषां खादेनो र्धिसाक्षमुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं कृत्वां शृणुतानाद्यभक्ष्ये ॥ १४५ ॥

एतैरिति । एतैर्व्रतप्रायश्चित्तैर्विधायनितयां ज्ञानां
ज्ञानकृतं निर्धरणीयं इदानीमभक्ष्यमभक्ष्यप्रायश्चित्तं शृणुतानां
शृणुत ॥ १४५ ॥

अद्यानादानीं पीत्वा संस्कारेष्वेव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्देश्यग्राह्यात्मिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अद्यानादिति । महापातकप्रकरव्यवधानेनाद्यानात्
नेदं मुख्यपेष्टीसुराविवर्धं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धं तत्र
यथा चेका तथा सर्वा गौडीमाध्वेयार्जुनसुरासाम्यवोचयन्मित्र
रमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्राचक्षिप्तगौरवार्थमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं च पीत्वा मोतमोक्ततन्त्रकृद्भिर्लभ्य
पुनः संस्कारेष्वेव शुद्ध्यति । तथाच मोतमः । अमत्या मद्यवाचे
पयोधृतमुदकं वायुमतिम्वहं तन्त्रकृद्भिः ततोऽस्य संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पात्रे गौडी
माध्वेयार्चराधिप । तन्त्रकृद्भिर्विधानं स्यात् मोतमेव स्रष्टो
दितम् । बुद्धिपूर्वकन्तु पेष्टीतरमद्यपाने प्राद्यात्मिकं अनिर्देश्य
मिति ब्राह्मणमर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्जुनात्याने मरुत
निषेधादितरमद्यापेक्षया गुह्याच्च मानवमेव कथान् वा
भक्षयेदद्भिमिति प्राचक्षिप्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुष्ठितौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्मिन्नेव विषये ब्रह्म
वोचं प्रकल्पयेत् । कथान्वा भक्षयेदद्भिमिष्टाकं वा यज्ञक्षितिः ।
सुरापानापनुत्तर्य वासवासा जटी ध्वजीति पेष्टीगौडीमाध्वी
त्यतिरिक्तपुनश्चोक्तं पानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकस्याने कषु
त्यासंस्कारमात्रमेव केवलं अन्यदा सप्तप्राचक्षिप्तं ब्राह्मणस्य

युक्तं । बुद्धिपूर्वकमिवादिमयाज्ञाते ह । अतिपूर्व सुखावावे
कतेवे जायते पुनः । कष्टानि कष्टौ मयः पुनः । सुखं सुखं ह ।
इति भविष्यपुराणीयमन्त्रा इव विधं मुन्यनारोक्तं युक्तं ॥ १८१ ॥

अथ सुखभाजनस्य मन्त्राः ।

अथ सुखभाजनस्य मन्त्राः ।
पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा ब्रह्मपुष्पी श्रुतस्य च ॥ १८० ॥

अथ इति । पैष्टीसुराभाष्ये तदितरमन्त्रभाष्ये च । अथ
अथः सुरारमन्त्रवर्जिताः पीत्वा ब्रह्मपुष्पादीवधिप्रविष्टे
पक्वं पीरकद्वदकं ब्रह्मपुष्पीविषकेन त्वं पीरेव वर्तयेदिति
बोधाद्यनसारणात् । पञ्चरात्रं पिबेत् सुरामन्त्रयोः सर्वथैव
गुरुषु प्राचक्षिन्तामिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञावादिप्रकार
भेदेन विषयवसीकरणं समाधेयं । वाचमिकमैव प्राचक्षिन्तं
वाचमिति मेधातिथिराह ॥ १८० ॥

सृष्ट्वा दत्त्वा च मदितां विधिवत्प्रतिपृच्छ च ।
शूद्रोच्छिष्टास्य पीत्वापः कुशवारि पिबेत् त्वं च ॥ १८१ ॥

सृष्टेति । सुरां सृष्ट्वा दत्त्वा च सविषयपूर्वकं प्रतिपृच्छ
शूद्रोच्छिष्टास्य अथः पीत्वा प्रतिपृच्छेत्प्रादानात् । प्राज्ञस्य
दभं कथितमुदकं त्वं पिबेत् ॥ १८१ ॥

ब्राह्मणसु सुरापस्य गन्धमात्राय सोमपः । प्राणा
नसु चिरायस्य घृतमाश्व विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयामः सुरा
पस्य मुखसम्बन्धिनं गन्धं प्राप्ता वसमर्थे प्राणायामवर्षं कृत्वा
घृतं प्राश्व विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्व विष्मूचं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्षा दिजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विष्टरादादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अनुदि
पूर्वकं मनुष्यसम्बन्धि मूचं पुरीषं वा प्राश्व सुरासंसृष्टमेव
भक्तादिरथं वा प्राश्व दिजातयस्तथो वर्षाः पुनरप्यवर्षं
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखसादण्डो भैक्षचर्याव्रतानि च ।
निवर्तन्ते दिजातोनाम्पुनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखसाधारणं दण्डधारणं
भैषाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्ताद्यैः पुन
रप्यवर्षे दिजातीनाम् भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानान्तु भुक्तानं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यच्च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानाम्नाशोचिवहते यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नभुक्ता जलमिश्रितशक्नुरूपेण यवागूरूपेण वा यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये मत्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पितं विकल्पस्य कर्तृशक्यपेक्षः तथा द्विजातिस्त्रीणां मुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथ्यादशूकरोद्गाणमित्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांशभुक्ता इदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांस्य पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

शुक्तानेति । यानि क्षमावतो मधुरादिरवाणि काष्ठयोनेनादकवादादिनाशभावं व्रजन्ति तानि शुक्तानि । क्षमावान् विभीतकादीन् कथितानि अप्रतिविद्धाश्चक्षुः श्रोत्राश्चक्षुः कीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विह्वराश्चखरोद्गाणं गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राग्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्यान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १५४ ॥

विह्वराचेति । याम्यशूकरखरोद्गाणं गालवानरकाकानां

मूचभ्युरीषं वा दिवातिर्भुक्ता चान्द्रायणं कुर्यात् चतुः सप्तमं
विहाराद्वैत्यनेन विहारादयामकुकुटोर्बुद्धिपूर्वकमभक्ष्ये
पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
न्यूनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्ता मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातश्चैव खणास्थमेतदेव व्रतश्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाय्वादिना प्रोषितानि मांसानि भुक्ता भूमा
दिप्रभवानि कवकानि भुक्ता भूमिजं वा वृक्षजं वा कवकं
भक्षयन्ति ये । वृक्षाणां स्तान् विजानीयात् इति व्रतेन वृक्ष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति मज्जा
मज्जा तथा यज्ञं ज्ञातं तथा हिंसाख्यानं सूना ततो यदाणीतं
तद्भुक्ता चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्ग्राणां कुकुटाणाञ्च भक्षणे ।
नरकाकसराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसमभिषां याम्यशूकरोद्ग्राण्यकुकुटानां
तथा मानुषकाकगर्भानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसमभक्ष्ये
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् याम्यशूकरकुकुटोर्बुद्धि
पूर्वकमभक्ष्ये पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदं नृनाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं योऽग्नीकद्वयमावेतको विधः ।

स त्रीण्यहान्युपवसेदेकादशोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकान्नं
सम्बन्धवन्मश्नाति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वं एकोद्दिष्टयाद्वा
त्रोपलक्षणं स विराचमुपवसेत् । विराचमध्य एकस्मिन्नहनि
जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयान्नधुमांसद्वयञ्च न । स
कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा अनिच्छातः
आपदि वाऽद्यात् स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टञ्जग्ध्वा स्वनकुलस्य च ।
केशकोटावपन्नञ्च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलां ॥ १५९ ॥

विडालेति । विडालकाकमूषिकहृत्पुरनडुषानामुच्छिष्टं
केशकोटरूपसंलग्नुं वा चकनयत्वेपि विडालि च ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां कथितमुदकनिषेत् ॥ १५९ ॥

द्विनि पञ्चविंशति चतुराष्टकपरिमात्रं तिष्ठन्त्यात् । मुने
इति दिवसं वसं शेषाख्यपञ्चविंशति चत्वारिंशद्वसं ब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १२४ ॥

इत्या चसं वसाकाष्ट वसं वर्षिषमेवच । वाजरं
श्वेनभासौ च सार्धवेद्राष्टाण्य गाम् ॥ १२५ ॥

इति । इत्यवसाकाष्टकमयूरवानरश्वेनभासाख्यानापञ्चविंशति
मन्वन्तमं इत्या ब्राह्मणाय गान्दद्यात् ॥ १२५ ॥

वासो दद्याद्वयं इत्या पञ्च नीलान्मृषान् गजम् ।
अजमेवावनद्दार्धं खरं इत्येकशयनम् ॥ १२६ ॥

वाचइति । अयं इत्या वसं दद्यात् इतिनं इत्या वसं वीणा
नृवमान् दद्यात्प्रत्येकं हानमेवौ इत्या रुधमन्दद्यात् कर्दभं
इत्या एकवर्षं वसं दद्यात् ॥ १२६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान् इत्या धेनुन्दद्यात्प्रत्येकम् ।
अक्रव्यादान्प्रत्येकं त्रीमुष्टं इत्या तु कृष्णम् ॥ १२७ ॥

क्रव्यादानिति । आममांशमपिषो मृगान् व्याघ्रादीन्
इत्या वज्रशीरां धेनुन्दद्यात् आममांशमश्वकान् हरिषादीन्
इत्या ग्रीववस्त्रिकां दद्यात् उष्ट्रं इत्या सुवर्षरत्निकान्दद्यात्
॥ १२७ ॥

जोनकार्मुकवस्तावीन् पृथग्दद्यादिशुद्धये। चतु
र्णामपि वर्णानाम्नारीर्हत्वा ऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

जीनेति । ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियो लोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुष
व्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुःकाग मेषान्
शुद्ध्यर्थन्दद्यात् ॥ १३८ ॥

दानेन बधनिर्षेकं सर्पादीनामशक्तवन्। एकै
कशस्त्ररेत्कुच्छं दिजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति । अश्विप्रभृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणं
कर्तुमसमर्था ब्राह्मणादिः प्रत्येकम्वधे कच्छस्त्राद्यभ्यात् प्राजा
पत्यं दिजः पापनिर्हरणार्थं शस्त्ररेत्सर्पादयस्याश्विभस्त्राभ्यामर्थो
दद्यादित्येवमारभ्येतत्पर्यन्तां वृत्तान्ते ॥ १३९ ॥

अस्त्रिमतानुसत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापये। पूर्वे
वानस्यनस्त्रानुग्रहवत्याग्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

अस्त्रिमतामिति । अश्विभ्यामर्थ्यात् अस्त्रिमताः अश्विभ्यां
कृत्वादीनां सहस्रस्य ग्रहेऽग्रहवत्याग्रतं अश्विभ्यामर्थ्यात्
कुर्व्यात् अश्विरहितावाहः अश्विभ्यामर्थ्यात् अश्विभ्यामर्थ्यात्
नामधे तदेव प्राचक्षितं कुर्व्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्त्रिमताम्यथे । अन
स्याश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

किञ्चिदिति । अस्त्रिमतां बुद्धजन्तूनां कृकशायादीनाम्यथे
कर्मधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्त्रिमतां वधे पथो देव इति सुमन्तु
स्मरणात्किञ्चिदेवेति पथो बोद्धव्यः । अनस्त्रिमतान् बुद्धम
त्कृशादीनाम्यथेकर्मधे प्राणायामेन शुद्धो भवति प्राणाय
मश्च सव्याहृतिकां सप्रसर्वां सावित्रीं प्रिरया सह । निः पठे
दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वभिष्टप्रोक्तस्य चो
पायः ॥ १४१ ॥

फलदानान्तु वृक्षाणाञ्छेदने जप्यमृक्क्षतं ।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधां ॥ १४२ ॥

फलेति । फलदानानामासादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुल
कादीनां वल्लीनां गुडुच्चादीनां लतानां वृक्षप्रायश्चित्तानां
पुष्पितानाञ्च वीरुधां कूष्माण्डादीनाम्यथेकञ्छेदने पापप्रमो
चनार्थं सावित्र्यादि, ऋक्क्षतं जपनीयं इन्धनार्थमशुष्काणां
द्रमाणामवपातनमित्यादेरुपपातकर्मधे पठितस्य गुरुप्रायश्चि
त्ताभिधानात् इदमप्यवदृष्टादिछेदने लघुप्रायश्चित्तं सङ्गद
बुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनं ॥ १४३ ॥

अन्नाद्येति । अन्नादिषु जातानां गुडादिरसजानानाञ्च
उदुम्बरादिफलसम्भवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानाञ्च सर्व
प्राणिनां बधे घृतप्राशनम्पापशोधनम् ॥ १४३ ॥

हृष्टजानामोषधीनाञ्चातानाञ्च स्वयं वने ।
वृथालम्बे ऽनुगच्छेद्गान्धिनमेकम्ययोजनतः ॥ १४४ ॥

हृष्टेति । कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां वटिकादीनां वने
च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निष्प्रयोजनच्छेदने क्षीरा
हार एकमहो गौरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोक्षं खादेनो हिंसाकमुद्भवम् । ज्ञाना
ज्ञानकृतं कृत्वां शृणुतामाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एतेरिति । एभिर्व्रतप्रायश्चित्तैर्विधायनितयापं ज्ञानां
ज्ञानकृतं निर्हरणीयं इदानीमज्ञानवदप्रायश्चित्तं वक्ष्यामि
शृणुत ॥ १४५ ॥

अज्ञानादादृशीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्धानि ।
मतिपूर्वमनिर्देश्यग्राह्यान्निकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति । महापातकप्रकरणव्यवधानेनासाक्षात्
नेह मुख्यपैट्टीसुराविवर्धं वचनम् । किन्तु तदितरविवर्धं तत्र
यथा चेका तथा सर्व्या गौडीमाध्वेयार्जुनसुरावागवोचयमित्त
रमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्राचक्षित्तगौरवार्थमित्युक्तं । तेना
बुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं च पोत्ता मोतमोत्तमपन्नक्षत्रं कृत्वा
पुनः संस्कारेष्वेव श्रूयति । तथाच मोतमः । अमत्या मद्यपाने
पयोधृतमुदकं वाचुष्यतिम्वहं तन्नक्षत्रं ततोऽपि संस्कारः ।
इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे । अकामतः कृते पात्रे गौडी
माध्वेयार्कराधिप । तन्नक्षत्रविधानं स्यात् मोतमेव त्रयो
दितम् । बुद्धिपूर्वकम्पैट्टीतरमद्यपाने प्राचान्निकं चविर्हेतु
मिति ब्राह्ममर्यादा । तथा गौडीमाध्वेयार्जुनात्याने मद्य
निषेधादितरमद्यापेक्षया गुह्याच्च मानवमेव कषान् वा
भक्षयेदम्भमिति प्राचक्षित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वेयः
कामतः पानानुष्ठितौ भविष्यपुराणे । यदाऽस्मिन्नेव विषये ब्राह्म
वीर्यं प्रकल्पयेत् । कषान्वा भक्षयेदम्भमिष्याकं वा यक्षजिह्वि ।
सुरापानापनुत्तर्थं वाक्वासा जटी ध्वजीति पैट्टीगौडीमाध्वी
त्यतिरिक्तपुल्लोक्त पानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकस्याने क्षत्र
त्यासंस्कारमात्रमेव केवलं अन्यदा क्षत्रप्राचक्षित्तं ब्राह्मणस्य

युक्तं । बुद्धिपूर्वपानमादिमद्यपाने तु । मतिपूर्वं सुरापाने
कृते वै ज्ञानतो गुह्यं । छच्छाति छच्छौ भवतः पुनः संस्कार एव
हीति भविष्यपुराणीयमन्यद्वा एवंविधं मुन्यन्तरोक्तं युक्तं ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिवेत्योत्वा शङ्खपुष्पी शृतस्पयः ॥ १४७ ॥

अपदिति । पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डे वा ऽवस्थिता
अपः सुरारमगन्धवर्जिताः पीत्वा शङ्खपुष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण
पक्वं क्षीरन्नद्वन्द्वं शङ्खपुष्पोविपक्षेण त्वहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति
बोधायनस्मरणात् । पञ्चरात्रं पिवेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रैव
गुरुक्षुप्रायश्चित्ताभिधानात् दद्यापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकार
भेदेन विषयसमीकरणं समाधेयं । वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं
साम्यमिति मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

सृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिवेत् त्वहं ॥ १४८ ॥

सृष्टेति । सुरां सृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवचनपूर्वकञ्च प्रतिगृह्य
शूद्रोच्छिष्टाश्च अपः पीत्वा प्रतिगृह्येत्युपादानात् । आक्षेपो
दर्भकथितमुदकं त्वहं पिवेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणसु सुरापस्य गन्धमात्राय सीमपः । प्राचा
नसु चिरायस्य घृतमाश्रय विशुद्धति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणस्त्रित्यादि । ब्राह्मणः पुनः कृतसीमपानः सुरा
पस्य मुखसन्निधिनं गन्धं प्राप्ता जलमथै प्राचायामथै कृता
घृतं प्राशय विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राशय विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा दिजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति । विह्वराद्यादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अमुद्धि
पूर्वकं मनुष्यसन्निधिनं मूत्रं पुरीषं वा प्राशय सुरासंसृष्टं
भक्तादिरसं वा प्राशय दिजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरप्यन्यथा
र्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखसादण्डो भैक्ष्यचर्याव्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते दिजातोनाम्युनः संस्कारकर्माणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति । त्रिरो मुखनं मेखसाधारणं दण्डधारणं
भैषाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्ताद्यै पुन
रप्यन्यथे दिजातीनाम् भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानान्तु भुक्तानं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यच्च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यानामिति । अभोज्यानाम्नाशोचिवक्तुं यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नभुक्ता जलमिश्रितशक्नुरूपेण यवागूरूपेण वा यवान् पानयोग्यान् कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये मत्या भुक्ता चरेत्कृच्छ्रमिति चतुर्थ्याध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पितं विकल्पस्य कर्तृशक्त्यपेक्षः तथा द्विजातिस्त्रोणा मुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्ता एतदेव कुर्यात्तथा कथ्यादशूकरोद्गाणामित्यादिना यदि शेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमास भुक्ता इदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांस्य पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

शुक्तानेति । यानि क्षमावतो मधुरादिरवाणि काष्ठयोनेनादकवादादिनाशभावं व्रजन्ति तानि शुक्तानि । क्षमावान् विभीतकादीन् कथितानि अप्रतिषिद्धाश्च सिद्धीनां व्यवहारीणानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विह्वराश्च खरोद्गाणं गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राग्य मूत्रपुरीषाणि द्विजस्यान्द्रायणञ्चरेत् ॥ १५४ ॥

विह्वराहेति । यामाशूकरश्च खरोद्गाणं गोमावानरकाकानां

मूचभ्युरीषं वा द्विजातिर्भुक्ता चाश्रायणं कुर्यात् । चक्षुः कृपाकं
विश्वराहस्येत्यनेन । विश्वराहयामकुक्षुटयोर्बुद्धिपूर्वकमभक्ष्ये
पञ्चमाध्याये प्राचक्षित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं
न्यूनभ्यासविषये इत्यविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्कानि भुक्ता मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातञ्चैव खणास्थमेतदेव व्रतञ्चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति । वाय्वादिना प्रोषितानि मांसानि भुक्ता भूम्या
दिप्रभवानि कवकानि भुक्ता भूमिजं वा वृक्षजं वा कृपाकं
मक्षयन्ति ये । वृक्षप्रांस्तान् विजानीयात् इतिवमेव वृक्ष
जस्यापि निषेधात् । हरिणमांसमुत रासभमांसमिति मज्जा
मज्जा तथा यज्ञ ज्ञातं तथा हिंसाखानं खना ततो च दानीतं
तद्भुक्ता चाश्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादशूकरोद्ग्राणां कुक्षुटाणाञ्च भक्षणे ।
नरकाकसराणाञ्च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति । आममांसमभक्षिणां याम्यशूकरोद्ग्राणाम्यकुक्षुटानां
तथा मानुषकाकगर्भानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसमभक्ष्ये
वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रम्याचक्षित्तम् याम्यशूकरकुक्षुटयोर्बुद्धि
पूर्वकमभक्ष्ये पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं
इदं न्यूनभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं योऽग्नीवाहनेमावर्तयौ दिवः ।

स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहश्चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति । यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकान्नं
सम्बन्धवमश्नाति एतच्च सपिण्डोकरणात्पूर्वं एकोद्दिष्टवान्ना
त्रोपलक्षणं स चिराचमुपवसेत् । चिराचमध्य एकस्मिन्नहनि
जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयान्मधुमांसद्वयञ्च न । स
हृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति । यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा अनिच्छातः
आपदि वाऽद्यात् स प्राजापत्यं हृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रत
शेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टञ्जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकोटावपन्नञ्च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलां ॥ १५९ ॥

विडालेति । विडालकाकमूषिककुङ्कुरनकुलानामुच्छिष्टं
केशकोटरूपसंसर्गदुष्टं वा श्वनकुलस्य तेष्वपि शुद्धिकं ज्ञात्वा
भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां कथितमुदकमिवेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नञ्चात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अद्या
नभुक्तानूत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोज्यमिति । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिविद्धमन्नं वादनीय
प्रमादात्तु भुक्तं वमितव्यं तदसम्भवे प्रायश्चित्तैः चित्रं शोधनोचं
वसनपत्रे तु लघुप्रायश्चित्तमवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्राय
श्चित्तम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एव इति । अभिषेकमन्त्रे चानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्ना
माप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति । ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरुपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा स्वजातीयान्नामीनां संवत्सरं प्राजापत्य
व्रताचरणेन शुध्यति एतच्च देशकालव्यपदिमाद्यस्त्राणि
गुणस्यपेक्षया महत्तादि बोद्धव्यं ह्यमुत्तरचापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां हरणे स्त्रीणां वीर्यहृत्तया च । कूप
वापीजलानाञ्च शुद्धिवाप्रायश्चित्तं स्मृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याणामिति । पुंस्यस्त्रीचेव गृहाणामन्यतमहरणे कूप
जलस्य वापी जलस्य वा समस्तस्य हरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६२ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशतः ।
चरेत्स्नानपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्याणामिति । द्रव्याणामल्पाणां मल्पप्रयोजनानाञ्चा
नुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणान्वपुषीसकादोनाम्यरगृहाचौर्यं कृत्वा
तदपहृतं द्रव्यं स्नामिने दत्त्वा स्नानपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्य
माणमात्मशुद्धये कुर्यात् स्नामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति
सर्वस्यैव प्रायश्चित्तमेव ॥ १६४ ॥

भक्षभोज्यापहरणे वानप्रस्थासनस्य च । पुण्यं
मूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विप्रोपवन् ॥ १६५ ॥

मक्षेति । भक्षक मोदकादिः भोज्यस्य पीयसादिः वापि स
प्रकटादेः प्रत्यावा वाचनस्य च पुण्यमूलफलानाञ्च प्रतीक
मपहरणे पञ्चगव्यपानं विधीयते ॥ १६५ ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्काण्यस्य गुह्यस्य च ।
षेखचर्मामिषाणाञ्च चिरानं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

तृणेति । तृणकाष्ठवृक्षाणां शुष्काण्यस्य च तत्सुखादेः गुह्य-
स्य चर्ममांसानीं मध्ये एकस्याप्यपरस्परं विरोधमुपपादयि-
रेत ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानान्ताम्रस्य रजतस्य च । अथः
कांस्योपलानाञ्च दादशाहं कणाक्षता ॥ १६७ ॥

मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्रहयलोहकांस्योपलानां
प्रत्येकमपरस्परं दादशाहनासुलकसमवयवं कुर्वन्तु यत्न-
सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्नानिमुच्यते र्मत्वापेक्षया तत्सुखादेः
कष्टद्रव्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च । पक्षि-
गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वास्यैव त्यहम्ययः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां द्विशफैक-
शफस्य गवाश्चादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ-
तीनां रज्ज्वास्य प्रत्येकं हरणे त्वहं क्षीराहारः स्यात् ।

अथापि पूर्ववद्विषयवमीकरणपरिहारः स्यादिति शोभ्यते
अहङ्कारव्यवसायव्यवसायव्यवसायव्यवसायव्यवसायः ॥१६॥

एतैर्ब्रतैरपोचेत पापं क्षेपकृतं दिनः । अन्त्या
गमनीयान् ब्रतैरेभिरयानुदेत् ॥ १६८ ॥

एतैरिति । एतैर्ब्रतैः प्राचक्षितैः क्षेपजनितपापं दिनानि
रपनुदेत् । अन्त्या नमनमिमितं पुनः हर्मिन्मात्रैर्ब्रतैः
विचरेत् ॥ १६८ ॥

गुरुतत्पत्रतं कुर्याद्रेतः सिद्धा सवोनिषु । सख्यु
पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारोऽन्त्यामासु च ॥ १७० ॥

गुरुतत्पत्रेति । सवोनिषु सौदर्यममिनीषु तथा मित्रमात्रासु
पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाख्यातीषु प्रत्येकं रेतः सिद्धा गुरुद्वार
नमनप्राचक्षितं कुर्यात् । अथापि ज्ञानाभ्यासाद्युपवसा
येषां मर्यादात्मिकं चतस्र रेतः सिद्धा कुमारीषु चाख्याती
अन्त्यामासु च । सपिच्छापत्न्यदारेषु प्राचक्ष्यमानो विधीयते इति
यमेव मर्यादात्मिकमुपदिष्टं चक्ष्माणां द्रवम् ॥ १७० ॥

पैतृव्यसेवीं भगिनीं सखीयां मातुरेव च । मातुश्च
आतुस्तनयां गत्वा चाक्रावचक्षरेत् ॥ १७१ ॥

पैतृव्यसेवीमिति । पित्रव्यसुर्मातृव्यसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च योदर्थभातुर्दुहितरं योदर्थमग्निमीमिव विविद्ध
ममनां गता चाङ्गायचं कुर्यात् यस्तदज्ञानमभिचारित
विषयं अस्यत्मात् ॥ १७१ ॥

एतास्त्रिस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति क्षुपयन्नघः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिस्र एताः पैतृव्यसेव्यासाः भार्यार्ये प्राप्ते
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपगमन्याः यस्यादेता
उपयन् उपगच्छन्नरकं जाति । अथपिष्ठा च या मातुरित्य
नेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्याच्च
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव छच्छं सान्तपनश्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि । नोदक
कीर्षी संवत्सरस्याजापत्यश्चरेत् इति ग्रन्थलिखितादिभिर्नृप
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्त्रयायां योनिस्तस्यान्वच
स्त्रियां जले च रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं छच्छं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैथुनन्तु समस्येव पुंसि योषिति वा दिव्यः
मोक्षानेऽप्यस्ति चैव समसाः क्षान्तापरेत् ॥ १०४ ॥

मैथुनमिति । यच्च कापि देशे पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां
वा गोशाने शकटादौ जले दिवाकाशे च मैथुनं सेवित्वा
सर्वस्वः स्थायात् ॥ १०४ ॥

चण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत-
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति ॥ १०५ ॥

चण्डालेति चण्डालस्यान्यजानाञ्च खेच्छश्वरादीनां
अज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियां गत्वा तेषाञ्चात्रभुक्त्वा तैभ्यः प्रति-
गृह्य पतति पतितस्तु प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्च गुरुत्वादभ्या-
सतो भोजनप्रतिग्रहविषयं । ज्ञानात्तु तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा
समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवायम् ॥ १०५ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियभर्ता निरन्ध्यादेकवेकानि । यत्नैः
परदारेषु तच्चैनाच्चारयेद्भूतम् ॥ १०६ ॥

विप्रदुष्टमिति । विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणी
मित्यर्थः भर्ता निरन्ध्यात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य निगद्वद्वामिव
एकदृष्टे धारयेत् । यच्च पुरुषस्तु सजातीयपरदारगमने

प्राचक्षिप्तं तदेवैनां कारयेत् ततश्च स्त्रीषामर्हं प्रदातव्यमिति
चद्विष्टादिमिदं तद्विष्टया अभिचारेण कर्त्तव्यम्
॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्विता । कृच्छ्र
श्चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यद्येदिति । सा स्त्री यजातोषगमनेन बह्वदुष्टा कृतप्राच
क्षिप्ता यदि पुनः यजातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्गमनं कुर्या
त्तदाऽस्याः प्राचक्षिप्तं प्राजापत्यं कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्च पावनं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषसीसेवनाद्विजः । तद्वै च
भुग्जपक्षित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति । वृषस्य च यस्यासी प्राचक्षिप्तगौरवात् यस्यासी
ममने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्वै चात्री निजं
याविष्यादिकञ्चपम् त्रिभिर्वर्षैरपमुदति । तथाचापक्षयः ।
यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्षं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थं
काष्ठं छदकं आत्मजापी भैरवारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति
पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यनेन व्याख्यातवान् । गोविन्दरायण
चक्रमपरिषीतभूषणमनमप्राचक्षिप्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पति
तैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतिः ॥ १७९ ॥

एषेति । इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेषां गम्या गमनकारि
णाञ्च तुर्णामपि पापकृतां विद्मद्विरुक्ता । इदानीं साक्षात्पाप
कृद्भिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याज
नाध्यापनाद्यौ नात्र तु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥

संवत्सरेणेति । पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयान
गमनैकासनोपवेशनैकपंक्तिभोजनरूपाद्यसर्गानाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु याजनाध्यापनाद्यौ नात्र संवत्सरेण पतति किन्तुसह
एवेत्यर्थः । अध्यापनमचोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणं । याज
नादीनाञ्च सहः पातित्यसाह देवसः । याजनं योनिसम्बन्धं
साध्याचं सह भोजनं । कृत्वा सहः पतन्त्येते पतितेन न संसर्गः ।
विष्णुः । सावत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । सह यानासना
शनात् यौ नात्र सह इव हि । यौपायनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौ नात्र सह संसर्गमाचरन् ।
नेविद्मद्विरुक्ता । याजनादीनामसाक्षात् संवत्सरेण संसर्गः
हेतुर्न सहाचरादीनां बहुजनस्य संवत्सरेण विष्णु तत्संस्मृतं

निति व्याचष्टे । असादीयमनुयाया मुनिव्याख्यामुपरिषी ।
नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुदम्भाहे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानेवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितशब्दोचन्यापकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षिप्तं
कुर्यात् न तु मरणात्मिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्रियमाणं ब्रह्महा द्वादश समा इत्यादिकल्पादहीनं कर्तव्यम् ।
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदर्धं सोपि तत्समतामिषात् ।
पादन्यूनं चरेत्सोपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदककार्यं सपिण्डैर्ब्रह्मवैर्वचिः । निन्दि
तेहनि सायाक्ले क्षात्युत्विगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया
वक्ष्यमाणरोत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामादहिर्नत्वा क्षाति
शक्तिकुं गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनाभ्युक्त्या
॥ १८२ ॥

दासी घटमपास्यूर्ध्वमर्धस्यैवेति न वै तदा । चर्चो
रात्रमुपासीरन्नग्रीव बन्धविः सच ॥ १८३ ॥

दासीति । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं
प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको
भवति तदनु ते सपिण्डास्समानोदकैस्तृहारा रात्रमग्रीवमा-
चरेयुः ॥ १८३ ॥

निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने । दाया
द्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरन्निति । तस्मात्पतितासपिण्डादीनां सम्भाषण
मेकाग्रनोपवेशनं च तस्मै श्वस्यप्रदानं सावसरिकादौ निम-
ग्नवादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठायाप्यस्य ब्रह्मन् । ज्येष्ठा
ग्रन्थाम्बुयाश्चास्य यवीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकङ्कार्थमन्तस्तस्य न कार्यं
ज्येष्ठसम्भं च तस्य विंशत्युद्गारादिकं धनं न देयं यद्यपि श्वस्य
प्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्गारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि यवीयस्य
सम्प्राप्त्यर्थमनुष्ठानं तस्मैव ज्येष्ठस्य सम्बन्धिधनं सोद्गाराग्रमाद-
गुजो गुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

अभोव्यमज्ज्ञातव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता। अथा
नभुक्तानूत्तार्य्यं शोधं वाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

अभोव्यमिति। आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमद्यं नादमीव
अमादात्तु भुक्तं वमितयं तदवस्थवे प्राचक्षितैः क्षिप्रं शोधनोक्तं
वमनपथे तु लघुप्राचक्षितव्यवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्राच
क्षितम् ॥ १६० ॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः।
स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

एष इति। अभोव्यमपथे चानि प्राचक्षितानि तेषामेतन्ना
नाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूय
ताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विमुच्यति ॥ १६२ ॥

धान्येति। ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्वान्यभक्तादिरूपधनचौर्याणि
कृच्छ्रातः कृत्वा नत्वात्मीयधान्या गीता संवत्सरं प्राजापत्य
व्रताचरणेन शुच्यति एतच्च देवकासद्रव्यपरिमाणस्यानि
गुणाद्यपेक्षया महत्तादि बोद्धव्यं एवमुत्तरचापि ॥ १६२ ॥

मनुव्याणां चरणे स्त्रीणां वेपथुश्च च। रूप
वापीजलानाञ्च शुद्धिवाप्रायेण स्मृतम् ॥ १६१ ॥

मनुव्याणामिति । पुरुषस्त्रीष्वेव गृहाणामन्यतमहरणे कूप
जलस्य वापी जलस्य वा समस्तस्य चरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं
मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६१ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशतः ।
चरेत्सान्त्तपनं कच्छं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्याणामिति । द्रव्याणामल्पाणां मन्वादिप्रयोजनानां च
नुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणान्नपुंसकादीनामरगृहाणैव कृत्वा
तदपहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सान्त्तपनं कच्छं प्रायश्चित्तं वक्ष्य
माणमात्मशुद्धये कुर्यात् स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति
सर्वस्यैव प्रायश्चित्तप्रवेः ॥ १६४ ॥

मच्छभोज्यापहरणे वागप्रत्यासर्गश्च । पुण्यं
मूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विप्रोपयम् ॥ १६५ ॥

मच्छेति । मच्छश्च मोदकादिः भोज्यश्च पीवणादिः चापि
वक्रटादिः प्रत्यावा चावगच्छ च पुण्यमूलफलानाञ्च विप्रोप
मपहरणे पञ्चगव्यान् विप्रोपयम् ॥ १६५ ॥

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कावस्य गुह्यस्य च ।
षेखचर्मामिषाणाञ्च चिरान्नं स्यादभोजनं ॥ १६६ ॥

दण्येति । दणकाष्ठदृक्षाणां शुष्कावस्य च तस्युत्पादेः गुह्य-
वस्य चर्मामांशानी मध्ये एकस्याप्यपरस्परं चिरान्नमुपवाच्यं
रेत ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानाम्नामस्य रजतस्य च । अथः
कांक्षोपलानाञ्च दादशाहं कणाक्षता ॥ १६७ ॥

मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूपसोहकांक्षोपलानां
प्रत्येकमपरस्परं दादशाहनासुसकषमभयं सुर्वत् सर्वत्र
सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्यामिगुह्यदौर्गत्यापेक्षया चतुर्दश-
कृद्व्यापहारविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां दिशफैकशफस्य च । पक्षि-
गन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वासैव त्यहमयः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति । कार्पासकृमिकोषजोर्णानां वस्त्राणां दिशफैक-
शफस्य गवाश्वदेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानाञ्च चन्दनप्रभृ-
तीनां रज्ज्वाञ्च प्रत्येकं हरणे त्वहं क्षीराहारः स्यात् ।

अथापि पूर्ववद्विषयवमीकरणपरिहारः स्यादिति चोक्तं तदाप
 च दृष्टव्यमर्थवादपि वचनादेव कुरुप्रायश्चित्तमिदं ॥ १६५ ॥

एतैर्भैरपोचेत पापं क्षेपकृतं दिनः । अनन्या
 गमनीयान् भैरैरेभिरवानुदेत् ॥ १६६ ॥

एतैरिति । एतैर्भैः प्रायश्चित्तैः क्षेपकृतपापं क्षिप्यते
 उपनुदेत् । अनन्यानन्यभिहितं पुनः हर्मिष्यमाद्यैर्भैः
 विहरेत् ॥ १६६ ॥

गुरुतत्पत्रतं कुर्याद्भैः सिद्धा सवोनिषु । सव्य
 पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारोऽन्यथाप्यस्य च ॥ १६७ ॥

गुरुतत्पत्रेति । सवोनिषु सौदर्यमनिनीषु तथा मित्रभार्यासु
 पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाद्याधीषु प्रत्येकं रेतः सिद्धा गुरुद्वार
 ममप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अथापि ज्ञानाभ्यासाद्युपव्रत
 पेचया मर्यादाभिर्वा चतस्र रेतः सिद्धा कुमारीषु चाद्याधी
 ष्वन्यथाप्यस्य च । यपिद्यापन्नदारेषु प्रायश्चित्तमो विधीयते इति
 च मेव मर्यादाभिर्मुपदिष्टं च ज्ञानाभ्यासाद्युपव्रतम् ॥ १६७ ॥

पैत्र्यस्वसेयी भगिनी सखीया मातुरेव च । मातुश्च
 भ्रातुस्तनयां गत्वा चाक्रायव्यचरेत् ॥ १६८ ॥

पैत्र्यस्वसेयीमिति । पित्र्यसु र्मातृवसुश्च दुहितरं भगिनीं

मातुश्च षोडश्यामातुर्द्वितरं षोडश्याभगिनीमिव निविद्ध
ममनां गत्वा चाक्रायकं कुर्यात् सकृदज्ञानमभिचारिता
विषयं अल्पमातुः ॥ १७१ ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्ये नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयस्यधः ॥ १७२ ॥

एता इति । तिष्ठ एताः पेटव्यस्तेष्व्याद्याः भार्यार्ये प्राप्ते
नोदधेत् ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपयस्यधः चक्ष्मादेता
उपयन् उपयच्छन्नरकं धाति । अथपिच्छा च धा मातुरित्य
मेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदाक्ष्यार्थं
पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोमिषु । रेतः
सिक्ता जले चैव छच्छं सान्तपनश्चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति । अमानुषीषु वज्रवाद्यासु न गवि । गोव्याव
कीर्षी संवत्सरस्यापत्यश्चरेत् इति ग्रंथलिखितादिभिर्मुद्
प्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्रसायां धोयितस्यान्वय
स्त्रियां जले च रेतःशेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं छच्छं कुर्यात्
॥ १७३ ॥

मैयुनन्तु समसेव्यं पुंसि येनिति वा दिव्यं
मोचनेऽपि वा येन समसेव्यं साज्जकपरेत् ॥ १७३ ॥

मैयुनमिति । यत्र कापि देवे पुरुषे मैयुनं सेवित्वा स्त्रियां
वा गोचाने शकटादौ जले दिवाकाशे च मैयुनं सेवित्वा
सर्वस्वः स्थायात् ॥ १७४ ॥

चण्डालान्द्विस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पत
त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालेति चण्डालस्यान्यजानाञ्च खेच्छश्वरादीनां
अज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेषाञ्चान्भुक्त्वा तेभ्यः प्रति
गृह्य पतति पतितश्च प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्च गुरुत्वाद्भ्या
सतो भोजनप्रतिग्रहविषयं । ज्ञानात्तु तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा
समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टा स्त्रियभर्ता निरन्ध्यादेकवेत्तनि । वत्स्यः
परदारेषु तच्चैनाच्चारयेद्भूतम् ॥ १७६ ॥

विप्रदुष्टमिति । विशेषेण प्रदुष्टमिच्छया व्यभिचारिणी
मित्यर्थः भर्ता निरन्ध्यात्पत्नीकार्येभ्यो निवर्त्य निगडवद्भूमिव
एकदृष्टे धारयेत् । यच्च पुरुषश्च सजातीयपरदारगमने

प्राचक्षितं तदेवेनां कारयेत् ततश्च स्त्रीषामर्हं प्रदातव्यमिति
 बह्विडादिभिर्दत्तं तदनिष्कं वा व्यभिचारेण कर्त्तव्यम्
 ॥ १७६ ॥

सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदग्नेनोपयन्विता । कृच्छ्र
 चान्द्रायणश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

वा चेदिति । सा स्त्री यवातोषममनेन बहुदुष्टा कृतप्राप
 क्षिता यदि पुनः यवातीयेनाभ्यर्चिता यती तद्ममं कुर्या
 तदाऽस्याः प्राचक्षितं प्रावापत्यं कृच्छ्रचान्द्रायणश्च शोधनं
 मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषसीसेवनाद्विजः । तद्वै च
 भुञ्जपन्नित्यं चिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

चदिति । वृषसा च चण्डाली प्राचक्षितमौरवात् चण्डाली
 ममने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्थवति तद्वैषात्री विलं
 चाविद्यादिकञ्चपन् चिभिर्वर्षैरपनुदति । तथाचापह्वयः ।
 यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्षे ब्राह्मणः सेवमानः । यदुर्व
 काश्च सदक आत्मजापो भैषजारी चिभिर्वर्षैस्तद्वैषात्री
 पापम् । मेधातिथिस्तु इत्यमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दरायण
 चक्रमपरिचीतग्रन्थागमनप्राचक्षितमिदमाह ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः । पति
तैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

एवेति । इत्थं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेषां गम्यागमनकारि
णाञ्च तुर्णामपि पापकृतां विद्मद्विरुक्ता । इदानीं साक्षात्पाप
कृद्भिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७८ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याज
नाध्यापनाद्यौ नान्न तु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥

संवत्सरेणेति । पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयान
गमनैकासनोपवेशनैकपंक्तिभोजनरूपाश्च संसर्गानाचरन्संवत्सरेण
पतति न तु याजनाध्यापनाद्यौ नान्न संवत्सरेण पतति किन्तुसह
एवेत्यर्थः । अध्यापनमचोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणं । याज
नादीनाञ्च सहः पतित्यमाह देवसः । याजनं योनिसम्बन्धं
साध्याद्यं सह भोजनं । कृत्वा सहः पतत्येते पतितेन न संवत्सः
विष्णुः । सा संवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । सह यानासना
श्रावणात् योनास्तु सह हव हि । यौधावनः । संवत्सरेण पतति पति
तेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौ नान्न संवत्सरेण पतति
नेविद्मद्विरुक्ता । याजनादीनाम्प्रायश्चित्तं संवत्सरेण पतति
हेतुत्वं सहाचरादीनां चतुर्णाञ्च संवत्सरेण विष्णु तस्मात्पूर्वं

निति व्याचष्टे । असादीयमनुवाक्या मुनिवाक्यानुसरिषी ।
नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुबन्धये ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मामेवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति । पतितब्रह्मोपकारिवचनः सकलपापिनाम
विशेषपाठात् एषां पतिताणां मध्ये यो येन पापकारिणा
सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्राचक्षिप्तं
कुर्यात् न तु मरणात्मिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा
क्रियमाणं ब्रह्महा द्वादश समा दत्यादिकन्यादहोर्भक्त्यभ्यु-
तथाच व्यासः । यो येन संसृजेदर्षं योपि तत्समतामिवात् ।
पादन्यूनं चरेत्सोपि तस्य तस्य व्रतं दिवः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकद्वार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्वचिः । निन्दि-
तेहनि सायाम्ने शाल्वृत्तिगुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकद्वारा
वक्ष्यमाणरोत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च यामाहर्निर्गता ज्ञाति-
श्रमिक् गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनाभोर्भक्त्य-
॥ १८२ ॥

दासी चटमपास्यूर्ध्वमर्धस्योत्तरेन वै तदा । चट्टी
रात्रमुपासीरन्नग्रीवं वाम्बहिः संघ ॥ १८३ ॥

दास्येति । सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी चट्टकपूर्णं घटं
प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन चिपेत् यथा स निरुदको
भवति तदनु ते सपिण्डास्तमानोदकैस्तदाक्षराचममग्नौ चमा
चरेयुः ॥ १८३ ॥

निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने । दाया
यस्य प्रदानञ्च याचा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

निवर्त्तेरन्निति । तस्मात्पतितासपिण्डादीनां सम्भाषण
मेकाग्रनोपवेगनं च तस्यै चक्यप्रदानं सावसरिकादौ निम
ग्न्यादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यश्च बह्वनम् । ज्येष्ठा
ग्राम्याभ्याश्चास्य वहीयान् गुणतोधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठश्च वत्सल्युत्पानादिकद्वार्यमात्तश्च वत्सार्थं
ज्येष्ठसम्भं च तस्य विवृत्युद्गारादिकं धनं न देयं यद्यपि चक्य
प्रदानप्रतिषेधादेकपुद्गारप्रतिषेधः विदुः तथापि वहीयश्च
साम्राज्यधर्मनूयते तस्यैव ज्येष्ठश्च वत्सल्यधनं वीद्गारांश्च नन्द
नुजो गुणाधिको जगते ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्वकुक्षमपाश्वरम् । तेनैव
सार्द्धमास्त्रेयुः स्नात्वा पुण्ये अवाप्नुये ॥ १८६ ॥

प्रायश्चित्त इति । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते अपि स
वमानोदकाद्येवैव कृतप्रायश्चित्तेन सह सविधे अवाप्नुये
स्नात्वा अत्र पूर्वश्रवणं घटप्रायश्चित्तेः सह नवघटपदमादायी घट
मित्यत्र कृतोपयोगघटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

सत्त्वसुतं घटस्यास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् । सर्वान्
ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

यमिति । य कृतप्रायश्चित्तः तत्पूर्वोक्तघटं वसनये चिन्ता
ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वान् ज्ञातिकर्माणि
कुर्वीत ॥ १८७ ॥

एतदेवविधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्त्रपि । वस्त्रास्य
पानन्देयम् वसेयुष्य गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

एतदिति । स्त्रीष्वपि पतितासु एवमेव पतितयोदकं कार्यं
मित्यादिविधिं भर्तादिष्वपि सवमानोदकवर्जः कुर्यात् । वस्त्रा
प्यादनानि पुनराभ्या देवानि गृहस्थमीषे चायां वायार्थं कुटी
देया ॥ १८८ ॥

एनस्मिन्निरभिर्धितैर्जीर्णैश्चिन्तितैश्चकारेत् । कृत
निर्वेजनाद्यैश्च न जुगुप्सेत धर्षयित् ॥ १८८ ॥

एनस्मिन्निरिति । पापकारिभिरकृतप्रार्थितैश्च शत्रु
प्रतिपार्थादिकमर्थं विधिबानुतिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तात्मेन चरन्
चिदपि पूर्वैकतपोपत्तेन निश्चेत्किमुत्पूर्वैश्चकारेत् ॥ १८८ ॥

वाचग्रांश्च कृतग्रांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः ।
शरणागतद्वन्द्वं स्त्रीद्वन्द्वं न संवसेत् ॥ १८९ ॥

अस्यापवादमाह वाचग्रांश्च । वाचं यो हतवान् कृतो
पकारं अपकाराचरणेन यो विनाशितवान् प्रायश्चित्तार्थमागतं
यो हतवान् स्त्रियश्च यो व्यापदितवान् हतान् पचावत्कुम्भ
प्रायश्चित्तानपि संवर्गितवान् परिब्रवेत् ॥ १८९ ॥

येषां दिजानां सार्वत्रिकी नानुष्येत यथाविधि । ती
क्ष्णारयित्वा चीन् कृच्छ्रान् यथाविधुपन्यासयेत् ॥ १९० ॥

येषामिति । येषां प्राज्ञावचनविधिनां चाप्युक्तिकमप्युक्तं
नयनं यथाप्राज्ञं न कर्त्तव्यं तान् प्राजापत्यार्थं कारयित्वा

यथाब्राह्मणमुपनयेत् । यत्तु ब्राह्मणवत्त्वादिभिर्ब्राह्मणैर्नादि
प्रायश्चित्तमुक्तत्वेन ब्रह्मस्य गुरुत्वाच्चदमनुबन्धाच्च अतिब्रह्मा
द्यपेक्षो विकल्पो मन्त्रव्यः ॥ १८१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये दिवाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिमेत ॥ १८२ ॥

प्रायश्चित्तमिति । ये प्रतिबिद्भूद्भवेतिनो दिवास्ते चोपनीता
अपि अनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतद्व्याख्या
पत्यत्रयमुपदिशेत् ॥ १८२ ॥

यद्गर्हितेनार्ज्ययन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १८३ ॥

यदिति । गर्हितेन कर्मणा निषिद्भुःप्रतियक्षादिना
ब्राह्मणा यद्गुणमर्ज्ययन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपाभ्यां
वक्ष्यमाणाभ्यां शुद्ध्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानात्
वज्रमुखे च करितुरगादौ अक्षमुखे च सौहादौ परिशृङ्गीते
तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रमविक्रयादावपि
॥ १८३ ॥

अपित्वा चीषि सान्निध्याः सहसाधि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पवः पीत्वा मुञ्चतेऽसत्यप्रतिग्रहात् ॥ १८४ ॥

अपितेति । चीषि चाविचीषदसाधि अपित्वा गोष्ठवासी
मासं चीराहारो भूत्वा चरत्यतिग्रहप्रतिगतात्प्राप्तमुक्तो भवति ।

भूदप्रतिग्रहादावपि एतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दाह
दोषेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविज्ञेयादिति ॥ १८४ ॥

उपवासकृशन्तन्तु गोत्रजात्युनरागतम् । प्रणतं
परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १८५ ॥

उपवासेति । केवलचीराहारेण इतरभोजननिवृत्त्या
कृशदेहं गोष्ठान्तरागतं प्रवर्तं नवीभूतं विमलानिः सह साम्य
मिच्छसि पुनरवप्रतिग्रहं न करिष्यमीत्येवमर्थे प्राज्ञाणाः परि
पृच्छेयुः ॥ १८५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसङ्गवाम् । गोभिः
प्रवर्त्तिते तीर्थे कुर्यस्तस्य परिग्रहम् ॥ १८६ ॥

सत्यमिति । सत्यमेतत्पुनरवप्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येव
प्राज्ञेष्वुक्त्वा चासं मवां दद्यात् । तस्मिन् अवसङ्गवामाद्ये
देवे गोभिः पवित्रोक्तत्वात्तीर्थीभूते प्राज्ञवाक्यस्य संबन्धारे
स्त्रीकारं कुर्युः ॥ १८६ ॥

प्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्वयार्थं च ।
अभिचारमहीनञ्च निभिः कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

प्रात्यानामिति । प्रात्यानामत ऊर्द्ध्वमधोपेत्य इत्युक्तानां
प्रात्यसोमादिधावनं कृत्वा पितृगुर्व्यादिव्यतिरिक्तानाञ्च निभि
कृच्छ्रैर्विष्णुहति ॥ १८७ ॥

शरणागतमरित्यज्य वेदं विधाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तथापमपसेधति ॥ १८८ ॥

शरणागतमिति । शरणागतमरिचाक्षार्धमुपगतं ब्रह्मः
समुपेक्षते दिजातिरनध्याप्य च वेदमध्याप्य तज्जनितमार्धं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १८८ ॥

अष्टगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
शोद्धवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १८९ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्हभनराश्ववराहसैर्ग्राम्यैश्च
ममांसादौ मार्जारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १८९ ॥

पठ्यासकावता मासं संदिताः प्रसू एव सा। होमा
स साकषा नित्यमप्राणायाः विप्रोचनम् ॥ २०० ॥

पठ्यासेति । अप्राणा ये खीयन्तिताः स्त्रीषां रत्नदिनो
क्तासोषां विप्रोचतीऽनुबदिष्टमाचक्षिपन्तां मासो ह्ययमनुक्त
वृत्तियेऽङ्गि कावन्तोचनं वेदसंदितायेषां देव कृतस्तेनैवैव
जनमसीत्यादिनिरुद्धमिदं नीरुद्धो होमाः "प्रसूषा" एतत्तेन
दितं पापप्रोचनम् ॥ २०० ॥

उद्धयानं समाह्वय खरयानन्तु कामतः। स्नात्वा
तु विप्रो दिव्यासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

उद्धयानमिति । उद्धैर्बुद्धं चानं प्रकट्यदि एवं खरयान
मपि तत्कामत आह्वय चयवधान उद्धयदायां चाने प्राणा
यामवज्जलनप्रसू कामतः चानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाहिरसु वाप्यार्तः शरीरं सज्जिष्येष्टम्
सचेष्टो वदिरासुत्य गामासभ्य विमुद्ध्यति ॥ २०२ ॥

विनेति । सज्जिष्येष्टम् अथवा सज्जिष्येष्टम् वा वेदान्तोन्मूलनरीषं वा

कृत्वा सवाचा वहिर्यामात् वक्ष्यदौ स्वात्मा गात्रं शुद्धं निरुद्धो
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुषङ्गे
ह्यप्रायश्चित्तविशेषाणां परिच्छोपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थाद्या
योक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः।
स्नात्वानश्वन्नद्वेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणस्य कृत्वा
तं कारश्च विद्यायधिकस्य उक्ता तददनकाशादारम्भात्
द्वेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपसङ्घेनापगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा हृष्येनापि कण्ठे वावध्य वाससा।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणकृषेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वक्ष्येण वद्धा वाक्कसहेन जिला प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूर्य त्वम्भ्रतं सहस्रमभिहत्य च । त्रिधा
सया ब्राह्मणस्य नरकमृतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हननेष्वपि दण्डमुच्यते वर्षभ्रतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहत्य वर्षवहसं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोषितं यावतः पांशून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्त्यम्भ्रसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोषितमिति । प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्य
कान् रजःकणान् भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
सहस्राणि तत्शोषितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्य चरेत्कुक्षमतिकृच्छ्रजिपातने । कृच्छ्रा
तिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेष्वपि दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे दत्ते अतिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणहरेत् रुधिरमु
त्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तानिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । अस्ति
आवेष्ट्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिषेधवत्पुनरि-
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुं प्रदीर्यतादि सामर्थ्यमहे-
पापञ्च ज्ञानाज्ञानवद्वेदादुत्पन्नवद्भादिरूपेण ज्ञात्वा पुनरपि
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्मो-
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैरेतुभिर्मनुष्यः पापान्पनुदति-
हेतुर्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्यहम्रातस्यहं सायम्यहमद्यादयाचितं । व्य-
मरञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः ॥ २११ ॥

व्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कष्टमाचरन् द्विजः किञ्चि-
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः प्रक्षोभभोजनानाम्नेषिण्य
प्राप्तदिवाकाशपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहन्दिवा भुङ्क्ते न
मन्ति च व्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्ते इति कष्ट-
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनक्ताभ्यदिवात्री च तत्तत्कृत-
याचितव्रतस्यहं नाश्रीति किञ्चन इति कष्टदादमराच-
र

विधिः । अथ रश्मिदिवसं मार्गश्रवणाप्रवृत्तिराशं भुञ्जीत ।
 अथ हिमवतमथ विद्यमानं तद्वत्तु विधिः । अथ रश्मिदिवसं भु
 किञ्चिदश्रीयात् । अथ याससंख्यापरिमाणपेक्षायां राशरः ।
 सायं दार्चिंशतिर्घोषाः प्रातः षष्टिंशतिसंख्या । अथाचिते चतु
 विंशं परेष्टान्नमनं स्मृतम् । कुकुटाण्डप्रमाणञ्च यावाञ्च
 प्रविशेन्मुखं । एतं यासं विजानीयात् शुद्धार्थं कायशोधनम् ।
 हविष्यं चान्नमश्रीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । शीतोष्णहानि
 शास्त्रीयान् यासान् संख्याकृतान् यथा । अथाचितन्तथैवाद्या
 दुपवासस्य हन्मवेत् ॥ २११ ॥

गोमूत्रप्लेगमयं क्षीरन्दधि सर्षपः कुत्रोदकम् । एक
 रात्रौपवासश्च कच्छं शान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि हकीकृतं हकीकृतमिति भव
 येत् नान्यत्किञ्चिदद्यात् । अथ रश्मिदिवसे चोपवास इत्येतत् शान्त
 पनं कच्छं स्मृतं वदात् । गोमूत्रादिषु प्रतीकं चरुदिनाम्
 पभुञ्ज्य सप्तमे दिने चोपवासः । तदा महाशान्तपनमिति ।
 तथा च याज्ञवल्क्यः । कुत्रोदकञ्च गोक्षीरन्दधि मूत्रं च कच्छ
 तम् । अग्रे परेष्टुपवेत् कच्छं शान्तपनमिति । इत्येव
 शान्तपनद्वयैः चरुः चोपवासविधिः । अत्रापि तु कच्छविधि
 महाशान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमग्नीयात् त्वहाणि चीणि पूर्वेषु ।
 त्वहस्योपवसेदन्वमतिष्ठच्छ्वरन् दिवः ॥ २१६ ॥

एकैकमिति । अतिष्ठच्छ्वरं दिवातिरनुतिष्ठन् प्रातः प्रातः
 प्रातिरात्रिरूपेण एकैकं प्रातः चीणि त्वहाणि पूर्वेषु भुञ्जीत
 त्वहस्यं त्वहं न किञ्चिदुच्यते ॥ २१६ ॥

तप्तकृच्छरन्निप्रो जलशीरघृतानि खान् । अति
 त्वहमिवेदुष्णान्सुकृत्स्नामी समाहितः ॥ २१७ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छरन् दिवातिः त्वहमुष्णोदकं पश्यन्
 घृतं त्वहमुष्णवायुं एकवारं खानं कुर्वन् संवत्स्रान् पिवेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विधेयः । पटपटन् पिवेदक्षिपटन्
 सप्तः पिवेत् । पञ्चमेकमिवेदपि सप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१७ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनं । परा
 को नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापमोदनः ॥ २१८ ॥

यतात्मनश्चेति । विमत्तानवधानस्य संवत्स्रिणश्च द्वाद
 शाहमभोजनमेव पराकाशः कृच्छ्रः सप्तदाहनितास्तस्यैव
 गुरुदुष्पापापमोदनः ॥ २१८ ॥

एकैकं ज्ञातयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपशुश्रूषितवयवमेतच्चान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१६ ॥

एकैकमिति । सायत्यातर्कध्याजेषु खानं कुर्याणः पौर्ण
मास्याम्यष्टदश यासानशिला ततः कृष्णप्रतिपत्तमेकैकं यासं
ज्ञासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको यासः सम्पद्यते ततोऽभावास्याया
मुपोष्य शुक्लप्रतिपत्तभृतिभिरेकैकं यासं वर्द्धिं नयेत् । एवमौर्ण
मास्याम्यष्टदश यासाः सम्पद्यन्ते एतत्पिपीलिकामध्याख्यं
चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्वा माचरेद्यवमध्यामे । शुक्ल
पक्षादिनियतश्चरं चान्द्रायणव्रतम् ॥ २१७ ॥

एतमिति । एतमेव पिण्डज्ञातवृद्धिविषयव्यखानात्मकं विधानं
यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियस्या
न्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकै
कपिण्डं वर्द्धयेत् यथा पौर्णमास्यां पञ्चदश यासाः सम्पद्यन्ते
ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं ज्ञासयेत् यथा अमा
वस्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावहो समस्त्रीवर्द्धिष्ठान्द्रावदिके स्त्रिते ।
नियतात्मा च विद्याधी यतिश्चाश्रमार्थं चरन् ॥ २१८ ॥

अष्टावहो । यतिश्चाश्रममनुतिष्ठन् शुक्लपक्षानुचर

वाक्का आरम्भ मासमेकं संवतेऽश्विनः प्रत्यहमष्टाकशो वाक्का
मध्यमिने भुञ्जीत । मध्यमिने इति एतच्छ्रुत्वाष्टाकशो वाक्का
श्रीमन्ननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्निप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिष्टाश्चाष्टावर्णं शृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो वाक्काश्रीयात् पण्डिते
च सूर्ये चतुरो वाक्काभुञ्जीत एतच्छिष्टाश्चाष्टावर्णं मुनिभिः
शृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतिः समाहितः ।
मासेनाश्रन् हविष्यस्य चक्षुर्येति सखोक्ततां ॥ २२० ॥

यद्येति । नीवारादिहविष्यस्यन्भिनां वाक्काणां देवते चत्वारिंशदधिके कदाचित् दश कदाचित्पञ्च कदाचित् चोदश
कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्निप्रः
संवतवान् भुञ्जानस्य चखोक्ततां याति एवमापचकार्यम्
भुद्वयार्थं च इदमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं चक्षुरेदे
तच्चक्षुर्येति सखोक्तताम् । चक्षुर्यत् प्रत्येकामस्य महतीं चिद्व
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकश्चमपि चभुद्वयकश्चिद्व
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुह्यास्तथादित्या वसवश्चावरन् प्रतप्ता
सर्वानुश्रवणीयाव महतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतन्नाम्नावशात् प्रतपद्मादिव्यवसुमहतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदा
वृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महेति । महाव्याहृतिभिर्भूभुवः स्वरेताभिः आज्यं हवि
रनादेशे जुहोतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् । आज्येन
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानु
तिष्ठेत् वद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्ग
तयायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

चिरहस्तिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्त्तव्यं चित् ॥ २२३ ॥

चिरिति । अहनि रात्रावादिमध्याह्नानेषु स्नानार्थं
सचेलो नद्यादिजलं प्रविशेत् एतच्च पिपेलिकामध्ययवमध्य
चान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तथोरुपस्पर्शस्त्रिषवणमि
त्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतिनैश्च सह यावद्भूतं कदाचित्सम्भाषणं न
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्वयकर्म च ।
अभिचारमहीनञ्च निभिः कृच्छ्रैर्व्यपो दति ॥ १८७ ॥

ब्राह्मणानामिति । ब्राह्मणानामत ऊर्ध्वमथोपेतं इत्युक्तानां
ब्राह्मणोमादिधावनं कृत्वा पित्रगुर्वादिष्यतिरिक्तमाह निभि
कृच्छ्रैर्व्यपो दति आह्लादि कृत्वा अभिचारश्च श्रेयसि
अभिचारोऽनभिचारशीलश्च अहीनं यागविशेषः अहीनश्चयम
मनुचिकरमिति श्रुतेः । चिरादादि तस्य धावनं कृत्वा निभिः
कृच्छ्रैर्विशुद्धति ॥ १८७ ॥

श्रवणागतमपरित्यज्य वेदं विश्वाव्य च दिजः । संव
त्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १८८ ॥

श्रवणागतमिति । श्रवणागतमपरिचाचार्यमुपगतं ब्रह्मः
समुपेक्षते दिजातिरनध्यायश्च वेदमध्याय तत्पणितत्पापं
संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १८८ ॥

अष्टगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा
श्चाष्टवराक्षैश्च प्राणायामेन शुद्धति ॥ १८९ ॥

अष्टगालेति । कुक्षुरष्टगालगर्द्भनराष्टवराहाक्षैर्याम्यैश्च
ममांसादैर्मांश्वारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुद्धति ॥ १८९ ॥

षष्ठाक्षकावता मासं संदिताः सप्त एव स्यात् । होमा
स्य साकला मित्यमथाऽप्यस्यां विप्रोऽप्यनम् ॥ २०० ॥

षष्ठाक्षेति । अथात्मनो वेदीयवृत्तिताः क्षीराः रसघृदिनो
प्रायोषां विप्रवृत्तिऽनुषदिष्टाश्चक्षुःश्रोत्राणां मासो ह्यवधुःश्रोत्रा
वृत्तिवेदिके अथमोचनं वेदवृत्तितायेवे हेतुः कर्तव्येवेदवृत्ति
जनमसीत्यादिमिरहमिर्मन्त्रैरहो होमाः ॥ अथोषां ॥ एतत्तु
दितं पापमोचनम् ॥ २०० ॥

उद्धयानं समाकृत्वा खरयानन्तु कामतः । स्नात्वा
तु विप्रो दिव्यासाः प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ २०१ ॥

उद्धयानमिति । उद्धैर्बुद्धं चानं प्रकट्यदि एवं खरयान
मपि तत्कामत आदत्त चयवधान उद्धयदास्यां चाने प्राणा
यामवकुलनयस्य कामतः चानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो
भवति ॥ २०१ ॥

विनाहिरशु वाप्यार्तः शरीरं सज्जिष्येष्टम् ।
सचेष्टो वहिरासुत्य गामासभ्य विशुद्ध्यति ॥ २०२ ॥

विनेति । अथविहितवसे अथमवे वा वेदान्तोन्मूलनरीयं वा

ज्ञात्वा सवाचा वहिर्यामात् वद्यादौ स्वात्मा नाश्च कृदा मित्यद्वे
भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदि
ष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां परिच्छेपे स्नातकव्रतानाञ्चतुर्थ्याया
योक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हंकारम्ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः।
स्नात्वानग्नन्नदग्नेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हंकारमिति । हं तूष्णीं स्वीयतामित्याद्येपं ब्राह्मणश्च ज्ञात्वा
तं कारश्च विद्याद्यधिकस्य उक्ता तददनकासादारम्भाद्दः
अेषं यावरस्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपगृहणेनापगतकोपं
कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा हृत्पथेनापि कण्ठे वावध्य वाससा।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति । प्रकृतं ब्राह्मणमृत्पथेनापि ताडयित्वा कण्ठे
वा वस्त्रेण वद्ध्वा वाक्पथेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत्
॥ २०५ ॥

अवगूर्य त्वद्भक्षतं सहस्रमभिहत्य च । जिघां
सया ब्राह्मणस्य नरकमृतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षभक्षतं
नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः ग्रहत्य वर्षसहस्रं नरकं
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

ग्रीषितं यावतः पाण्डून्संगृह्णाति महीतले । ताव
न्त्यद्सहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

ग्रीषितमिति । ग्रहत्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्य
कान् रजःकणान् भूमीं पिण्डीकरोति तावत्संख्यकानि वर्ष
सहस्राणि तत्ग्रीषितो त्यादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्य चरेत्कुक्षमतिहृक्षसिपातने । हृक्षा
तिहृक्षौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य ग्रीषितम् ॥ २०८ ॥

अवेति । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने हृक्षं कुर्वीत
दण्डादिप्रहारे दप्ते अतिहृक्षं वक्ष्यमाणहरेत् रुधिरमु
त्पाद्य हृक्षातिहृक्षौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तानिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । अस्ति
श्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तेति । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिसोमवयवादि
कृतानां पापानां निर्हरणार्थं कर्तुं प्रदीरघनादि सामर्थ्यमवेक्ष्य
पापञ्च ज्ञानाज्ञावयवकृदादृष्टानुबन्धादिरूपेण ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं
अकल्पयेत् ॥ २०८ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति । तान्भो
ऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति । यैरेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान् पापनाश
हेतुर्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

व्यहम्रातस्यहं सायम्यहमद्याद्याचितं । व्यह
म्यरञ्च नाश्रीयात्माजापत्यञ्चरन् दिजः ॥ २११ ॥

व्यहमिति । प्राजापत्याख्यं कष्टमाचरन् दिवातिरात्र
न्दिनचयं प्रातर्भुञ्जीत । प्रातः ब्रह्मोपशोभनानामेषिण्य
प्राप्तदिवाकाशपरः । अतएव वमिष्ठः । व्यहन्दिवा भुङ्क्ते स
मन्ति च व्यहं व्यहं अयाचितव्रतं व्यहं न भुङ्क्त इति कष्टम् ।
आपस्तम्बोप्याह । व्यहमनक्ताभ्यदिवाश्री च ततस्तद्व्यह
याचितव्रतस्यहं नाश्रीति किञ्चन इति कष्टदादमराचक्ष

विधिः । अपरश्च दिनत्रयं सायंमन्ध्यायामतीतायां भुञ्जीत ।
 अन्यद्दिनत्रयमयाचितन्तावदन्नभुञ्जीत शेषश्च दिनत्रयं न
 किञ्चिदश्रीयात् । अत्र याससंख्यापरिमाणपेक्षायाम्पराशरः ।
 सायं द्वाविंशतिर्योसाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा । अयाचिते चतु
 विंशं परश्चान्नशनं स्मृतम् । कुकुटाण्डप्रमाणश्च यावांस
 प्रविशेन्मुखं । एतं यासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ।
 हविष्यश्चान्नमश्रीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । त्रींस्तोष्यहानि
 शास्त्रीयान् यासान् संख्याकृतान् यथा । अयाचितन्तयेवाद्या
 दुपवासस्य हन्मवेत् ॥ २११ ॥

**गोमूत्रप्रोमयं शीरन्दधि सर्पिः कुत्रोदकम् । एक
 रात्रौपवासश्च कृच्छ्रं सान्नपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥**

गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिः हकीकृत् इकस्मिन्वर्ति भव
 येत् नान्यत्किञ्चिदद्यात् । अपरदिने चोपवास इत्येतत् शक्य
 पनं कृच्छ्रं स्मृतं यदा तु गोमूत्रादिवद् प्रत्येकं पञ्चदिनाम्
 पभुञ्ज्य सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासान्नपनमवति ।
 तथा च याज्ञवल्क्यः । कुत्रोदकश्च गोशीरन्दधि मूत्रं वज्रदु
 तम् । जग्ध्वा परेऋपयवेत् कृच्छ्रं सान्नपनं चरन् । इषव
 सान्नपनद्वयोः पञ्चहः शीपवायिकः । यत्रात्रेव तु कृच्छ्रं वि
 महासान्नपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं ग्रासमग्नीवात् त्वहाणि चीदि पूर्वेषत् ।
 त्वहस्योपवसेदन्वमतिष्ठच्छ्वरन् दिवः ॥ २१२ ॥

एकैकमिति । अतिष्ठच्छ्वरं दिवातिरनुतिष्ठन् प्रातःपावनं
 ग्राहितादिरूपेण एकैकं पात्रं चीदि त्वहाणि पूर्वेषत् अग्नीं
 चक्ष्वत् त्वहं न किञ्चिदुच्यते ॥ २१२ ॥

तप्तकृच्छरन्निप्रो जलबीरघृतानिष्ठान् । अति
 त्वहमिवेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१३ ॥

तप्तेति । तप्तकृच्छरन् दिवातिः त्वहमुष्णोदककृच्छरन्
 घृततम्रमुष्णवायुं एकवारं स्नानं कृत्वा संस्रज्यान् पिबेत् ।
 अथ पराशरोक्तो विधेयः । षट्पलम् पिबेदक्षिपकम्
 सप्तः पिबेत् । पलमेकमिवेदपि सप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१३ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्तदादशाहमभोजनं । परा
 कौ नाम कृच्छ्रोयं सर्वपापापमोदनः ॥ २१४ ॥

यतात्मन इति । विमत्तानवधानस्तदा संवतेन्द्रियस्तदा
 दशाहमभोजनमेव पराकाशः कृच्छ्रः सप्तदाहमित्यतस्तस्यैव
 गुरुक्षुपापापमोदनः ॥ २१४ ॥

एकैकं द्वावप्येकं कृण्वे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

उपसृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतं ॥ २१६ ॥

एकैकमिति । सायन्नातर्ध्याह्नेषु खानं कुर्वाणः पौर्ण
मास्याम् अष्टदश यासानशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्कर्मणैकैकं यासं
द्वावयेत्तथा चतुर्दश्यामेको यासः सम्पद्यते ततोऽभावास्याया
मुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं यासं वृद्धिं नयेत् । एवमौर्ण
मास्याम् अष्टदश यासाः सम्पद्यन्ते एतत्पिपीलिकामध्याख्यं
चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेयवमध्यामे । शुक्ल
पक्षादिनियतश्चरं चान्द्रायणव्रतम् ॥ २१७ ॥

एतमिति । एतमेव पिण्डद्वाववृद्धिचिषवणखानात्मकं विधानं
यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चा
न्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकै
कपिण्डं वर्द्धयेत् यथा पौर्णमास्यां पञ्चदश यासाः सम्पद्यन्ते
ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं द्वावयेत् यथा अमा
वस्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावहौ समशीवन्निष्ठाभान्द्रिके खिते ।
नियतात्मा च विद्यामी यतिश्चाज्ज्ञानं चरन् ॥ २१८ ॥

अष्टावहौ । यतिश्चाज्ज्ञानं चरन् ॥ २१८ ॥

साक्षात् आरभ्य मासमेकं संवतेऽग्निः प्रत्यक्षमहाकौटो याया
मध्यन्दिने भुञ्जीत । मध्यदिन इति एहमन्तश्चपरिचोऽयम्
भोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरग्नीयात्पिण्डान्निप्रः समर्पितः ।
चतुरोऽस्मिन्ने सूर्ये शिशुचान्द्रायणं क्षृतं ॥ २१९ ॥

चतुरः प्रातरिति । प्रातश्चतुरो यायानग्नीयात् सूर्यमग्नि
च सूर्ये चतुरो यायान्भुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणं भुजिषि
क्षृतं ॥ २१९ ॥

यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिष्ठोऽग्नीतिः समादिनः ।
मासेनाग्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सखोक्तता ॥ २२० ॥

यद्येति । गोवारादिहविष्यसम्बन्धिनां यायानां हे ज्ञते चत्वारि
विंशदधिके कदाचित् दश कदाचित्पञ्च कदाचित् चोदश
कदाचिदुपवासस्तथैवमासनिबन्धेन यथाकथञ्चित्पिण्डान्निप्रः
संवतवान् भुञ्जानश्चन्द्रसखोक्ततां याति एवमापचवार्धम
भुदवार्धश्चरदमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः । धर्मार्थं चसुरेदे
तच्चन्द्रस्यैतिसखोक्तताम् । चन्द्रस्तु प्रथमकामस्तु महतीं विष
माप्नुयात् । अतः प्राजापत्यादिकृष्णमपि चभुदवार्धवर्धिति
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुणशालादित्या वसवसावरन् प्रतम् ।
सर्वानुशसनीयाव महेतव महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति । एतन्नाश्रयणात् प्रतं ददादित्यवसुमहेतः
महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदा
हृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महेति । महाव्याहृतिभिर्भूयः स्वरेताभिः आज्यं हवि
रनादेशे जुहोतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् । आज्येन
प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसात्यागोपायैः क्रियाणि चानु
तिष्ठेत् वसयेतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि प्रकृत
तथावमुपदेशः ॥ २२२ ॥

चिरहस्तिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्त्तव्यं चित् ॥ २२३ ॥

चिरिति । अहनि रात्रावादिमध्याह्नानेषु स्नानार्थं
सचेतो नद्यादिजलं प्रविशेत् एतच्च पिपेलिकामध्ययवमध्य
चान्द्रायणंतरचान्द्रायणविषयम् । तथोरुपसर्गस्त्रिषवणमि
त्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्भूतं कदाचित्सम्भाषणं न
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासमाभ्यां विचरेद्ब्रह्मज्ञोऽथः ब्रह्मज्ञिवा ।
ब्रह्मचारी ब्रह्मज्ञी च स्थातुं देवद्विजार्थिनाः ॥ २२४ ॥

ब्रह्मज्ञेति । अथ हि रात्रौ च सत्त्वित चाधीनश्च स्थातुं न
ब्रह्मज्ञी न ब्रह्मज्ञेति ब्रह्मज्ञी न ब्रह्मज्ञी न ब्रह्मचारी
स्त्रीसंयोगरहित ब्रह्मज्ञी मौञ्जीदण्डादिवृत्तः पाश्चात्तन्मारे
इष्टं भूषि मौञ्जीश्च मेव चामिति समस्मरणात् । नृपदेव
ब्रह्मज्ञानाच्च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीञ्च अपेन्नित्यं पवित्राणि च ब्रह्मज्ञितः ।
सर्वेष्वेव ब्रह्मज्ञेव व्यायश्चित्तार्थमाहृतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीमिति । सावित्रीञ्च सदा अपेत् पवित्राणि चाप्यनर्थ
बादीनि यथाशक्ति अपेत् एतच्च यथाचाश्रयत्वे तथा प्राप्ता
पत्यादिकञ्चैवपि यत्नवान् प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्दिजातयः शोद्धा ब्रह्मज्ञैराविष्कृतैः नसः । अना
विष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

एतैरिति । शोकविहितपापात् दिजातयः एभिरेकप्रायश्चित्तै
र्वक्ष्यमाणपरिषदा शोधनीयाः अप्रकाशितपापांस्तु माया
मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने

रहस्यमस्य नामः तदाचमुक्तपापे क्षेपामि कते सोऽपानिदिते
कियाचक्षितं खादिनि नामान्तरं न विरोधः ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च । पाप
कृन्मुच्यते पपात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

ख्यापनेनेति । पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन
धिष्णामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन श्रुद्ध्यति । तपसा
चोपरूपेण साविचोऽजपादिना च पापान्मुच्यते तपस्यशक्तो
दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदम्पकाशप्रायश्चि
त्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्गम् । रहस्यत्वज्ञानिप्रसङ्गात्
अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव दानेनेति प्राजापत्यव्रते एक
धेनुविधानात् धेनुश्च पञ्चपुराणीयाचिपुराणीयावेति एतेन
ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासिसाहस्रद्वयप्राजा
पत्यात् वत्सरे त्रिंशद्देवो भवन्ति द्वादशभिर्वर्षैः षष्ठ्यधिक
शतचयं धेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽपार्थं कृतं कृतानुभाषते ।
तथा तथा त्वचेवाचिसोनापार्थं मुच्यते ॥ २२८ ॥

यथेति । यथा यथा स्वयम्पापं कृत्वा नरो भाषते लोके
ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन मर्ष्य इव जीर्णतया मुच्यते
इति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्मादुष्कृतकर्मैर्जनितामया
तथा शरीरं तस्माच्चर्मैष मुच्यते ॥ २२६ ॥

अथेति । तच्च पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतकर्म
निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तस्माच्चर्मैष मुच्यते
अथमनुतापानुवाद इति ॥ २२६ ॥

कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्मुच्यते ।
नवं कुर्यान्मुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २२७ ॥

कृतेति । पापं कृत्वा पश्चात्सन्तप्य तस्मात्पापात्मुच्यते इत्यु-
क्तमपि नैवं कुर्यान्मुनरित्येतदर्थमनूदितं यदातु प्रत्यापये-
नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसङ्कल्पफलकः ज्ञातृदा-
सुतरां तस्मात्पापात्पूतोभवतीति एतच्च निवृत्तिरूपसङ्क-
प्रकाशाप्रकाशप्राप्तिसिद्धावविधानार्थं ॥ २२७ ॥

एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोद्भवम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभकर्म समाचरेत् ॥ २२८ ॥

एवमिति । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्ट-
फलं मनसा विचार्य मनोवाङ्मायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यात् ।
इष्टफलत्वात् नाशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २२८ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानतत्त्वज्ञानार्थविगर्हितम् ।
तस्मादिमुक्तिमविच्छेदं नृदितीयज्ञानात्तदेव ॥ २३० ॥

अज्ञानादिति ॥ अज्ञानाद्यदि ज्ञानेति वा ॥ चिन्तिहृद्दीर्घज्ञाना
तस्यात्यापाद्युक्तिमिच्छन् युवकस्य कुर्महे । इत्यत्र युक्तः कर्तुमी
प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अतएव देवस्तः । विधेः प्रायश्चित्तादस्या
द्वितीये दिगुपपन्नवेदिति ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्माण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवं ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

यस्मिन्निति । अस्य पापकारिणो यस्मिन् प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्य
नुष्ठिते न चित्तस्य सन्तोषः स्यात्तस्मिन् तदेव प्रायश्चित्तना
वदावर्त्तयेत् यावन्नमसः सन्तोषः प्रसादस्य स्यात् ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्व्वन्दैवमानुषकं सुखम् । तपो
मध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

तप इति । वदेतत्सर्व्वं देवानां अनुवाची च सुखं तच्च तपः
कारणं तपयेव च तच्च स्थितिः तपोऽन्तः प्रतिनिविष्टतावद्विदेव
देवादिसुखस्य तपसा जननादिभि र्वेदार्थप्रोक्तम् । ॥ अत्र
आपत्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपःप्रवृत्त्यर्थे तच्च तपःकारणं
तपोमाहात्म्यवचनम् ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपोदाननामः चतस्रश्चरन् ।
वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपः शूद्रस्य विमलम् ॥ २२२ ॥

ब्राह्मणश्चेति । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकविद्यानामिदं तपो
तपो रामन्यस्य रचयन्तपः वैश्यस्य कृषिकृषिप्राप्त्या
दिकन्तपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति सर्वविधैस्तैस्त
वर्णोपवार्त्तम् ॥ २२५ ॥

कृषयः संयतात्मानः फलमूषानिवात्रमाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति जैलोकं सचराचरम् ॥ २२६ ॥

कृषय इति । कृषयो वाङ्मनःकावनिचमोपताः फल
मूषवायुमहाः तपसैव जङ्गमस्त्वावरयहितनृविषयचरीच
सर्गात्मकं लोकचचमेकदेवताः यन्तो निष्पापास्तःकृषयः
प्रकर्षेण प्रपश्यन्ति ॥ २२६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्धानि तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २२७ ॥

औषधानीति । औषधानि व्याधुपन्नमनहेतुकानि चमदो
गदाभावो वेदव्यमिति चावत् विद्या ब्रह्मचर्यात्मकविदार्त्त
ज्ञानं वेदव्यमित्री च नानाकृपा सर्गादाववस्थितिः दृष्टीतानि
तपसैव प्राप्यन्ते । अद्यान्तप एवां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २२७ ॥

बहुसारं बहुरापं बहुर्षं बहुकुम्भरन्तं सर्वानु
तपसा साध्यं मघो वि दुरतिक्लमम् ॥ २२५ ॥

अदिति । बहुः खेन तीर्थेति बहुद्वेष्टास्यचित्तमददति बहुः
खेन प्रायते अतिव्याहिरा इत्यपि कतिमेव तेनैव प्रतीरेव
प्राज्ञादि बहुः खेन मयते मेरुद्वारदि बहुखेन विपते
मोमपुरदानादितद्व्यर्थमवसा वाधितुं प्रयते । असादति
दुष्करकार्यकरणे तपोदुर्लभमिति ॥ २२८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः । तप
सैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किञ्चिद्विवाहतः ॥ २२९ ॥

मघेति । महादत्तादिमहापातकारिणोऽप्येव महापातका
यकार्यकारिणस्तपसैव सुतप्तेनोपहितेन तस्मात् विवाह
यन्ते उक्तवापि पुनर्वचनं प्राचक्षिन्मन्त्रार्थम् ॥ २२९ ॥

कीटाश्चादिपतङ्गाश्च पञ्चकश्च वंशसि च । स्थाप
राणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोपकामम् ॥ २३० ॥

कीटा इति । कीटवर्गप्रचलनपक्षिणः शोषरोचिर्षु
हचनुष्मादोपि भूतावहानि कपेनावाहीनं कर्मे यान्ति इति
वायादौ कपेतेषां कपदिदुःखिणो यन्ति यैर्लोकितव्यं

मूषते कीडाणां यज्जातिवद्वन्दुः सनासुहृन्मयाः केन च
 चीयकस्यवा अविचारिषो जन्मान्तरकृतेनः कृतोऽस्मिन्
 धाम्नि ॥ २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्पुर्तिभिर्व्यर्जः ।
 तत्सर्वं निर्द्दय्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्पापं मनोवाग्देहैर्माययाः
 कुर्वन्ति तत्सर्वं व्यापं तपसैव निर्द्दयन्ति तपोधना इति तपस्य
 धनमिव रक्षणीयं जेवान्ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
 इज्यास्य [प्रतिगृह्णन्ति कामान्सुवर्द्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

तपसैवेति । प्रायश्चित्ततपसा चीयपापस्य ब्राह्मणस्य जादे
 इवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्ति अभिरुषिताद्यांश्च प्रवर्द्धयन्ति
 ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रन्तपसैवाऽसृजत्प्रभुः । तथैव
 वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

प्रजापतिरिति । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिवित्प्रसन्न
 प्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं यन्त्रमकरोत् । तथैव ऋषयो वशि
 ष्ठादृषयस्तपसैव मन्त्रं ब्राह्मणात्मकान् वेदान् प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा मरुताभ्याम् प्रवदन्ति । सर्वं
स्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

इत्येतदिति । सर्वस्यास्य जन्तोर्बहुर्लभश्चन्य तत्तपसः सका
मात् इत्येवन्देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादि
तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
नाश्रयन्त्याशु पापानि महापातकजन्यापि ॥ २४५ ॥

वेदेति । यथाशक्तिप्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठान
मपराधमहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि
शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यापि ॥ २४५ ॥

यथैधस्तोत्रसा वक्त्रिः प्राप्नोति र्दहति चक्षत् ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

यथेति । यथाग्निः काष्ठान्वायवानि चर्षकेन तेजसा किञ्चैव
करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाश
यति । परमात्मज्ञानसेतु पापस्योत्सर्गसाधना र्थमेतत्
॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि । अतः
ऊर्ध्वं रक्षस्त्रानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥

इत्येतदिति । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां प्रकाशानाम्प्रायश्चित्ता
प्रायश्चित्तं यथा विध्यभिहितं अत ऊर्ध्वमप्रकाशानाम्प्रायश्चित्तं
प्रायश्चित्तं श्रुतम् । अथ श्लोको नोविद्वाद्येनाभिहितः तेषां
तिथिना तु सिद्धित एव ॥ २४७ ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राच्यायामास्तु षोडश । अपि
भूषणदणं मासात्युनन्यहरहःकृताः ॥ २४८ ॥

सव्याहृतीति । सव्याहृतिप्रणवकाः सावित्रीत्रिरीचुक्ताः पूरक
कुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राच्यायामाः कृतवन्तः
मासात् ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति अपिब्रह्मादातिदेशिक
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं दिवालीना
मेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्थानधिकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वापइत्येतदाशिष्ठञ्च प्रतीत्युचम् ।
मादित्तं शूद्रवत्यस्य सुरापोपि विशुद्ध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्समिति । कौत्सेन अविद्यादृढं त्रय नः शोशुचदचमिहे
तत् कृतं वरिष्ठेन अविद्या दृढञ्च प्रतियोगेभिदकर्म

विहादकीर्णं चर्चं वादिषं मदिपीवाजतिर्दिक्षितम् धर्मं मुद्र
 वत्य एतामिन्द्रावाजदत्तेतादिषु चर्चः प्रकृतं जगद्वन्द्वः
 पोदशकलोपि जपित्वा सुरापोपि विमुक्त्यति अपिश्चान्ता
 आतिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिष्ठितापि ॥ २४८ ॥

सकृन्मन्त्रास्य वामीर्षं शिवसङ्कल्पमेव च विष्णु
 इत्य सुवर्षन्तु चण्डाङ्गपति निर्वाहः ॥ २५० ॥

सकृदिति । ब्राह्मणसुवर्षमपचत्य जस्य वामीयमस्य वामस्य
 पतितस्य एतत् सूक्तसकृतत्वात् माधमेकं प्रत्यहमेकवारञ्च
 पित्वा शिवसङ्कल्पस्य यज्जायतो दूरमित्येतद्वाजसनेयके यत्
 पठितं तच्चपित्वा सुवर्षनपचत्य विष्णवेव विष्णवे भवति
 ॥ २५० ॥

हविष्यन्मीवमभ्यस्य न तमं हृदतीति च । अपित्वा
 पौरुषं कर्त्तुं मुच्यते गुह्यतप्यगः ॥ २५१ ॥

हवीति । हविष्यन्तमजरं स्तुर्विदामेकोनविंशतिं चर्चः न
 तमं होदुरितमित्यष्टौ हविष्यन्त इति वा इति मे मनः शिवस
 ङ्कल्प इति च सूक्तं सङ्कल्पशीर्षोपुरुष इत्येतच्च पोदशसूक्तं माध
 मेकं प्रत्यहमभ्यसेति यज्जानात् प्रकृतत्वात् पोदशसङ्कल्पेन
 जपित्वा गुह्यदारनः तज्जात्वाकमुच्यते ॥ २५१ ॥

एनसी स्तूयस्वस्मान्नायाधिकीर्णजपमौदमम् ।
अवेत्युच्यतेद्वयं यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनमिति । स्तूयान्नायापाना महापातकाणां स्तूयान्नाया
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् भवति हेतोर्वदन्
योरित्येतादृशं यत्किञ्चिदं वदन् देवो जप इत्येतादृशं
इति मे मन इत्येतत् सप्तं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाकं विगर्हितम् ।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्यहात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकिघनत्वादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अन्नञ्च स्वभावकात्प्रतिगृह्यवर्गमुक्तं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येता अचस्यतसो जपिमा त्वहं महापात
पाप्मानुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रम्नु वक्त्रेना मासमभ्यस्य शूद्राति । स्व
न्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्णामिति च त्वृचं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारौद्राधारयेष्ट्यामस्त्यमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वदन् मित्रह्येति अन्नञ्च नद्याच्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपापो विशूद्राति वज्रवपि पापेषु तस्मै
षौकं प्रायश्चित्तद्वार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अर्द्धमिन्द्रमित्येतदेनस्त्री सप्तकञ्जपेत् । अप्र
शस्तन्तु कृत्वापु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

अर्द्धमिति । एनस्त्रीत्यविशेषात्सर्वेभ्यः पापेषु इन्द्रमित्रं
वरुणमग्निन्वय इत्येताः सप्तश्चः षण्मासं जपेत् अप्रशस्तं मूत्र
पुरीषोत्सर्गादिकञ्जले कृत्वा मासमैवभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमोयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्व्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं
घृतहोमं कृत्वा नम इन्द्रस्य इत्येतां वा अथ संवत्सरं जपित्वा
महापातकजमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्भाः समाहितः । अभ्य
स्याब्दम्यावमानीभवाचारो विप्रश्चति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । मन्त्रहत्यादिमहापातकयुक्तो मित्राव्या
चारो वर्षमेकं व्रततेन्द्रियो नवानुमनसं क्लृप्तं पावनापी
रित्युचोऽन्वहमभावेन अपिमा तस्याप्यपिप्रदोषयति
॥ २५७ ॥

एनसां स्तूयन्त्यानाञ्चिकीर्षजपनोदमम् ।
अवेत्युच्यतेदं यत्किञ्चिदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनसामिति । स्तूयन्त्यानापानां महापातकानां सुखादीनां
उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् भवति हेतोर्ब्रह्म
योरित्येतान्तरं यत्किञ्चिदं ब्रह्मदेवो जस इत्येतां
इति मे मन इत्येतत् सन्तं संवत्सरमेकं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चाकं विगर्हितम् ।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्य हात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति । स्वरूपतो महापातकविघ्नतादिना वाऽप्रति
ग्राह्यं प्रतिगृह्य अन्नञ्च सभावाकाशप्रतिगृह्यं सर्वमनुष्ठं भुक्त्वा
तरत्समन्दिधावतीत्येतां जपस्यतसो जपिता जपं तज्जात्य
पाप्मानुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रन्तु वक्त्रेना मासमभ्यस्य शूङ्गति । ख
न्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्णामिति च व्युत्पन्नं ॥ २५४ ॥

सोमेति । सोमारौद्राधारयेष्टामस्रवमिति चतस्रः ।
अर्थ्यमणं वरुणं मित्रञ्चेति चतस्रं नद्याश्च स्नानं कृत्वा मास
मेकं प्रत्येकमभ्यस्य वज्रपायो विशूङ्गति वज्रव्यपि पापेषु तत्प्री
येकं प्रायश्चित्तद्वार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अब्दाद्विंशतिमित्येतदेनस्त्री सप्तकञ्जपेत् । अप्र
शस्तान्तु कृत्वापु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

अब्दाद्विंशतिमिति । एनस्त्रीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु दन्त्रमित्रं
वरुणमग्निन्वय इत्येताः सप्त अचः षण्मासं जपेत् अप्रशस्तं मूत्र
पुरीषोत्सर्गादिकञ्जले कृत्वा मासमौचभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमौयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्व्यथपचन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं
घृतहोमं कृत्वा नम इन्द्रस्य इत्येतां वा अचं संवत्सरं जपित्वा
महापातकजमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः । अभ्य
स्याब्दम्यावमानीभक्षाचारो विशुद्ध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति । मन्त्रहत्यादिमहापातकयुक्तो निषाचस्या
चारो वर्षमेकं ब्रह्मतेन्द्रियो नवानुमज्जर्षं कृत्वा पावनानी
रित्युचोऽन्वयमभ्यासेन जपित्वा तस्यात्मापरिहृतो भवति
॥ २५७ ॥

अरण्ये वा चिरम्भस्त्र प्रवतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोचितास्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

अरण्य इति । त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रमाह्वयति यं
वेदसंहितां अरण्ये वारचयं अभस्त्र वा प्रवतो वाह्यान्वहार
शौचयुक्तस्यैर्वापातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

त्यहन्मूपवसेद्युक्तस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयमपः । मुच्यते
पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणं ॥ २५९ ॥

त्यहमिति । त्रिरात्रमुपवसन्त्यतः प्रत्यहं प्रातर्जप्याह
वाचंकाशेषु स्नानं कुर्वन् निषवसस्नानकाश हवः श्रोत्रे निमज्ज्य
अतश्च सत्यमेति सूक्तमघमर्षयन्त्रिराहन्तं जपित्वा सर्वैः
पापैर्मुच्यते तत्र गुदश्चक्षुषापापेष्ववा पुद्वन्मन्त्राद्येष्ववा वा
वर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापापनोदनः ।
तथाऽघमर्षणं संज्ञं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथेति । यथाऽश्वमेधयागः सर्वपापमेधः सर्वपापचय
हेतुस्तथाऽघमर्षयन्सूक्तमपि सर्वपापचयहेतुरिति अघमर्षय
सूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

इत्वा लोकानपीमांस्तेनमपि वतस्ततः ।
 अमेदं भारवन्विप्रो जैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥२६१॥

इति । भूरादिलोकत्रयमपि इत्वा महापातक्यादीना
 मप्यन्नमन्नं च अमेदं भारवन् विप्रः किञ्चित्पापं प्राप्नोति ।
 अमेदधारणन्तु रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापे
 कृते अक्षसंहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां भवेत् ॥ २६१ ॥

अक्षसंहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
 साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

तदाह अगिति । अक्षसंहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां न तु
 मन्त्रमात्रात्मिकां अनन्तरं वेदे चिह्नीतीति प्रत्यवमर्षात् यजुषां
 मन्त्रब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वार
 चयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाद्भ्यस्त्रिंशो लोष्टं विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे चिह्नीति मज्जति ॥ २६३ ॥

यथेति । अगाद्यात्मना विरावर्त्तत इति चिह्नीत् यथा
 महाद्भ्यस्त्रिंशो लोष्टं विनश्यति तथा सर्वं दुश्चरितं चिह्नीति
 वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

ऋषो यजूषि चाव्यानि सामानि विविधानि च ।
एष षेयस्त्रिवृदेदो यो वेदैर्न स वेदवित् ॥ २६४ ॥

त्रिवृत्तमेवाह ऋष इति । ऋष ऋष्यन्ताः यजूषि यजु
र्मन्त्राः सामानि वृद्धयान्तरादीनि नानाप्रकाराणि ऋष्योन्वे
षान्तवाक्यामृषक् प्रथक् मन्त्रप्राज्ञाणि एष त्रिवृदेदो
ज्ञातव्यो य एनं वेद स वेदविद्ववति ॥ २६४ ॥

आद्यं यत्प्रथमं च यी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृदेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि
तायां एकादशोऽध्यायः ॥

आद्यमिति । सर्ववेदानामाद्यं यद्रूपं वेदवारं चकारोकार
मकारात्मकत्वेन व्यवहरं यच्च यथो वेदाः स्मिताः सौम्यस्त्रिवृ
देदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रमेवैतात् परमा
र्थाभिधायकत्वात् परमार्थकत्वेन धारयजपाभ्यां मोक्षहेतु
त्वाच्च यस्तं स्वरूपतोऽर्थतस्तु जानाति स वेदवित् । प्राचक्षिते
वज्रमुनिमतालोचनायक्योक्तं सद्वाख्यानं यस्तु मुनिनिरो
तङ्गजध्वं गुह्यज्ञाः । नैतन्मोधातिथिरभिदधे नापि गोविन्द
राजो व्याख्यातारो न जमुरपरेष्वन्यतो दुर्लभं वः ॥ २६५ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावली मनु
वृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥

॥ १२ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।
कर्मणाम्फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

चातुर्वर्ण्येति । हेपापरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य
सान्तरप्रभवस्यायत्नार्थः तयोक्तः इदानीं कर्मणां शुभाशुभ
फलप्राप्तिं पराञ्जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपां सत्याकं ब्रूहीति
महर्षयो भृगुमवाचन् ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

स तानिति । स धर्मप्रधानो मनोरपत्यं भृगुरस्य सर्वस्य
कर्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तावद्वर्षी नब्रवीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलकर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शुमेति । मनोवाग्देहहेतुककर्म विहितनिषिद्धरूपं सुख
दुःखफलकं तज्जन्मा एव अनुवर्तिर्नान्यदित्यसौ प्रोक्तः ॥ ३ ॥

माद्यमापेक्षया मनुष्याणां मतयो ज्ञानात्तरात्रात्तयोऽन्यवन्ति ।
 कर्मग्रन्थस्यात्र न कावचेष्टायामेव किन्तु ममेदं कश्चिद्विदुः
 स्वरूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ २ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसंख्ययुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसम्बन्धिनः कर्मणः उत्पत्तिरूपमात्रम्
 तथा चिप्रकारस्यापि मनोवाक्यायाजितस्य वक्ष्यमाणदशसं
 ख्योपेतस्य मन एव प्रवर्तकं ज्ञानीयात् । मनसा हि संवृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयापनिषदि तस्यात् सत्त्वं
 द्रव्यो मनसाभिगच्छति तदाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशसंख्यानं कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परद्रव्यमन्यायेन युज्यामीत्येवमिदं मनसा प्रवृत्तं
 दिनिषिद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवमिदं
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतच्च विपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकाश
 नात् ॥ ५ ॥

पादव्यमनृतस्यैव पैश्वस्यपि सर्वशः । अस

म्वद्वप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पादव्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणमरोचे परदूषणकथनं सत्यस्यापि राजदेशपौरवात्तादेशिः प्रयोजनं वर्णनं इत्येव चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कथं भवेत् । एतदिपरीतं प्रियसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरन्निविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्त्यामेव परदारपदव्यवहारीवर्तिना अददारगमनमित्येवं विप्रकारजशुभफलं शरीरं कथं एतदिपरीतं कथं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसमनसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च काविकम् ॥ ८ ॥

मानसमिति । मनसा बहुकृतं दुष्कृतं वा कथं कृतम् फलं सुखदुःखरूपमिह वक्ष्यामि । न्यायतरे वा कृतकर्ममुपभुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाङ्मयेन कथुरन्त्यमिति ।

माधमापेक्षया मनुष्याणां मतयो ज्ञानान्तरात्तयोऽन्यथेति ।
 कर्मवद्भ्यामन कावचेष्टाभ्यामेव किन्तु ममेदं कश्चिद्विदुश्च
 स्वरूपयोगादिध्यानादपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिस्तन्मन्त्रिनः कर्मणः उत्सृष्टमन्त्राद्यवयव
 तथा चिप्रकारस्यापि मनोवाक्यावायितस्य वक्ष्यमाणदशल
 क्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संवृत्ति
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयापनिषदि तस्यात् पश्य
 र्षो मनसाभिगच्छति तदाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येभ्योऽभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित्त
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति ।
 कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवमिदं मनसा प्रवृत्तं
 दिनविहङ्गाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवमिदं
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नचविपरीतबुद्धिस्तत्र त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रकाश
 नात् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वज्ञः । अस-
म्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पारुष्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणमरोचे परदू-
षणकथनं सत्यस्यापि राजदेशपौरवात्तादेर्निःप्रयोजनं वर्णनं
इत्येवञ्चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतदि-
परीतं प्रियसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादि-
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरन्निविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्त्याद्येन परदारपदव्यवहारीयविवाह-
दारगमनमित्येवं विप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म एतदि-
परीतं चर्चं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसमनसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा ह्यतद्वर्मा कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मानसमिति । मनसा बहुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतवत्
फलं सुखदुःखरूपमिह वाङ्मयि सत्यान्तरि वा कथयैकमनु-
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाङ्मारीयं कथुरण्यद्वयमपि

तादिना शरीरं शुभाशुभं शरीरदारेण कल्पयन्नेति
 प्रियोपभोग्याधितस्मादिनानुभवति तस्मात्तन्मेव शरीरं
 मानसवाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्धयेत्
 कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
 चिकैः पश्चिन्मृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजैरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकजनकित्वा
 न्येव चोचि वापानि सन्भवन्ति तथापि च यदि प्राच्योऽधर्म
 मेव सेवते धर्ममप्यमिति वाङ्मन्त्राभिप्रायेणेदं श्रुत्वा
 ज्ञेन शरीरकर्मवपापैर्बुद्धः स्थावरतां मानुषः प्राप्नोति यस्तु
 ज्ञेन वाङ्मनैः पश्चिन्मृगतं वा वाङ्मनेन मनसा ज्ञेयं प्राप्नोति
 सादितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
 यस्यैते निश्चिता बुद्धौ निदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

वागिति । इममन्धसः यस्तवाक्मनःकायानान्धसः निदिह्य
 निधानावस्तुप्रतिबिम्बव्यापारस्थानेन बुद्धावस्थिताः स
 निदण्डीत्युच्यते न तु दण्डवत् धारयमानेष ॥ १० ॥

चिदृच्छमेतन्निषिध्य सर्व्यस्यतेषु ममकः । काम-
क्रोधौ तु संबन्ध ततः सिद्धिर्निवर्त्तते ॥ ११ ॥

चिदृच्छमिति । एतन्निषिद्धवागादीनां सर्व्यभूतयोः चिदृच्छा-
दमनं कृत्वा एतद्मनार्थमेव कामक्रोधौ च नियम्य ततो
मोक्षावाप्तिश्चक्षां सिद्धिं मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं चेन्न ज्ञप्स्य चक्षते । यः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

क्रोधो बिद्धिमाप्नोतीत्यत आह चक्षते । चक्ष चोक्त
सिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मासु
प्रवर्त्तयिता तं चेन्न ज्ञप्स्य पण्डिता वदन्ति यः पुनरेव व्यापारान्
करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति
पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिना ।
येन वेदयते सर्व्यं सुखं दुःखञ्च जगत् ॥ १३ ॥

जीवेति । जीवब्रह्मोऽयं महत्परः वेनेति करचविभक्तिविहो-
मात् उत्तरांशोके च तावुनो भूतसंपृक्तौ महात् वेनञ्च ह्य-
वेति महत्त्वेन प्रत्यक्षमर्थम् । अक्षरेणैव ब्रह्मविद्विजिज्ञाः

शरीरं चात्मा सत्तादात्मा जीवात्मः सर्वज्ञेयज्ञानोऽसह्य
 आत्मा सत्तादात्मा तैस्तस्य विनियोगात् वेगादंकारेन्द्रियस्य
 तथा परिणतेन कारयभूतेन ज्ञेयज्ञः प्रतिबन्धं सुखं दुःखं ज्ञानं
 भवति ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् ज्ञेयज्ञ एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति । तौ द्वौ महत्ज्ञेयज्ञौ इन्द्रियादिप्रज्ञाभूतसंज्ञौ
 ब्रह्ममाणं सर्वलोकवेदक्षृतिपुराणादिप्रविद्धतया तन्निमि
 निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमवस्थि
 तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति वाः ॥ १५ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्तयो जीवाः
 ज्ञेयज्ञज्ञेयानामरमुक्ता लिङ्गशरीरावस्थित्वा वेदाभ्यस्तत्रा
 रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति वा मूर्तय उत्कृष्टापकृष्टभूत
 नि देहरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव माचाभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनाम्बुधान् ।
 शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभाजेष्वेकदुष्कृत

कारिणो मनुष्याणां जीवन्मुक्तेष्वप्येवमर्थं परीक्षणीहि हेतुवन्ति
रितं दुःखदृष्टिषु प्रदीरं परलोके जायते ॥१६॥

तेनामुभूव ता वामीः शरीरेष्वेह शान्तमाः ।
ताखेव भूतमायासु यस्मिन्नेति भाष्यम् ॥ १७ ॥

तेनेति । तेन निर्जितेन प्रदीयेतां यथाकारिता यन्मया
दुष्कृत्तानि जीवाः स्रष्टा समुद्रश्च प्रसूयप्रदीयमानोनेमेवैषाद्यथ
भूतभागेषु यथासाध्यजीवनी तर्ह्येवेनिमित्तं भूमा यस्मिन्त्यत्र
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभवात्सुखोदकान्दोषाणि वयसः प्रजान् ।
व्यपेतकालावोऽभ्येति तावन्मोहो न प्रोक्तव्यः ॥१८॥

योऽनुभूयते । स प्रदीपी भवत्यस्य हि विप्रप्रदीपकविज्ञो
 निषिद्धमर्थसर्वरूपरसन्यासादिविशेषयोगजनितचमत्तो,
 कदुःखाद्यनुभवान्नादयो नादयश्च तथा तन्मेतन्नस्वरमा
 व्याप्तौ महावीर्यै दायाजयति ॥ १८ ॥

तौ चर्षी पश्चात्तस्य पापघातश्रितौ सच । आभ्यां
प्राप्नोति संपुङ्गः प्रेम्णे च सुखासुखम् ॥ १८ ॥

नामिति । तौ महत्त्वद्वयस्यैव प्रवक्ष्ये । तयोऽप्येकस्यैव

शरीरं चात्माकालादात्मा जीवात्मः सर्वज्ञेयज्ञानोऽसह्य
 आत्माकालप्राप्तेः तैस्तस्य विनिषोमात् वेगादंकादेन्द्रियकर्म
 तथा परिषतेन कारकभूतेन चेचक्षः प्रतिजन्म सुखं दुःखञ्चानु
 भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसमृत्तौ महान् चेचक्ष एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १३ ॥

ताविति । तौ द्वौ महत्त्वेन चैव इन्द्रियादिप्रज्ञाभूतसमृत्तौ
 वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदकृतिपुराणादिप्रविष्टतया तन्निमि
 निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापञ्चदशत्वेषु व्यवस्थितमवस्थित
 तिष्ठतः ॥ १३ ॥

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति वाः ॥ १४ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्तयो जीवाः
 चेचक्षप्रव्देनात्मनरमुक्ता लिङ्गशरीरावच्छिन्ना वेदाभित्तप्रका
 रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति वा मूर्तय उत्कृष्टापञ्चदश
 नि देहरूपतया परिषतानि सर्वदा कर्मासु प्रेरयन्ति ॥ १४ ॥

पञ्चभ्य एव माचाभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनाम्बुधान् ।
 शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभागेभ्योऽनुकृत

कारिणो मनुष्याणां नीलांशुं नमः प्रचोदयन् शरीरं पुनर्दिदेव्येति
रितं दुःखदिव्यं शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता वामीः शरीरेष्वेह ध्यातव्याः
तास्वैव भूतमावाप्तुं यत्नीतव्यं विभाज्यते ॥ १७ ॥

तेनेति । तेन निर्भयं शरीरेष्वेह तां वामकारितां ध्यातव्यां
दुःखनिवेद्य जीवाः स्वप्नानुभूय शरीरं कथमेतन्मोक्षाय
भूतभागेषु यथाकामं जीवन्ती तच्छोचिषि भूमा ययति ॥
रत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयात्तु खोदकोन्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकल्लपोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति । स शरीरी भूतसत्त्वादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो
निषिद्धशब्दस्वरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजनितयमस्यो
क्तदुःखानुभूयान्तरकोनादपहततया तत्रैव महत्परा
त्मानो महावीर्यो दायमानवति ॥ १८ ॥

तौ चर्मा पश्चात्तस्य पापघातस्त्रितो वद । वाभ्यां
प्राप्नोति संपृक्तः प्रेक्षेह च सुखाद्यन्तम् ॥ १९ ॥

ताविति । तौ महत्परात्मानौ चर्मादौ तयोर्भीतिस्तदर्थे

भुक्तमेव च पापं सह विचारयतः आभ्यां धर्माधर्माभ्यां युक्तो
जीवः परलोके हसोक्तयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १६ ॥

यथाचरति धर्म्मं स प्रायशोऽधर्म्ममप्यग्रः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाप्नुते ॥ १७ ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषदेहावाप्ताऽस्तीन धर्म्ममनु
तिष्ठति अल्पश्चाधर्म्मं तदा तैरेव भूतैर्व्यादिभूतैः सुखमप्युपा-
रूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ १७ ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्म्मं सेवते धर्म्ममप्यग्रः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ १८ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषदेहायां जातस्तीन
पापमनुतिष्ठति अल्पश्च पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेह-
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्ननन्तरं पञ्चभ्य एव मायाभ्य
इत्युक्तरीत्या यातमानुभवोचितसञ्जातकठिनदेहे यामीः
पीडा अनुभवति ॥ १८ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भाग्यः ॥ १९ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्तीन कठिनदेहे
मानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् वरायुजादिभरीरारव

कान् प्रविष्टादिभूतभानावधितिभिः आमुषादिवदीरं, एता
तीत्यर्थः ॥ १९१ ॥

एता इष्टास्य जीवस्य गतीः सेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मो दध्यासदा मनः ॥ १९२ ॥

एता इति । अस्य जीवस्य एता धर्मो धर्महेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेशप्राप्तीरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मो
मुष्टाने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ १९२ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।
वैद्याप्येमान् स्थितोभावान्महात्मान्मेवतः ॥ १९३ ॥

सत्त्वमिति । सत्त्वरजस्तमांश्च त्रीन् विद्यामायसत्त्वानि
आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीयात् वैद्याप्ये
महानिमान् स्थावरजङ्गमरूपान्यदार्थान्निर्मेयेण व्याप्य स्थितः
॥ १९३ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिज्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तद्धरोति शरीरिणम् ॥ १९४ ॥

य इति । यद्यपि सर्वमेवेदमित्युक्तं तथापि यः देहे एषां
गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुण
सत्त्ववत्त्वं तद्धरोति ॥ १९४ ॥

सत्त्वं ज्ञानगतमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्वाग्निमदेतेषां सर्व्वभूताग्नितं वपुः ॥ २६ ॥

वसति सत्त्वादीनां सचक्षमाह सत्त्वमिति । सत्त्वाद्यवभासोऽज्ञानं तत्त्वत्तस्य सचक्षं एतदिपरीतमज्ञानं तत्त्वमोऽज्ञानं विषयानिष्ठाप्यं ज्ञानस्यार्थं रजोसचक्षं स्वरूपमु सत्त्वरजस मयान्मोत्यप्रीतिविषादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनिवमार्थाः अन्योन्याभिनवजनननिवृत्तवृत्तस्य मुखाः एतच्चेषां स्वरूपमनन्तरस्योक्तमेष वक्ष्यति एतेषां सत्त्वादिगुणानामेतज्ज्ञानादिसर्व्वप्राप्तिव्यापकं सचक्षम् ॥ २६ ॥

तच्च यत्प्रीतिसंबुक्तद्विषिदात्मनि सचक्षेत् । प्रज्ञा न्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तच्चेति । तस्मिन्नात्मनि यस्यवेदनं प्रीतिपुत्रं प्रत्यक्षमित्येवं प्रकाशरूपमनुभवत् तत्त्वत्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

वसिति । यत् पणः संवेदनं दुःखानविद्धमतएव सत्त्ववच्छुद्धा

अप्रोतेरवपनं वर्णदा च अरीरिषा विषयवृत्तात्वात् तद्
विचारमावृत्तिपदं रवेर्यामीत्यात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्नोदसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्कमविशेषं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

अस्मिति । यत् पुनः सदसदिवेकद्वयं समुदविषयकार
स्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणवृत्तिः करणाभ्यां दुर्ज्ञानं
तत्तमो जानीयात् एषाश्च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यव
स्थितौ यद्व्यवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

अथाप्यामपि चैतेषां गुणानां च फलोद्भवः ।
अथो मध्ये अव्यक्तं तस्य वक्ष्याम्यपि चतः ॥ ३० ॥

अथाप्यामिति । एतेषां वर्णादीनामवस्थानि गुणानां
व्याक्रममुक्तमव्यक्तमाव्यक्त्युक्तं च फलोद्भवः तद्विषय
वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसंज्ञकम् ॥ ३१ ॥

वेदेति । वेदाभ्यासः प्राचापत्याद्यनुष्ठानं शास्त्रार्थावबोधो
मृदायादिशौचमिन्द्रियसंयमो हायादिवर्णानुष्ठानादि
भावपरता एतदव्यक्तमाव्यक्त्युक्तं चतुर्थम् ॥ ३१ ॥

माधमापेक्षया मनुष्याणां मतयो ज्ञानान्तरप्राप्तयो भवन्ति ।
 कर्मब्रह्मसाधनं न कावचेष्टाचामेव किन्तु ममेदं क्षमिति यच्च
 स्वरूपवोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियाभावे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशसंख्यणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति । तस्य देहिसम्बन्धिनः कर्मणः उत्पत्तहमन्वयाचन
 तथा विप्रकारस्यापि मनोवाङ्मायामितस्य वक्ष्यमाणदशसं
 खण्डोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि यद्विधि
 तमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्मात् यत्त
 द्रवो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वहति तत्कर्माणां करोतीति ।
 ॥ ४ ॥

परद्रव्येभ्योऽभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित
 याभिनिवेशस्य त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

तानि दशसंख्यानानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येभ्येति ।
 कथं परद्रव्यमन्यायेन गृह्णामीत्येवचिन्तनं मनसा ब्रह्मवधा
 दिनिविद्धाकाङ्क्षा नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येवमिति
 प्रकारमशुभफलं मानसकर्म एतन्नवविपरीतबुद्धिस्य त्रिविधं
 शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलं कर्मेत्युभयस्यैव प्रज्ञान
 म्नात् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृत्यैव पैशुन्यस्यापि सर्वशः । अस
म्वद्वप्रलापस्य वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पारुष्यमिति । अप्रियाभिधानमसत्यभाषणस्य रोचे परदू
षणकथनं सत्यस्यापि राजदेशपौरवाचां देर्भिः प्रयोजनं वर्णनं
इत्येव चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतद्वि
परीतं प्रियसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादि
चरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरन्निविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति । अन्यायेन परस्वयच्छणमशास्त्रीयहिंसा पर
दारगमनमित्येवं विप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म एतद्वि
परीतं त्रयं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसमनसैवावमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा
वाचा कृतकर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

मानसमिति । मनसा बहुकृतं दुःश्रुतं वा कर्म कृतम्
फलं सुखदुःखरूपमिव चक्षुषि ज्ञानादौ वा कथयैव बहु
भुङ्क्ते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्वारेण कथुनद्वारादपि

त्वादिना शरीरं शुभाशुभं शरीरदारेण कल्पयन्नादि
प्रियोपभोगव्याधितत्वाद्विनाशुभवति तस्मात्प्रत्येकं शरीरं
मानववाचिकानि धर्मरहितानि धर्मजनकानि च वर्णयेत्
कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वा
चिकैः पश्चिन्मृगतं मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

शरीरजैरिति । यद्यपि पापिष्ठानां शरीरवाचिकमानविका
न्येव शेषे वापानि सञ्चयन्ति तथापि च यदि प्राच्योऽधर्म
मेव सेवते धर्ममन्यमिति वाङ्मयाभिप्रायेणेदं श्रुत्वा तन्मा
त्रज्ञेन शरीरकर्मवपापैर्बुद्धः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति यस्तु
ज्ञेन वाङ्मतेः पश्चितं मृगतं वा वाङ्मतेन मनसा ज्ञतेः पश्च
त्वादितं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽयमनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ चिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

वागिति । दमनदण्डः चक्षुवाक्पदः कायानादण्डः निबिड्वा
मिथ्यावाचकद्वयप्रतिबिड्वापादण्डात्मेन बुद्धावबलिताः च
चिदण्डीत्युच्यते न तु दण्डवय धारयमाणेव ॥ १० ॥

चिदृच्छमेतन्निषिध्य सर्व्यद्वयेषु ममकः । काम-
क्रोधौ तु संबन्ध ततः सिद्धिनिवृत्तिरिति ॥ ११ ॥

चिदृच्छमिति । एतन्निषिद्धवागादीनां सर्वभूतयोः चिदृच्छा-
दमनं कृत्वा एतद्भुवनार्थमेव कामक्रोधौ च निबन्ध ततो
मोक्षवाप्तिश्च यथा सिद्धिं मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं ज्ञेयज्ञानचक्षते । यः
करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

क्रोधो विद्विमाप्नोतीत्येतच्चाह चरति । चक्ष ज्ञेय-
मिदृक्षात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु
प्रवर्तयिता तं ज्ञेयज्ञं पण्डिता वदन्ति यः पुनरेव व्यापारान्
करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मोति
पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सदृशः सर्वदेहिना ।
येन वेदयते सर्व्यं सुखं दुःखञ्च जगत् ॥ १३ ॥

जीवेति । जीवब्रह्मोपमं महात्परः जीवेति कर्तृत्वविभक्तिविर्हे-
मात् उत्तरांशो च तावन्मोक्षतत्त्ववृत्तौ महात्त्वं ज्ञेयं इव
चेति महात्त्वेन ब्रह्मवर्णनात् । कर्तृत्वविभक्तिविर्हेऽभा-

शरीरं आत्मात्मतादात्मा जीवात्मः सर्वज्ञेयज्ञानो यद्वत्
आत्मात्मलप्राप्तेः तैस्तस्य विनिघोमात् चेनाहंकारेन्द्रियस्य
तथा परिणतेन कारणभूतेन चेन्नः प्रतिपत्त्य सुखं दुःखं चानु
भवति ॥ १२ ॥

तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् चेन्न एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १३ ॥

ताविति । तौ द्वौ महश्चेन्नौ इन्द्रियादिपञ्चभूतसंज्ञकौ
वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदकृतिपुराणादिप्रविष्टतया तस्मिन्नि
निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वे सुवर्णितमाश्रित्य
तिष्ठतः ॥ १३ ॥

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततञ्चेष्टयन्ति वाः ॥ १४ ॥

असंख्या इति । अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्तयो जीवाः
चेन्नश्चन्द्रेणानन्तरमुक्तासिद्धशरीरावस्थिता वेदान्तोक्तप्रका
रेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति वा मूर्तय उत्कृष्टापकृष्टभूत
नि देहरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मासु प्रेरयन्ति ॥ १४ ॥

पञ्चभ्य एव माचाभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनामृषाम् ।
शरीरं वातनार्यीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य इति । पञ्चभ्य एव इन्द्रियादिभूतभागेभ्योऽनुवृत्त

कारिणां मनुष्याणां नीलां भुवः प्रचोषयन् प्रसीधन्नादिदेव्येति
रितं दुःखदिव्यं प्रसीदं परचोषे वाचते ॥ १६ ॥

प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं

तेनाभुव ता वामीः प्रसीदेव ॥ धातुमौ ॥
ताखेव भूतमावाह पृथिवीमे विधातुमः ॥ १७ ॥

तेनेति । तेन निर्जितेन प्रसीदेव ता वामकारिता धातुमा
दुष्कृतिमे जीवाः हन्ता भुवः प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं
भूतभागेषु च वाचयन्तीति । ताखेवेति । भूमा च धातुमः
रत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रसीदं प्रसीदं

सोऽनुभूवात्सोऽर्कान्दोषान्निषवत्प्रजां ।
व्यपेतकस्त्रयोऽभ्येति तावेवोमौ मन्त्रौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूवेति । स प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं
निषिद्धं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं प्रसीदं
कदुःखाः सनुभूवान्नादोनादपचतया तावेव मन्त्रौ
त्मानो महावीर्यौ वाचयन्ति ॥ १८ ॥

तौ चर्मा पश्चात्तस्य पापघातश्चित्तौ सः । वाग्वा
प्राप्नोति संपुक्तः प्रेम्नेह च सुखाय च ॥ १९ ॥

तावेति । तौ महावीर्यौ वाचयन्ति । तावेवोमौ मन्त्रौ

भुक्तमेव स पापं सह विचारयतः आत्मा धर्माधर्माभ्यां युक्तो
जीवः परलोके ह्यलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १६ ॥

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममप्यग्नः ।
तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाप्नुते ॥ १७ ॥

यदीति । स यदि जीवो मानुषदशायां मातृजीनः धर्ममनु-
तिष्ठति अस्य द्वाधर्मं तदा तैरेव वृत्तिव्यादिभूतैः सुखमसीर-
रूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ १७ ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममप्यग्नः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ १८ ॥

यदीति । यदि पुनः स जीवो मानुषदशायां मातृजीनः
पापमनुतिष्ठति अस्य द्वा पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूप-
तया परिणतैस्त्वक्तो मृतः सन्नन्तरं पञ्चभ्य एव मातृजी-
न इत्युक्तरित्या यातनानुभवोचितसञ्ज्ञातकठिनदेशो यामीः
पीडा अनुभवति ॥ १८ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भाग्यः ॥ १९ ॥

यामीरिति स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेशे
मानुभूय तद्भोगेनापहतपाप्मा तान् अराधुवादिभरीरैरेव

कान् प्रविशन्निभूतभाजानचितिष्ठन्ति बान्धवादिमरीरं दृष्ट्वा
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता इष्टास्य जीवस्य गतीः सेनैव चेतसा ।
धर्मातोऽधर्मातथैव धर्मो दध्यामृदा मनः ॥ २३ ॥

एता इति । अस्य जीवस्य एता धर्माधर्माहेतुकाः स्वर्गनर
काद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेशप्राप्तीरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मा
नुष्ठाने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमस्यैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।
धैर्याप्येमान् स्थितोभावान्महापुरुषाणमेषवतः ॥ २४ ॥

सत्त्वमिति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणलक्षणानि
आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् आनीयात् धैर्याप्तो
महानिमान् स्थावरजङ्गमरूपान्यदार्थान्निःशेषेण व्याप्य स्थितः
॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तद्भरोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

य इति । यद्यपि सर्वमेवेदमिदमुच्यते तथापि यद्यदैषां एषां
गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुण
सर्ववत्तुल्यं तद्भरोति ॥ २५ ॥

सत्त्वं ज्ञानगतमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्व्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

यस्मिन् यत्नादीनां सचक्षमाह यत्नमिति । यत्नार्थावभासो
ज्ञानं तत्सत्त्वस्य सचक्षं एतदिपरीतमज्ञानं तत्तमोऽसचक्षं
विषयमिच्छायां भाग्यवकार्य्यं रजोसचक्षं स्वरूपमुपलक्षणं
मयान्मोत्यप्रीतिविषादात्मकं तथा च पठन्ति प्रीत्यप्रीतिविषा
दात्मकाः प्रकाशवृत्तिनिवृत्तार्थाः अन्योन्याभिनवजनननि
वृत्तवृत्तस्य मुखाः एतद्वेषां स्वरूपमनन्तरहोक्त्वेष्वेव
वच्छति एतेषां यत्नादिगुणानामेतज्ज्ञानादियत्नप्राप्तिव्यापकं
सचक्षम् ॥ २६ ॥

तच्च यत्प्रीतिसंबुक्तद्विषिदात्मनि सचक्षेत् । प्रज्ञा
न्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तच्चेति । तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीत्युक्तं प्रत्यक्षमित
क्तेन प्रकाशरूपमनुभवत् तत्सत्त्वं ज्ञानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः । तत्र
जोऽप्रतिघं विद्यात्सुततं चारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

यत्नमिति । यत् पणः संवेदनं दुःखानविद्धमतएव यत्नवच्छुद्ध

अप्रोतेदवपथं उर्जदा च अरीरिषां विषयसुखात्मादयं तद्
निर्वादात्प्राप्तियथं दयो जानीयात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्नोदस्युक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २८ ॥

यत्निति । यत् पुनः सद्विद्वत्कृतं कान्तुदिव्यकलात्
 आभासमतर्कबीजसद्वयमनाः करवद्विः करवद्विः दुर्लभं
 तत्तमो जानीयात् एवाह नृपानां सद्गुणकर्म तत्राह्वय
 सितो यत्नवता भवितव्यमित्येतन्नियोजनकम् ॥ २८ ॥

जयाणामपि चैतेषां गुणानां वः फलोद्भवः ।
अथो मध्यो जघन्यश्च तस्मै वक्ष्याम्यग्रेवतः ॥ १० ॥

यथायामिति । इमेवाऽऽत्मादीनामवयवमपि मुक्तायां
यथाक्रममुत्तममवयवावयवयोगे च प्रयोगस्तथाऽऽत्मादीनां
वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणसत्त्वम् ॥२१॥

वेदेति । वेदाभासः प्राचायत्याम्यनुष्ठानं प्राक्षायावयोधो
मृदार्यादिप्रोषमिष्टिबसंभो दायादिबर्षानुष्ठानजति
भाववरता एतत्तन्मात्रानुष्ठानं प्राचायन् ॥ ११-४

आरम्भरुचिताऽर्च्यैर्मसत्कार्यपरिग्रहः । निष
योपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

आरम्भेति । फलार्थकृत्यानुष्ठानशीलता अर्चयेत्तु वैकृत्यं
निषिद्धकृत्यां चरणं अजस्रं ब्रह्मादिविषयोपयोगे इत्येतद्वक्तुं
भिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यमिहवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

लोभ इत्यादि । अधिकाधिकधनस्युदा निद्राद्युता ज्ञातव्यं
पैशुन्यं परलोकाभावबुद्धिराचारपरिग्रहः चापमशील्यं
सम्भवेपि धर्मादिस्वनवधानं इत्येतन्नामवाभिधानस्य गुणस्य
लक्षणम् ॥ ३२ ॥

अथाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

अथाणामपीति । एषां अस्मादीयान्मवाणामपि गुणानां
त्रिषु कालेषु भूतभविष्यदर्तमानेषु विद्यमानानामिदं कथं
मात्रं वाच्येयिकं क्रमेण लक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

यत्कर्त्तुं कृत्वा कुर्वन् करिष्येति चक्षति ।
तज्ज्ञेयं विदुषा चक्षन्तामसं मुच्यते चक्षम् ॥ ३५ ॥

चक्षति । यत्कर्त्तुं कृत्वा कुर्वन् करिष्येति चक्ष्वादीन् भवति
काचपदे ह्योरन्त्यप वेति विवक्षितं तज्ज्ञेयं तमःकार्यमाप्त
मेभिधानं मुच्यते चक्षं प्राक्कविदा बोद्धवन् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन् कर्मणा लोके ज्ञातिमिच्छति पुष्कला ।
न च श्रोतव्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयम् राजसं ॥ ३६ ॥

चेनेति । इह लोके मरतीं ज्ञातिवाञ्छामित्येतदर्थमेव यो
यत्कर्त्तुं करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्त्तुं कदाचन सौ दुःखी
भवति तद्विज्ञेयमाह्वयोमुच्यते चक्षं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेष्वेच्छति ज्ञातुं न च सज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मा स तत्सर्वगुणसचक्षम् ॥ ३७ ॥

चक्षति । यत्कर्त्तुं वेदार्थं वर्णाश्रमा ज्ञातिमिच्छति चक्ष
कर्मोचरन् काचपदेभि न चक्षति चेन येन कर्मणा चात्मा
तुष्टिर्वायते तत्सत्तात्पर्यं मुच्यते चक्षं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्वर्यं चक्षते ।
सत्त्वस्य लक्षणन्धर्मः श्रेष्ठमेवां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

तमस इति । कामप्रधानता तमसो लक्षणं चर्चयितुं
रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एवाह कामादीनां उत्तरे
त्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेष्ठान् धर्ममूलतात्कामस्य
ताभाह धर्मः तन्मूलतात्तयोः ॥ ३८ ॥

येन यास्तु गुणेनैवां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

येनेत्यादि । एवां सत्तादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन
सकार्येण वा गतीर्जीवः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जन्मतः
संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विका याप्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यङ्गं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

देवत्वमिति । ये सत्त्ववृत्ताववस्थिताः ते देवत्वं याप्ति ये
तु रजोवृत्त्यवस्थिताः ते मनुष्यत्वं ये तमोवृत्तिवृत्ताः ते तिर्य्यङ्गं
इत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव इन्द्रियाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणाश्चेति । चारणा नटादयः सुपर्णाः चक्षुषः
हस्तेना धर्मकारिणः पुरुषा राज्ञाः पिशाचाश्चेत्येता तामसी
षूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

स्रक्ता मक्ता नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः । शूत
पानप्रसक्ताश्च अधन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

स्रक्ता इति । स्रक्ता मक्ताः क्षत्रियात् प्रात्यामवर्षाणामु
त्पन्ना दम्भमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः तत्र स्रक्ता क्षत्रिमहत्त्वाः मक्ता
वाङ्मयोधिगः रक्षावतारका नटाः शस्त्रवीविषूतपानप्रसक्ता
श्च पुरुषा अधमा राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वाद्युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजान इति । राजानो अभिविक्ता जनपदेश्वराः तथा
क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च ब्राह्मार्थकक्षत्रप्रियाश्च एवा राजसी
गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यथा विबुधानुचराश्च वे ।
तथैवाचरसः सर्वा राजसीधूतमा मतिः ॥ ४७ ॥

गन्धर्वद्वितीया । गन्धर्वा गुह्यका यथा ज्ञानिविबुधाः
पुराणादिप्रविद्धाः ये च देवानुवाचिनो विद्याचरादयः चरन्
वत् देवमण्डिताः सर्वा इत्येषा राजसीधूतमा मतिः
॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका मन्त्राः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी मतिः ॥ ४८ ॥

तापसाद्वितीया । तपसा यतयो विप्राश्च । ये च चरन्तो
व्यतिरिक्ताः पुण्यकादिविमानचारिणो नक्षत्राणि दैत्याश्चैतेषां
वत्तन्निमित्ताः प्रथमा मतिः ॥ ४८ ॥

यज्मान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी मतिः ॥ ४९ ॥

यज्मानद्वितीया । यज्मानाः तत्त्वर्षयो देवा वेदानिमित्तानि
न्यस्य देवता विपश्यन्तः इतिहासप्रविद्धाः ज्योतीषि भुवा
दोनि वत्सरा इतिहासवद्देवा विपश्यन्तः पितरः योमवाहयः
साध्याश्च देवोन्निविष्टेषां इत्येषा वत्तन्निमित्ता मथमा मतिः
॥ ४९ ॥

मह्या विश्वरूपोऽर्च्यो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतादृतिमाहुर्गर्भीषिणः ॥ ५० ॥

अथेति । चतुर्वर्गो विश्वरूपश्च मरीचादयः सर्वो वि-
श्वरूपः महान् अत्यक्तश्च सात्त्विकप्रविष्टं तत्तद्वत् तद्विद्व-
त्तदेवतादयमिह विवक्षितं अचेतनगुणचयमाचक्षोत्तमया-
धिकगतिस्त्वानुपपत्तेः एताच्चतुर्वर्गनाशान्तिर्नाशविनिष्ठा
मुत्कृष्टां गतिं पश्चिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिवि-
धस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

एवमिति । एष मनोवाङ्मयरूपसाधनमनोभेदेन त्रि-
प्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथम-
मध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समयो नतिविशेषः
कार्त्स्न्येनोक्तः सार्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुक्तं च यथा
गतयो द्रष्टव्याः सत्तमतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणामप्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च । पापा-
न्त्यान्ति संसारानविदासो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निवृत्त

वरणेन च प्राचक्षिणादिधर्मावपुडायेन भूडा अनुयायवराः
कुम्भिता मतीः प्राप्नुयन्ति ॥ ५२ ॥

या या येनिन्तु श्रीयोऽयं येन येनेह कर्षीया ।
क्रमतो वाति सोमोऽभिंक्षतस्यर्धविद्योयत ॥ ५३ ॥

यां वातिमिति । चक्षुःश्रोत्रेण चेत्येन सायेन कर्षका इह
सोमे कृतेन चक्षुःश्रोत्रेण वातिमिति तत्त्वार्थं क्रमेण द्रष्टुम् ॥ ५३ ॥

वह्न्यर्धगच्छान् चोराक्षरकान् प्राप्य तत्त्ववात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमात् ॥ ५४ ॥

वह्निति । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो वह्न्यर्धं
समूहान् महाक्षरान् वरकान् प्राप्य तदुपलोमस्यवात् दुष्कृतये
वेच वक्ष्यमाणान् जन्मविधेयान् प्राप्नुयन्ति ॥ ५४ ॥

चक्षुरक्षररोद्गाढां गोत्राविष्टमपचिद्याम् ।
चण्डाक्षपुत्रशानाच्च ब्रह्महा येनिवृच्छति ॥ ५५ ॥

येति । चक्षुरक्षरमर्हमक्षरानोच्छ्रान्तोपचिद्यामपचिद्या
क्षानां पुत्रशानाच्च निषादेन ब्रह्महा जातायां वृत्तिर्वा
जातिवृद्धा प्राप्नोति चक्षुःश्रोत्रेण चेत्येन सायेन कर्षका इह
सोमे कृतेन चक्षुःश्रोत्रेण वातिमिति तत्त्वार्थं क्रमेण द्रष्टुम् ॥ ५५ ॥

हमिकीटपतङ्गाणां विष्णुमायैव पक्षिणां । विंश-
यायैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

हमोति । हमिकीटब्रह्मभानामुरीषमच्छायां पक्षिणां हिंसन-
ग्रीवानाञ्च व्याघ्रादीनाम्याषिणां जातिं सुरापो ब्राह्मणो भजति
॥ ५६ ॥

लूतादिशरटानाञ्च तिरसाञ्चामुषारिषाम् ।
विंशत्याञ्च पिशाचानां क्षेपो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

लूतादीति । लूतानामवर्षककसायानाञ्च लूतपराणाञ्च
तिरसां कुम्भीरादीनामिन्नाद्यादीनां हिंसनग्रीवानाञ्च योनिं
सुवर्षहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान् प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

दृष्यगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादान्दंष्ट्रिषामपि ।
शूरकर्मकृतायैव शतशो गुरुतप्यगः ॥ ५८ ॥

दृषेति । दृष्यानां दूर्वादीनां गुल्मानामप्रकाशानां
लतानां गुडुषादीनां आममांसमक्षिणां दृष्टादीनां दंष्ट्रिणां
विंशदीनां शूरकर्मब्राह्मिणां बधग्रीवानाञ्च व्याघ्रादीनां
जातिं शतवारान् प्राप्नोति गुरुदारुणमी ॥ ५८ ॥

चिंसा भवति क्रथादाः क्रमयोऽन्यमपि च ।
परस्परदिग्दीना प्रेताऽन्यस्त्रीविशेषः ॥ ५८ ॥

चिंसा इति । ये प्राचिवधनीयास्ते चामनीवाग्निनो मार्गा
रादयो भवन्ति चमच्छमपि चो ये ते क्रमयो चाचनो ये महा
पातक्यतिरिक्तासौरासो परस्परं जायन्त्यादिनो भवन्ति ।
ये चास्त्रास्त्रादिस्त्रीगामिनः ते प्रेताऽन्यः प्राचिविधेया चाचनो
प्रेताऽन्यस्त्रीविशेष इति ह्यन्वयः समाप्तमात् सुतीक्ष्णं ह्यर्थे विध
वन्वन्वि विद्वत्सन्ने इति विवर्णोच्चे च बद्धा बलीये च
सर्वार्थोऽर्थः ॥ ५८ ॥

संयोगमपितैर्गत्वा परस्मै च योचितम् । अप
इत्य च विप्रस्यं भवति मन्त्रराचसः ॥ ६० ॥

संयोगमिति । चावत्काशीयवतिसंयोगेन पतितो भवति
तावत्काशमृद्धादिनिवृत्तिः च ह्यर्थं क्रम्य परेवाह
स्त्रियङ्गत्वा प्राज्ञसुवर्णदन्तदण्डस्य ह्येकपादस्य च स
राचसो भूतविधेयो भवति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवासानि हत्वा सोमेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते चेजकर्तुं ॥ ६१ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रेण जायन्त्यादीन् मुक्ताविद्रुमै च जायन्ति

धानि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि धौमेयं हमाक्षीय
अमादिना सुवर्षकारयोगैः जायते केचिन्तु हेमकारयश्चि
षमाचक्षते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो अक्षं ह्वयः।
मधु दंशः पयः काको रसं आ नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः अक्षं हत्वा ह्वयः पयो माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विभ्रेषोपदिष्टगुडसवसादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा आ भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं घृत्रो वपाम्नस्तैलनैलपकः खर्गो चीरी
वाकस्तु खवणम्वलाकाश्चकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा घृत्रो भवति वपां हत्वा मधुना
जलचरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकायः पक्षी खर्गः
हत्वा चीरीवाकाश्च उचैकरः कीटः दधि हत्वा वलाकाश्च
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयमिति निर्दत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः। कार्पा
सताम्रवं क्रौञ्चो गोधा गां वामुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकोषनिर्मितं वक्षं हत्वा तित्तिरिक्तानां

2021

कुक्षुन्दरिरिति । सुगन्धिद्रव्याणि कसूय्यादीनि हत्वा
कुक्षुन्दरिर्भवति वासूकादिपत्राणां हत्वा मधूरः सिद्धः
अमोदनशक्तादि नानाप्रकारकं हत्वा अविधाख्यः प्राणी अक
ताम्रन्तु ब्रीहिद्यवादिकं हत्वा शस्त्रकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

वक्रो भवति हृत्पाणिं वृत्तपाणिं वृत्तपाणिम् ।
रक्तानि हृत्पाणिं वाचंयि वाचंयि वाचंयि वाचंयि ॥ १॥

यक इति । अग्निं हन्ता, मन्त्राणां हन्ता, आचने हन्ता इत्येतेषां नि
 सर्पमुखादि हन्ता, विष्णादिषु भूतिकादिहृत्कारी च यक
 कोटो भवति सुसुखादिरात्राणि वाचां च हन्ता चकोराणां
 पक्षी आचने ॥ ६६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽथश्वसूचकौ सर्पदः ।
स्त्रीमृगः स्त्रीकको वारि वागाम्बुदः शङ्खगजः ॥६७॥

इक इति । इमं इक्षिमं वा इमा इक्षिमा इति विभक्त्यर्थेति
 षोडशं इमा याचो भवति अक्षमूत्रं इमा मर्चटो भवति क्षिपं

इत्या मसूको भवति यानार्धमुदकं इत्या चातकाद्यः । पक्षी
यानानि प्रकटादीनि इत्या उज्जे भवति । पशून् उज्जेतराप्
इत्या ह्यगो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहत्य वसानरः । अथ यः
याति तिर्य्यक्तुं जग्ध्वा चैवाज्जतं हविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्विष्टिदयारमपि परद्रव्यमिच्छाति मानुषो
ऽपहत्य पुरोडासादिकन्तु हविरज्जतमात्मा निवितं तिर्य्यक्तुं
प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कश्येन इत्या दोषमवाप्नुयुः एत
यामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोपीति । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्मिन्
इत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्तानां जन्तूनां भार्यात्वमिति
पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

स्त्रेभ्यः स्त्रेभ्यस्तु कर्माभ्यश्च्युता वर्णा अनापदि ।
पापान्संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाव चधुना विहिताकरव
फलविपाकमाह स्त्रेभ्य इति । ब्राह्मणादचरन्तारो वर्णा अपदं

विना वक्ष्यन्मदिकर्षणाकितो वक्ष्यन्मदः कश्चित् चेत्पिः
प्राप्य ततो वक्ष्यन्मदरे वक्ष्यन्मदः प्राप्यन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताऽप्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मा त्वकाच्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्ताऽशीति । वान्ताः स्वकर्माभ्युत्थितभुक् ज्ञानामुखः
प्रेतविशेषो जायते । चचियः पुनर्नष्टकर्मा पुरोयशवभाजो कट
पूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्या भवति पूयभुक् ।
चैलाशकस्य भवति शूद्रो धर्मा त्वकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मेचेति । वैश्या भवन्मदः सैत्राक्षज्योतिकः पूयभुक्
प्रेतो वक्ष्यन्मदरे भवति निचदेवताकलावीचः वक्ष्यन्मदः
दुर्धर्मेन्द्रियं तच्च ज्योतिर्वचः च मैत्राक्षज्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः प्रकारोपः शूद्रः पुनर्नष्टकर्मा चैलाशकस्यः प्रेतो
भवति चेत् वक्ष्यन्मदरे धूकावभातितीति चैलाशकः ।
गोविन्दराजस्य चैलाशकस्यः पीडयेत् इत्युक्ते वक्ष्यन्मदः
च भवतीत्याह । तदुक्तं प्रेतो वक्ष्यन्मदरे वक्ष्यन्मदः ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्निषेवयन्त्याः ।
तथा तथा कुशसता तेषाम्नेषूपजायते ॥ ७३ ॥

यथेति । यथा यथा ब्रह्मादिविषयान्निषेवयन्त्येषां निषेवन्ते
येवन्ते तथा तथा निषेवन्ते तेषाम्नेषूपजायतीति ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मणाम्नेषाम्पापानामस्य बुद्धयः ।
सम्याप्नुवन्ति दुःखाणि तासु तासि च येनिषु ॥ ७४ ॥

ततस्त इति । तेऽस्य धियस्तेषाम्निबुद्धिविषयोपभोगानामभ्यास
तारतम्यात्तासु तासु वर्धितगर्हिततरगर्हिततमासु तिर्त्यना
दिष्वेनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

तामिस्रादिविति । सम्याप्नुवन्तीति पूर्वश्लोकस्यमिहा
त्तरच चानुवर्त्तते तामिस्रादिषु चतुर्धा व्याप्यतेषु चोदेषु नर
केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेद
नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव समीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं । कर
म्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

विविधा इति । विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्षणं तथा तप्तवा
लुकादीन् कुम्भीपाकादींश्च मरकान् दारुणान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सम्भवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायास्तु नित्यशः । शीता
तपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

सम्भवांश्चेति । सम्भवान् तिर्यग्गादिजातिषु नित्यं दुःखवज्र
लास्यत्पत्तिभ्यामनुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनानामका
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असह्यद्गर्भवासेषु वासञ्जम् च दारुणम् । वन्ध
नानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असह्यदिति । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
यन्त्रादिभिर्दुःखावस्था उत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्वन्धनादि
पीडामनभवन्ति परदास्यत्वञ्च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः। ब्रह्मा
र्जनञ्च नाग्रञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह विद्योक्तान् दुर्जनैश्च
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्या च धनविवाहद्वयेन मित्रा-
र्जनं ब्रह्मप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७८ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम्। के-
शांश्च विविधांस्तंस्तान्मृत्युमेव च दुर्जन्यम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप-
पीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशान्मृत्युश्च दुर्ज-
नं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ-
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म ज्ञानदाययोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी-
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् ज्ञान-
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्व्वः समुद्दिष्टः कर्म्मणां वः फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येदन्निबोधत ॥ ८२ ॥

एष इति । एष युष्माकं विहितप्रतिषिद्धाभां कर्म्मणां सर्व्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य नैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मानुष्ठानं इदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च आच-
रन्तं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित
हिंसावर्जनं गुरुश्रुषेत्येतत्प्रकटं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्व्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्म्मणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्म्मोक्तंपूषयन्ति ॥ ८४ ॥

सर्व्वेषामिति । सर्व्वेषामप्येतेषां वेदास्थाषादीनां शुभ
कर्म्मणां मध्ये किञ्चित्कर्म्मोक्तिश्रयेण मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्कं
अपीषां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निरर्थकमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्वरं श्रुतम् । तद्यथा
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतमृतः ॥ ८५ ॥

सर्वेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामिति । अथ
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं श्रुतं यस्यासर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसाधायते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषान्तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेदं । तत्र
स्मरतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

यस्यामिति । एषां पुनः येषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्मणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुभिकञ्चेत्यस्म
रतरं ज्ञातव्यं पूर्वश्लोके मोक्षहेतुलमात्मज्ञानशोक्तं दृष्ट्वा
ऐहिकामुभिकञ्चेत्यन्तरहेतुलमुच्यते इत्यप्यनन्तरं तत्रैव
प्रतीकोपायानां संशयोदयं नाम प्रश्नोत्तराद्योपायो वाच्यः
मत्तं तथाच कामचारो भवति । गोविन्दरायणहृदयकृतं
श्रीकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां येषां कर्मणां मध्यात्मतत्त्वार्थकर्म
पेक्षया वैदिककर्म सर्वदेहश्लोके परश्लोके अतिप्रथमं कीर्त्ति
सर्गादिश्रेयसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदनुक्तं
वेदाभ्यासादीनां यस्यामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितमात्रं तेषां मध्ये

आर्त्तापेयवा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न सम्भवति ततश्च कथं
निर्द्धारये वही । तस्माद्यथोक्तैव आख्या ॥ ८१ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याप्येतान्यग्रेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८२ ॥

इदानीमैहिकामुत्तिक्रमेणः पावनतमेवात्मज्ञानञ्च सह
यति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपावनादये
सर्व्याप्येतानि पूर्व्यज्ञोक्तानि ऐहिकामुत्तिक्रमेणैवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः सम्भवन्ति । किञ्चित् सर्व्याप्येता
नीति वेदाभावादीत्येव परावृत्तं नै परमात्मज्ञाने वेदाभा
वादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति चक्षेण दानेन
तपसानाश्रमेनेति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८३ ॥

सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृ
त्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधकर्म वैदिकम् ॥ ८४ ॥

सुखेति । वैदिकद्वर्त्ताप्य ज्योतिष्टोमादि प्रतीकैवावनादि च
वृत्तते खर्गादिसुखप्राप्तिकरणवारप्रवृत्तिहेतुमात्प्रवृत्ताप्यं
वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसं मोक्षसादयं कर्म नैःश्रेयसिकं
संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्ताप्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रका
रकं वेदितव्यं ॥ ८५ ॥

धानि च रत्नानि वैदूर्यशीरकादीनि क्षीमेन ह्यमाशीव
अमादिना सुवर्षकारणेनो जायते केचित्तु हेमकाश्येति
चमाचक्षते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्यासुः कांक्षं हंसो अक्षं हंसः
मधु दंशः पयः काको रसं या नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति । धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांक्षं हत्वा
हंसः अक्षं हत्वा ह्यमाश्वः पयो माषिकं हत्वा दंशः शीरं
हत्वा काकः विमेषोपदिष्टगुडसवसादिव्यतिरिक्तमिच्छादि
रसं हत्वा या भवति घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं शृङ्गो वपाम्नापुस्तैलनैलपकः खर्गो शीरो
वाकस्तु खवणम्वलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति । मांसं हत्वा शृङ्गो भवति वपां हत्वा मर्दुकोना
खखरः पक्षी भवति तैलं हत्वा तैलपायिकाशः पुष्पी खवणं
हत्वा शीरोवाकाशः खवणरः कीटः दधि हत्वा वलाकाशः
पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयनित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः । कर्ण्यो
सतान्तवं कौशेयो गोधा गां वाम्बुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति । कीटकोषनिर्मितं वक्षं हत्वा तित्तिरिहत्वा

इत्या मसूको भवति पानार्धमुदकं इत्या चार्तकालः पक्षी
 चानानि ब्रकटादीनि इत्या उक्ते भवति । पशून् उक्तेतराण्
 इत्या हागो भवति ॥ ६७ ॥

यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य वसाक्षरः । अथर्व
 याति निर्व्यक्तं जग्ध्वा चैवाजतं हविः ॥ ६८ ॥

यदेति । अन्विष्टिद्वयारमपि परद्रव्यमिच्छते मातुषे
 ऽपहृत्य पुरोडाशादिकन्तु हविरजतभक्ता निश्चितं निर्व्यक्तं
 प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कल्पेन इत्या दोषमवाप्नुयुः रत
 यामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोपीति । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेण दृष्टातः परस्मय
 इत्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेन उक्ताणां जन्तूनां भार्यात्वमुप
 ययन्ते ॥ ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्माभ्यश्च्युता वर्षा क्षमापदि ।
 पापान्सृज्य संसारान् प्रेष्यतां यागि प्रचुषुः ॥ ७० ॥

एवं निविद्धाचरणफलान्यभिधाव्य अधुना विहिताकरं
 फलविपाकमाह स्वेभ्य इति । ब्राह्मणादच्युतारो वर्षा क्षमापदं

विना वक्ष्यवक्ष्यदिकर्षणादिभ्योऽप्युदात्तः कृत्विता चेत्पिः
प्राप्य ततो जन्मान्तरे पुनरुदात्तं प्राप्नुयति ॥ ७० ॥

वान्ताऽश्वत्थामुखः प्रेतो विप्रो धर्मा त्वकाच्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च चचियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

वान्ताऽश्वत्थामुखः । ब्राह्मणः स्वकर्माभ्युदयार्हितभुक् श्वात्थामुखः
प्रेतविशेषो जायते । चचियः पुनर्नष्टकर्मा पुरोयशवभोजो कट
पूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राच्योतिकः प्रेतो वैद्यो भवति पूकभुक् ।
चैलाग्रकस भवति शूद्रो वक्ष्यात्स्वकाच्युतः ॥ ७२ ॥

मेचेति । वैद्यो भद्रकर्मा वैद्यपुत्रोऽप्येतिहास्यः पूकभुक्
प्रेतो जन्मान्तरे भवति निचदेवताकलापीचः वापुःकटिपुः
दुर्ध्वेन्द्रिचं तत्र ज्योतिर्बन्धः च मैत्राच्योतिकः इषोदरादिनात्
ज्योतिषः वकारलोपः शूद्रः पुनर्नष्टकर्मा चैलाग्रकाख्यः प्रेतो
भवति चेष्टं वक्षं तस्यमन्त्रिणीं पूकाभ्युत्थीति । चैलाग्रकः ।
गोविन्दराजस्य चैलाग्रकाख्यः कीटरीष इत्युक्तेः कटपूतनस्य
च भवतीत्याह । तदपुनः प्रेतकाण्डादितिहास्यपुनरुदात्तः ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवको विषयान्निषेवकाः ।
तथा तथा कुशलाता तेषाम्निषेवकाः ॥ ७३ ॥

अथेति । यथा यथा ब्रह्मादिविषयान्निषेवकोऽनुपपन्नः निषेवको
तेषाम्निषेवको तथा तथा विषयेष्वेव तेषाम्निषेवकोऽनुपपत्तीति ॥ ७३ ॥

तेऽभ्यासात्कर्मण्यान्तेषाम्पापानामस्य बुद्धयः ।
सम्याप्नुवन्ति दुःखाणि तासु तासि च योनिषु ॥ ७४ ॥

ततस्त इति । तेऽस्य धियस्येवास्मिन्बुद्धयिषयोपभोगानामभ्यास
तारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु तिर्था
दिष्वेतिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोद्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ।
असिपचवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

तामिस्रादिष्विति । सम्याप्नुवन्तीति पूर्वसौक्यमिश्र
तरच चानुवर्तते तामिस्रादिषु चतुर्धाऽप्योद्रेषु चोद्रेषु
केषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति तथाऽसिपचवनादीनि बन्धनच्छेद
नात्मकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव सम्पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणं । कर
म्वालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

विविधा इति । विविधपीडनं काकाशैर्भक्षणं तथा तप्तवा
लुकादीन् कुम्भीपाकादींश्च मरकान् दारुणान् प्राप्नुवन्ति
॥ ७६ ॥

सम्भवांश्च वियोनोषु दुःखप्रायास्तु नित्यशः । शीता
तपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

सम्भवांश्चेति । सम्भवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखवत्
ज्ज्वात्पत्तिस्माप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनानामका
राणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असह्यद्गर्भवासेषु वासञ्जम् च दारुणम् । बन्ध
नानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असह्यदिति । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनि
यन्मादिभिर्दुःखावशां उत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्वन्धनादि
पीडामनभवन्ति परदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः। ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैः
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्या च धनविनाशदुष्टेन मित्र
र्जनं ब्रह्मप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७८ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम्। के
शांश्च विविधांस्तंस्तान्मृत्युमेव च दुर्जनम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप
पीडनं चुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्षेमाभ्युत्थं दुर्ज
नं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते। तादृ
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाप्नोते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा
चेतसा यद्यत्कर्म खानदावयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी
रेण सत्त्वाधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् खान
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्माणां च फलोदयः ।
निःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदन्निबोधत ॥ ८२ ॥

एवमिति । एष पुत्राद्यैर्विहितप्रतिबन्धकैः सर्वेषां फलं
फलोदय उक्त इदानीं प्राप्नुयान् । निःश्रेयसीति निःश्रेयसं कर्माणां
कर्माणुष्ठानं इदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो क्रमशस्तपिस्तपिन् चैवमः ।
अहिंसा गुह्येवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । उपनिषदादेर्वेदस्य अध्यतोऽर्घतपः पाप
र्जनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित
हिंसावर्जनं गुह्यश्रुत्येतत्तत्कृतं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां श्रुमानामिह कर्माणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्माणां पूरयत्यति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां श्रुत
कर्माणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्क
चर्यायां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्परं स्मृतम् । तद्यथा
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतमृतः ॥ ८५ ॥

सर्वेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि अमृतं
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्यासर्वविद्यानां
प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसाधायते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषान्तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेदं स्मृतम् । तदेव
स्मरतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

यस्यामिति । एषां पुनः यथा पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्मणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुक्तिकञ्चैव स्म-
रतरं ज्ञातव्यं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानयोगोक्तं इह तु
ऐहिकामुक्तिकञ्चैवोक्तं हेतुलमुच्यते इत्यप्युक्तं तच्चैव
प्रतीकोपायनां वञ्चोदयं नाम ब्रह्मेत्युपायो वातकीये
मतं तथाच कामधारी भवति । गोविन्दरायण इत्युक्तं
सोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां यथा कर्मणां मध्याह्नकर्मणाम्
पेक्षया वैदिककर्म सर्वदेवलोके परलोके च तिस्रोऽर्थाः
सर्गादिश्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । अहं
वेदाभ्यासादीनां तृतेषां मये

आर्त्तापेयवा किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न स्वयमिति तत्तच्च कथं
निर्द्धारये वडो । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८५ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्याप्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८६ ॥

इदानीमैहिकामुषिकमेवः पाचनतमेवात्मज्ञानञ्च सह
यति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनाद्वे
सर्व्याप्येतानि पूर्व्यज्ञोक्तानि ऐहिकामुषिकमेवापि तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः स्वयमिति । सर्व्याप्येता
नीति वेदाभाषादीन्वेव परावृत्तौ परमात्मज्ञाने वेदाभा
षादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति चक्षेण दानेन
तपसानाश्रमेनेतिभुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृ
त्तश्च निवृत्तश्च द्विविधः कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वर्त्ताप्य ज्योतिष्टोमादि प्रतीक्योपायनादि च
वृत्तते स्रगादिसुखप्राप्तिकरं चारप्रवृत्तिहेतुमात्रप्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसं मोक्षसादर्थ्यं कर्म नैःश्रेयसिकं
संभारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रका
रकं वैदितव्यं ॥ ८८ ॥

इह चामुच वा काम्यमवृत्तकर्म्यं क्षीयते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८८ ॥

एतदेव स्पष्टयति इति । इह काम्यबाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीषाणादि परच स्वर्गादिफलबाधनं ज्योतिष्टोमादि चत
कामनया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इहादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभावपूर्वकं संसार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८८ ॥

प्रवृत्तं कर्म्यं संसेव्य देवानामेति साध्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभावेन देवसमायजतिर्न स
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यक्तकोनं सर्वज्ञ
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभावेन पुनः प्रदी
दारभकानि पञ्चभूतानि अतिक्रामति मोक्षप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९० ॥

सर्वेति सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु च इमेवात्माहौ
बाह्ये सर्वेषां भूतानि परमात्मपरिणामविद्वांसि मन्वेव पर

मात्मन्यासत इति सामान्येन ज्ञानसाक्षात्प्राप्ती ब्रह्मार्पणन्यायेन
ज्यातिष्टोमादि कुर्वन् स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराद् ब्रह्म
तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं समते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च युतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।
तथा च यजुर्वेदमन्त्रः । यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानु-
पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ८१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देहाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ८२ ॥

यथेति । ब्राह्मणेति आत्मन्यपि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मज्ञानेन निश्चयप्रवर्तयितुं देहाभ्यासेषु
ब्राह्मणे च त्र्यम्बकं इत्येवं जीवोपायान्तरैस्तैस्तद्वद-
र्शनार्थं न तद्विहोत्रादिपरिहृत्य न परतश्चिन्तयन् ॥ ८२ ॥

एतद्दि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विप्रोपतः । प्राप्ते
तत्कृतकृत्यो हि दिजो भवति बान्धवः ॥ ८३ ॥

एतदिति । एतदात्मज्ञानवेदाभावादि दिवातिर्जसवाकसा-
पादकत्वात् जन्मस्य साफल्यं विप्रैरेव ब्राह्मणस्य वसादित्वात्
दिवातिः कृतकृत्यो भवति च प्रकारात्करीष ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
क्षेत्राप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसा
माहपितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकवाक्यदानेषु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनन्तरात् प्रमाणादयश्चिकित्सककर्म
दानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् । अत्रक्षेत्राप्रमेयश्च वेदशास्त्रं कर्तुं
मन्त्रकर्म अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायनि
रुपेक्षतया अनवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
व्याकरणाद्यत्रैव कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीषादिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

या वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुड्दृष्टयः । सर्व्या
स्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

यावेदवाङ्मा इति । याः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्सर्गे भवतीत्यादीनि यानि
चासत्तर्कमूलाणि देवताऽपूर्यादिनिराकरणात्मकानि वेदविर
हानि चार्वाकदर्शनानि सर्व्याणि परलोके निष्कलाणि
वस्त्राभरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च वन्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ।
तान्यर्वाकालिकतया निष्कलान्यनृतानि च ॥ ८६ ॥

एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्त इति । यान्यतो वेदादन्यमूलानि
कानिचित् शास्त्राणि पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाहुः विन-
श्यन्ति तानि च इदानीन्तनत्वान्निष्कलानि असत्यरूपाणि च
स्मृत्यादीनान्तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यन्तयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतम्भवद्भविष्यच्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिवेदा-
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमपि
तदुपजीवि तया स्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवम्ब्राह्म-
ण्य्याद्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वादेदादेव प्रसिद्ध्यन्ति
किञ्च जना यत् किञ्चिदतीतं वर्त्तमानम्भविष्यच्चतत् सर्व्वमग्नौ
प्राप्ता ऊतिः सस्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । वेदा-
देव प्रव्रज्यन्ते प्रव्रतिगुणकर्मतः ॥ ८८ ॥

शब्दइति । य इह लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः

अपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्चैते मुषीवेति
 अक्षरवक्षसमोक्षाः तन्निबन्धनवेदिककर्मसंज्ञायात् वेदादीन्
 प्रसिद्धानि ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जगत्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तथा च
 अद्विरस्यो ज्ञयते वेदगिरादित्यनुपसर्पति तत्सर्वं अस्तिनिर्व
 र्णति तेनाजस्रवति अथेह भूतानामुत्पत्तिवित्तित्येति अस्ति
 यत इति ब्राह्मणं । तस्मादेतदशास्त्रमस्य जगत्तोरस्य
 धिकारिपुरुषस्य प्रकृत्यनुसंधानार्थसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेहलमेव च । सर्वं
 लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यञ्च दण्डप्रवेष्टनं सर्वं
 भूम्याधिपत्यस्येतत्सर्वं उक्तप्रधानं वेदात्मकशास्त्र
 एवार्हति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो वज्रिह्वत्यार्द्रानपि क्रुमान् । तेषां
 दहति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

अथेति । यथा वज्रोऽग्निरार्द्रानपि क्रुमान् दहत्येवं यन्त्रो

ऽर्थतश्च वेदश्चः प्रतिषिद्धाचरणादिकर्मजनितं पापमात्मना
नाशयति । एवञ्च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किन्त्व
हितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यस्य त्वतो वेदन्तर्दर्थश्च कर्मब्रह्मात्मकं
जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्म
चर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते
॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्यते सति अन्यतरस्यातिशय
विवक्षया श्रेष्ठतेतोष्टिनो विधानादोषदध्ययना श्रद्धाः । तेभ्यः
समयग्रन्थाधेतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः
श्रेष्ठाः तेन ग्रन्थिनः पठिताविष्मृतग्रन्था बोद्धव्याः । धारिभ्यो
ऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासञ्चैव दुर्जनैः। ब्रह्मा
र्जनञ्च नाशञ्च मित्रमित्रस्य चार्जनं ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियेति । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगात् दुर्जनैः
सह एकत्रावस्थानं धनार्जनप्राप्त्या च धनविवाहदण्डेन मित्र
र्जनं ब्रह्मप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७८ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम्। क्ले
शांश्च विविधांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति । जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोप
पीडनं चुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशान्मृत्युञ्च दुर्ज
यं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते । तादृ
शेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रिते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति । यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन च
चेतसा यद्यत्कर्म स्वानुदावयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरी
रेण सत्ताधिकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत् स्वानु
दानादि फलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्व्वः समुद्दिष्टः कर्माणां वः फलोदयः ।
निःश्रेयसकरकर्म विप्रस्येदन्निबोधत ॥ ८२ ॥

एष इति । एष युक्ताकं विहितप्रतिषिद्धाणां कर्माणां सर्व्वः
फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य जैःश्रेयसाय मोक्षाय हितं
कर्मानुष्ठानं इदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ ८२ ॥

तत्कर्मविप्रस्येदन्निबोधत

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरम्वरम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति । उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थात्तस्य आच-
रन्तं तपः शृङ्गादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित
हिंसावर्जनं गुरुश्रुत्येतत्प्रकृतं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्व्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्माणाम् ।
किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तंपूजयन्ति ॥ ८४ ॥

सर्व्वेषामिति । सर्व्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभ
कर्माणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्कं
अपीषां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानम्वरं स्मृतम् । तद्यथा
सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतन्ततः ॥ ८५ ॥

सर्वेषामिति । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि तस्य
उपनिषदुक्तपरमात्मज्ञानं प्रकृतं स्मृतं यस्यात्मसर्वविद्यानां
प्रधानम् । अथैव हेतुमाह यतो मोक्षसंसाधायते ॥ ८५ ॥

यस्यामेषान्तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेदहम् । तेन
स्मरतरं श्रेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

यस्यामिति । एषां पुनः येषां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां
कर्मणां मध्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुन्निकमेव
स्मरतरं ज्ञातव्यं पूर्वोक्ते मोक्षहेतुलमात्मज्ञानयोगेन इह ह
ऐहिकामुन्निकमेवोत्तरहेतुलमुच्यते इत्यप्युक्तम् । तच्चैह
प्रतीकोपायनानां संशयोदयं नाम प्रज्ञेतुपायो यत्तत्तद्वि
मतं तथाच कामचारो भवति । गोविन्दरायणस्य सूत्रानु
सारीकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां येषां कर्मणां मध्यात्मककर्म
येषां वैदिककर्म सर्वदे परलोके प्रतिप्रवेष्टुं शक्ति
सर्गादिश्रेयसाधनं श्रेयमिति व्याख्यातवान् । अहंभुक्
वेदाभ्यासादीनां यस्यामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् तेषां मध्ये

स्वार्त्तापेक्षया किञ्चिदेवं किञ्चिच्च वेति न संभवति तत्तत् कथं
निर्द्धारणे षष्ठी । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८५ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्व्वाण्येतान्यग्रेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८६ ॥

इदानीमैहिकामुषिकश्रेयःपापनशमेवात्मज्ञानस्य स्पष्ट
यति वैदिक इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपायनादये
सर्व्वाण्येतानि पूर्वज्ञोक्तानि ऐहिकामुषिकश्रेयांश्च तस्मिं
स्तस्मिन् उपायनाविधौ क्रमशः चर्त्तयन्ति । वैदिके सर्व्वाण्येता
नीति वेदाभाषादीन्वेव पराशक्त्यै परमात्मज्ञाने वेदाभा
षादीनि तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसानाश्रमेनेतिश्रुतिविदिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकश्चैव नैःश्रेयसिकमेव च । प्रवृ
त्तश्च निवृत्तश्च दिविधद्वयं वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति । वैदिकद्वयाच्च ज्योतिष्टोमादि प्रतीक्योपायनादि च
पृच्छते खर्गादिसुखप्राप्तिकरं चारप्रवृत्तिहेतुमात्प्रवृत्ताख्यं
वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसं मोक्षसाधकं कर्म नैःश्रेयसिकं
संसारनिवृत्तिहेतुमात् निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रका
रकं वेदितव्यं ॥ ८८ ॥

इह चामुच वा काम्यव्यवृत्तकर्म कीर्त्तये ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

एतदेव स्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतुकारी
रीचागादि परच स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि चत
कामनया क्रियते तद्व्यवहारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तमित्युच्यते
इष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं व्यवहार
निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साध्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति । प्रवृत्तकर्माभावेन देवयमानमतिम् तद्
फलं कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमव्यक्तकेन सर्वत्र
प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभावेन पुनः प्रती
रारम्भकानि पञ्चभूतानि अतिक्रामति मोक्षप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

यत्नेति सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु च हमेवात्मा इति
चास्मि सर्वेषां भूतानि परमात्मपरिणामविद्भूतानि मध्येव पर

मात्मन्यासत इति सामान्येन ज्ञानात्मात्मयाजी ब्रह्मापेक्षन्यायेन
ज्यातिष्टोमादि कुर्वन् स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वरूपं ब्रह्म
तस्य भावः स्वरूपं ब्रह्मत्वं समते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा
च श्रुतिः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ज्ञान्त उपासीत ।
तथा च यजुर्वेदमन्त्रः । यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानु-
पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ८१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ८२ ॥

यथेति । आत्मवेदादिनामपि तद्विदोपादौषि कर्माणि
परित्यज्य ब्रह्मज्ञानेन्द्रियवचनप्रवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु
ब्रह्मवेदं ब्रह्मं कुर्यात् एतदेवा जीवोपायान्तरैरेषावनेप्रद-
र्शनार्थं न तद्विदोपादिपरिज्ञानपरतन्त्रमुक्तम् ॥ ८२ ॥

एतद्वि जन्मसाफल्यं ब्रह्मवत्त्वमपि शेषतः । प्राप्ते
तत्कृतकृत्यो हि दिजो भवति नान्यथा ॥ ८३ ॥

एतदिति । एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि दिवातेर्जन्मसाफल्य-
पादकत्वात् जन्मवः साफल्यं विज्ञेयं ब्रह्मवत्त्वमपि शेषतः प्राप्ते
दिवातिः कृतकृत्यो भवति च प्रकारान्तरैः ॥ ८३ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अत्र
अप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ८४ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रबन्धा
माह पितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणां इत्येकव्याख्यानानु वेद
एव चक्षुरिव चक्षुरनन्तरन्तत् प्रमाणात्वादयश्चिद्वृत्तकृत
दानादौ प्रमाणात्तरानवकाशात् । अत्राप्यस्य वेदशास्त्रं कर्तुं
मन्त्रकं प्रमेयापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयश्च मीमांसादिन्यायवि
रुपेक्षतया समवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
व्याकरणासङ्गैश्च कर्मब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीषादिति विव
क्षितम् ॥ ८४ ॥

वा वेदवाङ्माः स्मृतयो वाच्य काश्च कुड्दृष्टयः । सर्व्व
ज्ञा निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ८५ ॥

वावेदवाङ्मा इति । वाः स्मृतयः वेदमूला न भवन्ति
इष्टार्थवाङ्मानि चैत्यवन्दनात्सर्व्वो भवतोऽस्मादीनि चास्ति
चायत्तकर्ममूलाणि देवताऽपूर्व्व्यादिनिराकरणात्मकानि वेदविद
ज्ञानि चार्व्व्याकदर्शनानि सर्व्वेषु परलोके निष्कलाणि
चक्षान्नरकफलाणि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ८५ ॥

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ।
तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥८६॥

एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्त इति । यान्यतो वेदादन्यमूलानि
कानिचित् शास्त्राणि पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाहुः विन-
श्यन्ति तानि च इदानीन्तनत्वान्निष्फलानि अमत्यरूपाणि च
स्मृत्यादीनान्तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ८६ ॥

चातुर्वर्ण्यन्वयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतम्भवद्भविष्यच्च सर्व्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ॥८७॥

चातुर्वर्ण्यमिति । ब्राह्मणोऽथ मुह्यमासीदित्यादिवेदा-
देव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति ब्राह्मणीभूतमानोविष्ण्वमित्तममर्हि
तदुपजीवि तथा खर्गादिलोकीवि वेदादेव प्रसिद्ध एवेवमुक्तं
अथाद्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वादेवादेव प्रसिद्ध्यन्ति
किम्बहुना यत् किञ्चिदतीतं वर्तमानमभविष्यत्तत् सर्व्वमस्ती
प्राप्ता ऊतिः यन्ममिह्यादित्याद्येव वेदादेव प्रसिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

शब्दः सार्धस्य रूपस्य रसो गुणश्च पञ्चमः । वेदा-
देव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणस्यैवार्थः ॥ ८८ ॥

प्रसूयति । य इह जाते परलोके च प्रसूयन्ते विषयाः

अपयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्चैते नृपौवेति
 यत्परमसौम्यः तन्निबन्धनवेदिककर्मैतन्मातृ वेदादीन्
 प्रविशन्ति ॥ ८८ ॥

विभर्त्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ८९ ॥

विभर्त्तीति । वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति तस्या च
 हविरन्नौ ज्ञयते वेदगिरादित्यनुपचर्यति तत्सर्वं प्रविशति
 र्भवति तेनास्यभवति अथेह भूतानामुत्पत्तिश्चित्तिश्चेति चर्चि
 यत इति ब्राह्मणं । तस्मादेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वेदिककर्म
 धिकारिपुरुषस्य प्रकृत्यनुस्मरणसाधनं जानन्ति ॥ ८९ ॥

सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वं
 लोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविद्वद्वति ॥ ९० ॥

सैनापत्यमिति । सैनापत्यं राज्यन्दण्डप्रबोद्धत्वं सर्वं
 भूमाधिपत्यञ्चेत्येतत्सर्वं उक्तप्रधानं वेदात्मकशास्त्र
 हवार्हति ॥ ९० ॥

यथा जातबलो बह्विह्वत्यार्द्रानपि क्रुमान् दहति
 दहति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥ ९१ ॥

अथेति । यथा बह्विह्विरार्द्रानपि क्रुमान् दहत्येवं अन्तः

ऽयं तच्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाचरणादिकर्माजनितं पापमात्मना
नाशयति । एवञ्च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किन्त्व
हितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितं ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इच्चैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति । यस्तत्त्वतो वेदन्तदर्थञ्च कर्माब्रह्मात्मकं
जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठेयतत्त्वज्ञानेन ब्रह्म
चर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय कल्पते
॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्त्ये सति अन्यतरस्यातिशय
विवक्षया श्रेष्ठतेतोष्टिनो विधानादोषदध्ययनाश्रयाः । तेषां
समययन्वाधेतारः श्रेष्ठाः । तेषांऽधीतयन्वधारणसमर्थाः
श्रेष्ठाः तेन ग्रन्थिनः पठिताविस्मृतयन्वा बोद्धव्याः । धारिभ्यो
ऽधीतयन्वार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेषांऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकारणम् ।
तपसा क्लिष्टिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तप इति । तपः स्वधर्मवृत्तिलमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानञ्च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनम् । तपसोऽवान्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति । तथा च श्रुतिः । विद्याश्चाविद्याश्च चक्षुर्देहो भयं सह । अविद्यया मृत्युर्नीला विद्यया मृतमश्नुते । विद्यातोऽन्यदविद्या कर्म मृत्युबहुः स्वसाधनत्वान्मृत्युः पापं । शुद्धार्थ एवायं मनुना व्याख्यातः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षज्ञानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं ह्यर्थं धर्मं प्रोद्धिमभीक्षता ॥ १०५ ॥

प्रत्यक्षमिति । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानञ्च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाच्च शास्त्रञ्च वेदमूलां श्रुत्यादिरूपज्ञानाप्रकारं धर्मस्वरूपविज्ञानाच्च सुविदितं कर्त्तव्यं तदेव च प्रमाणत्रयं मनोरभिमतं उपमानार्थात् त्वादेष्टानुमानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेदनेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षमिति । अविजुष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशञ्च

अ० १९

॥ मनुष्यहिता ॥

तन्मूलसूत्रादिकं वस्तुदविद्वद्भिर्न मीमांसाद्विषयायेन निवार
यति स धर्मो ज्ञानाति न तु मीमांसावनिष्ठाः धर्मो करणं वेदो
मीमांसा चेति कर्तव्यतास्त्वामीषा । तदुक्तं भट्टवार्तिककृता ।
धर्मो प्रमीयमाये हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यतां ज्ञानं
मीमांसा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः । मान
वस्तुस्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमिति । एतन्निश्रेयसमाधनं कर्म निःशेषेण यथा
वदुदितम् । अत ऊर्ध्वमत्र मानवशास्त्रस्य रहस्यज्ञापनीय
मिदं वक्ष्यमाणं दृश्यते ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेन्न वेत् । यं
शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

अनाम्नातेष्विति । अत्र ब्राह्मणाद्यनेकधर्मोपनिषत्तत्त्वै
ब्रह्मज्ञानया सामान्योक्ता सम्यग्धर्मोपदेशकत्वं विवक्ष्यते ।
सामान्यविधिप्राप्तेषु निश्चयेष्वनुपदिष्टेषु धर्मेषु धर्मोपनिषत्तत्त्वै
यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यन्त्यब्रह्मणाः शिष्टा
ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः ज्ञानम् ॥ १०८ ॥

धर्मेषाधिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंह्यते ते
त्रिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः अतिप्रत्यक्षचेतवाः ॥ १०८ ॥

धर्मोवेति । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेषु वैरुमीमांसाधर्मेषां
पुराणाद्युपलक्षितो वेदोऽधिगतः ते ब्राह्मणाः अतः प्रत्यक्षो
रूपे हेतवो ये अतिगणित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते त्रिष्टा विज्ञेयाः
॥ १०८ ॥

दशावरा वा परिषदां धर्मं परिकल्पयेत् । त्वष्टरा
वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

इति । यदि बहवः सम्मिता न भवन्ति तदा दशा
वरास्त्यवराश्चेति वक्ष्यमाणवचसा यक्षाः वा परिषत् तद्
भावे चक्षोऽवरा यक्षाः वा वा सदाचारा धर्मं धर्मं विहितं
जातं धर्ममेव स्वीकुर्यात् न विचलयेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्यो चैतुःस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयस्याग्रमिणः पूर्वे परिषत्स्यादशावरा ॥ १११ ॥

त्रैविद्य इति । वेदत्रयसम्मन्त्रिणां वाच्येता अतिप्रत्यक्ष
विद्वद्ब्रह्मचर्याद्युक्तो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तश्चो माय
वादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारिष्टुष्टवानग्रस्ता इत्येवा द्वा
वरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

अनेहविद्युर्विद्यं सामवेदविद्येव च । व्यवरा
परिवक्ष्येवा धर्मसंश्रवनिर्णये ॥ ११२ ॥ उपो

अनेदविदिति । अग्यजु सामवेदशाखानां येऽध्वेतारः
तदर्थं ज्ञास्य चतः सा धर्मसन्देहनिरासार्थं व्यवरा परिवक्षो
इत्या ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वर्म्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः । स
विद्येवः परो धर्मो नाज्ञानामुद्दिनोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

तदभावे एकोपीति । एकोपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मं निश्चिनु
यात् प्रकृतो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदावभिज्ञानं दत्तमिः स ह्ये
रप्युक्तः वेदविच्छेदोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः इत्यत्र उपसर्ग
श्रुतिपुरावमीमांसायावहाकज्ञोति सुदुर्लभोऽप्येवमिष
ज्ञेयः । तथा केवलं प्राज्ञमभिज्ञं न धर्मज्ञेः निर्णयः । अति
होमविचारे तु धर्मज्ञाभिः प्रजायते । तेन वज्रश्रुतिज्ञोपि यदि
यस्यै प्राज्ञविज्ञादिधर्मं जानाति तदा तेषां केन धर्मं ज्ञातः
प्रकृतो धर्मो ज्ञेयः । अत एव धर्मः । इत्येवैव धर्मोऽपि धर्मो
पुर्णपाठकाः । स धर्म इति विद्येवो नेतरेषां स ह्यत्र ॥ ११३ ॥

अत्रतानाममन्त्राणां वाचिमात्रेण जीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानां वाचिकत्वं न विद्वान् ॥ ११४ ॥

अत्रतानामिति । वाचिमात्रेण जीविनाम् । वाचिमात्रेण जीविनाम् ।

वेदाध्ययनरहितानाम्ब्राह्मणजातिमाचचारिणं धर्मज्ञानवि
वहस्याणां मिलितानामपरिवर्त्तनं नास्ति । धर्मविर्षयसाधनं
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतविदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तदक्तूननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणवज्जसा मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदाद्यं
नभिज्ञा अत एव प्रअविषयधर्माविदः प्राचक्षिप्तादिष्वर्थे
अन्यदुपपत्त्युपदिशन्ति तदीयपापं शतगुणभूता वाचकाव
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतदोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरम्परम् । अथा
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाप्तिम् ॥ ११६ ॥

एतद इति । एतन्निःश्रेयससाधकमग्रहं धर्मादिकं सर्व्वं
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमोऽपि
स्वर्गापवर्गरूपा प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यम् ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिसंबुद्धो लोकनादेवो मनु

इतमप्रकाशेन इदं सर्वं धर्मस्य परमात्मैक्यं प्रकटयितुमिच्छे
 गोपनीयं लोकहितेच्छया मनोवृत्तिसिद्धिं भूतुर्धर्मवर्णनम्
 ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्ब्रह्मासन्नं समाहितः । सर्वं
 ब्रह्मात्मनि सम्यग्ब्रह्मासन्नं कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हिताय उक्तमपि आत्मज्ञानं
 प्रकटयितुमेषोपकारकतया पृथक् कृत्याह सर्वमिति । सद्भाव
 जातमसदभाव एतत् सर्वं ब्रह्माणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्मा
 न्युपस्थितं तदात्मकमन्यमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् ।
 यस्यासर्वमात्मत्वेन पश्यन्नागदेषाभावात् अधर्मं मनो न
 कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्युपस्थितम् ।
 आत्मा हि अनवच्छेदाकर्णयोगं प्ररीरिषी ॥ ११९ ॥

इतदेव स्पष्टयति आत्मेवेति । इत्याद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव
 सर्वात्मतात्परमात्मनः सर्वं ब्रह्मात्मैव उपस्थितं परमात्मा
 परिणामत्वात् । हिरण्यधारणार्थं । परमात्मैवेवां चेश्वादीनां
 कर्णवन्तं जनयति । तथा च बुद्धिः । एवं चैव बोधुं सर्वं
 कारयति बभूवूनिनीयति । एवं चैव बोधुं सर्वं कारयति
 यमधो निनीयतीति ॥ ११९ ॥

वेदाध्ययनरहितानाम्नास्त्वजातिमाचक्षारिषेण चर्म्ममाचक्षि
वहसाणां मिलितानाम्परिवर्त्तनं नास्ति । चर्म्मविर्चयसाचर्म्म
भावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा चर्म्ममतदिदः ।
तत्पापं अतश्चा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छन्ति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति । तमोगुणवज्जसा मूर्खाः चर्म्मप्रमाणवेदाद्यं
नभिज्ञा अत एव प्रअविषयचर्म्मादिदः प्राचक्षिन्तादिचर्म्म
यन्मुख्यत्युपदिशन्ति तदीयम्पापं अतगुणभूता वाचकाव
हन् भजते ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्व्वं निःश्रेयसकरम्यरम् । अस्मा
दप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद्व इति । एतन्निःश्रेयससाधकम्यहृष्टं चर्म्मादिकं सर्व्वं
युष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् प्राप्नुयादिः परमाङ्गतिम्
स्वर्गापवर्गरूपा प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकायम् ।
धर्म्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्व्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति । स भगवान् ऐश्वर्यादिवच्युतो स्रोतसादेवो मनु

रुक्मप्रकारेण ददं सर्वं धर्मस्य परमार्थं अष्टाश्रयुष्येभ्यो
गोपनीयं लोकहितेष्टया मनोज्ञमिति भुवर्चस्यमाह
॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि सम्यग्ब्रह्मज्ञासच्च समाहितः। सर्वं
ज्ञातमनि सम्यग्ब्रह्मज्ञासर्चो कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

एवमुपसंहृत्य मध्वर्षिणां हिताय उक्तमपि आत्मज्ञानं
प्रकटमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह सर्वमिति। सद्भाव
जातमसदभाव एतत् सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्मा
न्युपस्थितं तदात्मकमन्यमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात्।
यस्यासर्वमात्मत्वेन पश्यन्वागदेषाभावात् अधर्मो मनो न
कुरुते ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्युपस्थितम्।
आत्मा हि जनबल्येषाहर्ण्यवोगं प्ररीरिषी ॥ ११९ ॥

इतदेव स्पष्टयति आत्मेवेति। इत्याद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव
सर्वात्मत्वात्परमात्मनः सर्वं जनदात्मन्येषावस्थितं परमात्मा
परिणामत्वात्। हिरण्यधारणार्थं। परमात्मैवेतां चेश्वरादीनां
कर्णवन्मर्थं जनयति। तथा च बुद्धिः। एवं चैव वायुं कर्ण
कारयति वमूर्द्धनिनीयति। एवं चैव वायुं कर्ण
यमधो निनीयतीति ॥ ११९ ॥

खं सन्निवेशयेत्स्वेषु चेष्टनघर्षनेऽनिश्चयम् । पत्ति
दृष्ट्योः परमेजः स्नेहेऽपो गात्रमूर्तिषु ॥ १२० ॥
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुम्वसे हरम् ।
वायुमिन्द्रिचमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिक
कायादिषु वाङ्माकाशादीनां सबन्धमिति । मनसीन्द्रि ।
वाङ्माकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु खीनमेकत्वेन धार
येत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं चदर्श
वाचुषतेजसो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकृतं तेजः दैहिकाद्यऽपु
वाङ्मा अपः शरीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां पृथिवीं मनसि चन्द्रं
श्रोत्रे दिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वसे हरं वागिन्द्रिये चक्षुः पाणि
न्द्रिये मित्रमुपस्येन्द्रिये प्रजापतिं खीनमेकत्वेन भावयेत् । इह
माध्यात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं खीनमेकत्वेन भावयित्वा
योद्यमन्यादीनां दैहिकादिनियमो यच्च कर्षणान्तरं प्रति
निवर्तत तत्सर्वम्परमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्य प्रज्ञास्यै
गीक्षरपयति । तथा भयादस्याग्निसपति भयान्तपति सूर्यः ।
भयादिश्वस वायुश्च मृत्युर्द्वावति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रज्ञासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि । स्वप्नामं
स्वप्नधोगम्यं विद्यात्तम्युत्पन्नम् ॥ १२२ ॥

प्रज्ञासितारमिति । प्रज्ञासितारं निवर्तितारं ब्रह्मादिब्रह्म

पर्यन्तश्च चेतनाचेतनश्च जनतो योऽयमग्रादीनामौष्ण्यादिनि
यमो यस्यादित्यादीनां भ्रमणादिनिवमो बन्ध कर्षणां फलं प्रति
निवतमेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतच्छ वाऽचरच्छ प्रज्ञासने
गार्भीत्याद्युपनिषदः। तथा भवाद्वाग्निस्त्वपति भवात्तपति
सूर्यः। भवादिन्द्रश्च वायुश्च सत्युर्द्भावति पञ्चम इति। तथा चक्षो
रक्षीयांसं सर्व्यात्मत्वात्तथा च श्रुतिः। वासाय व्रतभागश्च व्रत
धाकल्पितश्च च। भागो जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते
इत्याभं यस्य स ब्रह्मसर्वमरूपमवबभूवमित्याद्युपनिषदा रूप
परमात्मनो निषिद्धम् तथाप्युपायनाविज्ञेये इन्द्रसुवर्चा
मम्। अत एव य एषोऽन्तरादित्ये चिरप्सश्च इत्यादिकान्दो
ग्योपनिषत् संप्रधीगम्यं दृष्टान्तोयं संप्रधीब्रह्मज्ञानपात्रं
यथा संप्रधीः चक्षुरादिवाक्छेन्द्रिषोपरमे मनोमात्रेण बन्धते
एवमात्मधोरपि। अत एव व्यायः। नैवायौ चक्षुषा याज्ञो
नच त्रिष्टेरपीन्द्रिषैः। मनसा तु प्रसजेन पृच्छते यूष्मदग्निभिः।
एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२९ ॥

एतमेके वदन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
मेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति। एतश्च परमात्मानं अग्निमेव एके वाञ्छिका
उपासते तमेकमग्निमित्यध्वर्यव उपासते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाख्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोगादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राचलेनोपासते सर्व्वशिव
 वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युच्चिषत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपमपरमात्मानमुपासते मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपे च ब्रह्मसि
 र्वर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२२ ॥

एष सर्व्वणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिचयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्व्वान् प्राणिनः पञ्चभिः वृद्धिना
 दिभिर्ब्रह्मभूतैः ब्रह्मरारभकैः परिगृह्य पूर्व्वव्यभिचितकक्षां
 पेषया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवत् असङ्ख्युपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्व्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्व्वं च परमात्मा
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं यः सर्व्वभूतेष्विति। एवं सर्व्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्व्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमर्ह
 स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तत्रात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठम् दिजः ।
 भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाम्नामुवाङ्गतिम् ॥ १२६ ॥
 इतिमानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
 द्वादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थ इति ब्रह्मः । एतत् स्मृतिशास्त्रं
 भृगुणा प्रकर्षेद्योक्तं दिवातिः यठम् विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्ग
 नाचारवान् भवति यथाऽपेक्षिताश्च कर्मापवर्गादिरूपां नतिं
 प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

साराधारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिषेक्षातुरी शीर्षं
 वस्तुनिगूढमल्पवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । यन्त्रेऽस्मिन्धरणी
 धरस्य वज्रप्रः स्नातज्यमेतावता स्रष्टुं मानवमर्चतत्त्वमखिलं
 वक्तुं कृतायं श्रमः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्बिन्दतद्वचस्यत्वेना मनु
 स्मृतेरर्थम् । दत्तभिर्यन्त्रवद्वैः सप्तव्रतयुतैः स्रष्टुता इतिः ॥ २ ॥
 मेयस्यया मानवधर्मशास्त्रे व्यधावि इतिर्बिदुषां हिताय ।
 दुर्वेधजातेर्दुरितचयाय भूषात्ततो मे जगतामधीशः ॥ ३ ॥
 इति वारेन्द्रनन्दनावासीषभट्टदिवाकरात्मजमीमतकुल्लूक
 भट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावली मनुस्मृतौ द्वादशोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचिता मन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुं मुनयो धर्मं पप्रच्छुः	१	१
तान्मनुस्वाच	१	४
जगदुत्पत्तिकथनम्	१	५
प्रथमञ्जलसृष्टिः	१	८
ब्रह्मोत्पत्तिः	१	८
नारायणब्रह्मार्थकथनम्	१०	
ब्रह्मस्वरूपकथनम्	१	११
सर्गभूत्यादिसृष्टिः	१	१२
महदादिक्रमेष जग		
दुत्पत्तिः	१	१४
देवगणादिसृष्टिः	१	२२
वेदत्रयसृष्टिः	१	२३
कालादिसृष्टिः	१	२४
कामक्रोधादिसृष्टिः	१	२५
धर्माधर्मविवेकः	१	२६
सृष्ट्यात् सूत्राद्युत्पत्तिः	१	२७
कर्मसापेक्षासृष्टिः	१	२८
ब्राह्मणादिसृष्टिः	१	३१
स्त्रीपुरुषसृष्टिः	१	३२

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनोरुत्पत्तिः	१	३३
मरीच्याद्युत्पत्तिः	१	३४
यच्चगन्धर्वाद्युत्पत्तिः	१	३७
मेघादिसृष्टिः	१	३८
पशूपक्ष्यादिसृष्टिः	१	३८
क्षमिकीटाद्युत्पत्तिः	१	४०
अथ जरायुजाः	१	४२
अथाष्टजाः	१	४४
अथस्त्रेदजाः	१	४५
अथोद्भिज्जाः	१	४६
वनस्पतिवृक्षौ	१	४७
गुच्छगुल्मादयः	१	४८
एवं सृष्ट्वा ब्रह्मान्तर्हितः	१	५१
महाप्रलयमाह	१	५४
जीवस्रोतमवमाह	१	५५
कदादेवान्तरं		
वृक्षानीत्याह	१	५६
वायुत्वान्तरां		
ब्रह्मा वर्धे सृजति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८		युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८	
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं			ब्राह्मणस्य कर्माह १	८	
कथयिष्यति १	५९		क्षत्रियकर्माह १	८	
भृगुस्तान्मुनीनुवाच १	६०		वैश्यकर्माह १	८	
मन्वन्तरकथनम् १	६१		शूद्रकर्माह १	८	
अहोरात्रमानादिकथनम् १	६४		ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् १	८	
पितृहोरात्रकथनम् १	६६		ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः		
देवाहोरात्रकथनम् १	६७		श्रेष्ठाः १	८	
चतुर्थ्युगप्रमाणम् १	६८		एतच्छास्त्रमाह्वये		
देवयुगप्रमाणम् १	७१		नाध्येतव्यं १	१०	
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२		एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०	
स प्रतिबुद्धः सृष्ट्यर्थं			आचारो धर्मप्रधानः १	१०	
मनो नियुक्ते १	७४		यन्वार्थानुक्रमशिका १	११	
मनस आकाश			॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥		
प्रादुर्भावः १	७५				
आकाशादायु			धर्मसामान्यलक्षणं २	१	
प्रादुर्भावः १	७६		कामात्मतानिषेधः २	१	
वायोस्तेजःप्रादुर्भावः १	७७		व्रतादयः संकल्पजाः २	१	
तेजसो जलं जलात्पृथ्वी १	७८		अकामस्य न कापि		
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९		क्रिया २	१	
सत्ये चतुःपादुर्ध्वः १	८१		धर्मप्रमाणान्याह २	१	
अन्ययुगे धर्मस्य पाद			धर्मस्य वेदमूलतामाह २	१	
पादद्वानिः १	८२		श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो		
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३		ऽनुष्ठेयः २	८	

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रम् ॥

१११

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	१	१०	गर्भाधानादेः पापचय		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुलमाह	२	२७
चतुर्द्धाधर्मप्रमाणमाह	२	१२	आध्यायादेर्मौचहेतु		
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे			लमाह	२	२८
श्रुतिर्वसवती	२	१३	जातकर्माह	२	२९
श्रुतिद्वैधे उभयं प्रमाणं	२	१४	नामकरणमाह	२	३०
श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणमाह	२	३१
दत्तकर्त्तृपेतस्याया			निःक्रमशास्त्रप्राप्तये	२	३२
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	३३
धर्मानुष्ठानयोग्य			अथोपनयनम्	२	३४
देशानाह	२	१७	काम्योपनयनकाशः	२	३५
ब्रह्मावर्त्तदेधीयः			अथोपनयनकाशावधि	२	३६
सदाचारः	२	१८	अथप्रात्याः	२	३७
कुरुक्षेत्रादिब्रह्मविदे			कृष्णानिनादिधारणं	२	३८
ब्रानाह	२	१९	मौक्त्यादिधारणं	२	३९
तद्देशीयब्राह्मणादा			मुञ्चासाभे कुत्रादि		
चारं त्रिषेत्	२	२०	मेखला कार्या	२	४०
मध्यदेशमाह	२	२१	उपवीतमाह	२	४१
आर्यावर्त्तमाह	२	२२	अथ दण्डाः	२	४२
अश्विन्यदेशमाह	२	२३	अथ भिक्षा	२	४३
वर्णधर्मादिकमाह	२	२४	प्राप्नुवादि काम्यभो		
द्विजानां वैदिकमन्त्रै			जनकसं	२	४४
गर्भाधानादिकं			भोजनादावन्नोपासन		
कार्यम्	२	२५	नम्	२	४५

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अद्भुता अन्नं भुञ्जीत	१	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	१	७५
अद्भुता भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	१	७७
निषिद्धं	१	५५	सावित्रीजपफलं	१	७८
भोजने निषमाः	१	५६	सन्ध्यवोसावित्रीजपफलं	१	७९
अतिभोजननिषेधः	१	५७	तदकरणे पापं	१	८०
ब्राह्मादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषावित्री		
नक्ष पिष्टतीर्थेन	१	५८	प्रब्रंसा	१	८१
ब्राह्मादितीर्थान्याह	१	५९	प्रणवप्रब्रंसा	१	८२
आचमनविधिः	१	६०	मानसजपस्याधिक्यं	१	८५
सव्यापसव्यमाह	१	६३	इन्द्रियसंयमः	१	८८
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	१	८९
द्वितीयं याज्ञं	१	६४	इन्द्रियसंयमेन सिद्धि		
केब्रान्ताख्यसंस्कारः	१	६५	अर्तु भोगैः	१	९१
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	१	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	१	९३
स्त्रीणां वैवाहिकविधि			इन्द्रियसंयमोपायमाह	१	९५
वैदिकमन्त्रैः	१	६७	कामासक्तस्य यागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	१	६८	न फलदाः	१	९७
वेदाध्ययनविधिमाह	१	७०	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	१	९८
गुरुवन्दनविधिः	१	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	१	९९
रामौ	१	७३	इन्द्रियसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावन्नेष			र्थ हेतुलं	१	१००
प्रणवः	१	७४	अथसन्ध्याचखवन्दनम्	१	१०१
अथ प्राणायामः	१	७५	सन्ध्याहीनः पूजयत्	१	१०२

॥ अथ मनुष्यद्वितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रस्तौ याविचो		प्रत्यभिवादनाग्राने	
माचजपः	२ १०४	दोषः	२ ११६
नित्यकर्मादौ नाम		कुत्रचप्रमादौ	२ ११७
ध्यायः	२ १०५	दीक्षितादेर्नामयज्ञश्च	
जपयज्ञफलं	२ १०७	निषेधः	२ ११८
यमावर्तनानां होमादि		परस्वादेर्नामयज्ञश्च	
कर्त्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ ११९
कीदृशः प्रियोऽध्यायः		कनिष्ठमातुकादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १२०
अष्टष्टो वेदं न ब्रूयात् २	११०	माह्वसादयोगुदसी	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	वत्पूज्याः	२ १२१
असंख्येय्याश्च विद्या न		माह्वार्थ्याश्च निवादाने	२ १२२
वक्तव्या	२ ११२	ज्येष्ठमग्निवाचमि	
असंख्येय्याश्च वक्तव्या	२ ११३	वादाने	२ १२३
अध्ययनं विना वेदयज्ञश्च		पौरुषस्यादौ	२ १२४
निषेधः	२ ११४	दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः सचि	
अध्यापकानां मान्यत्व		वादिभिः पितेव वन्द्यः	२ १२५
माह	२ ११७	विष्ठादोमि मान्यत्व	
अविहिताश्च रश्च निन्दा २	११८	कारणानि	२ १२६
गुरोरभिवादानादौ	२ ११९	रक्षाकृतादेः वन्द्या देवः	२ १२७
वृद्धाभिवादाने	२ १२०	ज्ञातकस्य पत्न्या राज्ञा	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १२८
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १२९
प्रत्यभिवादाने	२ १२३	अथोपाचार्यः	२ १३०

खं सन्निवेशयेत्स्वेषु चेष्टनघर्शनेऽनिसम् । पक्षि
दृष्टोः परमेजः स्नेहेऽपो गाश्च मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः ओचे क्रान्ते विष्णुम्वसे हरम् ।
वाच्यग्निमित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिका
काशादिषु वाङ्माकाशादीनां स्वभावस्य समिति । मनसीति ।
वाङ्माकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु स्त्रीमेकमेव धार
येत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ वाङ्मावायुं उदर्यं
वाचुषतेजसो वाङ्मायोरग्निसूर्ययोः प्रकृतं तेजः दैहिकाद्यऽपु
वाङ्मा अपः शरीरपार्थिवभागेषु वाङ्मां पृथिवीं मनसि चन्द्रं
ओचेदिशः पादेन्द्रिये विष्णुं वसे हरं वामिन्द्रिये अग्निं पाणि
न्द्रिये मित्रमुपस्तेन्द्रिये प्रजापतिं स्त्रीमेकमेव भावयेत् इव
माध्यात्मिकभूतादिषु वाङ्माभूतादिकं स्त्रीमेकमेव भावयित्वा
योयमन्यादीनां दैहिकादिनिधनो यच्च कर्षणान्कर्षं प्रति
निवर्तत तत्सूर्यम्परमात्माधीनं तथा च तस्य चक्षुरस्यप्रकाशये
गीक्षर्पयति । तथा भयादस्याग्निसापति भवान्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रस्य वायुश्च सत्युद्धावति पञ्चम इति ॥ १२० ॥ १२१ ॥

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि । वक्ष्यामं
स्वप्नधोगम्यं विद्यान्तम्युदयम्परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारमिति । प्रशासितारं निवर्तारं ब्रह्मादिसर्व

पर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जनतो योऽयमन्वादीनामौष्णादिनि
 यमो यस्यादित्यादीनां भ्रमणादिनिबन्धो यच्च कर्षणं फलं प्रति
 निबन्धमेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽचरस्य प्रभासने
 गार्गीत्याद्युपनिषदः। तथा भवाद्वाग्निसुपति भवात्तपति
 सूर्यः। भवादिन्द्रस्य वायुस्य सत्युर्जावतिपञ्चम इति। तथा अथो
 रक्षीयांसं सर्वमात्मत्वात्तथा च श्रुतिः। वासायव्रतभागस्य व्रत
 धाकल्पितस्य च। भागो जीवेति विज्ञेयः यः चानन्वाय कल्पते
 इत्यामं वक्ष्यन्मन्त्रस्य र्धमरूपमवबभूवमित्याद्युपनिषदा रूप
 परमात्मनो निषिद्धम् तथाप्युपायनाविशेषे ऋद्धसुवर्षा
 मम्। अत एव च एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यस्य इत्यादिहान्दो
 ग्योपनिषत् संप्रधीगम्यं दृष्टान्तोऽयं संप्रधीवद्वद्विज्ञानपात्रं
 यथा संप्रधीः चक्षुरादिवाञ्छेन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्वते
 एवमात्मधीरपि। अत एव व्यासः। नैवाद्यौ चक्षुषा याज्ञो
 नश्च त्रिष्टेरपोन्द्रियैः। मनसा तु प्रवक्ष्येन पृच्छते सूक्ष्मदर्शिनः।
 एवं विधं परमात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२९ ॥

एतमेके ब्रह्मण्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्र
 मेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

एतमिति। एतच्च परमात्मानं अग्निमेव एके वायुविका
 उपासते तमेकमग्निमित्त्वध्वर्यव उपासते। अन्ये पुनः मनुं

मन्वाख्यप्रजापतिरूपतया उपासते। एके पुनरैश्वर्ययोगादि
 ऋरूपतया उपासते अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्व्वविद्
 वा दमानि भूतानि प्राणमेवाभिर्षंविब्रन्ति प्राणमभ्युज्ज्वलत
 इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पनरपगतप्रपञ्चात्मकं सचिदा
 नन्दस्वरूपमपरमात्मानमुपासते मूर्त्तामूर्त्तस्वरूपे च ब्रह्मवि
 र्वर्वा एवोपासना श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२२ ॥

एष सर्व्वणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः।
 जन्मवृद्धिचयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष इति। एष आत्मा सर्व्वान् प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्या
 दिभिर्वाहाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्व्ववन्मार्चितकक्षा
 पेक्षया उत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवत् असङ्ख्यदुपावर्त्त
 मानैः आमोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
 स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परम्यदम् ॥ १२५ ॥

इदानीं मोक्षहेतुत्वेनोक्तसर्व्वधर्म्यश्रेष्ठतया सर्व्वं परमात्मा
 दर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवं चः सर्व्वभूतेष्विति। एवं सर्व्व
 भूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्व्वेषु भूतेषु अवस्थित
 मात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठमदं
 स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तत्रात्यन्तं लीयते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तम्यठन् दिजः ।
 भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टाम्नाप्नुवाद्गतिम् ॥ १२६ ॥
 इतिमानवे धर्माशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहिता ।
 द्वादशोऽध्यायः ॥ समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

इत्येतदिति । समाप्त्यर्थ इति ब्रह्मः । एतत् स्मृतिशास्त्रं
 भृगुणा प्रकर्षेद्योक्तं दिव्यातिः पठन् विहितानुष्ठानमिष्टिद्वयं
 नाचारवान् भवति यथाऽपेक्षिताश्च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं
 प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

सारासारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिथेष्टातुरी शोकं
 वस्तुनिगूढमप्यवचनाद्गोविन्दराजो जगौ । यन्त्रेऽस्मिन्धरणी
 धरस्य वज्रत्रः स्नातश्चमेतावता स्मृतं मानवमर्चतत्त्वमखिर्षं
 वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥ प्राचीमुनिभिर्बिभृतस्तुष्टवत्येषा मनु
 स्मृतेरर्थम् । दत्तमिदं त्वयस्त्वैः सप्तव्रतयुतैः स्मृता इतिः ॥ २ ॥
 मेयमथा मानवधर्मशास्त्रे अध्यायि इतिर्बिदुषां हिताय ।
 दुर्बोधजातेर्दुरितवयाय भूषात्ततो मे जगतामधीनः ॥ ३ ॥
 इति वारं नन्दनावाशेषमहर्षिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूक
 महर्षिविरचितायां मन्मथमुक्तावली मनुस्मृतौ द्वादशोऽध्यायः
 समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्लूकमहर्षिविरचिता मन्मथमुक्तावली समाप्ता ॥

·
·

·
·

·
·
·
·
·

·

॥ अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मनुं मुनयो धर्मं पप्रच्छुः	१	१	मनोरुत्पत्तिः	१	२३
तान्मनुरुवाच	१	४	मरीच्यायुत्पत्तिः	१	२४
जगदुत्पत्तिकथनम्	१	५	यज्ञगन्धर्वायुत्पत्तिः	१	२७
प्रथमञ्जलसृष्टिः	१	८	मेघादिसृष्टिः	१	२८
ब्रह्मोत्पत्तिः	१	८	पशूपक्ष्यादिसृष्टिः	१	२८
नारायणशब्दार्थकथनम्	१	१०	हमिकीटायुत्पत्तिः	१	४०
ब्रह्मस्वरूपकथनम्	१	११	अथ जरायुजाः	१	४२
स्वर्गभूत्यादिसृष्टिः	१	१२	अथाण्डजाः	१	४४
महदादिक्रमेण जगदुत्पत्तिः	१	१४	अथस्रग्जजाः	१	४५
देवगणादिसृष्टिः	१	२२	अथोद्भिज्जाः	१	४६
वेदत्रयसृष्टिः	१	२३	वनस्पतिवृक्षौ	१	४७
कालादिसृष्टिः	१	२४	गुच्छगुल्मादयः	१	४८
कामक्रोधादिसृष्टिः	१	२५	एवं सृष्ट्वा ब्रह्मान्तर्हितः	१	५१
धर्माधर्मविवेकः	१	२६	महाप्रलयमाह	१	५४
सृज्यात् सृज्यायुत्पत्तिः	१	२७	जीवस्रोतकमणमाह	१	५५
कर्मसापेक्षादिसृष्टिः	१	२८	कदादेहान्तरं		
ब्राह्मणादिसृष्टिः	१	३१	युक्तातीत्याह	१	५६
स्त्रीपुरुषसृष्टिः	१	३२	जायत्वप्राभ्यां		
			ब्रह्मा सर्वं सृजति	१	५७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एतच्छास्त्रप्रचारमाह १	५८	युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् १	८१
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं		ब्राह्मणस्य कर्माह १	८८
कथयिष्यति १	५९	क्षत्रियकर्माह १	८९
भृगुस्तान्मुनीनुवाच १	६०	वैश्यकर्माह १	९०
मन्वन्तरकथनम् १	६१	शूद्रकर्माह १	९१
अहोरात्रमानादिकथनम् १	६४	ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् १	९३
पितृहोरात्रकथनम् १	६६	ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः	
देवाहोरात्रकथनम् १	६७	श्रेष्ठाः १	९७
चतुर्युगप्रमाणम् १	६८	एतच्छास्त्रमाज्ञापे	
देवयुगप्रमाणम् १	७१	नाध्येतव्यं १	१०२
ब्रह्माहोरात्रप्रमाणम् १	७२	एतच्छास्त्राध्ययनफलं १	१०४
स प्रतिबुद्धः सृक्ष्यं		आचारो धर्मप्रधानः १	१०८
मनो नियुक्ते १	७४	यन्वार्थानुक्रमशिका १	१११
मनस आकाश		॥ इति प्रथमाऽध्यायः ॥	
प्रादुर्भावः १	७५		
आकाशादायु		धर्मसामान्यलक्षणं १	१
प्रादुर्भावः १	७६	कामात्मतानिषेधः १	१
वायोऽसोजः प्रादुर्भावः १	७७	मतादयः संकल्पजाः १	३
तेजसो जलं जलात्पृथ्वी १	७८	अकामस्य न कापि	
मन्वन्तरप्रमाणम् १	७९	क्रिया १	४
सत्ये चतुःपादुर्ध्वः १	८१	धर्मप्रमाणान्याह १	६
अन्ययुगे धर्मस्य पाद		धर्मस्य वेदमूलतामाह १	७
पादद्वानिः १	८२	श्रुतिस्मृत्युदितधर्मो	
युगे युगे आयुः प्रमाणम् १	८३	ऽनुष्ठेयः १	८

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रम् ॥

१११

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अतिस्मृत्योः परिचयः	१	१०	गर्भाधानादेः वापचय		
नास्तिकनिन्दा	२	११	हेतुलमाह	२	१७
चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह	२	१२	आध्यायादेर्मौल्यहेतु		
अतिस्मृत्योर्विरोधे			लमाह	२	१८
अतिर्वसवती	२	१३	वातकर्माह	२	१९
अतिद्वैधे उभयं प्रमाणं	२	१४	नामकरणमाह	२	२०
अतिद्वैधे दृष्टान्तमाह	२	१५	स्त्रीणां नामकरणमाह	२	२१
दशकर्मोपेतस्याथा			निःकर्मस्याप्रामाण्ये	२	२२
धिकारः	२	१६	अथपूजाकरणं	२	२३
धर्मानुष्ठानयोग्य			अथोपनयनम्	२	२४
देवानाह	२	१७	काव्योपनयनकाव्यः	२	२५
ब्रह्मावर्तदेधीयः			अथोपनयनकाव्यावधि	२	२६
सदाचारः	२	१८	अथप्रात्याः	२	
कुरुक्षेत्रादिब्रह्मविदे			कृष्णाजिनादिधारणं	२	
ब्रह्मानाह	२	१९	मौल्यादिधारणं	२	
तद्देवीयब्रह्मणादा			मुखासाभे कुत्रादि		
चारं विधेत्	२	२०	मेखला कार्या	२	
मध्यदेवमाह	२	२१	उपवीतमाह		
आर्यावर्तमाह	२	२२	अथ दण्डाः	२	
यज्ञियदेवमाह	२	२३	अथ भिक्षा	२	
वर्णधर्मादिकमाह	२	२४	प्राप्नुयादिकाम्यभो		
द्विजानां वैदिकमन्त्रै			जनकसं		
गर्भाधानादिकं			भोजनादावजीवाचम		
कार्यम्	२	२५	नम्	२	२६

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अद्भुता अन्नं भुञ्जीत	२	५४	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२	७६
अद्भुता भोजनं			सावित्र्युत्पत्तिः	२	७७
निषिद्धं	२	५५	सावित्रीजपफलं	२	७८
भोजने निषेधाः	२	५६	सन्ध्ययोसावित्रीजपफलं	२	७९
अतिभोजननिषेधः	२	५७	तदकरणे पापं	२	८०
आद्यादितीर्थेनाचम			प्रणवव्याहृतिषावित्री		
नम्र पितृतीर्थेन	२	५८	प्रब्रंसा	२	८१
आद्यादितीर्थान्याह	२	५९	प्रणवप्रब्रंसा	२	८२
आचमनविधिः	२	६०	मानसजपस्याधिक्यं	२	८३
सव्यापसव्यमाह	२	६३	द्वित्र्यसंयमः	२	८४
विनष्टे पूर्वदण्डादौ			अथैकादशेन्द्रियाणि	२	८५
द्वितीयं पात्रं	२	६४	द्वित्र्यसंयमेन विद्वि		
केभान्तास्यसंस्कारः	२	६५	र्जतु भोगैः	२	८६
स्त्रीणां संस्कारममन्त्रकं	२	६६	विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	२	८७
स्त्रीणां वैवाहिकविधि			द्वित्र्यसंयमोपायमाह	२	८८
वैदिकमन्त्रैः	२	६७	कामासक्तस्य जागादयो		
उपनीतस्य कर्माह	२	६८	न फलदाः	२	८९
वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	२	९०
गुरुवन्दनविधिः	२	७२	एकेन्द्रियासंयमोपि		
गुरोराज्ञयाऽध्ययनवि			निवार्यः	२	९१
रामौ	२	७३	द्वित्र्यसंयमस्य पुरुषा		
अध्ययनादावन्नेच			यं हेतुत्वं	२	९२
प्रणवः	२	७४	अथसन्ध्यापञ्चवन्दनम्	२	९३
अथ प्राणायामः	२	७५	सन्ध्याहीनः पूज्यवत्	२	९४

॥ अथ मनुर्विहितायाः सूचीपथः ॥

६०६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
वेदपाठाग्रन्थौ याविचौ		प्रत्यभिवादनाज्ञाने	
माचजपः	२ १०४	दोषः	२ १२६
नित्यकर्मादौ नान		कुत्रचप्रमादौ	२ १२७
ध्यायः	२ १०५	दोषितादेर्नामपहण	
जपयज्ञफलं	२ १०७	निषेधः	२ १२८
समावर्त्तनानां होमादि		परस्वादेर्नामपहण	
कर्त्तव्यं	२ १०८	निषेधः	२ १२९
कीदृशःप्रियोऽध्याय		कनिष्ठमातृकादिवन्दन	
इत्याह	२ १०९	निषेधः	२ १३०
अष्टष्टो वेदं न ब्रूयात्	२ ११०	मातृव्यसादयोगुदसी	
निषेधातिक्रमे दोषः	२ १११	वृत्पूज्याः	२ १३१
असंख्ये व्यास विद्या न		मातृभार्यासमिवादने	२ १३२
वक्तव्या	२ ११२	ज्येष्ठभगिन्यासमि	
संख्येयायवक्तव्या	२ ११३	वादने	२ १३३
अध्ययनं विना वेदपहण		पौरव्यसादौ	२ १३४
निषेधः	२ ११४	दशवर्षोपि ब्राह्मणः सपि	
अध्यापकानां मान्यत्वं		वादिभिः पितेव वन्द्यः	२ १३५
माह	२ ११७	विज्ञादोमि मान्यत्वं	
अविहिताचरन्निन्दा	२ ११८	कारणानि	२ १३६
गुरोरभिवादनादौ	२ ११९	रक्षाकृतादेः वन्द्यादेवः	२ १३७
वृद्धाभिवादने	२ १२०	ज्ञातकस्य वन्द्या राज्ञा	
अभिवादनफलं	२ १२१	पि देवः	२ १३८
अभिवादनविधिः	२ १२२	अथाचार्यः	२ १३९
प्रत्यभिवादने	२ १२३	अथोपाचार्यः	२ १४०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथगुरुः	२ १४२	वेदमनधीत्य वेदाङ्गा	
अथश्रुतिक्	२ १४३	न्यविद्याध्ययन	
अध्यापकप्रशंसा	२ १४४	निषेधः	२ १६८
मात्रादीनामुत्कर्षः	२ १४५	द्विजलनिरूपणार्थ	
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वं	२ १४६	माह	२ १६८
वास्तोष्ठाचार्यः पितेव		अनुपतीतस्त्रानधि	
मान्यः	२ १५०	कारः	२ १७१
अथ दृष्टान्तमाह	२ १५१	छतोपनयनस्य वेदा	
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना		ध्ययनं	२ १७३
ज्यैष्ठ्यम्	२ १५५	गोदानादौ नव्य	
मूर्खनिन्दा	२ १५७	दण्डादयः	२ १७४
त्रिध्याय मधुरा वाणी		एते नियमाश्चनुष्ठेयाः	२ १७५
प्रयोक्तव्या	२ १५८	नित्यस्नानतर्पण	
नरस्य वाङ्मनःसंयम		होमादौ	२ १७६
माह	२ १६०	ब्रह्मचारिणोनिवृत्ताः	२ १७७
परद्रोहादिनिषेधः	२ १६१	कामाद्रेतःपातनिषेधः	२ १८०
परिष्ठावमाने कृतेपि		स्वप्ने रेतःपाते	२ १८१
क्षमा कार्य्या	२ १६२	आचार्यार्थं जलकुम्भा	
अवमन्तुर्दोषः	२ १६३	द्याहरणं	२ १८२
अनेन विधिना वेदोऽध्ये		वेदयज्ञोपेतशृङ्गा	
तव्यः	२ १६४	क्षिप्वा कर्त्तव्या	२ १८३
वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वं	२ १६६	गुरुकुलादिभिर्ज्ञा	
वेदाभ्यासस्तुतिः	२ १६७	याम्	२ १८४

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

६०५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अभिषेकादिभिषा		ब्रह्मादौ गुरुणावहो	
निषेधः	१ १८५	पवेवने	१ १०४
सायंप्रातर्होमविधिः	१ १८६	परमगुरौ गुरु	
होमाद्यकरणे	१ १८७	वदन्तिः	१ १०५
एकगृहभिषानिषेधः	१ १८८	विद्यागुरुविषये	१ १०६
निमग्नितस्त्रैकात्म्य		गुरुपुत्रविषये	१ १०७
भोजने	१ १८९	गुरुस्त्रीविषये	१ ११०
अचिद्यवैश्वयोर्मेकात्म्य		स्त्रीसम्भावकजनं	१ ११३
भोजनं	१ १९०	मातादिभिरेकात्म्य	१ ११५
अध्ययने गुरुहिते च		वासनिषेधः	१ ११६
यज्जुह्यात्	१ १९१	कुवत्यागुरुपत्न्यावन्दने	१ ११६
गुरुणा शकारित्यमाह	१ १९२	गुरुऽऽभूषाफलम्	१ ११८
गुरौ सुप्रेत्रयनादि	१ १९४	ब्रह्मचारिणः प्रकार	
गुरुणा शकारणप्रकारः	१ १९५	चवमाह	१ ११८
गुरुसमीपे चाश्लक्ष		सर्वोदवासकावकाफि	१ १२०
निषेधः	१ १९८	बन्धोपासनमवर्ण	
गुरोर्नामग्रहणादिकं		कार्यम्	१ १२२
न कार्यं	१ १९९	स्वादेः शेषः करणे	१ १२३
गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः	१ २००	चिवर्गमाह	१ १२४
गुरुपरीवादकरणफलं	१ २०१	पिताचार्यादयोनाम	
समीपे गत्वा गुरुं पुत्रयेत्	१ २०२	मन्त्राः	१ १२५
गुरोर्दिपरोक्षे न किञ्चि		तेषां ऽऽभूषाकरणादौ	१ १२८
त्कचयेत्	१ २०३	तेषामनाहरनिन्दा	१ १२४

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
मात्रादिशुभूषाद्याः			अथपिष्टाद्या विवाहाः	२	१
प्राधान्यं	२	२३५	विवाहे निन्दितकुलानि	२	१
नीचादेरपि विद्यादि			अथ कन्यादोषाः	२	८
गृहणं	२	२३८	कन्यासङ्गच्छत्	२	१०
आपदि चत्रियादेरप्य			पुत्रिकाविवाहनिन्दा	२	११
ध्येतव्यंतेषाम्याहप्रसा			सवर्णा स्त्री प्रव्रज्या	२	११
सनादि न कर्त्तव्यं	२	२४१	चातुर्वर्ण्यं भार्यापरि		
चत्रियादिगिरावति			गणनं	२	१२
वासनिषेधः	२	२४२	ब्राह्मचर्यचयोः शुद्धा		
आवज्जीवगुरुशुभू			स्त्रीनिषेधः	२	१३
षष्ठे		२४३	हीनवातिविवाहनिषेधः	२	१५
गुरुदक्षिणादौ	२	२४५	शुद्धाविवाहविषये	२	१६
आचार्येभृतेतत्पुत्रादि			अष्टौ विवाहप्रकाराः	२	२०
सेवनं	२	२४७	वर्णान्धर्वविवाहानाञ्च	२	२१
आवज्जीवगुरुकुल			पैत्राचासुरविवाह		
सेवाफलं	२	२४८	निन्दा	२	२३
॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥			अथ ब्राह्मविवाहसङ्गच्छत्	२	२७
अथ ब्राह्मचर्यावधिः	३	१	दैवविवाहसङ्गच्छत्	२	२८
गृहस्थाश्रमवासमाह	३	२	आर्षविवाहसङ्गच्छत्	२	२८
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः			प्राजापत्यविवाह		
पूजनं	३	३	सङ्गच्छत्	२	३०
कृतसमावर्त्तनो विवाहं			आसुरविवाहसङ्गच्छत्	२	३१
कुर्यात्	३	४	गान्धर्वविवाहसङ्गच्छत्	२	३१
			राक्षसविवाह सङ्गच्छत्	२	३२

॥ अथ अनुवंहितायाः सूचीवर्णः ॥

॥००

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
पैत्राचविवाहसम्बन्धम्	१	१४	वस्त्रासङ्कारादिना कन्या		
उदकदानाङ्गाङ्गवत्			भूषणितया	१	५५
विवाहः	१	१५	कन्यादिपूजनापूजन		
ग्राह्यादिविवाहफलं	१	१७	फलम्	१	५६
ग्राह्यादिविवाहे			उत्सवेषु विशेषतःपूजाः	१	५८
सुप्रजोत्पत्तिः	१	१८	दम्पत्योःवर्णनकथनम्	१	६०
निम्नितविवाहे निम्नित			स्त्रियोऽसङ्करादि		
प्रजोत्पत्तिः	१	४९	दानादाने	१	६१
यवर्णाविवाहविधिः	१	४९	कुलायकर्वकर्त्तावि	१	६२
अयवर्णाविवाहविधिः	१	४४	कुलोत्कर्षकर्त्ताह	१	६६
दारोपममने	१	४५	पञ्चमहावज्जानुष्ठान		
चतुर्कासावधिः	१	४६	माह	१	६७
दारो गमे निम्नित			पञ्चसजा	१	६८
कासाः	१	४७	पञ्चवज्जानुष्ठानं नित्यं		
सुम्नराचिषु पुत्रोत्पत्तिः	१	४८	कर्त्तव्यम्	१	६८
स्त्रीपुत्रपुंस्त्रोत्पत्तौ हेतु			पञ्चवज्जानाह	१	७०
माह	१	४८	पञ्चवज्जाकरणे निम्नित	१	७२
वानप्रस्थस्त्राविच्छतु			पञ्चवज्जायां नामाना		
गमनमाह	१	५०	राष्ट्राह	१	७२
कन्याविक्रये दोषः	१	५१	अत्रतो मङ्गलवज्जोमो		
स्त्रीधनग्रहणे दोषः	१	५२	कर्त्तव्यो	१	७५
वरादक्ष्यमपि न यहीत			होमादुच्चा		
यम्	१	५३	सुत्पत्तिः	१	७५
न्यायेक धनदानमाह	१	५४	उदकायनवर्णवा	१	७७

६०८

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीवर्षः ॥

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अध्यायार्चनमवध्यां			भोजनार्थं कुक्षमौषध		
कर्त्तव्यम्	३	८०	कथननिषेधः		३ १०६
नित्यभ्रातृमाह	३	८१	भ्रातृपक्षे च निषादयो		
पितृभ्रातृपक्षभोजने	३	८२	नातिषयः		३ ११६
वसिष्ठदेवकर्षमाह	३	८३	पश्चात्तन्निषादोभू		
वसिष्ठदेवकर्षफलमाह	३	८४	भोजयेत्		३ ११९
भिषादानम्	३	८५	सखादीनपि वत्सृत्वा		
भिषादानफलम्	३	८६	भोजयेत्		३ १२३
वत्सृत्वा भिषादिदानम्	३	८७	प्रथमं गर्भिण्यादौ		
अपाचदानमफलम्	३	८८	भोजनीयाः		३ १२४
सत्पाचे दानफलम्	३	८९	गृहस्थस्य प्रथमं भोजनं		
अतिथिसत्कारे	३	९०	निषेधः		३ १२५
अतिथ्यनर्चननिन्दा	३	१००	दन्त्योः सर्वत्रैव भोजनं		
प्रियवचनजलाशनं			नम्		३ १२६
दानादौ	३	१०१	आत्मार्थपाकनिषेधः		३ १२८
अतिथिसत्करणमाह	३	१०२	गृहागतराजादि		
परपाकवृत्तिनिषेधः	३	१०३	पूजामाह		३ १२८
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	३	१०४	राजसूतकयोः पूजा		
अतिथिमभोजयित्वा			संकोचमाह		३ १३०
स्वयं न भोक्तव्यं	३	१०५	स्त्रियाऽमन्त्रकं वक्षि		
वज्रवृत्तिथिषु यथा			हरणं कार्यं		३ १३१
योग्यं परिचर्या	३	१०६	अद्यामावासाया		
अतिथ्यर्थपुनःपाके न			न्यार्थम्		३ १३२
वक्षिर्कर्म	३	१०८	मांसेन भ्रातृ कर्त्तव्यम्		३ १३३

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीनमः ॥

६७-

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पार्वणादौ भोजनीयं		खेनपतितादयो	
ग्राह्यवर्गश्चा	२ १२५	निषिद्धाः	२ १२०
ग्राह्यविविक्तारं न कुर्व्यात्	२ १२६	अथ आहुते निषिद्ध	
पार्वणस्यावयवकर्तव्यं		ग्राह्यताः	२ १२१
तम्	२ १२७	अथ अग्न्यग्न्याग्राह्य	
देवपितृभ्यां भोजिष्यात्		निष्ठा	२ १२८
देयानि	२ १२८	अर्वाग्भक्षणानि निषिद्धास्तु २ १२९	
भोजिष्यप्रश्नश्च	२ १२९	परिवेषादिष्वप्यग्राह्यं	२ १३०
अमन्त्रग्राह्यनिषेधः	२ १३१	परिवेदनमन्त्रिणां	
ज्ञाननिष्ठादिषु कस्यादि		फलमाह	२ १३१
दानम्	२ १३५	दिधिषूपतिष्वप्यग्राह्यं	२ १३२
भोजिष्यपुनश्च ग्राह्यत्वम्	२ १३६	कुल्लोकाकाशाह	२ १३३
आहुते भिन्नादिभोजनं		तथोर्दाननिषेधः	२ १३५
निषेधः	२ १३८	खेनादिर्षया न पश्यति	
अविदुष आहुदानं		तथा ग्राह्यभोजनं	
मफलम्	२ १४१	कुर्व्यात्	२ १३६
विदुषं दक्षिणादानं		अन्त्याद्यवशिष्टे	
फलदम्	२ १४२	ग्राह्यभोजनं	२ १३७
विद्वद्ग्राह्यभावात् भिन्नं		ग्राह्यत्वनिषेधः	२ १३८
भोजनं च पुनः	२ १४४	ग्राह्यत्वप्रतिपक्ष	
वेदपारगादीन् च ज्ञेयं		निषेधः	२ १३९
भोजयेत्	२ १४५	भोजनिकस्यादिभोजनं	
मातामहादीन्पि आहुते		दानेऽविद्वत्फलम्	२ १४०
भोजयेत्	२ १४८	उद्धिष्याववावाह	२ १४१
ग्राह्यवरीचये	२ १४९		

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
ब्राह्मणनिसम्बन्धे	३ १८७	अपसव्येन च यौ	
निमग्नितस्य नियमाः	३ १८८	करणादि	३ १९७
निमग्नं स्त्रीकृत्याभोजने		पिष्टदानादिविधिः	३ १९९
दोषः	३ १८९	सुत्रमूलेक रावचर्षणं	३ २००
निमग्नितस्य स्त्रीगमने	३ १८९	चतुर्नमस्कारादि	३ २००
क्रोधादिकं भोज्या कर्त्तव्यं		प्रत्यवनेजनादि	३ २०८
न कर्त्तव्यं	३ १८९	पिष्टांश्च ब्राह्मणाभ्यो	
पितृगणोत्पत्तिः	३ १८९	जयेत्	३ २१८
पितृणां राजतं पाचयन्		जीवति पितरि पितामहा	
स्तम्	३ २०२	दिपार्वचम्	३ २१०
देवकार्यात्पितृकार्यं		मृते पितरि जीवति चित्तं	
विमिश्रं	३ २०३	महे पार्वचं	३ २११
देवकार्यस्य पितृकार्यं		पिपादिब्राह्मणभोजन	
ज्ञातं	३ २०४	विधिः	३ २१२
देवाद्यन्तर्निष्टकार्यं	३ २०५	परिवेषविधिः	३ २१३
अथ आहुतेश्च	३ २०६	व्यञ्जनादिदाने	३ २१६
निमग्नितानामासनादि		रोदनक्रोधादिकञ्च	
दानं	३ २०८	कार्यं	३ २१८
गन्धपुष्पादिना तेषां		विप्रेक्षितार्थजनादिदानं	३ २१९
मर्चनं	३ २०८	वेदादीन् ब्राह्मणाद्य	
तैरनुज्ञातोऽहोमं		आवयेत्	३ २२०
कुर्यात्	३ २१०	ब्राह्मणान् परितोषयेत्	३ २२१
अग्न्यभावे विप्रस्यपाथौ		दक्षिणं आहुते चक्रीत	
होमः	३ २१९	भोजयेत्	३ २२३

॥ अथ अनुसंहितायाः सूचीकरणं ॥

३११

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
दोषवृत्तिसंयुतपादयः		कृतभोजनान् दिवा वा	
प्रवृत्ताः	१ २३५	चामयेत्	१ २३६
उष्णभोजनं हविर्मुखा		सधास्ति ते मूयुः	१ २३७
यकचर्म	१ २३६	त्रेधा कनकदनुज्जातो	
भोजनं उष्णीषादि		विनिष्क्रीय	१ २३८
निषेधः	१ २३८	होहिहादिविधिनाह	१ २३९
भोजनकाले ब्राह्मणान्		अपराह्णादयः	१ २४०
चाखासादयो न		आहुविहितास्तदयः	१ २४१
पश्वेषुः	१ २४२	ब्राह्मणान् विस्मय वर	
श्वहृद्यादिनिषेधः	१ २४३	प्रार्थनं	१ २४४
तद्देवास्तथासादयोऽप		पिच्छान्नवादिभ्यो	
नेयाः	१ २४४	दद्यात्	१ २४५
भिक्षुकादिभोजने	१ २४५	पितामहपिच्छं क्षिप्वा	
अग्निदग्धासदाने	१ २४६	अश्वीषम्	१ २४६
उष्णं वक्षुभूमिगतम्		ततो ज्ञात्वा दीप्यते च	१ २४७
वक्षात्रः	१ २४७	अवशिष्टाद्येन गृह्यति	
अपिच्छनपर्यन्तं विन्यसेत्		कार्यः	१ २४८
दिरक्षितं आहुं	१ २४८	तिष्ठादयः पितृणां मा व	
अपिच्छीकरणादूर्ध्वं		कृत्तिदाः	१ २४९
पार्वणं	१ २४९	मांसादिविज्ञेयं हस्ति	
आहु उष्णं दग्धाव		कायाः	१ २५०
न देयम्	१ २५०	अधुदाने मवादिमाहु	१ २५१
आहुभाजिनः स्त्रीममन		मवाद्यावादा	१ २५२
निषेधः	१ २५१	अहुवा दानं	१ २५३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पितृपत्ने प्रवृत्त्यास्तिस्रस्रः	३ २७६	याजनाध्यापनादिना	
सुश्रुतिधिनयनादि		जीवने	४ २
प्रवृत्त्यां	३ २७७	त्रिलोच्याभासीवर्ण	४ १०
कृष्णपक्षापराह		असंख्यविकां न कुर्व्यात्	४ ११
प्रवृत्त्यां	३ २७८	सन्तोषस्य प्रवृत्त्या	४ १२
अथसत्यकुशादयः	३ २७९	व्रतकरणे	४ १३
राशिनाहुनिषेधः	३ २८०	वेदादितं कर्म कर्तव्यम्	४ १४
प्रतिमासं आहुकरणा		गीतादिना धनार्जन	
व्रतौ	३ २८१	निषेधः	४ १५
वाग्नेरग्नौकरणे	३ २८२	इन्द्रियार्थासक्तिनिषेधः	४ १६
तर्पणफलं	३ २८३	वेदार्थविरोधि	
पितृणां व्रतं	३ २८४	कर्मत्वागः	४ १७
विद्ययाऽमृतभाजनं	३ २८५	वचःकुक्षानुरूपे	
॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥		वाचरेत्	४ १८
		नित्यं ब्राह्मणवेषधम्	४ १९
ब्रह्मचर्यगार्हस्थकाण्ड		पञ्चवस्त्रान् वचावस्त्रि व	
माह	४ १	त्यजेत्	४ २०
त्रिलोच्यादिना जीवेत्	४ २	केचिदिन्द्रियसंयमं	
उचितार्थसंग्रहं कुर्व्यात्	४ ३	कुर्वन्ति	४ २१
चनापदिजीवन		केचिदावा वजन्ति	४ २२
कर्मोह	४ ४	केचिज्ज्ञाने न वजन्ति	४ २३
अतापार्थक्यमम्	४ ५	सन्ध्यादयरोमदर्शनं	
किञ्चिद्वैभवं जयेत्तत्राह	४ ७	पौर्णमासाः	४ २४
अथैतानि प्रवृत्त्या	४ ८	सोमयामादयः	४ २५

॥ अथ अनुसंधितायाः स्तित्वं ॥

११३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अवाक्यान्नाकरणे	४ २७
अक्रितोऽतिथिं धूयतेत्	४ २८
पावपक्षाद्यर्चननिषेधः	४ २९
ओषध्यादीनपूजयेत्	४ ३१
मन्त्रार्थादिभ्यः	
उपदानं	४ ३२
अभिवादेर्धनयज्ञे	४ ३३
अतिविभवे बुधानसीदेत्	४ ३४
अग्निः स्वाध्यायादि	
बुधः कान्	४ ३५
दण्डकमण्डपादिधारणं	४ ३६
सूर्य्यदर्शननिषेधः	४ ३७
वस्तरज्जुसहजं ज्ञेयं प्रति	
विमनिरीक्ष्ये दावः	४ ३८
मार्गेण वादीनदक्षिणतः	
कुप्यात्	४ ३९
रजस्वलागमनादिनिषेधः	४ ४०
भार्य्यामहभोजनादि	
निषेधः	४ ४१
कासविशेषे स्त्रीदर्शनं	
निषेधः	४ ४२
नग्नस्थानादिनिषेधः	४ ४३
मागादौ विष्णुवादिज्ञानं	
निषेधः	४ ४४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूषादौ सूर्यादिदर्शनं	
निषेधः	४ ४५
विष्णुचोसुर्गनिधिः	४ ४६
दिवादाबुदधुवादि	४ ४७
अन्धकारादौ च	
आनुषः	४ ४८
मूषादौ चन्द्रादिविष्णु	
निषेधः	४ ४९
अग्नी वादप्रतपनादि	
निषेधः	४ ५०
अग्नेर्ब्रह्मादिनिषेधः	४ ५१
अन्ध्याभोजनभूमि	
विष्णुनादौ	४ ५२
असेनूवादिप्रत्येकनिषेधः	४ ५३
अन्धवृक्षकायसुप्तोत्थाय	
नादौ	४ ५४
भोजनादौ दक्षिणतः	४ ५५
पितृणां मां नवारयेत्	
रजधनुर्नदर्शयेत्	४ ५६
अधार्मिकयामवावहक्य	
जीममे	४ ५७
अन्धराज्यवासादि	
निषेधः	४ ५८
अतिभोजनादिनिषेधः	४ ५९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अञ्जलिना जलपानादि		पतितादिभिर्नवन्वयेन	४ ३५
निषेधः	४ ६२	शूद्राय व्रतकथनादि	
मृत्यादिनिषेधः	४ ६४	निषेधः	४ ३५
कांक्षे पादप्रक्षालनमिक्षा		ग्निरःकसूयनखायादौ	४ ३५
दिभाण्डे भोजननिषेधः	४ ६५	कोपेनग्निरःप्रहारकेन	
अज्ञोपवीतादिपरधृतं न		यश्चे	४ ३५
धारयेत्	४ ६६	तैलेनखातखपुनरीक	
अविनीतवृषादियान		स्यर्जने	४ ३५
निषेधः	४ ६७	अथचिचराजादिप्रतिषेधे	४ ३५
धुर्व्यलक्षणाद्	४ ६८	तैलिकादिप्रतिषेधे	४ ३५
प्रेतधूमनखादिहोदन		ब्राह्मोत्तमकराज	
निषेधः	४ ६८	प्रतिषेधे	४ ३५
दण्डच्छेदनादिनिषेधः	४ ७०	तामिस्राद्येकविंशतिनर	
सोष्टमर्दनादेर्मन्दफलं	४ ७१	कानाह	४ ३८
मासाधारणगोयानादौ	४ ७२	ब्राह्मेमूढर्तेऽतिष्ठेत्	४ ३९
अक्षरेण गृहगमनादौ	४ ७३	प्रातःकृत्यादि	४ ४१
अथत्रयनखादिभोजन		अस्यायुःकीर्त्यादि	
निषेधः	४ ७४	वर्जकत्वं	४ ४१
राशौतिलभोजने		आवस्थांउपाकर्ष्य कार्यं	४ ४१
नग्नप्रयत्ने	४ ७५	पुण्येऽसर्वनाथं कर्ष्यं	४ ४१
दुर्गममनमसद्वर्जनदी		कृतेऽसर्वने पश्चिमी	
तरणे	४ ७६	आधेत्यं	४ ४१
आर्द्रापादएवमुद्धीत	४ ७७	ततोवेदंशुक्लेऽङ्गानि	
केनभस्मादौ न तिष्ठेत्	४ ७८	छन्दे पठेत्	४ ४८

॥ चरमं निरूपयितावाः संक्षेपे ॥

६१६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चरमपाठनिर्वाणे		वेदचयदेवताकथनम्	४ १२४
स्वापनिषेधः	४ ८८	गायत्रीजपानन्तरं	
नित्यं नाचन्नादिच्छन्दो		वेदपाठः	४ १२५
युक्तमन्त्रपठेत्	४ १००	गवायन्तरागमने	४ १२६
चक्षानन्नाद्यानाह	४ १०१	शुचिदेशे शुचिनाद्येयम्	४ १२७
वर्षाकासिकानन्नाद्य		स्तवावप्यमावास्यादौ न	
माह	४ १०२	स्त्रीगमनं	४ १२८
चकासिकानन्नाद्य		रागस्नानाशक्तस्नान	
माह	४ १०३	निषेधः	४ १२९
वर्षाकासिकानन्नाद्य		गुर्वादिच्छाया लङ्घन	
माह	४ १०५	निषेधः	४ १३०
वर्षागर्वादेशो	४ १०६	आहुभोजिनः चतुःपथ	
नगरादेशो निष्कान		गमने	४ १३१
आहः	४ १०७	रक्तक्षेप्तादौ न तिष्ठेत्	४ १३२
आहुभोजनपश्चादौ		अक्षरपरस्त्रीसेवा	
चिरार्चं	४ ११०	निषेधः	४ १३३
गन्धलेपशुक्रानाधो		परदारनिन्दा	४ १३४
धीत	४ १११	अजिद्यर्पविप्रा नाव	
अन्नादबोनाधो		मन्त्राद्याः	४ १३५
धीरम्	४ ११२	आत्मावमाननिषेधः	४ १३७
अन्नादबोऽन्वयने		प्रियसत्यकथनम्	४ १३८
निषिद्धाः	४ ११४	वृथावादं न कुर्यात्	४ १३९
सामर्थ्येन वति वेदाङ्गरं		अपःकासादावघातेन	
नाधोधीत	४ १२३	सह न शक्त्यर्थं	४ १४०

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
हीनाङ्गाद्याद्येपनिषेधः	४	१४१	आचार्यादिर्हिंसा		
उच्छिष्टस्यार्थसूर्यादि			निषेधः	४	१४२
दर्शने	४	१४२	नास्तिक्यादिनिषेधः	४	१४३
संकीर्णस्यार्थादौ	४	१४४	परताडनादिनिषेधः	४	१४४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	४	१४५	ब्राह्मणताडनोद्योगे	४	१४५
वदाध्ययनस्य			ब्राह्मणताडने	४	१४६
प्राधान्यं	४	१४७	ब्राह्मणस्य शोषितो		
अष्टकाआहुतवर्धनं			त्पादे	४	१४७
कार्यम्	४	१४८	अधार्मिकादीनां न		
अग्निगृहदूरतामूषा			सुखम्	४	१४९
सत्सर्गः	४	१४९	अधर्मे मनो न निदध्यात्	४	१५०
पूज्याङ्गे स्नानपूजादि	४	१५०	अनैरधर्मफलतोत्पत्तिः	४	१५१
पर्वसु देवादि			त्रिव्यादिप्राप्तये	४	१५२
दर्शनम्	४	१५३	अर्थकामत्यागे	४	१५३
आगतवृद्धा			पाणिपादचापस्य		
दिवस्कारे	४	१५४	निषेधः	४	१५४
अतिस्मृत्यदिताचारः			कुलमार्गगमनम्	४	१५५
कार्यः	४	१५५	अलिगादिभिर्वादन		
आचारफलम्	४	१५६	कुर्यात्	४	१५६
दराचारनिन्दा	४	१५७	एतैर्विवादोपेक्षायां		
आचारप्रज्ञप्ता	४	१५८	फलमाह	४	१५९
परवज्जकर्मात्यागादौ	४	१५९	प्रतिग्रहनिन्दा	४	१६०
चित्तपारितोषिकं			विधिमन्त्रात्वा प्रतिग्रहो		
कार्यम्	४	१६१	न कार्यः	४	१६१

॥ अथ अनुवर्तितायाः सूचीपत्रं ॥

६१७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मूर्खस्य स्वर्णादिप्रति पदे	४ १८८
वैशालप्रतिकादी दान	
निषेधः	४ १८९
वैशालप्रतिकस्यचक्षुषम्	४ १९४
वक्रप्रतिकस्यचक्षुषम्	४ १९६
तयोर्निष्ठा	४ १९७
प्रायश्चित्ते वक्ष्यमा न	
कार्या	४ १९८
इक्ष्मेन व्रताचरणे	४ १९८
इक्ष्मेन कमण्डलादि	
धारणे	४ २००
परकृतपुष्करिण्यादि	
क्षाने	४ २०१
अदत्तयानादिभोग	
निषेधः	४ २०२
नद्यादिपुष्पानं कर्त्तव्यम्	४ २०३
समनिघमौ	४ २०४
अग्नेविषयश्चादिभोग	
न निषेधः	४ २०५
मत्तायस्यकंठादिर्विच्छेदं	
न भुञ्जीत	४ २०७
रजस्वलासृष्टासक	
निषेधः	४ २०८

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
गवाघ्रातंगणिकाद्यन्नस्य	
निषिद्धं	४ २०८
अभोज्यानि सोनाद्य	
क्षानि	४ २१०
राजाद्यन्नभोजने मन्द	
फलम्	४ २१८
तेषामन्नभोजनप्राय	
श्चित्तम्	४ २२२
गृहपक्षान्ननिषेधः	४ २२३
कदर्यश्रोत्रियवाहु,	
पिकाक्षे	४ २२४
अह्नादन्नवदान्यवाहु	
पिकाक्षे	४ २२५
अह्नया यागादिकं	
कुर्व्यात्	४ २२६
अह्नादानफलम्	४ २२७
जलभूमिदानादिफलं	४ २२८
वेददानप्रसंभा	४ २३३
काम्यदाने	४ २३४
विधिवद्दानग्रहणयोः	४ २३५
द्विजनिन्दादानकीर्त्त	
नादिनिषेधः	४ २३६
अनुतादिफलम्	४ २३७
अनैर्हर्षमनुतिष्ठेत्	४ २३८

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
धर्मप्रब्रंश	४	२३८
उत्कृष्टैः समन्वहार्थं		
न हीनैः	४	२४४
फलमूलादियहये	४	२४७
दुःकृतकर्माद्योमिषा		
यहयम्	४	२४८
मिषाया अयहये	४	२४८
अवाचितमिषावाम्	४	२५०
सुदुम्यार्थमिषा	४	२५१
स्वार्थं वाधुमिषा	४	२५२
भोष्यामशुक्राः	४	२५३
शुक्रैरात्मनिवेदनं		
कार्यं	४	२५४
अवत्यकथने निन्दा	४	२५५
योग्यपुत्राच्च कुटुम्ब		
भारदानम्	४	२५७
ब्रह्मचिन्ता	४	२५८
उक्तसफलकथनम्	४	२६०

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

मनुस्मृत्यां कथं मृत्यु

रिति प्रश्नः	५	२
मृत्युप्रापकानाह	५	२
अशुनामभक्ष्याणाह	५	५

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
दृष्टाकृष्टरादि निषेधः	५	७
अमच्छरीराणि	५	७
शुक्लेषु दृष्टादयोमच्छाः	५	१०
अवाभक्ष्यपचिषः	५	११
यौनशुक्रमावादनः	५	१२
यान्मशुकरमच्छादनः	५	१४
मत्स्यभक्ष्यनिन्दा	५	१५
भक्ष्यमत्स्यानाह	५	१६
वर्षवानरादिनिषेधः	५	१७
भक्ष्यपचनस्यानाह	५	१८
अशुनादिमक्ष्यप्राच		
चित्तं	५	१८
वागार्थपशुर्हिवाविधिः	५	२२
पर्युषितान्पिमच्छावि	५	२४
मांसमक्षये	५	२७
प्राचितमांसमक्षय		
निषमः	५	२९
दृष्टामांसमक्षयनिषेधः	५	३२
आहुमांसाभोजने		
निन्दा	५	३५
अप्राचितमांसक		
मक्षयेत्	५	३६
अवाधर्मप्रब्रंश	५	३८
पशुहवनकावनिषमः	५	४९

॥ अथ अनुवर्णितायाः सूचीविषयः ॥

६१८

अनुवर्ण	अध्यायः श्लोकः
वेदाविहितहिंसाविषयः	५. ७९
चात्तानुवेष्टया जनने	५. ८०
वधवर्जनं न कर्तव्यं	५. ८१
मांसवर्जने	५. ८८
अथ चातकाः	५. ९१
मांसवर्जनकथं	५. ९२
वपिष्ठानाम् ब्राह्मण	
शौचम्	५. ९८
अथ वपिष्ठता	५. ९०
जनने मातुरस्युद्गमं	५. ९२
शुक्लपाते परपूर्णाषष्ठ	
मरणे	५. ९२
मवस्थर्गे समानोदक	
मरण	५. ९४
मुरोमरसाशौचम्	५. ९५
नभसावे रजस्रसा	
शुद्धौ	५. ९९
वासायशौचं	५. ९७
ऊनदिवार्षिकस्य भूमि	
जननं	५. ९८
नाशप्रवृत्त्यादि	५. ९८
वासादकदाने	५. ७०
वहाध्याविमरणे	५. ७१
वाग्दत्तस्यशौचम्	५. ७२

अनुवर्ण	अध्यायः श्लोकः
वपिष्ठमवस्थादि	
अथ विदेवशाशौचम्	५. ७२
आचार्यतत्पुत्रादि	
मरणे	५. ८०
श्रीचित्रमातुलादि	
मरणे	५. ८२
राजाध्यापकादिमरणे	५. ८२
सम्पूर्णाशौचमाह	५. ८२
अग्निशौचार्यं क्षान्ता	
शुद्धिः	५. ८४
सर्वनिमित्ताशौचम्	५. ८५
अशौचिदर्शने	५. ८६
मनुष्यास्त्रिस्वर्गे	५. ८७
ब्रह्मचारी आश्रितसमा	
पनात् प्रेतोदकदानादि	
न कुर्व्यात्	५. ८८
न प्रणितादीनामुदक	
दानादि	५. ८८
वनिवारिष्ठादीनां	
नोदकदानं	५. ८९
ब्रह्मचारिकविवादि	
निर्हरणे	५. ८९
शुद्धादीन् वनिवारितो	
निर्हरित्	५. ८९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजादीनामग्नौचा		गात्रमनश्चात्मकुट्टि	
भावे	५ ८३	शुद्धौ	५ १०८
राज्ञः सद्यः ग्नौचम्	५ ८४	द्रव्यशुद्धिमाह	५ ११०
वज्रादिहतानां सद्यः		सुवर्णादिमणिशुद्धौ	५ १११
ग्नौचं	५ ८५	घृतादित्रय्यादिकाष्ट	
राज्ञोऽग्नौचाभाव		शुद्धौ	५ ११३
सुतिः	५ ८६	यज्ञपात्रशुद्धौ	५ ११६
चात्रधर्म्यहतस्य सद्यः		धान्यवस्त्रशुद्धौ	५ ११८
ग्नौचम्	५ ८८	चर्मवस्त्रपात्राकफला	
अग्नौचात्कृत्यं	५ ८८	मूलशुद्धौ	५ ११८
अवपिष्टा		कमलपद्मवस्त्रादि	
ग्नौचमाह	५ १००	शुद्धौ	५ ११९
अवपिष्टनिर्हरणे	५ १०१	दण्डकाष्ठयुद्धवस्त्राष्ट	
अग्नौच्यमभक्ष्ये	५ १०२	शुद्धौ	५ १२१
निर्हारकानुगमने	५ १०३	शोषिताद्युपहतवस्त्रा	
ग्राह्यं शुद्धैर्ननिर्हार		खट्वागः	५ १२३
येत्	५ १०४	भूमिशुद्धौ	५ १२४
ज्ञानादीनि शुद्धिषा		पञ्चिजम्भगवात्रातादौ	५ १२६
धनानि	५ १०५	गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	५ १२६
अर्धग्नौचप्रव्रंश	५ १०६	पवित्राद्याह	५ १२७
समादानजपतपाधि		जलशुद्धौ	५ १२८
गोधकानि	५ १०७	नित्यशुद्धानाह	५ १२८
समलनदी स्त्रीदिज		सर्पे नित्यशुद्धानि	५ १२९
शुद्धौ	५ १०८	मूत्राद्युत्सर्गशुद्धौ	५ १२९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथ दादशमस्ताः	५ १३५
मृदारिपहणेनिषमः	५ १३६
ब्रह्मचार्यादीनां दिगु	
चादि	५ १३७
आचमनान्नारमिन्नि	
चादिस्तर्जः	५ १३८
आचमनविधिः	५ १३९
शुद्धाणां मासि वपनं	
दिजेच्छिष्टभोजनम्	५ १४०
विप्रवध्नादिहं नो	
च्छिष्टम्	५ १४१
पादे गच्छवज्ज	
विन्दवः शुद्धाः	५ १४२
द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टसर्ज	५ १४३
वमनविदे कमेष्टनशुद्धौ	५ १४४
निद्राच्छोचना	
दिशुद्धौ	५ १४५
अथ स्त्रीधर्मानाह	५ १४६
स्त्रियास्तातज्जकार्यं	५ १४७
कथं वने तिष्ठेदित्यथाह	५ १४८
प्रयत्ना गृहकथं कुर्व्यात्	५ १४९
स्त्रामिश्रप्रवा	५ १५०
स्त्राम्यहेतुमाह	५ १५१
स्त्रामिप्रशमा	५ १५२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
स्त्रीणां प्रथमकथनिषेधः	५ १५३
स्त्रामिनोऽप्रियं नाचरेत्	५ १५४
मृतपतिकाधर्माः	५ १५५
परपुरुषगमननिन्दा	५ १५६
पातित्रात्यफलं	५ १५७
भार्यायाः मृतायाः श्रौता	
ग्निनादाहः	५ १५८
पुनर्दौरयज्ञणे	५ १५९
गृहस्वकांताविधिः	५ १६०
॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥	
वानप्रस्थायममाह	६ १
सभार्याग्निहोत्रोवने	
वसेत्	६ २
फलमूलेन पञ्चयज्ञ	
करणं	६ ३
चर्याचौरजटादिधार	
नम्	६ ४
अतिथिचर्या	६ ५
वानप्रस्थनियमः	६ ६
मधुमांसादिवर्जनम्	६ ७
आग्निने सञ्चितनीवा	६ ८
रादित्यागः	६ ९
फालकृष्टाद्यनिषेधः	६ १०

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अश्वकुडादयः	६ १७	मुक्तसचयं	६ ३३
जीवारादियश्चने	६ १८	जीवनादिकामना	
जीवनकासादयः	६ १८	राहित्यं	३ ३१
भूमिपरिवर्तनादि	६ २२	परिव्राजकाचारः	६ ३१
पीशादिचतुष्टयम्	६ २३	मिषाचरणे	६ ३२
सदेहं शोषयेत्	६ २४	दण्डकमण्डपादयः	६ ३२
अग्निशोचयमारोपादयः	६ २५	मिषापाचादि	६ ३३
वृक्षमूलभूषणादयः	६ २६	एककासे मिषाचरणं	६ ३३
मिषाचरणे	६ २७	मिषाकायः	६ ३६
वेदादिपाठः	६ २८	सामाज्याभेदविवाहौ	
महाप्रस्थानं	६ २९	न कार्यौ	६ ३७
परिव्राजककासमाह	६ ३३	पूजापूर्वकमिषाविवेकः	६ ३८
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण		दक्षिणमिषाहः	६ ३८
परिव्रजेत्	६ ३४	संसारगतिकथनं	६ ३९
अश्वमग्नौ न परि		सुखदुःखबोद्धृमां	
व्रजेत्	६ ३५	धर्मौ चेत्	६ ३९
पुत्रमनुत्पाद्य न परि		न सिद्धमात्रं धर्मकारणं	६ ३९
व्रजेत्	६ ३६	भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत्	६ ३८
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परि		सुद्रवमुहिषाग्राह	
व्रजेत्	६ ३८	स्थितं	६ ३८
अभयदानफलं	६ ३८	प्राजायामप्रवृत्ता	६ ३९
नित्यहः परिव्रजेत्	६ ४१	ध्यानयोगेनात्मानं	
एकाकी मोक्षार्थं चरेत्	६ ४२	पश्येत्	६ ३९
परिव्राजकनियमः	६ ४३	ब्रह्मवाचात्कारेभुक्तिः	६ ३९
		मोक्षवाधककर्त्तव्यं	६ ३९

॥ अथ अनुसंहितस्य सूचिका ॥

५५२

प्रकरण	पद्याः श्लोकः	प्रकरण	पद्याः श्लोकः
देवस्वरूपमाह	६ ७६	राजदेवनिष्ठा	७ ११
देवत्यागे दृष्टान्तमाह	६ ७८	राजस्थापितधर्मैः पञ्चाय	
प्रियाप्रियेषु पुण्यपाप		मैतृ	७ १३
त्यागः	६ ७८	दण्डोत्पत्तिः	७ १४
विषयानभिज्ञाहः	६ ८०	दण्डप्रवचनं	७ १६
आत्मनो ध्यानं	६ ८२	दण्डप्रवृत्ता	७ १७
परिग्रह्याफलं	६ ८५	पञ्चादण्डमिदं	७ १८
वेदसंन्यासिकर्माह	६ ८६	दण्डेषु दण्डप्रवृत्तेः	
पत्न्या रक्षाग्रमाः	६ ८७	निष्ठा	७ २०
सर्वाग्रमफलं	६ ८८	पुनर्दण्डप्रवृत्ता	७ २२
गृहस्थस्य मेढवं	६ ८८	दण्डप्रवृत्ता कीदृश	
द्वयविधधर्मः प्रेरितः	६ ८९	इत्युपाह	७ २६
द्वयविधधर्माणाह	६ ८९	पञ्चर्षदण्डे राजादीनां	
द्वयविधधर्माचरणफलं	६ ८९	शेषः	७ २८
वेदमेवाभ्यसेत्	६ ८९	मूर्खादिना न दण्ड	
वेदसंन्यासफलं	६ ८९	प्रवचनं	७ ३०
॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥		पत्न्यादिना दण्ड	
		प्रवचनं	७ ३१
राजधर्माणाह	७ १	अधुमिषवित्रादिषु दण्ड	
ज्ञतसंस्कारस्य प्रथा		विधिः	७ ३२
रक्षणं	७ २	न्यायवर्तिनो राज्ञः	
रक्षार्थमिन्द्राद्यंवाह		प्रवृत्ता	७ ३३
आत्मनिः	७ ३	दुर्जनराज्यनिष्ठा	७ ३४
राजप्रवृत्ता	७ ४	राजकर्म दुरुपेया	७ ३५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
विनयग्रहणम्	७ ३८	प्रतिराजेषितं कृतेन	७ ३९
अविनयनिन्दा	७ ४०	आनीयात्	७ ४०
अथ दृष्टान्तमाह	७ ४१	माङ्गलदेवान्नयणे	७ ४१
विनयाद्वाज्यादिप्राप्तिः		अथदुर्गप्रकाराः	७ ४२
दृष्टान्तमाह	७ ४२	अस्त्राणादिपूरितं कुर्मः	
विद्याग्रहणं	७ ४३	कुर्व्यात्	७ ४३
इन्द्रियवयः	७ ४४	सुन्दरीं भार्यामुदहेत्	७ ४४
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	७ ४५	पुरोहितादयः	७ ४५
कामजद्वयसनान्याह	७ ४६	यज्ञादिकरणं	७ ४६
क्रोधजाद्वयसनान्याह	७ ४७	करग्रहणे	७ ४७
सर्वमूललोभत्यागः	७ ४८	अथाध्यक्षाः	७ ४८
अतिदुःखद्वयसनानि	७ ४९	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	७ ४९
व्यसननिन्दा	७ ५०	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	
अथसचिवाः	७ ५१	प्रश्रवा	७ ५०
सन्धिविग्रहादिचिन्ता	७ ५२	पाचदानफलमाह	७ ५१
मन्त्रिभिर्विचार्य		संगामेशाहृतो न	
हितकार्यं	७ ५३	निवर्त्तत	७ ५२
ब्राह्मणमन्त्रिणः	७ ५४	संमुखमरणे स्वर्गः	७ ५३
अन्यानप्यमात्यान्		कूटास्त्रादिनिषेधः	७ ५४
कुर्व्यात्	७ ५५	संगामे अवधानाह	७ ५५
आकरान्तःपुराध्यक्षाः	७ ५६	भीतादिहमने दोषः	७ ५६
दूतसङ्घणं	७ ५७	संगामे पराङ्मुखमनसः	
सेनापत्यादिकार्यं	७ ५८	दोषः	७ ५७
दूतप्रश्रवा	७ ५९	येन यज्जितं तद्वृत्तमाह	७ ५८

॥ अथ मनुष्यद्वितायाः कृषीकर्म ॥

४२६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
राजःश्रेष्ठवस्तुदानम्	७ ८७	तत्परितं खाद्यं वापी	...
इत्युत्थादिवर्द्धनं	७ ८८	घातं	७ १२२
असत्त्वं सन्निधेत्	७ १०१	उत्कोचादियाहक	...
नित्यमस्यपदात्यादि		घातनम्	७ १२३
त्रिधा	७ १०२	त्रेयादिदृष्टिकल्पनम्	७ १२४
नित्यमस्यतदष्टःघातं	७ १०३	वधिककरयहये	७ १२५
अमात्यादिषु माया न		अस्यास्यकरयहये	७ १२६
कार्या	७ १०४	धात्यादीनां करयहये	७ १२७
प्रकृतिभेदादिगोप		मोषिघातं करं व दृष्टी	...
नीयम्	७ १०५	घातं	७ १२८
अर्थादिचिन्ता	७ १०६	मोषिघट्टनिकल्पये	७ १२९
विजयविरोधिनीयत्री		ग्राहादिव्यवहारिणः	...
करणं	७ १०७	कल्पकरः	७ १३०
यामदष्टप्रप्रवा	७ १०८	मित्र्यादिकं कर्म कार	...
राज्यरक्षा	७ ११०	येत्	७ १३५
प्रजापीडने दोषः	७ १११	अस्यातिप्रपुरकर	...
प्रमारणये सुखम्	७ ११२	गृहविविधः	७ १३८
यामपत्याधिपत्यादयः	७ ११४	तीक्ष्णबुद्धतापरवम्	७ १३९
यामदावनिवेदनम्	७ ११६	अमात्येन सह कार्यं	...
यामाधिकृतस्य दृष्टि		चिन्तनम्	७ १४१
माह	७ ११८	दण्डनिगृहणम्	७ १४२
याम्यकार्यास्त्येन		प्रजापादनस्य	...
कर्तव्यानि	७ १२०	श्रेष्ठमम्	७ १४३
अर्थचिन्तकः	७ १२१	अमाकायः	७ १४४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकान्तो गोप्य		परराजपीडने	७ १८५
मन्त्रवचम्	७ १४७	परप्रकृतिभेदादि	७ १८७
मन्त्रवचकाद्ये स्थापय		उपायाभावेवृद्धेत्	७ १८८
धारवचम्	७ १४८	नित्याप्राज्ञादिपूजनं	
धर्मकामादिचिन्तनम्	७ १४९	प्रजानामभयदानञ्च	७ १८९
दूतवचोवशादयः	७ १५३	तदंशायतद्राज्यदाने	७ १९०
अथ प्रकृतिप्रकाराः	७ १५६	करगृहवादि	७ १९६
अरिप्रकृतयः	७ १५८	मित्रप्रव्रंश	७ १९७
अथ वक्रुषाः	७ १६०	प्रभुगुणाः	७ १९८
सन्ध्यादिप्रकारः	७ १६२	उदासीनगुणाः	७ १९९
सन्धिनिगृह्यादिकाणाः	७ १६८	आत्मार्यभूम्वादित्यागः	७ १९९
वस्त्रिनृपसंश्रयणे	७ १७५	आपदि उपायचिन्त	
आत्मानं अधिकं		नम्	७ २०३
कुप्यात्	७ १७७	अथ राज्ञोभोजने	७ २०६
आगामिगुणदोष		अन्नादिपरीक्षा	७ २१०
चिन्ता	७ १७८	विहारदौ	७ २११
राजदशा	७ १८०	आवधादिदर्शनम्	७ २१२
अरिराज्ययानविधिः	७ १८१	सन्ध्यामुपास्य प्रविष्टि	
प्रभुसेविमित्रादौ याव		चेष्टितादि	७ २१३
धानम्	७ १८६	ततो राज्ञिभोजनादयः	७ २१४
यूद्धकरणे	७ १८७	अस्त्रस्त्रःश्रेष्ठमात्येषु	
जलादौ यद्गुप्रकारः	७ १८९	निःक्षिपेत्	७ २१६
अपानीकयाम्यानाह	७ १८७	इति सप्तमोऽध्यायः ॥	
सेन्यपरीक्षवचम्	७ १८४		

॥ अथ अनुबन्धितायाः सूचीकरणं ॥

५५१

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथवा रात्रिद्वयः		कार्यदर्शने शूद्र	
समाश्रयित्वेत्	८ १	निषेधः	८ १०
कुलशास्त्रादिभिः कार्यं		रात्रे नास्तिकदुर्भिक्षादि	
न्यसेत्	८ २	निषेधः	८ २१
अष्टादशविवादा		लोकपातान् प्रवृत्त	
नाह	८ ४	कार्यदर्शनम्	८ २२
धर्ममामित्यनिर्णयं		शास्त्रादिक्रमेण कार्यं	
कुर्यात्	८ ८	पश्येत्	८ २४
अथमन्त्रो विद्वांसं		अथर्ववेदिना अर्थादीन्	
नियुञ्ज्यात्	८ ८	परीक्षेत	८ २५
यदि भिर्भाष्यतेः सह		वाचधनं राज्ञा	
कार्यं पश्येत्	८ १०	रक्षणीयम्	८ २७
तत्समाप्रवृत्ता	८ ११	प्रेषितपतिकादिधनं	
अधर्मे सभाषदा		रक्षयम्	८ २८
दोषः	८ १२	अपुत्राधनहारक	
यदपि सत्यमेव		वाचयन्	८ २९
वक्तव्यम्	८ १३	अस्मान्निकधनरक्षणे	
अधर्मातिवारणायम		कायः	८ ३०
यस्यभाषदादोषः	८ १४	इत्यरूपवन्त्यादि	
धर्मातिक्रमणे दोषः	८ १५	कथनम्	८ ३१
दुष्टं वदारे राजादौ		अकथने दण्डः	८ ३२
नामधर्मं	८ १८	प्रवृत्तद्वयात् वृत्तान	
अर्थिप्रत्यर्थापाये	८ १९	यद्ययम्	८ ३३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारुघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निविद्धाः	८ ३४
निध्यादौ वङ्गाग		स्यादीनां स्यादधः	
यहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अनृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
ब्राह्मणनिधिविषये	८ ३७	वासादिसाक्ष्यादौ	८ ३९
राजा निधिं प्राप्यार्द्धं		साक्ष्यादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ३९
चौरहतधनं राज्ञा		साक्षिद्वये	८ ३९
हातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ४०
जातिद्वेषधर्माविरोधन		मित्र्यासाक्ष्ये दोषः	८ ४१
करणीयं	८ ४१	श्रुतसाक्षिणः	८ ४१
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपि धर्मविज्ञाची	८ ४०
नादि न कार्यं	८ ४२	स्वभाववचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोडशीयुः	८ ४८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रभे	८ ४८
सत्यादिना व्यवहारस्य		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ४९
श्रेयं	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जानाति	८ ४९
क्षणादाने	८ ४७	ब्राह्मणादि साक्षिप्रभे	८ ४९
अथहीनाः	८ ५३	असत्यकथने दोषः	८ ५०
अभियोक्तुर्दण्डादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ५१
धनपरिमाणमित्र्याकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ५१
साक्षिवभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ५१
अथ साक्षिणः	८ ६१	विषयभेदेनासत्यफलम्	८ ५०

॥ अथ मनुष्यहितायाः सूचीपत्रं ॥

५०९

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निन्दितमाश्रयान् शूद्र		अधर्मादृच्छनिष्ठा	८ १२७
वत्पृच्छेत्	८ १०२	दृष्ट्यापरित्यागे	८ १२८
विषयभेदेऽवत्यकचने		वाम्दृष्टाधिम्दृष्टादि	८ १२९
न दोषः	८ १०३	अवरंसादिपरिमा	
अनृतकचनप्रावक्षितम्	१०५	अमाह	८ १३२
विषयमकचने याधि		प्रथममध्यभोक्तम	
दृष्टः	८ १०७	याहवाः	८ १३८
याधिभक्ते	८ १०८	अवादाने दृष्टनिवन्तः	८ १३९
अयाधिविवादे प्रपथः	८ १०९	अथ दृष्टिः	८ १४०
दृष्ट्याप्रपथे दोषः	८ १११	आधिसूत्रे	८ १४१
दृष्ट्याप्रपथप्रतिप्रसव		वसादाधिभोक्तनिवेद्यः	८ १४३
माह	८ ११२	आधिनिवेद्यादौ	८ १४५
विप्रादेऽवत्योचारादि		धेन्वादोभोक्तनि	
प्रपथम्	८ ११३	कालहानिः	८ १४६
शूद्रप्रपथे	८ ११४	दमवर्धभोक्तकाल	
प्रपथे शूचिमाह	८ ११५	हानिः	८ १४७
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिषीमादौ न भोक्ते	
सोभादिना याच्छेदश्च		कालहानिः	८ १४८
विशेषः	८ ११८	वसादाधिभोक्तेऽहं	
दृष्ट्या वसादिदम		दृष्टिः	८ १४९
स्नानानि	८ १२४	देगुच्छादधिकदृष्टिर्ध	
अपराधमपेक्षदृष्ट		भवति	८ १५१
करणम्	८ १२६	दृष्टिमकाराः	८ १५२

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चारघातनम्	८ ३४	अथ साक्ष्ये निविद्धाः	८ ३४
निध्यादौ पद्माग		सत्यादीनां सत्यादयः	
यहणम्	८ ३५	साक्षिणः	८ ३८
परनिधौ अनृतकथने	८ ३६	अनुभवात्साक्ष्यं	८ ३८
ब्राह्मणनिधिविषये	८ ३७	बासादिबासादौ	८ ३९
राजा निधिं प्राप्यार्द्धं		साहसादौ न साक्षि	
विप्राय दद्यात्	८ ३८	परीक्षा	८ ४१
चोरहतधनं राज्ञा		साक्षिदैधे	८ ४१
दातव्यम्		साक्षिणः सत्यकथनम्	८ ४१
जातिद्वेषधर्माविरोधन		मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	८ ४१
करणीयं	८ ४१	श्रुतसाक्षिणः	८ ४१
राज्ञा विवादोत्थाप		एकोपिधर्मविज्ञाची	८ ४०
नादि न कार्यं	८ ४३	स्वभाववचनं साक्षि	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनु		षोडशीयुः	८ ४८
यात्	८ ४४	साक्षिप्रश्ने	८ ४८
सत्यादिना व्यवहारस्य		साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८ ४९
श्रेयं	८ ४५	रहःकृतं कर्म आत्मादि	
सदाचारमाचरेत्	८ ४६	जानाति	८ ४९
पुण्यादाने	८ ४७	ब्राह्मणादि साक्षिप्रश्ने	८ ४९
अथहीनाः	८ ५३	असत्यकथने दोषः	८ ४९
अभियोक्तुर्दण्डादिः	८ ५८	सत्यप्रशंसा	८ ४९
धनपरिमाणमिथ्याकथने	८ ५८	असत्यकथनफलम्	८ ४९
साक्षिबभावनम्	८ ६०	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८ ४९
अथ साक्षिणः	८ ६१	विषयभेदेनासत्यफलम्	८ ४९

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५०९

प्रकरण	अध्यायः श्लोकः	प्रकरण	अध्यायः श्लोकः
निन्दितप्राज्ञाणाम् शूद्र		अधर्मादृच्छनिष्ठा	८ १९७
वत्पृच्छेत्	८ १०२	दृष्ट्यापरित्यागे	८ १९८
विषयभेदे ऽसत्यकथने		वाग्दृष्ट्याधिगच्छादि	८ १९९
न दोषः	८ १०३	अवरेखादिपरिमा	
अमृतकथनप्राज्ञस्तिष्ठन्	१०५	अमाह	८ १९९
विषयमकथने याचि		प्रथममध्यभोजनम्	
दृष्टः	८ १०७	याचताः	८ १९८
याचिभक्ते	८ १०८	अवादाने दृष्टनिवृत्तः	८ १९९
अयाचिविवादे त्रययः	८ १०९	अथ दृष्टिः	८ १९०
तृथात्रपथे दोषः	८ १११	आधिसूत्रे	८ १९१
तृथात्रपथप्रतिप्रसव		वसादाधिभोजननिषेधः	८ १९२
माह	८ ११२	आधिमिषेवादौ	८ १९३
विप्रादेः श्रुत्याचारादि		धेन्वादौ भोजनेषु	
त्रययम्	८ ११३	कालज्ञानिः	८ १९४
शूद्रत्रयये	८ ११४	द्वयवर्धभोजने काल	
त्रयये शूचिमाह	८ ११५	ज्ञानिः	८ १९५
अथ पुनर्वादः	८ ११७	आधिषीमादौ न भोजने	
लोभादिना याच्येदृच्छ		कालज्ञानिः	८ १९६
विशेषः	८ ११८	वसादाधिभोजने ऽर्जु	
दृष्ट्या वसादिद्वय		दृष्टिः	८ १९७
स्नानानि	८ ११८	देगुणादधिकदृष्टिर्ब	
अपराधमपेक्ष्य दृष्ट		भवति	८ १९९
करणम्	८ १२६	दृष्टिप्रकाराः	८ १९९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
पुनर्लोक्यकरणे	८ १५४	अथ निषेपे	८ १५६
देवकालवृद्धौ	८ १५६	साक्ष्यभावे निषेपे	८ १५७
दर्शनप्रतिभूखले	८ १५८	निर्वचः	८ १५८
प्रातिभाष्यादिच्छर्षं		निषेपदाने	८ १५९
पुनर्न देयं	८ १५९	खद्यं निषेपार्थं	८ १६०
दानप्रतिभूखले	८ १६०	समुद्रनिषेपे	८ १६०
गिरादिदृधने		चौरादिदृधने निषेपे	८ १६१
प्रतिभूवि	८ १६२	नक्षेपापहारेण	
छतनिवृत्तौ	८ १६३	पञ्चम्	८ १६३
कुटुम्बार्थकृतं देयं	८ १६६	निषेपापहारादौ	
वलकृतं निवर्त्य	८ १६८	दण्डः	८ १६९
प्रातिभाष्यादि		हस्तेनपरधनहरणे	८ १६९
निषेधः	८ १६९	निषेपेभिर्याकचने	
अपाङ्गमर्थं न		दण्डः	८ १७०
वृद्धोयात्	८ १७०	निषेपदानपदस्योः	८ १७१
पाङ्गत्यागे दोषः	८ १७१	अस्मानिविक्रये	८ १७२
अवसरक्षणादौ	८ १७२	सागमभोगः प्रमा	
अधर्मकार्यकरणे		पञ्चम्	८ १७३
दोषः	८ १७३	प्रकाशकवे मूलाख्ये	
धर्मकार्यकरणम्	८ १७५	साभे	८ १७५
धनिकेन धनसाधने	८ १७६	संसृष्टवस्तुविक्रये	८ १७६
धनाभावेकर्मण्यर्था		अन्या कन्या दर्शयित्वा	
धनम्	८ १७७	न्याविवाहे	८ १७७

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५०६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
उक्तान्तादिकन्या		वीमादृषादयः	८ २४६
विवाहे	८ २०५	उपश्रान्ताणि वीमा	
पुरोहितदक्षिणादाने	८ २०६	क्षिप्तानि	८ २४८
अध्वर्यादिदक्षिणा	८ २०८	भोगेन वीमाश्रयेत्	८ २५२
सम्भूयसमुत्त्वाने	८ २११	वीमाश्रयिणः	८ २५३
इत्तानपक्रिया	८ २१२	वाच्यानां वीमावधौ	
भृतिस्त्रये	८ २१५	चात्	८ २५५
सन्निधुतिक्रमे	८ २१८	वाच्यादानविधिः	८ २५६
क्षीतानुवचः	८ २२२	अन्वयाकचने दण्डः	८ २५७
अनाख्याय दाववती		वाच्याभावे पामशाम	
कन्यादाने	८ २२४	मादयः	८ २५८
मिथ्याकन्यादूषण		शामनामां मृषाकचने	
कथने	८ २२५	दण्डः	८ २६२
दूषितकन्यानिन्दा	८ २२६	वृथादिहरणे दण्डः	८ २६४
अथ सप्तपदो	८ २२७	राजा स्वयं वीमानिर्णय	
अथस्वामिपात्र		कुर्व्यात्	८ २६५
विवादः	८ २२८	अथ वाक्पादयः	८ २६६
शौरभृतिस्त्रये	८ २२९	ग्राह्यावाकोत्रे	८ २६७
पालदोषेण नष्टस्त्रये	८ २३२	समवर्षाकोत्रे	८ २६८
शौरहते	८ २३३	भूद्रव दिवाकोत्रे	८ २७०
भूद्रादिद्वयं	८ २३४	धर्मोपदेशकर्तुः भूद्रव	
वृथादिहतस्त्रये	८ २३५	दण्डः	८ २८२
त्रयचातकदण्डे	८ २३७	मुनदेववाच्याधिपे	८ २७३
वीमाविवाददण्डे	८ २४५	वाच्यावाकोत्रे	८ २७४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मात्रायाः क्रोशे	८ २७५	चौरादितोऽभयदान	
परस्परपतनीया		फलं	८ २७६
क्रोशे	८ २७६	राजा धर्माधर्मवर्णा	
अथदण्डपादस्थम	८ २७८	प्रभागी	८ २७८
भूङ्क्षु ब्राह्मणादि		अरचया करग्रहण	
ताडने	८ ७८	निन्दा	८ २७९
यादादिप्रहारे	८ २८०	पापनियमसाधुषं	
महता सहोपवेष्टने	८ २८१	ग्रहणे	८ २१०
निष्ठीवनादौ	८ २८२	वास्तुद्वारादिषु चमा	८ २११
केत्रग्रहणादौ	८ २८३	ब्राह्मणसुवर्णक्षेत्रे	८ २१२
स्वर्गस्थभेदादौ	८ २८४	अत्राशने राज्ञोदोषः	८ २१३
वमस्यतिष्ठेदने	८ २८५	परपापसंज्ञेवधे	८ २१४
मनुष्यादीणां दुःखानु		राजदण्डेन पापनाशे	८ २१५
सारेण दण्डः	८ २८६	कूपघटादिहरणप्रया	
समुत्थानव्ययदाने	८ २८७	भेदने	८ २१६
द्रव्यहिंसायां	८ २८८	धान्यादिहरणे	८ २१७
चार्मिकभाष्ठादौ	८ २८९	सुवर्णादिहरणे	८ २१८
यानादेर्द्विजातिव		स्त्रीपुरुषादिहरणे	८ २१९
र्तनानि	८ २९०	महापद्मादिहरणादौ	८ २२०
रथस्त्राभ्यादि		सूत्रकार्पायादिहरणे	८ २२१
दण्डने	८ २९१	हरितधान्यादौ	८ २२२
भार्यादिताडने	८ २९२	निरन्वयसान्वय	
अन्यथाताडनेदण्डः	८ ३००	धान्यादौ	८ २२३
अथक्षेत्रनियमग्रहणे	८ ३०१	क्षेत्रसाहचर्यवर्णनं	८ ३२४

॥ अथ मनुवंदितायाः सूचीवर्ष ॥

५६९

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चेताग्रिस्तोत्रे	८ ३३३	कन्यादूषणे	८ ३६६
चौरहस्तद्वेदादि	८ ३३४	अनुशिप्रचेपादौ	८ ३६७
पिशादिदण्डे	८ ३३५	अभिपरितस्त्री	
राष्ट्रोदण्डे	८ ३३६	चारबोर्दण्डे	८ ३७१
विश्वभूषादेरदृग्नुषा		संवत्सराभिप्रसादौ	८ ३७६
दिदण्डः	८ ३३७	भूषादेरचितोत्कटादि	
असोयान्वाह	८ ३३८	ममने	८ ३७७
चौरघातनादौ	८ ३४०	म्राज्यवत्स मुत्त	
पयसितेजुदयपहणे	८ ३४१	विमानमने	८ ३७८
दायासादिहरणादौ	८ ३४२	म्राज्यवत्स न वधदण्डः	८ ३८०
अथवाहयमाह	८ ३४४	मुत्तवैष्णावपिच	
वाहयवत्समानिन्दा	८ ३४६	चोर्नमने	८ ३८१
दिजातेः वस्त्रयवत्सकाजः	८ ३४८	अमुत्तवपिचादि	
आततायिहमने	८ ३५०	ममने	८ ३८४
परदाराभिर्मर्षणे		वाचविकादिभूष	
दण्डः	८ ३५२	राज्यप्रव्रवा	८ ३८६
परस्वारहः सभाषणे	८ ३५४	कुसपुटोचिता	
स्त्रीसंग्रहणे	८ ३५८	दित्त्वाने	८ ३८८
भिषुकादीनां परस्त्री		माचादिद्वाने	८ ३८८
सभाषणे	८ ३६०	विप्रयोर्वादेराज्ञान	
परस्यानिषिद्ध		धर्मवचनं	८ ३८०
सभाषणे	८ ३६१	वामाविका	
नटादिस्त्रीषु संभा		समोचने	८ ३८२
वधे नदोषः	८ ३६२	अथचक्षराः	८ ३८४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
रजकस्य वस्त्र		वैष्णवश्री सङ्कर्मकारः	
प्रसाधने	८ ३८६	चित्तयो	८ ३८८
तन्मुवायस्य सूत्र		दिनेदिनेचायव्यय	
हरणे	८ ३८७	विरीचय	८ ३८९
पञ्चमूत्रकरणे	८ ३८८	सम्बन्धवहार	
रात्राप्रतिविद्वाणां		दर्शनफलम्	८ ३९०
निर्हरणे	८ ३८९	इत्यष्टमोऽध्यायः ॥	
अकाशविक्रयादौ	८ ४००		
विदेवविक्रये	८ ४०१	अथ स्त्रीपुंशर्मः	८ १
अर्घ्यस्त्रापने	८ ४०२	अथ स्त्रीरक्षा	८ ३
तुलादिपरीक्षा	८ ४०३	जायावन्दार्घ्यकथनं	८ ५
अथ तरिगुल्लं	८ ४०४	स्त्रीरक्षणेपादाः	८ ११
गर्भिण्यादीनां		स्त्रीसम्भावः	८ १३
न तरिगुल्लं	८ ४०७	स्त्रीणां मनैर्न क्रियते	८ १५
नाविकदोषेषु वस्तुनाम्ने	८ ४०८	अभिचारप्राप्त्यन्ते	८ १६
वैष्णवदेवाधिप्य		स्त्री सामिगुणमवति	८ १९
करणे	८ ४१०	स्त्रीप्रशंसा	८ २१
अथियवैश्वो न दास		अथभिचारफलं	८ २३
कर्मार्थौ	८ ४११	अभिचारफलं	८ २५
शूद्रदासकर्म कारयेत्	८ ४१३	वीजसेचयोर्यथावच्छे	८ २७
शूद्रोदासासमुच्यते	८ ४१४	परस्त्रीषु वीजवपन	
अथसप्तविध		निषेधः	८ ३१
दासप्रकाराः	८ ४१५	स्त्रीपुंशोरेकत्वं	८ ३३
भार्यादासादयोऽधनाः	८ ४१६	सङ्गदंभादयः	८ ३७

॥ अथ अनुविहितायाः सूचीपथः ॥

५१५

प्रकरणं	पञ्चाङ्गः शेषः	प्रकरणं	पञ्चाङ्गः शेषः
शेषप्राधान्यं	८ ४८	गुणिने कन्यादानं न	
अथस्त्रीधर्माः	८ ५१	निर्गुणाद्य	८ ४८
भ्रातुःस्त्रीगमने		सख्यवरकाशः	८ ८०
पातित्यं	८ ५७	सख्यवरपिष्टदत्ता	
अथ नियोगः	८ ५८	संकारत्थानः	८ ८९
नियोगे द्वितीय		चतुर्मासीविवाहे न	
पुत्रोत्पादनं	८ ५०	मुद्रकदानं	८ ८२
कामतो गमननिषेधः	८ ६२	कन्यावरचौरवधौ	
नियोगनिन्दा	८ ६४	निषयः	८ ८४
वर्षचक्ररकाशः	८ ६६	विवाहसामयिकतं	८ ८६
वाग्दत्ताविषये	८ ६८	दत्तमुत्साधा	
कन्यायाः पुनर्दानं		वरनरसे	८ ८७
निषेधः	८ ७१	मुद्रकपत्रनिषेधः	८ ८८
व्रतपदीपूर्वस्त्रीत्थाने	८ ७२	वाचा कन्या दत्ता	
दोषवतीकन्यादाने	८ ७३	नक्षत्रदानं	८ ८९
स्त्रीवृत्तिं प्रकल्प्यप्रवर्त्तेत्	८ ७४	स्त्रीपुंवधोरक्षनिषारः	८ ९०
प्रोषितभर्तृकानिषयः	८ ७५	अथदायभागः	८ ९१
संवत्सरं स्त्रियं प्रतीचेत्	८ ७७	विभागकाशः	८ ९२
रोगार्त्तस्त्रास्यतिष्ठमे	८ ७८	वद्यावस्थाने ज्येष्ठ	
स्त्रीवादेन स्त्रीत्यागः	८ ७९	प्राधान्यं	८ ९३
अधिवेदने	८ ८०	ज्येष्ठप्रवर्त्ता	८ ९४
स्त्रियामद्यपामे	८ ८१	अज्येष्ठहस्तौ ज्येष्ठे	८ ९५
यथात्या स्त्रिया धर्मं		विभागे हेतुमाद्य	८ ९६
कार्यं नात्यथा	८ ८२	ज्येष्ठादेर्विभीष्टादे	८ ९७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
एकमपि श्रेष्ठं ज्येष्ठस्य	८ ११४	कामयादेर्नधन	
द्वयवस्तुषु समाना		याचकत्वं	८ ११५
मोक्षारः	८ ११५	चेचजस्य धनयाचकत्वे	८ ११६
समभागविषमभागौ	८ ११६	अनेकमादकविभागः	८ ११७
स्वस्वाम्यभ्येभगिन्यैदेवं	८ ११८	अनूढभूद्रापुत्रस्य	
विषममजाविकं		भागनिषेधः	८ ११८
ज्येष्ठस्यैव	८ ११८	समातीयानेक	
अथजेन विभागे	८ १२०	मादकविभागे	८ ११९
अनेकमादकानां ज्येष्ठे	८ १२२	भूद्रस्यसम	
जन्मतोज्येष्ठम्	८ १२५	एवभागः	८ १२०
पुत्रिकाकरणे	८ १२७	दायादादायादमात्रं	
पुत्रिकायाधन		वत्वं	८ १२१
याहिते	८ १२०	कुपुत्रनिन्दा	८ १२२
मातुःस्त्रीधनं दुरितः	८ १२१	औरस्यचेचजविभागे	८ १२३
पुत्रिकापुत्रस्य धन		चेचजानन्तरमौरस्ये	
याहितं	८ १२२	त्यक्तौ	८ १२४
पुत्रिकौरस्ययोर्विभागे	८ १२४	दत्तकादयो गोच	
अपुत्रपुत्रिकाधने	८ १२५	रिक्तमागिनः	८ १२५
पुत्रिकायादैविध्यम्	८ १२६	औरसादिदादत्रपुत्र	
पौत्रप्रपौत्रयोर्धन		अवयवं	८ १२६
भागितं	८ १२७	दासीपुत्रस्यसम	
पुत्रग्रन्थार्थः	८ १२८	भागिते	८ १२७
पुत्रिकापुत्रकर्तृकमादौ	८ १२९	चेचजादयः पुत्रप्रति	
दत्तकस्य धनयाचकत्वे	८ १३१	निषेधः	८ १२८

॥ अथ अनुसंहितायाः सूचीवर्णनं ॥

५१५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
सत्यौरधे दत्तका		स्त्रीधामसङ्करचमवि	
दधो न कर्त्तव्याः	८ १८१	भाष्यं	८ १८०
अथ पुत्रितातिदेशः	८ १८२	अथ चमनंनरः	८ १८१
हादन्नपुत्राणां पूर्वं		स्त्रीवादिषेपजाचम	
पूर्वः श्रेष्ठः	८ १८३	भामिनः	८ १८२
षेपजादयोरिच्छा		अविभक्ताभिर्नितधने	८ १८३
हराः	८ १८४	विद्यादिधने	८ १८४
षेपजादीनां पिता		व्रतकांनोपेक्षे	८ १८५
महधने	८ १८५	अविभाष्यधने	८ १८६
सपिच्छादयोधनहराः	८ १८६	महोद्गारे	८ १८७
माह्यवाधिकारः	८ १८७	संबृहधनविभागे	८ १८८
राजाधिकारः	८ १८८	विदेशादिमतस्य	
मृतपतिकानियुक्ता		न भानसोपः	८ १८९
पुत्राधिकारः	८ १८९	ज्येष्ठमुषभूतः समभानः	८ १९०
औरस्यपौत्रार्थव		विकर्त्तव्याधनं नार्थमिति	८ १९१
विभागे	८ १९०	ज्येष्ठस्यावाधारस्य	
माहधनविभागे	८ १९१	कारणे	८ १९२
स्त्रीधनान्वाह	८ १९२	जीवन्मृतकविभागे	८ १९३
सप्रजस्त्रीधनाधि		विभागान्ननरोत्पन्न	
कारिकः	८ १९३	सद्ये	८ १९४
अप्रजस्त्रीधनाधि		अनपत्यधने मातुरधि	
कारिकः	८ १९४	कार	८ १९५
वाधारवाग्यस्त्रीधनं न		अनपत्यधनयोः समे	
कुर्यात्	८ १९५	विभागः	८ १९६

प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः	श्लोकः
अविभाव्यमाह	८	२१८	राजाकष्टकोट्टरणे		
अवधूतसमाह्वयः	८	२२०	यत्नकुर्व्यात्	८	२१९
धूतसमाह्वयनिषेधः	८	२२८	आर्यरक्षाफलम्	८	२२१
धूतसमाह्वयार्थः	८	२२३	तस्कराद्यप्राप्तये होयः	८	२२४
धूतादिकारिणां दण्डः	८	२२४	निर्भयराज्यवर्द्धनम्	८	२२५
यावच्छादीन् देवा			प्रकाशाप्रकाशतस्कर		
स्मिर्व्यासयेत्	८	२२५	ज्ञानं	८	२२६
दण्डदानाग्रतौ	८	२२८	प्रकाशाप्रकाशतस्करा		
स्त्रीवाद्यादिदण्डे	८	२३०	नाह	८	२२७
नियुक्तस्य कार्यहमने	८	२३१	तेषां प्राशनं	८	२२८
कूटप्राशनवाक्यवधादि			चौराणां निग्राहको		
करणे	८	२३२	दण्डश्च	८	२२९
धर्मकृतं व्यवहारं न			तस्कराद्येष्वर्थं	८	२३०
निवर्त्तयेत्	८	२३३	लोभान्दर्शनं	८	२३१
अधर्मकृतं निवर्त्य	८	२३४	चौराग्रयदायक		
प्रायश्चित्ताकरण			दण्डः	८	२३२
महापातकिदण्डः	८	२३५	सधर्मश्चुतदण्डने	८	२३३
प्रायश्चित्तकरणे नास्तीति	८	२३६	चौराद्युपद्रवेचधाक्ते		
महापातके ब्राह्मणस्य			दण्डः	८	२३४
दण्डः	८	२३७	राजः कोषहारका		
चनिषादेर्दण्डः	८	२३८	दयोदण्डाः	८	२३५
महापातकिधनगण्डणे	८	२३९	यन्निष्कंदे	८	२३६
ब्राह्मणपीडने दण्डः	८	२४०	यन्निभेदने	८	२३७
वधमोक्षदोषः	८	२४१	चौरलोभधारणादौ	८	२३८

॥ अथ अनुवर्तितायाः सूचीपत्रं ॥

२१७

प्रकरणं	अध्यायः शीघ्रः
तडागागारभेदने	८ २७८
राजमाग मखादि	
त्यागे	८ २८२
मिथ्याचिकित्सेने दृष्टः	८ २८४
प्रतिमादिभेदने	८ २८५
मखीनामपवेधादौ	८ २८६
विषमव्यवहारे	८ २८७
वन्धनस्थानं राजमार्गे	८ २८८
प्राकारभेदादौ	८ २८९
अभिचारकर्षणे	८ २९०
अवीजविक्रयादौ	८ २९१
स्वर्णकारदण्डने	८ २९२
हृन्मोपकरणहरणे	८ २९३
अथ सप्तप्रकृतयः	८ २९४
स्वपरप्रक्रितीचर्च	८ २९५
कर्णारणे	८ २९६
राष्ट्रायुगतकथनं	८ २९७
रक्षादोगान्जोगोपौ	
विभर्त्ति	८ २९८
एतैरुपायैस्तेन नियन्त्रणं	८ २९९
प्राज्ञपुत्रं न कोपयेत्	८ ३००
प्राज्ञपुत्रप्रशंसा	८ ३०१
अज्ञानाग्निर्न दृष्टः एवं	
प्राज्ञपुत्रः	८ ३०२

प्रकरणं	अध्यायः शीघ्रः
प्राज्ञपुत्रपुत्रोः परस्पर	
वाहितं	८ ३०३
पुत्रे राज्यं हत्वारणे	
प्राज्ञपुत्रः	८ ३०४
वैश्वधर्म्यमाह	८ ३०५
पुत्रधर्म्यमाह	८ ३०६
॥ इति नवमोऽध्यायः ॥	

अथापनं प्राज्ञपुत्रोः	१० १
वर्षाणां प्राज्ञपुत्रः प्रभुः	१० २
अथ दिग्दर्शनं	१० ३
अथ वज्रातीयाः	१० ४
पितृव्यतिवृत्त्याः	१० ५
अथ वर्षवृत्त्याः	१० ६
अथ प्राज्ञाः	१० ७
प्राज्ञोत्पत्त्यादिर्वर्षाः	१० ८
अथापनंवाः	१० ९
ते सुकर्षणा उत्तमै	
मन्त्रिणि	१० १०
किंचासोपात्तं दृष्टव्यं	
मन्त्रिणि	१० ११
दृष्टव्यः	१० १२
वर्षवृत्त्याणां कर्मा	
आह	१० १३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
चाण्डालकर्मकाह	१० ५१	प्रतियहादिपापनष्टो	१० १११
कर्मणा पुरुषज्ञानं	१० ५७	त्रिसोऽहजीवने	१० ११२
वर्षसङ्करनिन्दा	१० ५८	धनयाचने	१० ११३
एषां विप्राद्यर्थे प्रायः		सप्त वित्तागमाः	१० ११४
त्यागः श्रेष्ठः	१० ६२	दत्त जीवनहेतवः	१० ११५
साधारणधर्माः	१० ६३	वृद्धिजीवननिषेधः	१० ११७
सप्तमे जन्मनिप्राप्त्यर्थं		राक्षामापद्रुर्धमाह	१० ११८
शूद्रत्वञ्च	१० ६४	शूद्रस्य आपद्रुर्धमः	१० ११९
वर्षसङ्करे श्रेष्ठ्यम्	१० ६७	शूद्रस्यप्राप्त्या	
बीजसेचयोर्व्यजावसे	१० ७०	राधनं श्रेष्ठं	१० १२२
बट् कर्माण्याह	१० ७५	शूद्रवृत्तिकल्पनं	१० १२४
प्राप्त्यणजीविका	१० ७६	शूद्रस्य न संस्कारा	
स्त्रियवैश्यकर्माह	१० ७७	दत्तः	१० १२६
दिजानां श्रेष्ठकर्माह	१० ८०	शूद्रस्यमन्त्रकं	
आपद्रुर्धमाह	१० ८१	धर्मकार्यं	१० १२७
विक्रये वर्ज्यानि	१० ८६	शूद्रस्य धन	
क्षीरादिविक्रयफलं	१० ८२	सस्यनिषेधः	१० १२८
व्यावसोवृत्तिनिषेधः	१० ८५	॥ इति दत्तमोऽध्यायः ॥	
परधर्मजीवननिन्दा	१० ८७		
वैश्यशूद्रयोरापद्रुर्धमः	१० ८८	ज्ञातकस्य	
आपदि विप्रस्य हीन		नव प्रकाराः	११ १
याचनादि	१० १०२	नवज्ञातकभ्यो	
प्रतियहनिन्दा	१० १०८	ऽन्नदाने	११ २
आजनाप्यापने दिजानां	१० ११०	वेदविज्ञोदानं	११ ३

॥ अथ अनुवर्हितायाः स्त्रीवर्णः ॥

५१६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
मिथ्यादितीव्र		अज्ञार्थं धनं मिथिमा	
विवाहनिषेधः	११ ५	न रक्षणीयं	११ १५
कुटुम्बिग्राह्याय		देवमन्त्राद्वरचे	११ १६
दानं	११ ६	सोमयामात्रतो	
सोमयागाधि		वैश्वानरयामः	११ १७
कारिणः	११ ७	वमर्षस्यानु	
कुटुम्बाऽभरणे		कल्पनिषेधः	११ १८
दोषः	११ ८	दिग्गन्धसम्पत्ता	
अज्ञमेवार्थं वैश्या		वैरिणः	११ १९
देह्यनपक्षं	११ ११	अपिवादेर्वाज्जीवै	
अनुपवाचभाहार		कारिणः	११ २०
यक्षे	११ १६	ग्राह्यस्यानिष्टं	
ग्राह्यादिहरण		न भूयान्	११ २१
निषेधः	११ १८	अल्पविद्ययादे	
अवाधुधनं हता		सौख्यमनिषेधः	११ २२
वाधुभो दाने	११ १९	अथदक्षिणा	
अज्ञगोत्रादिधन		ऽदाने	११ २३
प्रव्रथा	११ २०	अथदक्षिण	
अज्ञाद्यर्थं विप्रस्य		अज्ञनिष्ठा	११ २४
सोनादोन दण्डः	११ २१	अग्निहोत्रिककद	
अधावयवस्य हन्ति		करणे	११ २५
कल्पने	११ २२	ग्राह्यप्रथमेकाग्नि	
अज्ञार्थं ग्राह्यनिष्ठा		शौचनिष्ठा	११ २६
निषेधः	११ २३	विहिताकरवादी	११ २७

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
प्रायश्चित्ती	११ ४५	अथसुरापाण	११ ४५
कामाकाम		प्रायश्चित्तम्	११ ४६
कृतपापे	११ ४६	सुराप्रकाराः	११ ४७
प्रायश्चित्तिसंयमः		अथसुर्वशेषप्राय	११ ४८
निषेधः	११ ४७	श्चित्तम्	११ ४९
पूर्वपापेन कुष्ठान्वा		गुरुस्त्रीगमन	११ ५०
द्वयः	११ ४८	प्रायश्चित्तं	११ ५१
प्रायश्चित्तमवयवं		गोवधाद्युपपातक	११ ५२
कर्तव्यम्	११ ५३	प्रायश्चित्तं	११ ५३
पञ्च महापातका		अथकीर्षि	११ ५४
न्याह	११ ५४	प्रायश्चित्तं	११ ५५
ब्रह्महत्यादि		जातिभ्रंशकर	११ ५६
समान्याह	११ ५५	प्रायश्चित्तं	११ ५७
उपपातकान्याह	११ ५६	सङ्करीकरणादि	११ ५८
जातिभ्रंशकरान्याह	११ ५७	प्रायश्चित्तं	११ ५९
सङ्करीकरणान्याह	११ ५८	अभिधादिवध	११ ६०
अपाप्नीकरणान्याह	११ ५९	प्रायश्चित्तं	११ ६१
मलिनीकरणान्याह	११ ६०	मार्जारादिवध	११ ६२
अथब्रह्मवधप्राय		प्रायश्चित्तम्	११ ६३
श्चित्तं	११ ६२	हत्यादिवध	११ ६४
गर्भाचेथीवध		प्रायश्चित्तं	११ ६५
वैश्यवध	११ ६३	व्यभिचरित स्त्रीवधे	११ ६६
स्त्रीसुहृदधनिषेप		सर्पादिवधे	११ ६७
हरणादौ	११ ६८	हानात्रतौ	११ ६८

॥ अथ मनुसंहितायाः सूचीपत्रं ॥

५९१

अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
११ १२८	शूकरादिविष्णुव भक्षणे	११ १५४
११ १४०	शूकसूनास्वाज्ञात मांसभक्षणे	११ १५५
११ १४२	कुक्कुटनरशूकरादि भक्षणे	११ १५६
११ १४३	मांसिकान्नभक्षणे	
११ १४४	प्रायश्चित्तं	११ १५७
११ १४५	ब्रह्मचारिणो सधुमांसादि	
११ १४६	भक्षणे	११ १५८
११ १४७	विडालाद्यु	
११ १४८	श्लिष्टादिभक्षणे	११ १५८
११ १४९	अभोज्यान्न	
११ १५०	सत्तार्यं	११ १६०
११ १५१	सजातीयधान्यादि	
११ १५२	क्षेत्रे	११ १६१
११ १५३	मनव्यादिहरणं	
११ १५४	प्रायश्चित्तं	११ १६२
११ १५५	चपुसीसकादि	
११ १५६	हरणे	११ १६३
११ १५७	भक्षयान्नशय्यादि	
११ १५८	हरणे	११ १६४

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
शुक्लाश्वगुहादि		पतितस्त्रीषामन्वादि	
हरणे	११ १६६	देयं	११ १
मणिमुक्तारजतादि		पतितसंवर्ग	
हरणे	११ १६७	निषेधादि	११ १
कार्पासशुक्लादि		वायान्नादित्यागः	११ १
हरणे	११ १६८	प्रात्यवेदत्यक्त	
अगम्यागमन		प्रायश्चित्तं	११ १
प्रायश्चित्तम्	११ १७०	गर्हिताभिर्जित	
वज्रवारजस्त्रादि		धनत्यागः	११ १
गमने	११ १७१	असत्यप्रतिग्रह	
दिवानैथनादौ	११ १७४	प्रायश्चित्तं	११ १
चाण्डास्यादि		कृतप्रायश्चित्तं	
गमने	११ १७५	साम्बं पृच्छेत्	११ १
अभिचारे स्त्रीणां		गोभ्याद्यासदानं	
प्रायश्चित्तम्	११ १७६	तत्र संवर्गः	११ १
चाण्डास्त्रीगमने	११ १७८	प्रात्ययाजनपतित	
अथ पतितसंवर्ग		क्रियाकृत्यादौ	११ १
प्रायश्चित्तं	११ १७८	वेदभ्रष्टागत	
पतितस्य जीवतएव		त्यागे	११ १
प्रेतक्रिया	११ १८२	आदिद्वन्द्वनप्राय	
पतितस्यांवादि		श्चित्तम्	११ १
निवृत्तिः	११ १८५	अपांक्तप्रायश्चित्तम्	११ १
कृतप्रायश्चित्तस्य		उद्गादित्याग	
संवर्गः	११ १८६	प्रायश्चित्तं	११ १

॥ अथ अनुवर्तितायाः सूचीवर्णः ॥

५२५

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अथैवमर्थविना वा		अथशुभाशुभ	
भूषादित्याग्ने	११ २०२	कर्मफलं	१२ २
वेदोदितकर्मादि		कर्मभोगः	
त्याग्ने	११ २०३	प्रवर्तकं	१२ ३
ब्राह्मणस्य संकल्पे	११ २०४	विविधभोगः	
ब्राह्मणायनुरूपे	११ २०५	कर्माणि	१२ ४
अनुष्ठानप्रायश्चित्त		चतुर्विधवापिक	
सूत्रे	११ २०६	कर्माणि	१२ ५
अथ प्राजापत्यादि		विविधव्यापीर	
प्रतनिर्णयः	११ २१०	कर्माणि	१२ ७
अथप्रतापानि	११ २२२	मनोवाक्याच	
वाचं न मोषमोषम्	११ २२७	कर्मभोगः	१२ ८
वापानुतापे	११ २२०	विद्विषयविषयः	१२ १०
पापादतिनिवृत्ता	११ २२२	चेष्टापरिचयः	१२ १२
अनकुटिपर्यन्त		जीवात्मपरिचयः	१२ १३
नापःकुर्वीत	११ २२३	जीवात्मानानर्थ	१२ १४
नयःप्रब्रंवा	११ २२४	परलोके वाच	
वेदाभावप्रब्रंवा	११ २२५	मौक्तिकवरीर	१२ १५
अथ रक्षसप्राय		भोगान्नरना	
क्षिप्तम्	११ २२७	ज्ञानि जीवति	१२ १७
॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥		धर्माधर्मवाङ्	
		ज्ञानेनः	१२ २०
		विविधमुच	
		कथनं	१२ २३

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अधिकगुणप्रधा		आत्मज्ञानस्य	
मोदेहः	१२ २५	प्राधान्यं	१२ ८
सत्तादिलक्षण		वेदोदितकर्मणः	
माह	१२ २६	अष्टलम्	१२ ८
सात्त्विकगुणलक्षण		वैदिकं कर्म द्वि	
यम्	१२ ३१	विधम्	१२ ८
राजसगुणलक्षणं	१२ ३२	प्रवृत्तनिवृत्तकर्म	
तामसगुणलक्षण		फलम्	१२ ८
यम्	१२ ३३	समदर्शनम्	१२ ८
संचेपतस्त्रासामसा		वेदाभ्यासादौ	१२ ८
दिलक्षणम्	१२ ३५	वेदवाङ्मयसृति	
गुणत्रयास्त्रिविधा		निन्दा	१२ ८
गतिः	१२ ४०	वेदप्रशंसा	१२ ८
त्रिविधगतिप्र		वेदस्य स्येना	
काराः	१२ ४१	पत्यादि	१२ १०
पापेन कुत्सिता		वेदस्य प्रशंसा	१२ १०
गतिः	१२ ५२	वेदव्यवसायिनः	
पापविशेषेण योनि		अष्टलं	१२ १०
विशेषोत्पत्तिः	१२ ५३	तपोविद्याभ्यां	
पापप्रावीण्यान्तर		मोक्षः	१२ १०
कादि	१२ ७३	प्रत्यक्षानुमानशब्दाः	
मोक्षोपायषट्क		प्रमाणानि	१२ १०
मोक्षार्थ	१२ ८३	धर्मश्रवणं	१२ १०

॥ अथ मनुचरितायाः सूचीपत्रं ॥

५९६

प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः	प्रकरणं	अध्यायः श्लोकः
अकथितधर्म		वाक्याकाशादीनां	
सूत्रे	१९ १०८	अथमाह	१९ ११०
अथ त्रिष्टाः	१९ १०८	आत्मस्वरूपमाह	१९ १११
अथ परिषत्	१९ ११०	आत्मदर्शनमवस्था	
मूर्खाणां नपरि		मनुष्ठेयं	१९ ११२
वचनम्	१९ ११४	इतिचरिता	-
आत्मज्ञानं वृथक्		पाठकस्य	१९ ११६
कृत्याह	१९ ११८	॥ इतिहादभी ऽध्यायः ॥	

॥ इतिमनुचरितायाः सूचीपत्रं समाप्तं ॥

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

387259
WIDENER
BOSTON
FEB 1 1991
MAR 17 1979
MAR 2 1979

WIDENER
LIBRARY
CANCELLED
SEP 10 1991
APR 8 1992

3 2044 012 974 937

